Пам'ятки історичної думки України

І. І. ОГІЄНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

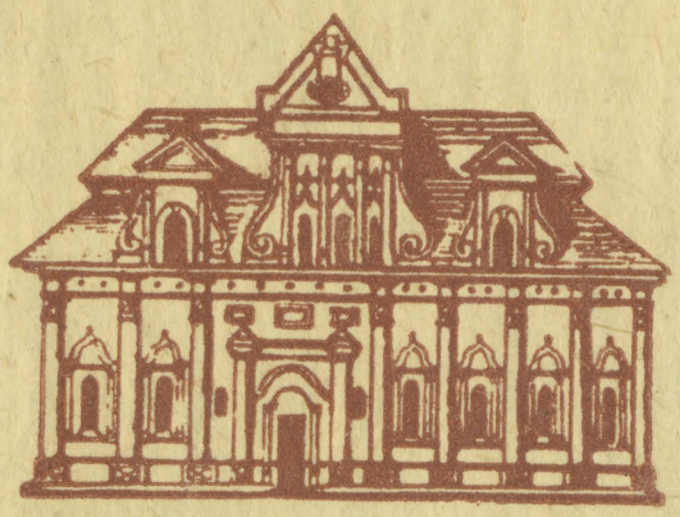

Пам'ятки
історичної
думки
України

Прогр. Т. Ольшина

Ми повинні віднестися
до цієї книжки
не то із захопленням
і пошаною,
а із подивом для совісті
й точності автора,
для ясного викладу,
яким пронизаний
величний твір,
для тої легкості пера,
котрим орудує автор...
Серед культурних націй,
як англійська,
така книжка знайшлася б
у кожній хаті
інтелігентного громадянина.

Професор К. СТУДИНСЬКИЙ

ЗБІРНИК ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
Т. XIX-XX-XXI.

Проф. ІВ. ОГІЄНКО.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА.

ТОМ І.

ІСТОРИЧНО-БІБЛІОГРАФИЧНИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА XV—XVIII В. В.

ЛЬВІВ, 1925.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

І. І. ОГІЄНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1994

ББК 76.11
О-36

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу видавництва заборонено

Бібліотека
«ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ»

Заснована 1989 року

Редакційна колегія бібліотеки:

Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник, Ю. М. Мушкетик, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Тараник, Ф. П. Шевченко (голова)

Упорядник, автор історико-біографічного нарису та приміток
М. С. Тимошик

Рецензенти:
д-р філол. наук *Р. Г. Іванченко* (Київ. політехн. ін-т),
д-р філол. наук *В. В. Яременко* (Київ. ун-т)

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Редактор *С. М. Рудь*

Рекомендовано Міністерством освіти України для використання у навчальному процесі студентами вищих навчальних закладів

4502030000—042
О ——————— БЗ-25-15-93
224-94

ISBN 5-325-00510-3

© М. С. Тимошик, упорядкування, історико-біографічний нарис, примітки, 1994

НЕВТОМНИЙ СІВАЧ НА УКРАЇНОЗНАВЧІЙ НИВІ

Нині, в давно очікувану добу духовного й національного відродження, ми маємо все більше можливостей неупереджено й розважливо поміркувати над багатьма сторінками нашої драматичної історії, власноручно стерти фальшивий глянець, здавалося б, назавжди покладений на ці сторінки тоталітарною системою. Багато з них нам ще не раз доведеться перечитувати, переосмислювати заново, ретельно відбираючи зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної полови всіляких вигадок, перекручень, огульних звинувачень, замішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях.

Осібно викарбувані на таких сторінках немало імен кращих синів і дочок українського народу, зокрема діячів науки, культури, освіти, які, незважаючи на тяжкі випробування долі, весь свій талант, зусилля, а нерідко й життя, віддавали на вівтар боротьби за одвічну мрію — здобуття своєї державності. Та замість заслуженого пошанування й доброї пам'яті нащадків імена цих людей багато десятиліть у нас або свідомо замовчувалися, або були позначені ганебним тавром запроданців, відщепенців, зрадників інтересів народу. Серед таких постатей, реабілітованих історією, але ще глибинно не пізнаних в Україні — й ім'я Івана Івановича Огієнка.

Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І це не випадково. Адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував і як мовознавець та літературознавець, і як редактор та видавець, і як перекладач та поет, і як ректор та міністр, і як православний митрополит та історик української церкви. Важко сказати, в якій із названих сфер діяльності І. Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне

беззаперечне: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав сподвижницької діяльності на ниві відродження нації, в захисті, а згодом в утвердженні та розвої рідної мови, культури в цілому. Переконує в цьому хоча б той факт, що бібліографія наукових, публіцистичних та художніх праць ученого, за неповними даними, складає понад тисячу одиниць.

На жаль, переважна більшість творів І. Огієнка і сьогодні є недоступною для українського читача: знаходяться вони за кордоном, а та незначна їх кількість, що видавалася в 20-х роках у нас,— ще донедавна перебувала в спецсховищах як заборонена. Заборонене було й саме ім'я Огієнка. Зрозуміло відтак, чому про цього вченого із світовим ім'ям на його Батьківщині не вийшло не лише жодної поважної монографії, а й бодай кількох правдивих рядків у енциклопедичних та довідкових виданнях. Були, щоправда, на кшталт таких: «націоналістичний збрід», «запроданець-іуда в рясі митрополита» тощо.

Це — один із типових прикладів до гіркоти несправедливого присуду многотрудному життю вченого, який винесла свого часу офіційна українська наука.

Та найголовнішим суддею завжди, надто за найскладніших історичних обставин, був час. Саме завдяки його оновлюючій силі повертається чесне і чисте ім'я Івана Огієнка. 1992 року, в 110-ту річницю від дня його народження, відбулися дві всеукраїнські науково-практичні конференції — «Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (Кам'янець-Подільський) та «Іван Огієнко. Незабутні імена української науки» (Львів). Починає повертатися до читацького загалу багатюща наукова, просвітительська спадщина вченого. Достатньо сказати, що найвідоміша його праця «Українська культура» вже витримала два видання, до того ж, масовими тиражами. У київських видавництвах побачили світ ще дві Огієнкові книги — своєрідний посібник з нашої тисячолітньої історії «Українська церква» та фундаментальне дослідження «Дохристиянські вірування українського народу». От і це видання, яке тримає в руках читач, також уперше вільно виходить в Україні.

*
* *

Народився Іван Іванович Огієнко (Митрополит Іларіон) 15(2) січня 1882 року в містечку Брусилові Радомиського повіту Київської губернії (тепер Житомирської обла-

сті) у бідній селянській родині Івана та Єфросинії Огієнків. Батько походив з давнього козацького роду, коріння якого сягають Полтавщини. Його предок козак Максим Огієнко * в часи Коліївщини став одним з організаторів відомого в історії Кліщинського повстання (неподалік Лубен). Згодом Огієнки переселилися на Київщину.

Малий Іван, що був шостою дитиною в сім'ї, рано і сповна пізнав нужду й нестатки. Коли йому ледь виповнилося два роки, загинув унаслідок нещасного випадку батько. Мати у розпачі змушена була віддати трьох старших на утримання добрим людям, а сама зосталася з найменшим. У Йвана змалку проявився потяг до знань, і мати робила все, що могла, аби син вчився. У 1896 році, закінчивши початкову чотирирічну школу, він пішки йде до Києва (75 верст) з наміром вступити до військово-фельдшерської школи. Вибір зумовлений тим, що навчання в такій школі було безкоштовним, хоча засади одержання освіти й професії не зовсім задовольняли майбутнього вченого. Адже по завершенні чотирирічного курсу йому належало обов'язково відпрацювати в лікарні протягом шести років.

Новий, київський, період свого життя Іван розпочав з інтенсивної самоосвіти. Він читає багато книжок з історичної, літературознавчої тематики, пробує сам писати вірші. Деякі з них були вміщені в рукописному місячнику «Моя библиотека», який редагував разом зі своїм товаришем по навчанню Ю. Придворовим (пізніше — російським поетом Д. Бєдним). За зароблені ще під час наймитування в селі кошти юнак передплачує часопис «Сельский вестник», що виходив у Петербурзі і в якому 1897 року з'явилася стаття «Как живут селяне». Її автор — 15-літній учень Київської військово-фельдшерської школи Іван Огієнко. То була перша друкована праця майбутнього вченого-українознавця — перше його правдиве і зболене слово про несправедливо тяжку долю свого народу.

Після закінчення повного фельдшерського курсу Огієнко відпрацював помічником лікаря військового шпиталю в Києві лише половину зазначеного терміну і в 1903 році вступив на медичний факультет Університету св. Володимира. На інший (а мріяв він про історико-філологічний) дозволу з місця роботи не отримав.

У Київському університеті початкуючий студент, окрім

* Про свого безстрашного предка козака Максима Огієнка через багато літ, уже на чужині, Іван Огієнко схвильовано розповість у поемі «Конання України», що вийшла друком 1966 року у Вінніпезі у збірці його драматичних творів «Наш бій за державність».

опанування фахових дисциплін, відвідує лекції з історії, філології, особливо його зацікавлює курс академіка В. Перетца, дослідника давнього українського письменства. Це, зрештою, й зумовило остаточний життєвий вибір: Огієнку вдається перевестися на історико-філологічний факультет і стати незабаром одним з найздібніших студентів, улюбленцем відомого академіка. (Через багато літ, видаючи у Варшаві свою двохтомну літературно-лінгвістичну монографію «Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський «Апостол» 1560 року», професор Огієнко підготує для титулу книги таку посвяту: «Високоповажному і дорогому учителеві своїому академікові Володимирові Перетцу в день шістдесятиліття життя його на знак глибокої пошани та щирої вдячності присвячує автор».)

Роки навчання І. Огієнка в Київському університеті (1903—1909) припадають на той період українського національно-визвольного руху, який, за словами С. Петлюри, відзначався стійкою тенденцією до посилення української ідеї в широких масах населення України, зміцнення його творчих сил, активнішого вираження національної роботи, незважаючи на посилення репресивних заходів царського уряду [1]. Зокрема, після вимушеного проголошення конституційних свобод починається бурхливе відродження українського друку, утворення українських громад, клубів, громадсько-політичних організацій. Стрімкий перебіг політичних подій помітно вплинув і на формування національної свідомості Огієнка, визначення його місця в громадському русі. В цей час він знайомиться з М. Грушевським, Б. Грінченком, П. Житецьким, активно співробітничає в ряді українських газет, зокрема «Раді», «Громадській думці», стає членом «Просвіти», бере безпосередню участь у випуску «Записок українського наукового товариства в Києві» (коректором, а згодом — і редактором). 1908 року в «Записках» друкується одна з перших наукових розвідок молодого дослідника українознавства «Огляд українського язикознавства», а наступного року окремим виданням виходить його брошура «Українська граматична література: розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити українській мові».

Така активність студента-філолога в позалекційний час не могла не бути поміченою адміністрацією університету. Незважаючи на те, що він з відзнакою закінчує 1909 року повний курс і одержує рекомендацію факультету щодо залишення його на кафедрі та призначення професорської

[1] Див.: *Петлюра С.* О переоценке // Укр. жизнь. 1913. № 1. С. 13.

стипендії, ректорат відповідає на це відмовою. Підозри в «сепаратизмі» та в «непомірній любові до української мови» зробили свою справу. І. Огієнко, аби прогодувати сім'ю (1907 року він одружується з учителькою з Брусилова Домінікою Литвинчук), влаштовується вчителем у Київській середній комерційній школі й водночас стає слухачем Вищих педагогічних курсів, які й закінчує у 1912 році. Він не полишає думки повернутися в університет і грунтовно зайнятися науковою та викладацькою справою. Мрія ця здійснилася в 1911 році, коли завдяки клопотанню впливових професорів університету перед Міністерством освіти кандидатуру І. Огієнка затверджують при кафедрі російської мови та літератури, а 1915 року, після складання магістерських іспитів, йому присвоюють звання приват-доцента цієї кафедри.

Нова сторінка наукової й громадської діяльності починається для І. Огієнка у 1917 році, коли в результаті розвалу «тюрми народів» — Російської імперії — український народ одержав можливість створити свою незалежну державу. З утворенням Центральної Ради, а згодом і Української Народної Республіки, на порядок денний постала гостра потреба активного впровадження української мови в державні інституції, навчальні заклади, у виданні для різних верств населення україномовних підручників, посібників, в унормуванні самої мови. За цю відповідальну справу серед перших береться, вже як професор новоствореної кафедри української мови і літератури Київського університету, І. Огієнко. Незважаючи на економічну розруху, політичну нестабільність, у Києві одна за одною виходять великими тиражами навчальні книги, автором яких був І. Огієнко: «Вчімося рідної мови», «Рідна мова в українській школі», «Краткий курс украинского языка», «Рідне писання», «Українська граматика» та інші.

Ставши членом Ради новоутвореного Міністерства освіти, Огієнко виступає з ініціативою про заснування Українського народного університету, який згодом перетворюється в Український державний університет. Тут, зокрема, він розробляє і читає для студентів новий курс лекцій «Українська культура», який було оперативно видано окремою книжкою для широкого читацького загалу в 1918 році, а незабаром побачило світ і скорочене видання цієї книжки на 64 сторінки, призначене спеціально для війська. Великим і щирим було прагнення автора розповісти в доступній формі мільйонам своїх співвітчизників про те, як український народ утворив багату і своєрідну культуру, свою мову, право на яку він виборював віками.

Огієнко очолює правописну комісію Міністерства освіти, члени якої (а входили туди, зокрема, академік А. Кримський, професор Є. Тимченко) підготували «Проект правопису української мови», який невдовзі затвердила Всеукраїнська Академія наук і на основі якого були розроблені основні правила українського правопису для застосування в школах держави (січень, 1919 рік).

1918 року Директорія УНР призначає професора Огієнка міністром освіти, а згодом — міністром ісповідань. Незадовго до цього в Кам'янці-Подільському відкривається Державний Український університет, і вчений їде до міста над Смотричем очолити роботу з організації цього закладу, ставши, по суті, його першим ректором. У відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського АН України зберігся примірник Запрошення на відкриття нового університету за підписом ректора І. Огієнка. У ньому, зокрема, читаємо: «Новий університет, що вже з самого географічного положення найближчий до високої західноєвропейської культури, не буде звичайним університетом східного типу: при Кам'янець-Подільському Державнім Українськім Університеті закладається вперше на сході слов'янства богословський факультет і, крім того, на історико-філологічнім факультеті вже відкрито дві нові національні кафедри: одна польської, друга єврейської літератури й історії. Вірний кращим традиціям європейських університетів, новий Кам'янець-Подільський Державний Український Університет матиме на цілі невпинну наукову працю на користь рідної української культури» [1].

Та цим великим намірам ученого не судилося сповна здійснитися. Новий ректор нового вузу встиг провести лише два набори студентів, розгорнути наукову та видавничу діяльність. Під натиском більшовицьких військ чергова хвиля визвольних змагань українського народу відкочувалася все далі до західних кордонів. Кам'янець-Подільський, як тимчасовий «центр» Української Народної Республіки, змушений був залишити у листопаді 1919 року весь склад уряду УНР, окрім міністра І. Огієнка. За спеціальним рішенням він продовжував перебувати тут як Головноуповноважений Уряду на час облаштування українських державних інституцій за кордоном. Працювати фактично на нелегальному становищі у прифронтовому місті, де кілька місяців поперемінно здобували успіхи і зазнавали поразок воюючі сторони,— то був мужній вчинок професора і дер-

[1] Центральна наукова бібліотека ім. Вернадського (далі — ЦНБ). Відділ рукоп. Ф. 81. Од. зб. 23927.

жавного діяча Івана Огієнка. Про ту нелегку й небезпечну для життя місію Головноуповноваженого залишив свідчення у своїй книзі безпосередній учасник подій О. Доценко: «Міністр Огієнко зробив велику цінну прислугу для України. Він поводився в Кам'янці з достоїнством, обороняв українське громадянство від сусідських зазіхань, вирив од поляків, що тільки можна було вирвати, і все робив, керуючись все ж тільки інтересами нації» [1].

З 1920 по 1924 рік І. Огієнко проживає із сім'єю у Винниках неподалік Львова, що належав тоді до Польщі. То був чи не найтяжчий, найдраматичніший період життя вченого. Поселившись після виснажливих переїздів у чужих людей, не знаходячи практично ніяких засобів заробітку, сім'я довго переживала матеріальну скруту. Але і в цій, здавалося, безвиході Огієнко не припиняє наукової роботи. Найбільше його непокоїть доля полишених в Україні рукописів, архівів. 8 січня 1926 року вже зі Львова він відважується написати листа до тодішнього секретаря Академії наук радянської України А. Кримського. Процитуємо уривок з цього листа, аби читач міг відчути хоч часточку болі душі сподвижника науки, трагедію українського вченого, який за велінням обставин опинився у вигнанні, і бодай приблизно уявити той величезний пласт Огієнкової праці, призначений Україні і значною мірою втрачений Україною в горнилі безглуздих громадянських битв і пожеж: «Листом цим я звертаюся до Вас, як до секретаря Академії, з уклінним проханням взяти в свою опіку все моє наукове майно, яке я полишив у Кам'янці. Починаючи з 1919 р., я збирав матеріал для історії української мови та наголосу, назбирав їх прямо цілі стоси — і все це в Кам'янці лишилося. Це великої ціни матеріал. Крім цього, я переніс на карточки всі твори Шевченка та Котляревського, бо задумав дати розвідки про мову цих письменників. І все це в Кам'янці... Чи вже як воно має там загинути? Далі, в Кам'янці полишив я багато закінчених та незакінчених своїх праць рукописних... (Йде детальний перелік цих рукописів.— *М. Т.*)

Листом цим найсердечніше прошу Вас заопікуватися цим науковим майном моїм і не дати йому загинути. Це ж великий та цінний матеріал, який я збирав більше 10 років. Невже йому пропадати? Не знаю, як то зробити, щоби цей матеріал зберігався при Академії — про це на місці Вам краще знати. Я хочу мати свій матеріал, бо я ще чуюся на силах викінчити його.

---

[1] Літопис української революції: У 3-х т. Т. 2, кн. 5. С. 165—166.

...Звертаюся до Вас, як син до коханого батька,— прошу поради та допомоги. Звичайно, якби визнали, що не настав час для того, про що прошу, то не треба й зачинати цього, щоб не наразити моїх рукописів на небезпеку» [1].

Поради й допомоги І. Огієнко потребував не лише в цьому. У першому листі до А. Кримського він виклав розгорнуту програму своїх наукових досліджень в галузі історії й теорії української мови, історії українського друкарства, українського правопису. Програма ця й сьогодні видається гідною подиву й захоплення. Адже за обсягом, широтою проблематики її міг виконати за кілька років хіба що цілий науковий інститут. А тут — одна людина та ще й в таких непевних житейських умовах. Дуже сподівався автор листа, що така програма може зацікавити нову українську академію. Водночас радився зі своїм колишнім учителем і колегою, чи варто приймати запрошення Варшавського університету читати там курс лекцій з церковнослов'янської мови на богословському (православному) факультеті, «чи не зашкодить це мені в очах київської професури»? Він сподівався, він дуже хотів повернутися в Україну, покладаючи надію, що саме там його праця потрібна буде народові.

Звертався І. Огієнко до найвищої інституції офіційної української науки після того ще двічі — у січні і в квітні 1927 року. Але відповідь з Києва так і не надійшла. Та й не могла надійти. А. Кримський мовчав не випадково. Уже тоді, з середини двадцятих років, в Україні все сильніше розкручувався маховик сталінських репресій. Вже тоді активізувалася кампанія шельмування помітної постаті в українській науці та в громадсько-політичній думці — віце-президента Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) академіка Сергія Єфремова. Вже тоді в беріївських кабінетах ДПУ поспіхом, дико і цинічно фабрикувалася справа «Спілки визволення України», де Сергію Єфремову авторами 250-ти слідчих томів була відведена роль керівника СВУ. Ось витяг з одного із документів справи — інформаційного листа за підписом начальника ДПУ УРСР І. Балицького, розісланого «для орієнтації» в усі урядові установи: «За заздалегідь обдуманим планом колишній віце-президент Української Академії наук академік С. О. Єфремов — голова контрреволюційної організації «Спілка визволення України», користуючись своїм високим становищем в Академії, запросив з-за кордону колишнього міністра УНР А. В. Ніковського. Останній, маскуючись роботою в УАН, як

[1] ЦНБ. Відділ рукоп. Ф. 81. Од. зб. 23927.

її співробітник, виконував обов'язки емісара петлюрівського уряду...» [1]

Про все це тоді ще не знав та й не міг знати І. Огієнко. А то ніколи б не приписав у першому листі до А. Кримського прохального речення: «Цього листа прошу дати прочитати академіку С. Єфремову». Листа від ще одного «емісара петлюрівського уряду»... Не знав, не осягав розумом, що дорога на Батьківщину йому відтоді буде закритою назавжди...

Не знаходячи виходу із скрутного матеріального становища (на руках його і дружини було вже троє дітей), він все ж пристає на пропозицію Варшавського університету і підписує контракт по вільному найму на один рік, не приймаючи, однак, польського громадянства. Завдяки великій ерудиції, вмінню жваво й цікаво викладати матеріал український професор швидко здобув авторитет у новому навчальному закладі і незабаром став заступником декана богословського відділу. Особливою повагою він користувався серед українського студентства, про що свідчить обрання його почесним головою й опікуном Української студентської громади, а згодом і головою Допомогового комітету студентів у Варшаві. Та через кілька років, у 1932-му, з посиленням у Польщі антиукраїнської політики, уряд цієї країни дає вказівку адміністрації університету звільнити з професорської посади І. Огієнка без попередження. Як згодом з'ясувалося — «за спротив полонізації православних студентів» [2]. Приблизно за таким же звинуваченням польська шкільна рада усунула його у 1926 р. з посади викладача української мови та літератури Львівської учительської семінарії.

Втративши кафедру і сталий заробіток, професор Огієнко не зміг позбутися бажання й потреби в наукових дослідженнях, і саме в галузі україністики. 1933 року він заснував у Варшаві науково-популярний місячник «Рідна мова» (виходив до початку другої світової війни), а з 1935 року — журнал «Наша культура». Одночасно береться, здавалося б, за непосильний труд — переклад на українську мову Біблії, про що йтиметься далі, пише цілу низку задуманих ще в Україні наукових досліджень. Чехословацький університет у місті Брно, пошановуючи великий внесок ученого в дослідження слов'янської культури, а також ви-

[1] Цит. за: *Балабольченко А.* СВУ: суд над переконаннями // Вітчизна. 1989. № 11. С. 160.

[2] *Нестеренко А.* Митрополит Іларіон — служитель Богові й народові // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона, Вінніпег, 1958. С. 154.

соко поціновуючи монументальну працю «Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський «Апостол» 1560 р.», присуджує у 1931 році йому ступінь доктора філософії.

З початком другої світової війни подальша життєва доля для Огієнка складається несподівано. Керівництво Української Автокефальної православної церкви, турбуючись про достойну заміну досвідчених, сильних духом і знаннями проповідників для численної української пастви, розкиданої за останні десятиліття дорогами Європи і Америки, зупиняє свій вибір на докторові Огієнку і рекомендує його кандидатом в єпископи. Це відбулося 1940 року на соборі православних єпископів у Польщі. Того ж року він приймає чернечий постриг (по смерті дружини у 1937 році так і залишився удівцем) і обирає церковне ім'я Іларіон — на знак спадкоємності духовного подвигу першого митрополита Київського часів князя Ярослава Мудрого — Іларіона, великого патріота й філософа українського християнства. З цим іменем був рукоположений у сан архієпископа Холмського і Підляського УАПЦ, а з 1943 року одержав титул митрополита. З метою відродження української церкви митрополит Іларіон здійснює тривалі поїздки по Словаччині та Швейцарії, а в 1947 році переїздить до канадського міста Вінніпега, яке тоді вважалося одним з найбільших світових центрів українських переселенців. Там у 1951 році його обирають першоієрархом Української Православної Церкви в Канаді, де він і залишається на цьому посту до останніх днів свого життя.

Діяльність І. Огієнка як православного митрополита та історика української церкви — тема окремої розмови. Варто лише зазначити, що, перебуваючи на цьому важкому й відповідальному посту, він ні на мить не переставав дбати про розвиток української мови й культури на далекому континенті, писати українознавчі праці (а їх за 25 років життя на канадській землі було написано понад п'ятдесят) і видавати все це для українського читача. Назвемо лише деякі з канадських видань, яких так бракує сьогодні в Україні: «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови», «Нариси з історії української мови», «Навчаймо дітей своїх української мови», «Книга нашого буття на чужині», «Наука про рідномовні обов'язки», «Релігійність Т. Шевченка», художні твори у кількох томах. В Канаді написав Огієнко і цілу низку досліджень, присвячених історії української церкви. Серед них — «Українська церква за часів руїни (1657—1687)», «Українська патрологія: підручник для духовенства і українських родин». А ще раніше, у Празі, 1942 року, вийшла друком найважливіша його

праця з цієї тематики — «Українська церква» (у двох томах).

Помер І. Огієнко 29 березня 1972 року у Вінніпезі, де і похований. Світлий приклад многотрудного життєвого шляху, залишені ним в сотнях книг полум'яні рядки сколихнули за рубежем не лише все свідоме українство. У виданій незабаром Українським науковим богословським товариством у Канаді спеціальній книзі пам'яті [1] видруковані сотні відгуків, співчуттів на смерть великого українського вченого і патріота, які надійшли від урядових і політичних кіл ряду країн американського і європейського континентів, керівників світових наукових, громадсько-політичних, просвітницьких, релігійних, миротворчих, благодійницьких організацій та об'єднань. І сумно, і прикро, що не знайдемо в цій книзі жодного відгуку, жодного співчуття з України. З тієї України, якій він віддав весь свій вік, весь свій труд... А ще — ось це зболене, вистраждане в глибині свого серця щире зізнання. Вчитаймося, вдумаймося в його глибинний зміст:

Я взяв своє серце малими руками
Й віддáно поклав Україні до ніг,
І юна любов розцвілася між нами
І став я орати твердий переліг.

Й нікому вже більше не дав я любові.
Бо другого серця кохати не маю
І вірним зостанусь, аж дошки соснові
Єдину любов мою спинять без краю...[2]

*
* *

На сьогодні ще не складено повної бібліографії наукових і художніх праць І. Огієнка, хоча цією справою різного часу опіковувалися зарубіжні вчені-українознавці. Та й чи могла вона бути повною? Адже унаслідок вимушених переїздів автора багато рукописів залишалося в різних містах Європи. Невідома й досі, зокрема, доля значної частини творчої спадщини, полишеної у прифронтовому на той час Кам'янці-Подільському. За перші двадцять років діяльності (1905—1925) список наукових праць ученого зробив В. Заїкін, помістивши його в окремих номерах щомісячного журналу «Духовна Бесіда» (Варшава, 1925). Більше ніж через десять років цей список значно розши-

[1] Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона. Вінніпег, 1973.
[2] Митрополит Іларіон Вікові наші рани. Вінніпег, 1960. С. 1.

рив, доповнив і опублікував професор Варшавського університету І. Коровицький (441 назва наукових праць) [1]. А в 50-х роках таку копітку працю провів професор колегії св. Андрія у Вінніпезі Ю. Мулик-Луцик, віднайшовши, окрім 900 надрукованих, ще 59 недрукованих Огієнкових праць. Та через брак коштів видати цю бібліографію окремою книжкою йому не вдалося і вона залишилася в рукописному вигляді в домашній бібліотеці митрополита Іларіона [2]. Першою спробою в Україні осягнути, бодай фрагментарно, велич і вагомість зробленого І. Огієнком є укладені працівниками Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника «Матеріали до бібліографії Івана Огієнка» [3]. Але й вони, на жаль, далеко не повні.

У багатому й різноманітному доробку вченого найвагоміше місце посідають дослідження і розвідки з питань розвитку української мови, культури в цілому. Чому так глибоко і всебічно він зосереджувався на таких студіях? Певним чином відповідь на це запитання дають ось ці міркування вченого: «Мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш...» [4]

Саме з усвідомлення значення мови, як «душі нації», «серця народу», «головного двигуна української культури», «найміцнішої підвалини соборності його племен і розвою сил нації»; необхідності повернення цій мові належного їй місця не лише у сфері побуту, а й у всіх державних, громадських інституціях, звідки вона протягом століть методично й цілеспрямовано витіснялася; створення сприятливих умов для оволодіння нею, надто ж в період становлення своєї держави,— і сформувалася в І. Огієнка потреба біль-

---

[1] Науковий збірник в 30 річницю наукової праці професора, доктора Івана Огієнка. Варшава, 1937. 223 с.

[2] *Мулик-Луцик Ю.* Наукова праця митрополита Іларіона // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. С. 92.

[3] Іван Огієнко. Незабутні імена української науки // Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 110 річниці від дня народження професора Івана Огієнка. Львів, 1992. С. 203—249.

[4] *Огієнко І.* Українська культура. К., 1918. С. 239—240.

шу частину своїх творчих і наукових зусиль спрямувати на дослідження пов'язаних з цією проблематикою питань. Такі зусилля вилилися у довгий список виданих у різні роки різних за характером і призначенням праць — від підручників, навчальних посібників, методичних порадників до фундаментальних монографій, які набудуть згодом міжнародного значення і принесуть авторові славу великого вченого світового масштабу.

Про масив Огієнкової навчальної літератури, що призначався як для українського шкільництва та студентства, так і для самоосвіти серед дорослого населення і який побачив світ у період існування УНР, вже йшлося вище. А от більшість мовознавчих та культурологічних досліджень друкувалася вже далеко від Батьківщини. З цього ряду виділяється, зокрема, десятитомна «Історія церковнослов'янської мови», перші шість томів якої побачили світ у Варшаві протягом 1926—1929 років. Про обсяг і складність цієї праці можна судити на прикладі одного з томів — п'ятого, присвяченого пам'яткам старослов'янської мови X—XI століть. В ньому грунтовно подано історичний, лінгвістичний, палеографічний огляд старослов'янських писемних пам'яток болгарської, сербської, чеської, української, північно-руської редакцій, з повною їх бібліографією, альбомом з ілюстраціями досліджуваних творів, зразками шрифтів. Предметом детального розгляду вченим пам'яток української редакції стали, зокрема, такі шедеври культурної спадщини українського народу, як «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Чуднівський Псалтир», «Казання Григорія Богослова», а також написи на чернігівських гривнах, монетах XI століття. Для зручності користування книгою автор склав старослов'янсько-український словник. Таким чином, в одному томі у короткій, доступній формі викладу зібрано все найголовніше з царини вивчення писемних творів різноманітних відгалужень давньої старослов'янської мови. Це, без перебільшення, сподвижницький труд вченого, виконаний з надзвичайною ретельністю і любов'ю, до того ж, в далеко не сприятливих умовах. Чого вартує, скажімо, робота над верстою книги, особливо над альбомом, та хрестоматійною частиною слов'янських текстів, які набиралися, за свідченням самого автора, в технічно слабкій друкарні.

Захоплення працелюбністю, наполегливістю, науковою скрупульозністю і жертовністю вченого викликає й історія написання іншої праці — «Граматично-стилістичного словника Шевченкової мови». Задум дослідити багату, глибоко народну мову Кобзаря, що лягла в основу української лі-

тературної мови, і на базі цього дослідження запропонувати читачеві своєрідного словника для повсякчасного користування виник у Огієнка ще в 1918 році. Вже на час роботи в Кам'янці-Подільському він виписав понад двісті тисяч (!) карток, куди були занесені не лише варіанти слів з «Кобзаря» і вживання їх у конкретному контексті, а й частота вживання. Втративши надію повернути рукописи з радянської України, вчений вже у Варшаві береться за справу заново і 1934 року завершує роботу. Але видати словник окремою книжкою йому вдалося аж через чверть століття — в 1961 році у Вінніпезі. У передмові автор зазначив: «Ця моя праця виходить до вшанування столітньої (1861—1961) пам'яті з дня смерті нашого великого національного поета й борця за волю України і українського народу. І я щиро прагну, щоб ця праця ширше пішла серед українського народу й допомогла розростові української літературної мови, бо цього прагнув і великий наш Кобзар» [1].

Ніщо інше, як щире прагнення піднести міжнародний престиж української мови, з умотивуванням основних наукових положень ствердити її окремішність, самобутність, відмести лженауковість поглядів деяких учених на українську мову як на чиєсь «наріччя», показати в історичному розрізі той воістину тернистий шлях, яким пройшла ця мова, доки набула сучасної форми, спонукає І. Огієнка взятися ще за одне серйозне дослідження — «Історію української літературної мови» (вийшла друком у Вінніпезі 1950 року). Багатьма науковими доказами автор підтвердив тут, що українська літературна мова народилася ще в глибоку давнину, задовго до офіційного прийняття християнства (цю концепцію він обстоював і в раніших своїх працях, таких як «Руські переклади в Херсонесі в 860 році» (1927), «Кирило і Мефодій» (1927), «Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян» (1937)). У першій частині книги обґрунтовує він і походження назв Русь — Україна — Малоросія, і шляхи взаємовпливу народної та літературної мов. Основні етапи розвитку української мови — від княжої доби до наших днів — автор розглядає крізь призму різноманітних історичних факторів, ролі окремих письменників у вдосконаленні літературної мови, докладно з'ясовує, яких негативних наслідків завдали ідеологічне втручання партійного чиновництва в процес створення нового українського правопису та репресії проти вчених-українознавців у 30-х роках у радянській Україні.

---

[1] *Митрополит Іларіон.* Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег, 1961. С. 41.

«Історія української літературної мови» поклала початок цілісного багатотомного видання, своєрідної бібліотеки українського словенства, що зусиллями самого автора побачило світ у канадському видавництві «Наша культура». Окрім неї та Шевченкового словника, в зазначеній бібліотеці вийшли окремими томами «Граматичні основи української літературної мови» (1951), «Український літературний наголос» (1952) та «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному» (1954).

Огляд праці вченого на ниві відродження української мови був би далеко не повним, коли б бодай коротко не зупинитися на заснованому і редагованому І. Огієнком протягом кількох років (1933—1939) журналі «Рідна мова». Журнал видавався у Варшаві, але розповсюджувався в усьому вільному світі, куди доля закидала українців. Тому програмним гаслом видання стали слова самого видавця: «Для одного народу — одна літературна мова, один правопис». За такими словами — глибинний зміст. Адже йшлося про нагальну потребу мовного об'єднання нації, про ідею соборності мови і велику працю заради її здійснення у час, коли в силу історичних обставин український народ і в материковій Україні, і в близькій та далекій діаспорах все в більшій кількості опинявся в різних державних утвореннях. Народ же, за словами І. Огієнка, який не має спільної літературної мови,— то недозріла нація. Ось чому і була такою актуальною потреба у виданні, яке б замість вузькопрофесійної філологічної тематики ставило завдання зацікавлення українського громадянства в засвоєнні саме унормованої рідної мови.

Вже з самого початку Огієнкові вдалося згуртувати довкола журналу колектив талановитих авторів-українознавців, серед яких — Б. Кобилянський, Я. Рудницький, Я. Гординський. Характер публікацій визначали основні рубрики «Сучасна літературна мова Наддніпрянської України», «Мова нашої преси», «Канцелярійна мова», «Життя слів», «Словник мови Кобзаря», «Новинки з мовознавства», «Мовний порадник для редакторів, видавців, працівників пера» тощо. З номера в номер друкувалися термінологічні словники за професійними ознаками, зокрема, словники термінів канцелярійної, спортивної, авіаційної, автомобільної, пожежної справ. Такий значний за обсягом і тематикою масив інформації умовно можна згрупувати за трьома напрямами: функціонування, нормування сучасної української літературної мови, її історичний розвиток. Досвідчене перо Огієнка «прочитується» мало не на кожній сторінці часопису, і не лише там, де вміщені понад півтори сотні

його праць, а й на численних дописах, замітках, статтях різних авторів, де він робив свої доповнення, примітки, уточнення. Журнал було закрито за розпорядженням німецьких властей у 1939 році.

Сьогодні є нагальна потреба повернутися науковцям і філологам-практикам до цього унікального часопису і на основі його кращих публікацій видати своєрідного підручника для вивчення української мови.

Видавнича, редакторська діяльність далеко не вичерпується випусками «Рідної мови» (а вийшло їх за сім років 81 число). Цією справою він серйозно зайнявся ще з перших днів заснування Кам'янець-Подільського університету. З безпосередньою участю ректора там виходили науково-популярні місячники «Нове життя», «Нова думка». На їх сторінках уперше побачили світ твори В. Самійленка, Ю. Липи, М. Драй-Хмари. Було видруковано тут і лекційний курс І. Огієнка «Історія української мови». За часів його ректорства побачили світ п'ять томів «Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського університету».

Задумане в Кам'янці професор Огієнко почав активно реалізовувати вже у Варшаві. Незважаючи на відсутність постійного місця роботи, а відтак невпевненість у завтрашньому дні, він виношує задум на широку ногу поставити справу популяризації українознавчих студій шляхом видання спеціальних як періодичних, так і неперіодичних видань. «Творімо вперто! — закликає до діла свого однодумця К. Студинського, обіцяючи самому «працювати вперто й витримано, аби тільки громадянство допомогло...» [1] Одночасно працюючи над черговими випусками «Рідної мови», з 1935 року приступає до організації видання науково-літературного місячника, присвяченого вивченню української культури, під назвою «Наша культура». За три роки на сторінках часопису побачили світ десятки статей, нарисів, розвідок з усіх ділянок української духовної й матеріальної культури, зокрема історії, літератури, мови, мистецтва, філософії, театру, етнографії, права, археології, палеографії, педагогіки, економіки, історії церкви. Коло авторського активу, що його складали авторитетні українознавці, було настільки великим, а обсяг матеріалу, що надсилався звідусіль,— таким об'ємним, що можливості журналу виявилися вже замалими. Відтак у професора Огієнка визріває план підготовки й видання 30-томної «Бібліотеки українознавства». Про це були повідомлені україномовні читачі з

[1] Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 362. Оп. 1. Од. зб. 358.

усього світу через «Нашу культуру» (№ 7 за 1936 рік). Передбачалося щорічно видавати по шість томів, кожний з яких містив би закінчену науково-популярну працю з тієї чи іншої галузі українознавства. А до переліченої вище тематики, що охоплювалася часописом, додавалися географія, статистика, психологія, музика, спів, друкарство.

Шкода, що цьому чудовому задумові не дано було здійснитися. Така вже житейська доля судилася Огієнкові: волею обставин мусити змінювати свої житейські плани в самому зеніті їх реалізації.

З переїздом до Канади почався й новий етап видавничої діяльності І. Огієнка, який тривав практично до початку 70-х років. Уже через два місяці після облаштування у Вінніпезі, в листопаді 1947 року, почав виходити редагований І. Огієнком місячник «Слово істини». Незважаючи на те, що нове видання слугувало, передусім, висвітленню релігійних питань діяльності українських громад, там знаходилося місце й публікаціям з історії та сучасного становища України. Першою конкретною справою часопису став заклик митрополита Іларіона, а згодом і буденні його клопоти стосовно допомоги українським скитальцям, переважно колишнім в'язням німецьких концтаборів, яких розкидала по всіх усюдах друга світова війна. З 1951 року відроджується у Вінніпезі започаткований у Варшаві часопис «Наша культура». З 1953 року він змінив назву на «Віру й культуру», оскільки поновилося засноване І. Огієнком ще в Лозанні 1947 року видавництво української книжки «Наша культура». І вже з канадської землі протягом майже двадцяти років розходилося по світу українське слово, створене чи зредаговане рукою й розумом невтомного сіяча на українознавчій ниві.

Про те, якого значення надавав цій сфері своєї діяльності митрополит Іларіон і які надії покладав на неї, найкраще засвідчують його слова, проголошені на ювілейному вечорі в честь свого 75-річчя: «Видавничій справі я все життя віддаю багато сил, бо глибоко вірю, що це реальна праця на добро українського народу» [1].

І. Огієнко залишив не лише велику наукову, а й художню спадщину, про яку наш читач практично нічого не знає. Не досліджений цей пласт творчості й літературознавцями. А він, безперечно, цікавий, самобутній і різнобічний. Сам автор розділив його на вісім томів: перші два — драматичні твори; наступні два — поеми; п'ятий — легенди; шос-

[1] Подяка й слово ювіляра на ювілеї у Вінніпезі // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. С. 118.

тий—восьмий — релігійна лірика. Переважна більшість художніх творів побачила світ у 50—60-ті роки у видавництві «Наша культура». У нас в Україні, зрозуміло, нічого з цього, навіть у періодичних літературних журналах, не друкувалося. І це маємо зробити тепер, бо художня творчість ученого важлива для нас як з точки зору повноти осмислення багатогранного, непересічного Огієнкового таланту, так і з пізнавального боку.

Художні твори, як правило, присвячені тій чи іншій маловідомій або спотвореній у нас на догоду ідеологічним постулатам сторінці боротьби українського народу за своє національне визволення. Таким є, зокрема, цикл драматичних поем «Вікові наші рани» (Вінніпег, 1960) та історична епопея у двох частинах «Наш бій за державність» (Вінніпег, 1961). У творах, що входять до цих збірок, діють як вигадані герої, так і відомі історичні постаті, такі як Кирило та Олексій Розумовські («Останній лицар»), гетьман Петро Сагайдачний, Мелетій Смотрицький, Памво Беринда («Воскресення України»), Дмитро Туптало («На чужині»). Тривогою за долю України, високими патріотичними почуттями героїв, їхньою готовністю йти на самопожертву заради здобуття свободи й незалежності рідної землі пройняті як ці, так й інші твори історичної тематики. Виділяються в цьому ряду поеми «Туми» (про українців-зрадників, хто служить чужинцям, руйнуючи свою державу); «Недоспівана пісня» (про незвершені задуми Богдана Хмельницького); «За Україну» (про тих українців, хто за розчарування у більшовицьких ідеалах мусив терпіти нелюдські знущання в одному з колимських таборів).

Характерна особливість перелічених творів: багато роздумів, переживань героїв ніби спроектовані в сьогоднішній день, ніби звернені до нинішніх нащадків. Ось, для прикладу, фрагмент монологу Кирила Розумовського:

Творців держави в нас замало
І гине рідна наша мати:
Усюди їй отруйне жало
Й Москва кує підступні грати.

А Україну будувати
Тепер не всяк козак спроможен,
Бо щоб стягнути що до хати
Про це лиш думає з них кожен.

. . .

Ми зле Украї́ну творили:
Лиш вибивали гопака,—
Коли б в одне зібрати сили,
Була б нам доля не така. («*Конання України*»)

Переважна більшість художніх творів І. Огієнка була написана ним у тяжкі, драматичні хвилини життя, коли автор, ніби відчуваючи свій прийдешній кінець, поспішав викласти на аркуші паперу все, чого не встиг виповісти своєму народові. Підтвердження цьому — історія створення поеми «Останній лицар». «У травні 1964 р.,— пише Огієнко,— почали сильніше темнути мої очі (помітно темніли вони вже за попередні роки) — виявилося, що катаракта на них. Операція була зроблена перше лівого ока, а за тиждень правого. Я терпів тяжкі переживання — крім фізичних і духовних. Довелося багато перебувати з обома зав'язаними очима. Сильно била незвичка бути без праці... І я вирішив щось-таки написати..., хоч лікар забороняв усяке читання й писання. І я написав оцю драму «Останній лицар», писав її з закритими очима, великими літерами...» [1]

У тому ж шпиталі «Мізерикоздія» була написана й цитована вище поема «Конання України». А драматичну поему «В обіймах страждання» І. Огієнко створив за два дні в клініці «Ля сурс» міста Лозанни 1946 року.

Предметом спеціального дослідження мали б стати поетичні твори філософської, релігійної тематики, написані за всіма правилами класичного віршування. Найцікавішою з цього розділу, на наш погляд, є філософська тетралогія «Житейське море». Сюди входять містерії «Народження людини», «До щастя», «Любов» та «Остання хвилина», героями яких є Дух добра і Дух руїни, Душа, Здоров'я, Молодість, Мати, Надія, Праця, Дияволи, Смерть тощо. Ці твори сповнені глибоких роздумів про сенс людського буття, про призначення людини на землі, про вибір справжніх і фальшивих духовних та моральних цінностей, який завжди стоїть перед нами.

Досконало володіючи багатьма мовами, зокрема грецькою, латинською, церковнослов'янською, староєврейською, польською, німецькою, англійською, професор Огієнко не лише дослідив десятки, сотні написаних цими мовами різноманітних рукописних і друкованих книг, ввівши їх до наукового обігу, а й багато з них переклав на українську мову. Особливо інтенсивною, довготривалою і плідною була його праця над перекладом різноманітної богословської літератури для потреб Української Автокефальної Православної Церкви. Будучи одним з ініціаторів проведення Всеукраїнського Церковного Собору в Києві (січень 1918)

---

[1] *Митрополит Іларіон.* Наш бій за державність. Історична епопея: У 2 ч. Вінніпег, 1966. Ч. 2. С. 137—138.

щодо відродження української церкви, учений і водночас міністр ісповідань провів велику організаційну роботу з метою активного впровадження в практику православної церкви української мови. Для цього його стараннями була створена спеціальна комісія з досвідчених філологів, теологів для перекладу на українську мову богослужбових книг, творів церковних діячів, житія святих та інше. Опісля, вже в еміграції (Тернів, 1921), Огієнко заснував видавництво «Українська Автокефальна Церква», для якого сам підготував цілий ряд україномовних видань. Найперше — «Шкільні мотиви», «Український православний молитовник», тексти церковних відправ на Різдвяні, Великодні, Зелені свята. Крім того, в цьому видавництві побачили світ і його власні наукові дослідження «Українська мова, як мова богослужбова», «Українська вимова церковнослов'янського богослужбового тексту», «Церковний рух на Вкраїні» та інші. Всього ж митрополит Іларіон здійснив і видав близько п'ятдесяти перекладів богослужбових книг рідною мовою. Такий обсяг роботи, виконаний однією людиною лише в одній галузі, сприймається як справжній життєвий подвиг. Та найбільшим його подвигом у цій справі є, безперечно, перекладена із староєврейської Біблія. Над нею він працював понад двадцять років. І ще більше десяти літ пішло на те, аби видрукувати її достатнім тиражем.

Одним з перших україномовний переклад Біблії, як відомо, було здійснено наприкінці XIX століття Пантелеймоном Кулішем. Вийшла Біблія 1903 року незначним тиражем. Однак вже на двадцяті роки — час активної українізації — з лексичного і фразеологічного боку вона була застаріла, адже саме тоді в українському правописі сталися суттєві зміни. Крім того, П. Куліш здійснював свій переклад Старого Заповіту місцями не дослівно, а у вільному переказі, що спричинило значні відхилення від оригіналу. Тому І. Огієнко, приступаючи до цієї надзвичайно складної роботи, поставив перед собою два завдання: по-перше, найточніше передати зміст оригіналу, дбаючи передусім про змістову точність цілого ряду багатозначних слів, і, по-друге, забезпечити переклад милозвучною сучасною літературною мовою. Робота пожвавилася після того, як Британське і Закордонне Біблійне товариство уклало з перекладачем угоду (1936 р.) про видання книги. Повністю переклад було завершено 1940, а друкування тиражу — аж 1958 року. Вихід у світ повної україномовної Біблії став помітною подією в усьому загальнохристиянському світі. Для прикладу, член ревізійної комісії з оцінки перекладу німець Мартин Гофман так оцінив працю українського вченого: «Це вели-

ке щастя, що переклад... не був знищений війною. Він такий гарний, що його друкування буде «un eveniment extraordinare» («Слово істини». 1948. № 5). «Українська Біблія в перекладі професора д-ра Ів. Огієнка,— зазначає один з авторитетних знавців Святого Письма К. Костів,— класична й найкраща з цих досі існуючих перекладів чи не між всіма слов'янами» («Віра й культура». 1955. № 10).

Огієнкова Біблія, як і десятки інших перекладених і виданих за кордоном богослужбових книг, виконують і сьогодні, окрім релігійної, ще одну важливу місію — забезпечення українському народові його невід'ємного права читати й пізнавати Святе Письмо своєю рідною мовою.

* * *

Серед багатьох українознавчих студій професора Огієнка, яким притаманний особливо високий рівень наукового мислення, теоретичних узагальнень, переконливість аргументації, широта охопленості джерельним матеріалом і водночас емоційність, простота, дохідливість викладу, можна без перебільшення назвати в ряді перших «Історію українського друкарства». Цю книгу автор писав з особливим старанням. Він був глибоко переконаний в необхідності активізації досліджень саме на цьому пласті української культури — багатої, різнобічної і, на жаль, ще не дослідженої, не пізнаної науковцями, а відтак і читацьким загалом. Ось із якою щирою залюбленістю в цей предмет, з якими цінними конкретними міркуваннями і пропозиціями звертається І. Огієнко в листі зі Львова до А. Кримського: «Друга ділянка, в якій я тепер працюю (першою була історія української мови.— *М. Т.*), це — українська палеотипія, а власне — історія українського друкарства. Це величезна й велична ділянка нашої культури, а поміж тим ще й досі **стоїть вона облогом...** Друкарство — це така велика ділянка в нашій культурі, що праці хватить на ціле життя не одному поколінню. Дуже шкодую, що при Академії наук нема спеціальної кафедри палеотипії — я б зв'язався з цею кафедрою і **працював би для неї як віл** (виділення мої.— *М. Т.*). Думаю, що кафедра мала б бути на історико-філологічному відділенні,— бо ж вона доставляє силу матеріалу для історика мови та історика літератури. Спеціальна кафедра української палеотипії розбудила б жвавий інтерес до наших стародруків і поставила б їх вивчення на правильний грунт. Знайшлися б робітники, які б упорядкували і проаналізували цю ділянку і вона дала б великі

наслідки. Кафедра палеотипії є в Германії, в Лейпцігу працює навіть ціла окрема Академія друкарства. Чому б того не можна зробити і в нас?» [1]

Шкода, що такі цінні пропозиції вченого, зокрема щодо створення відповідних кафедр при академічних чи вузівських інститутах, залишаються й сьогодні не реалізованими.

До написання фундаментального дослідження з історії українського друкованого слова І. Огієнко приступив тоді, коли вже видав більше десятка окремих нарисів-розвідок з цієї теми. Це, зокрема, «Як Москва знищила волю друку Києво-Печерської Лаври» (1921), «Свято нашої культури: нарис з історії початків українського друкарства» (1924), «Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович» (1924), «Дерманська друкарня» (1925). Для повноти охопленості джерельною базою він ще здійснює поїздку до Кракова, де працює в архівах, перечитуючи сотні стародруків, віднаходячи все, що стосувалося друкарства загалом й українського зокрема. І ось 1925 року накладом Наукового товариства імені Шевченка у Львові виходить праця — «Історія українського друкарства. Т. І. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства в XV—XVIII вв.». У післямові до книги автор, констатуючи фрагментарність і описовість розробки цієї теми попередниками, відсутність з цієї дисципліни спеціальних досліджень, свій підхід до розгляду зазначеної проблеми пояснює так: «Такий стан речі примусив мене поставити собі завдання бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цеї широкої дисципліни і відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим. Я поставив собі завданням в міру можливості освітити всі головніші моменти в історії українського друкарства, виразно намітити всі найголовніші віхи його» [2].

Реалізації цього завдання підпорядкована й структура книги: основними віхами українського книгодрукування автор визначив білорусько-українське друкарство, друкарство на галицькій землі, на Київщині, Чернігівщині, Поділлі. Окремо досліджується стан друкарства у слов'янських народів та друкарство інших національностей на території України.

Вихід книги у закордонній Україні був зустрінутий дуже прихильно. На сторінках періодичних видань з'явився ряд схвальних відгуків, грунтовних рецензій. Варто навести

---

[1] ЦНБ. Відділ рукоп. Ф. 81. Од. зб. 23927.

[2] *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Львів, 1925. С. 388.

одну з найхарактерніших оцінок, яку висловив відомий львівський професор К. Студинський: «Ми повинні віднестися до цієї книжки не то із захопленням і пошаною, а із подивом для совісті й точності автора, для ясного викладу, яким пронизаний величний твір, для тої легкості пера, котрим орудує автор... Серед культурних націй, як англійська, така книжка знайшлася б у кожній хаті інтелігентного громадянина»[1]. Зовсім інша доля судилася цьому виданню в радянській Україні. Офіційна книгознавча наука відбулася здебільшого відвертим мовчанням. Навіть у тематичному випуску збірника наукових праць «Федоровские чтения», що був спеціально присвячений 400-літньому ювілею книгодрукування в Україні[2] і в якому було вміщено цілий ряд наукових розвідок українських учених, немає жодного посилання ні на І. Огієнка, ні на його працю.

В найповнішому за останні шістдесят років академічному виданні за редакцією члена-кореспондента АН УРСР П. М. Попова[3], присвяченому історії українського книгодрукування, ім'я І. Огієнка також не згадується. Але, безсумнівно, автори мали на увазі саме цього вченого, обгрунтовуючи передмову таким застереженням: «Попередні дослідники описували матеріали українського книгодрукування іноді з методологічно хибних позицій. Зважаючи на це, в даній книзі значне місце відведено марксистсько-ленінському висвітленню книгодрукування на Україні протягом усієї його історії»[4]. З відомих причин замовчувалося фундаментальне дослідження Огієнка й у випущених за радянських часів інших виданнях, як колективних, так і окремих авторів, що стосувалися того чи іншого періоду розвитку українського друкованого слова. Щоправда, невдовзі після виходу Огієнкової праці на неї відгукнувся журнал «Бібліологічні вісті» рецензією відомого книгознавця С. Маслова. В цілому назвавши книгу «найбільш грунтовною та документальною», рецензент, однак, спробував заперечити принципові положення автора. Вже пізніше московська дослідниця А. Зернова, ввівши до наукового обігу працю І. Огієнка, також ставить під сумнів найголовніші результати його студій[5].

Негативні оцінки базувалися, безперечно, на офіційно

---

[1] Стара Україна. 1925. Ч. 1—2. С. 3.

[2] Федоровские чтения. 400-летие книгопечатания на Украине. М., 1976.

[3] Книга і друкарство на Україні. К., 1965. 310 с.

[4] Там само. С. 6.

[5] *Зернова А.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947. С. 47—49.

затверджених ідеологічних постулатах, які сконцентровано виражені ось у цих фразах, взятих нами з ювілейного книгознавчого видання: «Друкарству на Україні передували перші кроки його розвитку в Росії, зокрема в Москві, на початку другої половини XVI століття. Книгодрукування сприяло... розширенню і зміцненню політичних, економічних і культурних зв'язків між братніми російським і українським народами» [1].

Все, що не «вписувалося» в таку ідеологічну «схему», ще донедавна вважалося антинауковим, а отже, шкідливим. Огієнкова «Історія українського друкарства» з цієї схеми випадала зовсім, тому й потрапила до спецсховищ.

Які ж принципові положення цього дослідження викликали заперечення в нашій офіційній науці? Передусім, йдеться про обрану й науково обгрунтовану І. Огієнком концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова як складової української культури. Особливість її в тому, що автор з самого початку поставив під сумнів домінуючі до цього у вітчизняній науці твердження щодо підпорядкованості українського друкарства російському, а також діюче донедавна датування початків і подальших етапів розвитку книгодрукування для українців. Друкарство в Україну, доводить автор, прийшло не зі Сходу, а з Заходу, до того ж, задовго до виходу в Москві 1564 року першої датованої друкованої книги — «Апостола» І. Федорова. Ніяк не применшуючи ролі й значення І. Федорова в розвитку цієї справи (цій постаті автор присвятив 49 сторінок своєї книги), І. Огієнко, однак, вважає його не засновником книгодрукування в Україні, а фундатором постійного друкарства на українських землях. Дослідник цитує нововіднайдені архівні документи, посилається на висловлювання ряду зарубіжних вчених (Д. Зубрицький, Я. Бандтке), які вважали, що ще раніше, до прибуття І. Федорова у Львів і заснування ним у 1572—1573 роках друкарні та видання у 1574 р. «Апостола», на західноукраїнських землях існувало книгодрукування. На користь цього твердження говорить і напис на надмогильній плиті І. Федорова, який у перекладі І. Крип'якевича звучить так: «Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом **занедбане друкарство обновив** (виділення мої.— *М. Т.*), умер у Львові. Друкар книг перед тим невидимих...» [2]

Логічно вмотивованим, на нашу думку, є поділ І. Огієнком початків українського книгодрукування на два періо-

---

[1] Книгодрукування на Україні. К., 1974. С. 2.

[2] *Крип'якевич І.* Перший український друкар. Львів, 1924. С. 8.

ди: власне на українських землях і поза ними. Має право на існування припущення автора, що початком постійного книгодрукування в Україні слід вважати не 1574 р. (рік виходу «Апостола» І. Федорова у Львові), а 1569 — час створення цим друкарем «Євангелія Учительного» в Заблудові — білоруському містечку на пограниччі з Україною, де на той час домінувало етнічне українське населення. У цьому контексті, зважаючи на найтісніші зв'язки, що існували в XVI—XVII ст. між українським і білоруським народами, їхніми культурами, І. Огієнко вживає термін «білорусько-українське друкарство», присвячуючи цій темі окремий розділ свого дослідження.

Що ж до появи друкованих книжок для українців поза етнічними українськими землями, то тут І. Огієнко однозначно називає рік 1491. Саме тоді у Кракові на прохання української громади німецький друкар Швайпольт Фіоль випускає у світ кириличним шрифтом Часословець і Осьмигласник, які не лише були оформлені за зразком рукописних західноукраїнських книжок, а й набрані за тогочасним українським правописом. В українському походженні цих та й інших Фіолевих книжок, надрукованих у Кракові, переконує й нещодавно зроблене науковцем із Закарпаття О. Оросом відкриття: першоджерелами для цих видань слугували рукописи, написані в XIV—XV століттях у Грушівському монастирі (нинішня територія Тячівського району на Закарпатті) [1]. Звідси — пояснення того феномена, що «давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася у великій освітній силі його..., ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку» [2].

Втім І. Огієнко, будучи надзвичайно ретельним і відповідальним у відборі й аналізі емпіричних даних, формулюванні наукових висновків, неодноразово наголошував на необхідності додаткових детальних досліджень чи грунтовної перевірки деяких тез, припущень, зроблених ним чи його попередниками. Стосується це зокрема й питання про «українську приналежність» заблудівського «Євангелія Учительного» й діяльності друкарів у Львові та інших західноукраїнських містах до приходу туди І. Федорова. Дослідник ніби вказував своїм послідовникам, «куди саме треба в першу чергу прикласти більшої праці», сподіваючись, що названі ним джерела, визначені віхи українського друкарства спонукатимуть до появи «більшого числа спеціаль-

---

[1] *Зубач В.* Олександр Орос — зек, політик і науковець // Республіка. 1992. № 2.

[2] *Огієнко І.* Історія українського друкарства. С. 2.

них і грунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив» [1]. І як жаль, що науковий пошук, зусилля цілого ряду вчених радянського часу були спрямовані не туди, куди їх націлював великий учений, а на повторення в різних варіантах ідеологічних штампів, далеких від істини, але вигідних тоталітарному режимові. Та ось тепер, хоч і з запізненням, нове покоління українських дослідників може надолужити прогаяне, маючи унікальний, зібраний по крупинках протягом багатьох літ, історико-бібліографічний огляд українського друкарства — складової української культури.

Ще одна важлива особливість дослідження. У ньому чи не вперше у вітчизняній історіографії так глибоко, аргументовано, на конкретній джерельній основі показано, яка руйнівна сила методично, протягом століть спрямовувалася з імперських столиць Петербурга й Москви на знищення волі українського друку, придушення української культури в цілому. І. Огієнко одним із перших серед науковців, спочатку в «Українській культурі», а згодом і в «Історії українського друкарства» оприлюднив нечувані за своєю зверхністю й зневагою до цілого народу гласні й негласні документи минулої епохи — укази, розпорядження, циркуляри царського уряду про заборону українського друку, знищення українських книжок, виправлення українського правопису. Окрім того, він переконливо, аргументовано показав, як, незважаючи на всілякі утиски, заборони й переслідування, українське друковане слово пробивалося до народу, будило думку, піднімало його з колін.

Готуючи до видання «Історію українського друкарства», І. Огієнко зібрав величезний, у переважній більшості, ніким ще не прочитаний, не систематизований і не узагальнений матеріал, який структурно не міг увійти до одної книжки. Це спонукало автора приступити до підготовки багатотомного видання, розширивши і конкретизувавши тематичний діапазон наступних книг за такою проблематикою: історія української книги XV—XVIII століть, опис стародруків, альбом фотографій українських стародруків, хрестоматійні матеріали з історії вітчизняного книгодрукування. А ще ж — зміст давніх українських книжок, техніка старого друкарства, історія гравюри, випадки паління книжок, історія цензури в Україні. На превеликий жаль, і цьому, народженому в Україні, задуму також не судилося здійснитися. «Історія українського друкарства» так і залишилася окремим самостійним дослідженням нереалізованої серії. І сьогодні

[1] *Огієнко І.* Історія українського друкарства. С. 388.

вона по праву приходить до українського читача не лише як одна з найцікавіших з пізнавального боку книг І. Огієнка, а й як історична та літературна пам'ятка.

Нинішнє видання цієї книги — третє. 1983 року, майже через шістдесят літ після виходу її у Львові, Інститут досліджень Волині та товариство «Волинь», що діють у Вінніпезі, здійснили для канадських українців друге, факсимільне видання, зауваживши його невеликою передмовою. В ній, зокрема, зазначено: «Тепер активно відбувається процес зацікавлення молоддю духовною і культурною традиціями українського народу. Ця книга допоможе пізнати і краще оцінити нашу книжну культуру, яка дорівнювала іншим культурам Європи, а в дечому навіть перевищувала її» [1].

Повернення широкому читацькому загалу ще одного фундаментального українознавчого дослідження І. Огієнка — це, певною мірою, повернення безцінного скарбу його думки, його мудрості, його праці, що до останку, щиро й з великою любов'ю призначалися Україні.

Микола Тимошик,
кандидат філологічних наук

[1] *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Вінніпег, 1983. С. 3.

ВСТУП

Докладне вияснення історії нашого друкарства має для нас, українців, велике значення, бо якраз воно особливо яскраво підкреслює стан нашої давньої культури, якраз воно показує, якими культурними були ми в старовину. Стан нашого давнього друкарства давав нам тоді повну змогу не тільки займати почесне місце серед цілого слов'янського світу, але й дорівнюватися технікою своїх видань культурним народам Європи.

Розпочавшись в Германії, друкарство надзвичайно швидко ширилося на всі сторони, але рух поширення його на периферії все зменшувався в міру віддалення від Німеччини. Перша друкована книжка Європи появилася в Майнці, в друкарні Гутенберга [1], 1450 р. Дальше поширення друкарства по Європі видно з цеї таблички початків друкарства:

Італія	1464 р.	Флоренція . . .	1477 р.
Венеція (не слов.) .	1469 р.	Лондон	1480 р.
Мілан	1469 р.	Лейпціг	1481 р.
Аусбург	1470 р.	Данія	1482 р.
Нюренберг . . .	1470 р.	Португалія . . .	1484 р.
Париж	1470 р.	Гамбург	1491 р.
Сицілія	1472 р.	Відень	1492 р.
Голландія . . .	1473 р.	Тюбинген	1498 р.
Венгрія	1473 р.	Америка північна	1638 р. *
Іспанія	1474 р.		

* Як легко ширилося друкарство в Америці, показує ось це донесення Томаса Берклея, губернатора з Виргінії, що 1671 р. урядово писав до Лондону: «Дякуючи Богові, у нас тут немає ані вільних шкіл, ані друкарень, і сподіваюсь, що так буде ще довго. Наука породила на

Як бачимо, друкарство відразу пішло по Європі і до кінця XV віку вже ціла Європа вкрита була друкарнями.

Звичайно, із слов'янських народів найскоріше прийшло друкарство до тих, що найближче стикалися з німцями. Це були чехи, і вони перші розпочали слов'янське друкарство, ще року 1478. І дедалі на схід, тим пізніше пробивалося друкарство; головним чином серед слов'ян ширилося друкарство вже з початком XVI віку. Ось ця табличка покаже нам поширення друкарства серед слов'янського світу:

чехи	1478 р.	білоруси	1517 р.
українці	1491 р.	серби	1553 р.
серби-чорногорці .	1493 р.	росіяни	1564 р.
поляки . . .	кін. XV в.	болгари	1641 р.

Як бачимо, по чехах українці займають перше місце серед цілого слов'янського світу, хоч безпосередньо й не стикалися вони з Європою так близько, як, скажімо, сусіди поляки.

Ось іще одна табличка — вже самого кирилівського друку. Перша книжка кирилівського друку появилася:

українці (в Кракові)	1491 р.	Белград	1553 р.
Цетинье . . .	1493 р.	Москва	1564 р.
Венеція . . .	(1493 р.)	Львів	1574 р.
білоруси (Прага) .	1517 р.	Остріг	1580 р.
Вільна	1525 р.	Київ	1617 р.

Як бачимо, західні українці займають тут уже перше місце, а далі на схід друкарство посувається дуже поволі.

Давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася у великій освітній силі його. Цікаво підкреслити, що з українських друкарень виходили книжки не тільки богослужбові, але багато книжок і світського змісту, і при тому різними мовами — церковно-слов'янською, польською та латинською, чим українське друкарство так відрізняється, скажімо, від друкарства московського, де друкувалися книжки переважно церковні.

Україна постійно кохалася в друкарстві, ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку. Нагадаю тут, що в § 8 Гадяцької умови [2] 1658 р. Виговського [3] з поляками було забезпечено й волю українського друку: «Колегії, школи й друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно за-

світ лише непослух, єретичество та сектанство, а друкарство було слугою всіх цих страхіть. Нехай береже нас Бог від того й другого!» Див.: Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 172.

сновувати, вільно науками займатися і друкувати різні книжки» *.

З історії українського друкарства написано вже багато різних праць, правда більше принагідних, менше спеціальних; на жаль, окремої поважної монографії про історію українського друкарства ми ще не маємо; кажу на жаль, бо така праця, добре оздоблена знімками з наших стародруків, виявила б світові силу та вагу нашої давньої культури, що так виразно проявилася якраз у друкарстві. Правда, що на полі вивчення нашого давнього друкарства ми взагалі маємо ще не багато добрих розвідок і з окремих питань, а з них же складається ціла історія нашого друкарства.

Проте в справах нашого давнього друкарства написано вже дуже багато окремих праць, головним чином росіянами (що до своїх описів стародруків повносили й всі наші) та українцями, менше поляками. От у цій праці своїй я й хочу оглянути все, що досі написане для вивчення історії нашого друкарства, хочу зазначити, що ми тут вже маємо, а чого нам ще бракує. Сподіваюся, що ця праця моя,— де зібрано все, що досі в цій царині зроблено,— не буде зайвою для кожного, хто схоче працювати в якійсь із численних ділянок історії українського друкарства. Ми ще не маємо повної історії свого друкарства. Нехай же до того часу цей мій історично-бібліографічний огляд його стане дороговказом кожному, хто захоче ближче пізнати долю нашого друкарства, того друкарства, що в історії культури нашої займає таке почесне місце. Звичайно, огляд мій не повний; але все найголовніше читач знайде тут.

І. ЗАГАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Для вивчення загальної історії українського друкарства маємо вже багато різних праць, часом досить поважних; на жаль, як я вже зазначив вгорі, ми ще не маємо своєї детальної наукової монографії, присвяченої цій справі. Досі дослідники звичайно не відділювали українського друкарства від московського, чому до науки вносилося певне баламутство; через це звичайно більшість дотеперішніх праць трактують українське та московське друкарство разом.

Подаю тут в хронологічнім порядкові головніші праці для вивчення історії українського друкарства. Крім цих

* Соловьев. Исторія Россіи. Т. XI. С. 38.

праць, див. ще далі праці для вивчення друкарства московського, розділ XVI.

Hofman I. De typographiis earumque initiis et incrementis in Regno Poloniae et Magno Ducatu Lithuaniae. Dantisci, 1740. С. 1—71.

Евгеній. О. славянорусских типографіях//Вестник Европы. 1813. № 14. С. 104—129. Це найперший короткий огляд всього друкарства від 1491 року.

Сопиков В. С. Опыт Россійской библіографіи. Спб., 1813. В передмові розказано про початок друкарства і про перші друкарні.

Bandtkie J. Historya drukarń krakowskich, od zaprowadzenia druków do tego Miasta aż do czasów naszych. Краків, 1815. Тут на с. 122—145 про Швайпольта Фіоля.

Евгеній Митр. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина. Спб., 1818. С. 273—302 (по другому вид.: 1827. С. 260—286). Тут дається стаття «О славянорусских типографіях».

Lelewel J. Bibliograficznych ksiag dwoje. Вильна. 1823—1826.

Bandtkie J. Historya drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Ksiestwie Litewskiem, iako i w krajach zagranicznych, w których polskie dziela wychodzily. Краків, 1826. Т. I—III. Т. I розпочинається статтею: Rys krótki historyi drukarń w Królestwie Polskiem i Wielkiem Ksiestwie Litewskiem. С. 1—31. А далі в азбучнім порядкові йдуть різні друкарні; відомості про них дуже короткі; Т. I кінчиться Луцьком, в т. II закінчується опис крайових друкарень; в III т. описуються друкарні закордонні. Праця тепер вже зовсім перестаріла.

Строев П. М. Обстоятельное описаніе книг Толстова. М., 1829. В передмові короткий нарис історії друкарства.

Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Rusko-slowianskich w Galicyi. Львів, 1836. С. 1—90. В скороченні цю працю передруковано також в «Ж. М. Н. Пр.» 1838. Кн. 9. Року 1912 цю працю Д. Зубрицького знову перевидав А. С. Петрушевич у «Временнику Ставропигийскаго института[4] на 1913 г.», з поправками А. С. Петрушевича. Це перший цілий огляд українського друкарства, але тільки галицького.

Kompaniewicz B. Primus Truber, oraz wiadomości o niektórych drukarniach slowianskich i dzielach tamże wydanych // Pamietniki historyczne krajowe Л. Зелинського. Львів, 1841. С. 109—146.

Максимовичъ М. Книжная старина южно-русская// Временникъ Имп. Московского Общ. ист. и древн. Росс. 1849.

Кн. 1 і 4. Тут надруковано: 1) Початок друкарства на Вкраїні; 2) Друкарство на Волині і 3) Друкарство в Галичині. Продовження праці друкувалося далі в «Кіевлянине». 1850. Кн. 3. С. 117—138. Тут: 1) Початок друкарства в Киеві і 2) Латино-польські твори українських письменників. Всі ці праці передруковано в «Собраніе сочиненій». К., 1880. Т. III. С. 661—716. Ця праця Максимовича — перша цільна історія українського друкарства, вона дає огляд всіх давніх українських друкарень і перераховує, що в них друковано.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. Краків, 1851. Т. VIII. С. 405—439; Historya drukarń kirylickych w Polsce.

Флеров І. О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 120—134. Про братські друкарні.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 633—675: Известія о славянорусских типографіях начала XVIII столетія. Тут дано: Києво-Печерська друкарня, утиски проти неї. Чернігівська друкарня, суворий догляд над нею. Друкарні у Львові та Могилеві.

Письма Лазаря Барановича. Чернігів, 1865. С. 85 і 227: висилання книжок до Москви; № 60, 62 і 69: давня цензура; № 17: графіка; № 149: історія чернігівської друкарні.

Гатцук А. Очерки исторіи книгопечатного дела в Россіи // Русский вестник. 1872. Т. 99. Кн. 5.

Максимовичъ М. Сведенія о книгопечатаніи в Южной и Юго-Западной Россіи//Кіев. Епарх. Ведом. 1872. № 10.

Чистовичъ И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1882. Ч. 1. С. 211—213. Багато помилок; ч. II. Спб., 1884. С. 341—348. Є цікаві вістки про київську та чернігівську друкарні.

Кирпичниковъ А. Очерк исторіи книги. Спб., 1888.

Булгаковъ Ф. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія и типографского искусства. Т. I: С изобретенія книгопечатанія по XVIII в. включительно. Спб., 1889. Видання А. Суворіна. Розділ X має такий зміст: Фр. Скорина і його видання пражські та віленські. Несвіжські видання. Друкарство в Москві: Іван Хведорів і Петро Мстиславець, Апостол 1564 р. і першодруковані московські видання. Друкарня в Заблудові. Петро Мстиславець у Вільні. Діяльність Івана Хведоровича у Львові. Діяльність Андроника Невіжі і московське друкарство до 1611 р. Друкарство в Галичині. Віленські видання. Острожська Біблія. Друкарство на Волині. Друкарство в Киеві і на півдні Росії. «Печатный

двор» в Москві і стародруки XVII віку.— Рец. *И. Ж.* в «Кіев. Стар.» 1890. Кн. 7. С. 155—158.

Бахтіаров А. Історія книги на Руси. Спб., 1890. Видання Ф. Павленкова.

М(ончаловск)ій О. А. Краткий обзор исторіи книгопечатанія на Руси//Беседа. Львів, 1892. С. 142—145. Тут короткий огляд нашого друкарства, але більше про Ів. Хьедоровича.

Эйнгорн В. Книги кіевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII в.//Книговеденіе. М., 1894. № 9—10. На основі архівних документів автор дає цікаві відомості про рух українських книжок на Москві і про утиски проти них. Рец. Ів. Копача в «Записках». Львів, 1896. Т. IX. С. 18—19.

Божерянов И. Н. Историческій очерк русского книгопечатного дела. Спб., 1895. На с. 48—49 розказано про похідну друкарню кн. Потьомкіна, що урядив її на час подорожі цариці Катерини на Україну; друкарня існувала 1789—1793 рр. На с. 46—48 — про заснування друкарні в Харкові.

Шрекник Е. Ф. Историческій очерк развитія письменности и типографского искусства в Россіи. Спб., 1895. Компіляція з книжки Булгакова.

Харлампович К. Западно-русскіе православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898. Про друкарство с. 239—240, 249—250, 260, 288 і др.

Эйнгорн В. Очерки из исторіи Малороссіи в XVII в. I. Сношения малороссійского духовенства с московским правительством в царствованіе Алексея Михайловича. М., 1899. Дається досить матеріалу про те, як українське духовенство друкувало свої твори і підносило їх московському цареві. С. 380—382, 630—634, 657—8, 667—70, 699—711, 743—50, 753—60, 819—22.

В. Д. Печатное дело в Малороссіи в начале XIX века// Кіев. Стар. 1900. Кн. 9. С. 83—88. По документах Мін. Нар. Пр. дається спис усіх друкарень на 1802 рік із зазначенням, як вони постали.

Покровскій П. Исторія русской книги в очерках и образцах. Див.: «Известія» книгарні Вольфа. Спб., 1901.

Франко Ів. Початки друку. Див. його «Нарис історії українсько-руської літератури». Львів, 1910. С. 40—43.

Либрович С. Исторія книги в Россіи. Ч. I, с древнейших времен до конца XVII ст. Спб., 1913. С. 1—224. Видання М. О. Вольфа. Багато знімків.

Широцкій К. Типографское искусство на Руси. Кам'янець-Подільський, 1915.

Грінченко Б. Про книги. К., 1908. Розд. VI: Як ширилось у нас друкарство. С. 27—33. Вид. 2. Черкаси, 1917.

Дмитренко Гр. Свято книги. Див.: Книгар. К., 1917. Кн. 4. С. 171—175. Коротесенький нарис історії українського друкарства.

Модзалевський В. З історії книги на Україні// Книгар, 1917. Кн. 5. С. 235—238. Про поміщицькі бібліотеки XVIII ст.

Тисяченко Гр. З приводу трьохсотліття надрукування першої української книжки//Нова Рада. К., 1917. № 153.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. Розд. II. С. 29—62: Фіоль, Скорина, Іван Хведорів, Стрятинська друкарня.

Титов Ф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. К., 1924. 548 с. 222 знімки. Видання Всеукраїнської Академії Наук.

Брикович Одарка. Дещо про книжку. З нагоди 350-ліття українського першодруку. Див.: Календар львівської «Просвіти» на 1924 р. С. 82—89. Коротенько розказано історію друкарства.

Огієнко І. Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович. Історичний нарис із світанку українського друкарства//Літопис. Берлін. № 11—15 за 1924 р. і окремо.

II. НАЙПЕРШИЙ ДРУКАР УКРАЇНСЬКИХ КНИЖОК — ШВАЙПОЛЬТ ФІОЛЬ

Доля судила, щоб найперші книжки, надруковані кирилицею [5], серед цілого слов'янства були українські. Перший друкар українських книжок був родом німець — Швайпольт Фіоль, походив десь із Нейштадту в Франконії, де родина Фіолів була поширена. Рід Фіолів рано емігрував до Польщі і батько нашого Швайпольта (Святополка) жив, здається, в Любліні, а пізніше перейшов до Кракова. В той час у Кракові жило багато українців, тут була для них окрема православна церква. От десь з цими краківськими українцями й зійшовся Фіоль, і навчився від них мови (а знав її ще з Любліна).

Головним ремеслом Фіоля було гафтярство — вишивання шовком або по шовку. Від природи Фіоль був людиною надзвичайно здібною, дуже спосібною до всяких інженерних робіт. Фіоль бував у Німеччині, і тут добре приглядався, а, може, і вчився різних технічних праць. У всякому разі вже на 1489 рік Фіоль настільки був видатним «механіком»

у Кракові, що придумав особливі машини, «ніде до того не видані», для висушування копалень від води, на які король видав йому привілею.

Де й коли вчився Фіоль друкарства, нічого не відомо. Певне, бував він у Німеччині і там навчився нового тоді друкарського ремесла; навчився від добрих майстрів, бо друки Фіоля не були гіршими від тогочасних німецьких друків.

І певне, ще десь 1489 р., а може й раніше, Фіоль став до друкарської праці, до друку найперших українських книжок. Знайшов Фіоль і майстра, що надзвичайно гарно, за вказівками самого Фіоля, виготовив йому потрібний шрифт; був це теж німець — Рудольф Борсдорф з Брунсвіку, що жив у Кракові.

Першими книжками, які видрукував Фіоль, були Октоїх [6] та Часословець [7], обидві 1491 р.; котра вийшла раніше, тобто котру з них вважати первенцем українського друку — не відомо, але традиція вважає Октоїха 1491 р. за найпершу слов'янську книжку, друковану кирилицею. Крім цього, надрукував Фіоль ще дві книжки — Тріодь пісну [8] та Тріодь цвітну [9], але вже без зазначення місця та часу друку. Збереглася звістка, що Фіоль видрукував ще й п'яту книжку — Псалтир [10], але самої книжки до нашого часу не дійшло.

Для кого друкував Фіоль свої книжки? Через те, що книжки ці — це найперші друковані книжки серед цілого слов'янського світу, честь їх належності нам, українцям, різні вчені не раз намагалися відняти від нас. Але рішає тут мова цих друків: там, де Фіоль не був зв'язаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови.

Але праця Фіолева покінчилася трагічно: 1491 р. його арештувала краківська духовна інквізиція [11], і по довгій тяганині визволився Фіоль лише в середині 1492 р. Праця Фіолева спинилася, а книжки його, як каже переказ, спалено...

По такій невдачі Фіоль покинув Краків і перебрався на Угорщину, до вільного королівського міста Левочі, Спишського комітату [12]. Можливо, що Фіоль хотів тут ще зайнятися друкарством, але на це він не мав вже матеріальних засобів. Помер Фіоль десь у 1525 р.

Через те, що Фіоль був першим друкарем краківським, ним зайнялися найперше поляки і дали добрі нариси його життя. Але, на жаль, найперший друкар кирилівських друків ще чекає поважної монографії; кидається в вічі брак фактичного матеріалу про Фіоля; матеріал цей варто шу-

кати по архівах Кракова, Любліна, Левочі, а, може, знайдеться й по інших містах.

Про Фіоля зазначаю таку літературу:

Захар Копистенський був першим, що у своїй праці «Палидонія» 1620 р. (Кн. 3 Розд. I) вказав на працi Фіоля та на їх поширення.

Bentkowski J. O najdawniejszych ksiażkach, drukowanych w Polszcze. Варшава, 1812. Автор вважає Фіоля одною особою, що й Зільбер, друкар римський; а в Кракові Фіоль був ніби тільки складачем у Яна Галлера.

Maciejowski W. De Sveboldo Fiolo et Joanne Hallero, duobus antiquis Cracoviae typographis // Miscellaneorum Cracoviensium fasciculus. Краків, 1814. С. 71 і далі.

Bandtkie J. O Swietopelku Fiol. Див. його «Historya drukarń krakowskich». Краків, 1815. С. 122—145. Це перший досить повний і правдивий опис життя Фіоля, на основі деяких архівних документів.

Евгеній Митрополит. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина. Спб., 1818. Т. 1. С. 199. Тільки про друки Фіоля. Праці Бандтке Євгеній не знав.

Першими московськими дослідниками Фіоля були Каченовський та Калайдович, що написали добру рецензію на труд Бандтке:

Каченовскій. О Святополке Фиоле, краковском типографщике, первом издателе книг церковно-славянских. Извлечено из сочинения Георгия Самуила Бандтке: Historya drukarń krakowskich М. Т. Каченовским//Вестник Европы. М., 1819. Ч. CVI. № 14. С. 121; окрема відбитка с. 1—13. Це переклад з праці Бандтке: Historya drukarń krakowskich. С. 122—145.

К(алайдович). Дополнительные сведенія о трудах Швайпольта Фиоля, древнейшего славянского типографщика //Вестник Европы. 1819. Ч. CVII. № 18. С. 101; окрема відбитка. М., 1820. С. 1—10.

Lelewel J. Bibliograficznych ksiag dwoje. Т. I. Вильна, 1823. Т. II — 1826. Цю працю написано з приводу книг Бандтке. Тут є стаття про Фіоля; на с. 150: умова Фіоля з Борсдорфом про різання «руських» буков. Є знімки з видань Фіоля і Скорини.

Miscellanea Cracoviensia. Краків, 1829. Є про Фіоля: De Sueboldo Fiolo.

Grabowski A. Starozytności polskie. Краків, 1840. Т. I. Тут на с. 449—456 дано стислий науковий опис життя Фіоля і надруковано нові акти про нього з краківського міського архіву.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiey. Краків, 1841. Т. III. С. 80—84. Бережний і правдивий нарис життя Фіоля. А на с. 483—486 подано латинською мовою два акти 1491 і 1492 в справі суду над Фіолем.

Grabowski A. Starożytnicze wiadomości o Krakowie. Краків, 1852; про Фіоля с. 267.

Gwinter Fr. Kunst und Künstler im Frankfurt-a-M., 1862. Тут на с. 16 і 22 розказано про відомих в Франкфурті-на-Майні в другій половині XV віку Фіолях,— певне, від них походить і наш Фіоль-друкар.

Стасов В. В. Собраніе сочиненій. Т. II. Спб., 1894. Тут на с. 155—157 дуже гарний нарис про Фіоля з 1864 р.; с. 160—161 про графіку його видань.

Estreicher K. Günter Zeiner i Świetopolk Fiol. Варшава, 1867. На с. 42—66 про Шв. Фіоля, але нового проти вже відомого нічого нема. До праці додано 4 знімки (злі!) з видань Фіоля.

Golowatzkij J. Sweipolt Fiol und seine kyrillische Buchdruckerei in Krakau vom Jahre 1491 // Sitzungsberichte der Keiserl. Akademie der Wissenschaften, відділ філ.-істор. Відень, 1876. Т. 83. 443 с. Окрема відбитка с. 1—26.

Каратаев И. Осмогласник 1491 года, напечатанный в Кракове кирилловскими буквами. Спб., 1876. С. 1—21. Дано огляд літератури про цю книгу. Повний опис книжки (вона має 169 арк.). Про Фіоля мало. На початку статті гравюра: Розп'яття Христа.

Вержбовский Ф. Отчет о научных занятіях за границей в 1877 г. Див.: Варшавские Университетские Известия. 1878. № 3. С. 62. Є про Фіоля — критика праці Головацького.

Гильдебранд Петр. По поводу разбора г. Вержбовского статьи Головацкого: Sweipolt Fiol//Древняя и Новая Россия. 1880. № 2.

Собко Н. Ян Галлер, краковский типографщик XVI века, его предшественники, товарищи и преемники.// Ж. М. Н. Пр. 1883. Ч. 230 (листопад). С. 1—54; на с. 9—18 добрий критичний коротенький нарис про Фіоля, подано й важнішу літературу.

Каратаев И. Описаніе славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Т. I. Спб., 1883. Тут, на с. 1—12, ч. 1—5, дано детальний опис всіх п'яти видань Фіоля, а на с. 12—14 — короткі відомості про Фіоля.

Przewodnik Bibliograficzny. 1884. С. 82 і 166. Надзвичайна важна замітка до життєпису Фіоля, з 1498 р., що тоді Ф. жив у Кракові і не мав у себе ніяких «руських» видань.

Владиміров П. В. Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888. На с. 24—29 є, хоч мало, про Фіоля.

Владиміров П. В. Про краківські видання Фіоля 1491 року. Див.: Церковные Ведом. 1888. № 15. С. 426—427. Коротенький зміст докладу про Фіоля.

Соболевскій А. Рецензия на книгу П. Владимирова про Скорину в «Ж. М. Н. Пр.» 1888. Кн. X. С. 331—332. Соболівський гадає, ніби Фіоль друкував свої книжки на замовлення когось з молдавських господарів або бояр.

Первенец старопечатной кириллицы//Славянский Календарь на 1891 р. Про Октоїх 1491 р., із знімком.

Чотирехсотлетие первой печатной славянской книги// Беседа. Львів, 1892. С. 11. Замітка про Фіоля.

Владиміров П. В. О краковских изданіях Фиоля 1491 г.//Чтенія в Историческом Обществе Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 24—29. Це відповідь Соболівському; Владимиров настоює, що свої книжки Фіоль видавав для «русских», що й доказує головним чином формами мови видань Фіоля, а також й іменами святих в календарі.

Kuglin W. Świetopełk Fiol z Krakowa i jego druki w Rosji // Muzeum Polskie. K., 1918. C. 131—138.

Kopera F. Spis druków epoki Jagiellońskiej w zbiorze Emeryka hr. Hutten-Czapskiego w Krakowie. 1900. Тут, на с. 6—9 дано стислу, але досить правдиву біографію Фіоля; Копера схиляється до думки, що Фіоль не родився на території Польщі, а прибув сюди з Франкфурта-на-Майні.

Огієнко І. Друкарська трійця. Найперший друкар українських книжок Швайпольт Фіоль//Літопис. Берлін, 1924. № 11. С. 163—166.

Огієнко І. Свято української культури//Наш Світ. 1924. № 2, а також окреме видання цього журналу.

ЧАСТИНА ПЕРША

БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО

III. БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО

У давнину наше культурне життя постійно стикалося з таким же життям народу білоруського. Жили ми тоді з білорусами в спільній державі — у Великім Князівстві Литовськім [1]; об'єднані одною вірою, мали ми з білорусами спільні інтереси політичні й культурні. Державною мовою Литовського Князівства була так звана «руська мова». Хоча в цій «руській» мові було більш елементів українських і по самій основі своїй була вона українською, проте разом з тим була вона й мовою, добре розумною білорусові. Отож витворювалась тоді спільна українсько-білоруська літературна мова, бо спільним було саме життя і його щоденні інтереси.

Культурне життя українське та білоруське творили тоді часом ті самі люди; зв'язок Києва та Львова з Вільною [2] був тоді найближчим та живим; великі та енергійні церковно-культурні організації того часу — братства цих міст — були в найтісніших зносинах. Дуже багато українців працювали по школах білоруських, були проповідниками по церквах. Українці ж переповнювали білоруські монастирі. На вищих духовних посадах, на престолах єпископських та архімандричих, дуже часто бачимо в Білій Русі українців. От тому на Москві часто нас, українців, називали білорусами або литвинами, а мову нашу звали білоруською. Пригадаймо хоча б, що на московськім перекладі XVII віку книжки нашого письменника Іоанникія Галятовського [3] «Небо Новое» 1665 р. написано, що її перекладено з білоруської. Ще приклад. Лист 1657 р. воєводи молдавського

Георгія Степана, писаний мовою українською, має чужу дописку в заголовку: «Лист писан по белорусски» *.

Знаючи все це, не буде дивним, що ми, українці, так часто для своїх культурних потреб послуговувалися білоруськими друкарнями. У давнину друкарня, звичайно, була культурно-освітньою установою при братстві [4] і при тісних зв'язках братств був найтісніший зв'язок і між друкарнями. Братства обмінювалися своїми виданнями, часом позичали одно одному черенки [5]; досвідчені вчені друкарі переходили від друкарні до друкарні, працювали однаково й на землі українській, і на землі білоруській. Скажемо, українець Спиридон Соболь засновує друкарні Кутеїнську та Буйницьку, а друкар віленський Лукаш організує друкарню Барановича в Чернігові.

А коли розпочалася латинська нагінка на православну віру [6], то ця небезпека ще міцніше зв'язала два братських народи — український та білоруський, і проти латинської навали вони створили єдиний спільний фронт. Ця оборона батьківської віри своєї, а разом з тим і своєї народності, ще міцніше зв'язала українців з білорусами. Вони часто спільно утворювали свої культурні цінності.

От на основі всього сказаного я не можу з цієї праці своєї викреслити друкарства білоруського, не можу поминути його мовчанкою, я вважаю його білорусько-українським. Пригадаю ще, що наш письменник Мелетій Смотрицький [7] свій славний «Плач» 1610 р. видрукував у Вільні, а свою славнозвісну «Граматику» 1619 р. в Єв'ю. Наш же українець Лаврін Зизаній [8] свої праці друкував теж у Вільні. Складену в Острозі слов'янську граматику надруковано у Вільні 1586 р. (Див.: Харлампович. Зап. прав. школы. С. 249). В Кутеїнській друкарні 1653 р. передрукували «Лексікона» Памви Беринди [9] 1627 р.; в Могилівській друкарні 1699 р. М. Вощанка передрукував, щоправда, з перерібкою, «Небо Новоє» Іоанникія Галятовського, а також два твори Кирила Ставровецького [10]: «Євангеліє Учительноє» 1697 р. і «Перло Многоцінное» 1699 р.

Підкреслю тут іще те, що деякі з цих друкарень знаходились на мішаній українсько-білоруській полосі, на полосі з мішаним населенням, де ще й тепер панують переходові говірки. Така друкарня заблудівська, такі деякі друкарні коло Могилева.

В кінці зазначу ще, що друкарні Кутеїнську та Буйницьку заснував наш київський друкар-непосіда Спиридон Соболь.

---

* Акты Южной и Западной России. Т. IV. № 1.

Не буду більше подавати доводів, чому я цей розділ назвав «Білорусько-українське друкарство». Вже й подане промовляє за те, що давнього білоруського друкарства, точніше кажучи, білорусько-українського, не може пройти мовчанкою безсторонній дослідник української культури.

Рано розпочавшись, правда, на чужій землі, в Кракові 1491 р., українське друкарство завмерло і лежало занедбаним. Оновити це друкарство Фіолеве спробував Франциск Скорина [11], що в 1517—1519 рр. вів свою друкарську працю в чеській Празі, а 1525 р. розпочав його вже в себе, у Вільні. Вільна була тоді й нашим, українським, столичним містом, була й нашим культурним осередком. Тому нема нічого дивного, що друкарство розпочалося якраз у спільній білорусько-українській столиці — у Вільні і вже звідси поволі сунуло на південний схід, на властиві українські землі. І спроба Скорини лишилася тільки спробою й не привела до заснування постійного друкарства. Так само й друкарство в Несвіжу [12] 1562 р. і похідна друкарня Василя Тяпинського [13] 1570 р. не спричинилися до заснування міцного постійного друкарства. Це постійне друкарство заснувалося вперше вже на українській землі, у Львові, з 1573 р. і розпочав його славний друкар — Іван Хведорович [14], що перед Львовом побував в Заблудові [15], там 1569 р. видав «Євангеліє Учительноє».

Про це спільне білорусько-українське та властиве білоруське друкарство зазначу таку літературу:

Погодин М. П. О западно-русских старопечатных изданіях//Виленский Вестник. 1866. № 25 і 76. Тут і покажчик «западнорусских» стародруків.

Гильдебрандт П. Перечень по типографіям и годам западнорусских старопечатных изданій церковно-славянского шрифта//Памятники Русской старины в западных губ. Спб., 1874. Т. VI. С. 171—193.

Лукашевич Л. О числе типографій в северо-западном крае в прежніе времена до настоящего столетия//Ковенские Губерн. Ведом. 1874. № 4.

Яковлев В. А. Русская печать в Привислинском крае. Историко-библіографический очерк//Варшавские Университетские Известия. 1878. № 4. Є історичні дані про стан «руського» друкарства в Польщі до її поділу.

Чистович И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II.

Сидоров А. А. Историческій очерк русской печати в Привислинском крае. М., 1896. 32 с.

Вольтер Е. А. Литовская печать в XVI веке//Печатное Искусство. 1903. Кн. 3.

Миловидов А. И. Судьба русской книги в Северо-западном крае в связи с его культурной исторіей//Христианское Чтеніе. 1903. Ч. 9—10.

Миловидов А. И. Старопечатные славянорусскіе изданія, вышедшие из западно-русских типографий XVI—XVIII вв.//Чтенія. М., 1908. Кн. І. С. 1—27. Негативна рецензія Ів. Кревецького на цю працю в «Записках». Львів. Т. 88. С. 185—188.

IV. ПЕРШИЙ «РУСЬКИЙ» ДРУКАР ФРАНЦИСК СКОРИНА

Білорус «из славного града Полоцка», Скорина народився десь коло 1490 р. в міщанській купецькій православній родині і при хрещенні одержав ім'я Георгія. 1504 р. вступив Скорина до Краківського університету, де його вписали: Franciscus Luce de Ploczko.

По двох роках науки в Краківському університеті 1506 р. Скорина дістав тут перший вчений ступінь — ступінь бакалавра на філософському факультеті. Але в Кракові Скорина довго не пробув. Крім філософських наук, вчився він тут також і медицини, але якраз медицина зле викладалася в Кракові і Скорина мусив шукати собі іншої школи. І молодий бакалавр, шістнадцятилітній хлопчина, десь після 1506 р. кидає Краків і мандрує на Захід шукати науки. Шість років десь вчився на Заході Скорина, студіюючи медицину та богословіє, але де саме, у кого, в яких університетах,— нічого певного про це не знаємо. Тут десь Скорина й здобув собі важний учений ступінь — доктора eximiarum artium.

У листопаді 1512 р. прибув Скорина в Італію, в Падую, до славного тоді Падуанського університету, що пишався своїм медицинським факультетом,— тут 9 листопада 1512 р. блискуче здав відповідні іспити і отримав ступінь доктора медицини. По цьому новий доктор медицини вертається додому і приступає до культурної праці.

В той час у нас дуже відчувався брак біблійних книжок. Повного збору їх ми тоді не мали, а між тим вони так потрібні були і для церкви, і для домашнього читання. А те, що було в нас, часто було в недокладнім, а то і в злім списковi. І от Скорина надумався перекласти цілу Біблію на тодішню літературну «руську» мову, спільну тоді для українців і для білорусів. І задумав не тільки перекласти, але й видрукувати всі біблійні книжки. На той час це був великанський замір, бо тоді слов'яни тільки що зачинали друкарську справу.

Добув Скорина потрібні рукописи і поїхав до Чехії, до Праги, де й заходився заснувати собі друкарню. Було це десь наприкінці 1516 р.

Року 1517 Скорина вже жваво працює над виданням своїх перекладів біблійних книг. Знайшлися віденські міщани, що матеріально допомогали Скорині. Це були Богдан Оньків, Яків Бабич та інші. Скорина заложив у Празі власну друкарню і замовив у найкращих німецьких майстрів виготовити йому потрібні черенки. Книги випускає Скорина в світ одна по одній і за 1517—1519 рр. видрукував 23 біблійні книжки (на жаль, цілої Біблії Скорина не видрукував).

Скорина доклав усіх старань, щоб видання його із зовнішнього боку були якнайкращими. Друкарською технікою книжки Скорини стояли дуже високо і його друкам наслідували навіть в Германії. Найкращі видання тогочасні, венеціанські та нюренберзькі, не стояли вище видань Скорини.

Слава про видання Скорини голосно пішла по цілому слов'янському світові, а друки його розійшлися по найдальших закутках слов'янських земель. Але все це не врятувало праці великого гуманіста і вона скоро спинилася. Що власне припинило працю Скорини, не знаємо. Може, якісь заходи римо-католиків, як то було з друками Фіоля, а, може, недостача матеріальних засобів. Одне слово: Скорина чомусь обриває свою працю, кидає Прагу і перевозить свою друкарню до Вільни.

Певне, віленське міщанство, зорганізоване в церковне братство, допомогло Скорині на перших порах. Бачимо, що нашого доктора прийняв до себе бурмістр [16] віленський Яків Бабич і в домі його Скорина й заснував привезену з Праги друкарню.

Але віленська доба праці Скорини не була такою родючою, як доба празька. Тут 1525 р. надруковано було лише дві книжки: «Апостола» [17] та «Малу Подорожню Книжицю». От цею «Подорожньою Книжицею» і закінчилася культурна праця Скорини.

Праці Скорини мали велике поширення і скрізь викликали наслідування. Друкарня Скоринина занепала, а 1530 р., коли вигоріло дві третини Вільни, здається, знищено тоді й частину друкарні. Скорина не заклав ще постійного друкарства, але добрий грунт для такого друкарства він перший підготовив. І коли по Скорині зачалося друкарство в Москві, у Львові, в Острозі [18] та інших містах, то скрізь на першодруках відчувався певний Скоринин вплив.

Про Франциска Скорину написано вже багато праць. Правда, дослідники більше цікавилися Скориною як перекладчиком Письма Святого, менше — як друкарем.

Алексеев П. А. Рассмотрение славянской старопечатной книги «Апостол», которая справлена доктором Франциском Скориною из Полоцка, напечатана в Вильне в 1525 году//Опыт трудов Вольного Российского Собрания при Московском Университете. М., 1783. Ч. VII. С. 195—204.

Bandtkie J. Historya drukarń w Krol. Polsk. 1826. T. III. C. 164—175.

Филарет Арх. Обзор русской духовной литературы. Харків, 1859. С. 123.

Але окремі, більш-менш солідні статті про Скорину починають появлятися лише з 60-тих років минулого століття. Це були:

Головацкій Я. Несколько слов о Библіи Скорины и о рукописной русской Библіи из XVI ст., обретающейся в библіотеке монастыря св. Онуфрія во Львове//Науковый Сборник. Львів. 1865. С. 225—257. Це суб'єктивна і мало критична стаття; Головацький безпідставно рахує Скорину протестантом і не визнає його правдивих заслуг.

Викторов А. Е. Замечательное открытіе в древнерусском книжном міре//Беседы в Обществе любителей Россійской Словесности. М., 1867. Вип. I. С. 1—27. Про Празький Псалтир Скорини 1517 р.

Белорус. Судьбы русского языка в костелах Северо-Западного края//Русский Вестник. 1868. Т. 77. Суб'єктивна та некритична стаття; Скорина тут змальовується як римокатолик та повірений короля польського Сигизмунда.

Первольф. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII века. Спб., 1874. С. 253—255.

(А. Петрушевич). Фр. Скорина, издатель в Празе Чешской в 1517, 1518 и 1519 годах//Слово. Львів, 1875. Ч. 130.

Отношеніе перевода Скорины к вульгате и древнеславянскому тексту //Чтенія в Обществе любителей духовного просвещенія. 1877. Кн. XI. С. 642—653.

Анатоль Вахнянин. О Докторе Фр. Скорине и его литературной деятельности. Львів, 1879. Скорину Вахн. вважає православним русином. Рец. в «Правді». 1879. Річник XII. С. 590, 640—645.

Каратаев. Описаніе славяно-русских книг. Спб., 1878. Вид. 2. 1883. Про Скорину. С. 28—44 і 56—67.

К(аченовскій) В. По поводу юбилея первого русского печатника Ивана Федорова//Вестник Европы. 1884.

Кн. 3. С. 413—419. Автор вважає лише Скорину першим «руським» друкарем.

Ні одному з давніх друкарів наших не пощастило так, як Фр. Скорині. Хоч він не дочекався собі матеріального монумента, зате дочекався монумента духовного. Це спеціальна монографія про нього професора П. В. Владимирова: Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888. XXVI+351 с. Видання «Общества Любителей Древней Письменности»; тут на с. I—XXVI подано всю бібліографію про Скорину по 1887 р. Спис всіх рецензій на цей капітальний труд див. в «Чтеніях в Историческом Обществе Нестора Летописца». К., 1894. Кн. VIII. С. 30. З цих рецензій більш цікава рец. проф. А. Соболевського в «Ж. М. Н. Пр.» 1888. Кн. X. С. 321—332.

Булгаков Ф. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія и типографского искусства. Спб., 1889. На с. 201—211 життя і праця Скорини, головним чином з книжки П. Владимирова.

Остроглазов. Книжные редкости//Русский Архив. 1891. № 8—9. Про віленського «Апостола» Скорини 1525 р.

Пробуваючи літом 1891 р. в Італії, в Падуї, проф. І. Шляпкін знайшов там в університетському архіві три дуже важні латинські документи з 1512 р. про те, як Фр. Скорина отримав у Падуї звання доктора медицини. Шляпкін опублікував ці документи в коротенькій своїй статті «К биографіи Франциска Скорины» в «Ж. М. Н. Пр.» 1892. Кн. IV. С. 382—385.

На кінець 1894 р. проф. П. В. Владимиров ще вернувся до Скорини і присвятив йому статтю: Заметки и дополненія к исследованію о докторе Франциске Скорине//Чтенія в Истор. Общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 29—32. Тут, власне, відповідь Владимирова своїм рецензентам.

А. Гр. Калі друкавалася першая беларуская Біблія?// Беларускі Календар на 1912 р. С. 81—82. Повна баламутства та непорозумінь статейка.

Проф. Титов. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 32, 40—46.

Огієнко І. Перший руський друкар і гуманіст Франциск Скорина. Див.: Літопис. Берлін, 1924. № 12 і 13 (як II розділ праці: «Друкарська трійця»).

Яремченко О. Франциск-Георгій Скорина, його життя та літературна і видавнича діяльність//Літературно-Науковий Вісник. Львів, 1923. Кн. XI. С. 253—259.

Різні знімки з видань Фр. Скорини, а також і портрет його умістив П. Владимиров в своїй монографії. Крім цьо-

го, є такі знімки і в праці: «Образцы славяно-русского книгопечатания с 1491 года», під № 2, а також у багатьох інших виданнях. Див. розд. XVIII.

Про гравюри Скорини, крім праці П. Владимирова, див. ще:

Ровинскій Д. Русскіе граверы и их произведенія с 1564 года до основанія Академіи Художеств. М., 1870. С. 5—6.

Ровинскій Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX вв. Спб., 1895. С. 8—10.

Стасов В. В. Собраніе сочиненій. Спб., 1894. Т. II. С. 163—165: Про гравюри празьких видань Скорини, стаття в 1864 р.

V. ОГЛЯД БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ

Розпочавшись у столичному місті, в тодішньому білорусько-українському культурному центрі, у Вільні, друкарство скоро розійшлося по цілій білоруській та українській землі. Друкарень на білоруській землі було багато, але чимало з них існували лише недовгий час.

Подаю огляд цих друкарень на білоруській землі в хронологічнім порядкові повстання їх, а саме друкарні: Віленські, Несвіжська, Тяпинська, Заблудівська, Євська, Могилівська, Кутеїнська, Буйницька і Супрасльська.

1. Віленські друкарні

Колискою «руського» друкарства на сході була Вільна, а першим «руським» друкарем, як ми бачили, був Франциск-Георгій Скорина. Друкарня Скорини з 1525 р. була найпершою «руською» друкарнею не тільки у Вільні, але й на цілій «руській» землі взагалі. Але друкарня Скоринина по 1525 р. припинилася, а разом з тим спинилося й віленське друкарство аж на цілих півстоліття.

Відновилося віленське друкарство значно пізніше, відновилося тоді, коли на українській землі, у Львові, була вже друкарня. Це занедбале віленське друкарство відновив славний Петро Мстиславець [19], товариш друкаря Івана Хведоровича, відновив за допомогою віленських меценатів — Зіновія Зарицького та братів Мамоничів, Кузьми й Лукаша. Коштом цих меценатів і появилися у Вільні два друки Петра Мстиславця — Четвероєвангеліє [20] 1575 р. та Псал-

тир 1576 р. Але по цих друках праця Мстиславця у Вільні спинилася: Мамоничі добули собі королівського привілея, який надав їм виключне право на друкування і на продаж книжок у Вільні; Мамоничі стали на власні ноги і Петро Мстиславець був їм тепер не потрібним. Але з відходом Мстиславця на короткий час спиняється праця друкарні Мамоничів.

Року 1588 Кузьма Мамонич був у Львові і тут 24 лютого у львівських друкарів Сенька Корунки та Сачка Сеньковича купив їхню руську друкарню, що була у володінні князя Костянтина Острізького [21]. Крім цього, ці ж друкарі продали Мамоничеві також свою львівську друкарню, а разом з тим 20 готових Біблій і 40 нескінчених (в них бракувало по 10 зшитків). Таким чином Львів допоміг віленському друкарству. Продані книжки були Біблії острізького видання; їх Мамоничі додрукували і так постала так звана віленська Біблія. Друкарню Мамоничів пізніше купило собі віленське Св. Духівське братство.

Крім цих двох перших друкарень — Скорининої та Мамоничів, у Вільні потім працювали ще друкарні: братська Свято-Духівська та монастирська Свято-Троїцька. Віленські друкарні видали багато дуже корисних для церкви книжок, що широко розходилися по всьому слов'янському світові.

Жваво й корисно працювала віленська друкарня аж до часу церковної унії (9 жовтня 1596 р.), але вже з цього часу пішли на православних небувалі утиски; друкарня віленська змушена була випускати свої видання часто без зазначення місця друкування, особливо в творах полемічних.

Життя віленських друкарень взагалі надзвичайно трагічне, бо їм доводилося не стільки дбати про своє поліпшення, скільки боронитися проти латинської навали, що з усіх боків на них сунула. А коли 1610 р. з братської друкарні вийшов відомий «Плач Східної Церкви» Мелетія Смотрицького, то з наказу короля Сигізмунда [22] всю друкарню було сконфісковано, а управителя її Л. Карповича (потім єпископа) разом з друкарями вкинено до в'язниці, а книжку спалено, і лише 1615 р. вдалося віленському братству дістати частину своєї друкарні назад. Але щоб не було перерви в друкуванні так потрібних тоді книжок, монахи свято-духівські заклали собі нову друкарню в містечку Єв'є.

Про віленські друкарні зазначу таку літературу:

Bandtkie J. Historya drukarń w Krol. Polsk. 1826. T. II. c. 257—319.

Kraszewski. Wilno od początkówjego do roku 1750. Вільна, 1842. Т. IV.

Акты, издаваемые Виленской Археографической Комиссией. Т. XX. Передмова. С. CXXXVII, CLI і CLII — про віленську друкарню і про віленських друкарів кінця XVI віку: Ленчицького та Корчана.

Леонид Арх. Библіографическіе заметки о служебниках виленской печати XVI в.//Памятники Древней Письменности. Спб., 1882. Т. IX із знімками.

Голубев С. Т. Петр Могила. К., 1883. Т. I.

Чистович И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 344.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 228—230 і 252—256.

Леонид Арх. Редкое старопечатное Євангеліе//Кіев. Стар. 1889. Кн. XI. С. 440—442: Про Будятицьке Євангеліє з бібліотеки Володимиро-Волинського братства, на якім є вкладний запис 25 березня 1564 р.; дослідник вважає це Євангеліє виданням віленським десь 1563 р. Див. про це також: Кіев. Стар. 1889. Кн. VII. С. 289—290.

Архангельскій А. Очерки из исторіи зап.-русск. литературы. М., 1888. С. 120, 126.

Папков А. Братства. 1900. Про віленські друкарні. С. 87—88, 135 і 168—170.

Миловидов А. И. Судьба русской книги в Северо-западном крае//Христианское Чтеніе. 1903. Ч. 9—10.

Миловидов А. И. Описаніе старопеч. книг Виленской Публичной Бібліотеки. 1908. С. 33.

Про графіку віленських видань див. у В. В. Стасова: Сочиненія. Т. II. С. 169—171. Знімки з віленських стародруків див. далі в розділі XVIII.

Крім цих праць про друкарню братів Кузьми та Лукаша Мамоничів зазначу ще:

Берх В. Известіе о Евангеліи, напечатанном в 1575 г. в Вильне//Северный Архив. 1822. Ч. 2. № 8.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. с. 407—408.

Документы касательно древней Виленской Русской типографіи Луки Мамонича по претензіи к оной Петра Мстиславцева 1577 г.//Литов. Епарх. Ведом. 1883. С. 366—368.

Редкости из книгохранилища К. Медокс//Книговеденіе. 1895. № 2. Описано Псалтиря 1575 р. з друкарні Мамоничів.

Папков А. А. Братства. 1900. С. 6—7.

Архив Юго-Западной Россіи. Ч. I. Т. X. С. 78, 158, 161, 240, 497, 783.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 438.

Крім зазначених праць про братську віленську друкарню вкажу ще:

Wiszniewski M. Historya Lit. polskiej. 1851. T. VIII. С. 408—412.

Флеров И. О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 129—131.

Описаніе документов Архива Западно-русских уніатских митрополитов. Т. I. Спб., 1897. Тут під ч. 807 надруковано цінного документа про пожар віленської братської друкарні 1653 р.

2. Петро Мстиславець

Товариш («клеврет») славного московського друкаря Івана Хведоровича, Петро Тимофійович Мстиславець якось остався цілком у тіні і дослідники цікавляться ним мало. Петро Мстиславець, родом із повітового міста Могилівської губернії, з Мстиславля, рано попав до Москви і тут став першим друкарем поруч із Іваном Хведоровичем, вкупі з котрим видрукував він у Москві дві книжки. Своєю присутністю в Москві Мстиславець виразно підкреслює, що московське друкарство розпочалося за допомогою також і русинів закордонних. Можливо, що до свого від'їзду на Москву Мстиславець був уже друкарем десь на Литві, може і в Вільні. Десь на початку 1566 р. Мстиславець покинув Москву разом з Хведоровичем і оселився з ним у Заблудові, де вони й видрукували «Учительне Євангеліє» 1569 р.

Певне в цім же році розпрощалися довголітні товариші — Мстиславець покинув Хведоровича і оселився в Вільні. Тут ласкаво прийняли його до себе в дім впливові віленські мужі — Кузьма та Лукаш Мамоничі (Лукаш був скарбником Великого Князівства Литовського) і доручили йому заснувати друкарню. Мстиславець залюбки почав працювати над відновленням віленського друкарства і року 1575 (з допомогою ще й Зиновія Зарицького) він і видрукував Євангеліє, а 1576 р.— Псалтиря (Псалтир, здається, був двох видань: 1575 і 1576 р.); це і був останній, 5-й друк Мстиславця (а, може, він друкував ще й «Апостола» 1576 р. Див.: Каратаєв. № 89). Петро Мстиславець по заслузі міг би сказати про себе, як то читаємо на могильній плиті Ів. Хведоровича, що він «своїм тщаниєм» віленське «друкованіє занедбалоє обновил».

Отже, Петро Мстиславець заснував Мамоничам дуже добру друкарню, на що не пошкодував своєї праці. 1576 р. Мамоничі добули собі королівського привілея на виключне право друкування та на продаж книжок; після цього Мстиславець став уже їм непотрібний, і наш друкар змушений був покинути засновану друкарню. 1577 р. звернувся Мстиславець до суду, скаржучися на Мамоничів, але нічого не помогло. По цьому всі сліди за цього друкаря губляться.

Про заслуженого мужа цього ще не маємо відповідної розвідки. Про життя його трохи говорять передмови до надрукованих ним книжок. Принагідно говорять про Мстиславця й ті праці, що їх зазначено попереду при віленських друкарнях. Тут додам іще:

«Сказание известно о воображении книг печатного дела», половини XVII-го віку. Див. П. Строев. Описаніе книг И. Царского. М., 1836. С. 437—454.

Сахаров И. П. Первые русскіе типографщики//Сборник на 1838 г. А. Воейкова. Спб. С. 1—10.

Румянцов В. Сборник памятников. М., 1872. Вип. I. С. 42—43.

Берх В. Известіе о Євангеліи, напечатанном в 1575 г. в Вильне//Северный Архив. 1822. Ч. 2. № 8. С. 4.

Документы касательно древней Виленской Русской типографии Луки Мамонича по претензии к оной Петра Мстиславцева 1577 г.//Литов. Епарх. Ведом. 1883. С. 366—368.

Каратаев И. Описаніе слав.-русск. книг. Спб., 1883. Ч. 69, 70, 75, 87 і 89.

Русаков Ев. «Клеврет» первопечатника. Див. ювіл. видання: Трехсотлетіе первого друкаря на Руси. Спб., 1883. 7 с. Це, здається, єдина окрема стаття, присвячена Петру Мстиславцеві.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 216, 218, 228—230.

Редкости из книгохранилища К. Медокс//Книговеденіе. 1895. № 2. Описано Псалтиря 1575 р.

Slownik Geograficzny. 1895. T. 14. С. 191 під словом Zabludow розказує про Павла (зам. Петра!) Мстиславця (з помилками).

Ровинскій Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 145—147.

В Енциклопедичнім Словнику Брокгауза, т. XX на с. 102 уміщено дуже коротеньку замітку про Петра Мстиславця.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 437—438.

Миловидов А. Описаніе старопеч. книг Виленской Публ. Библ. Вильна. 1908. Ч. 9 і 10.

Принагідно про П. Мстиславця оповідають також і ті праці, що присвячені Ів. Хведоровичу. Див. їх далі в розділі VII.

3. Несвіжська друкарня

Перерване по Скорині віленське друкарство по 37 роках вперше відновилося вже аж в м. Несвіжу: тут 1562 р. вийшли дві книжки: Катехизис [23] та «О оправдании грешного человека». Несвіж — це містечко над Німаном в Слуцькім повіті на Мінщині.

В Несвіжу, маєтку кн. Миколая Радовила, засів видний свого часу кальвініст [24] Симон Будний, який і написав зазначені дві книжки; кошти на видання, крім самого князя, дали: Остап Волович, знаний свого часу білоруський маршалок, а також Матвій Кавечинський та Лаврін Кришковський.

Кому саме належала Несвіжська друкарня, остаточно не відомо. Одні дослідники господарем її вважають Матвія Кавечинського, намістника несвіжського, але другі — з більшим правом — звуть її друкарнею Василя Тяпинського.

Черенки несвіжських друків цілком подібні до черенків Скорининих — празьких та віленських. І може правдива думка, що частина Скорининої друкарні попала до Несвіжу.

Не довго існувала Несвіжська друкарня. 1565 р. помер кн. Микола Радивил, протестант, що допомагав друкарні; син Радивилів, на прізвище Сирітка, вернувся знову до католицтва, а тому Несвіжська друкарня змушена була шукати собі іншого місця і стала з того часу друкарнею мандрівною та вбогою.

Про Несвіжську друкарню писали:

Bandtkie J. Historya drykarń w Krol. Polsk. 1826. T. II. C. 8—20.

Wiszniewski M. Hist. Lit. polskiej. T. VIII. C. 412—413.

Гильдебрандт П. Див.: Памятники Русской Старины. 1874. Т. VI.

Леонид Арх. в «Ж. М. Н. Пр.» за 1884 р. Кн. 5. С. 43—45.

К(аченовскій) В. Заметка//Вестник Европы. 1884. Кн. 3. С. 414.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб., 1883. № 58 і 59. Тут і література про Катехизис.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 211—214, і два знімки з Катехизису.

Карскій Е. Два памятника старого западнорусского наречия//Ж. М. Н. Пр. 1893. Кн. 8.

Русская Историческая Библіотека. Спб., 1903. Т. XIX. В кінці, на с. 82 примітка 34 — про Данила Ленчицького, фундатора Радивиловських друкарень, перше в Несвіжу, а потім з 1581 р. в Вільні.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 431—432.

Merczyng H. Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych. Краків, 1913.

Плисс В. Симон Будный и его сектантская и литературная деятельность в Москве и Западной Руси//Христианское Чтеніе. 1894. Кн. IX.

4. Друкарня Василя Тяпинського

Василь Тяпинський, відомий автор першого друкованого перекладу Євангелія[25] на «просту руську мову», з походження був «не влох, не немець, не доктор, и ниякий поставленый межи попы, а русин, своєй Руси услугуючий», як він сам про себе каже. Тяпинський мав мандрівну «убогу» друкарню — може Несвіжську, що з 1565 р. мусила покинути Несвіж. Ось у цій «убогій» мандрівній друкарні, десь між 1565—1570 рр., Типянський і видрукував своє Євангеліє на двох мовах: мовою церковно-слов'янською і з перекладом на «просту руську» мову; ані місця друку, ані часу його не зазначено, певне тому, що Євангеліє друком не закінчено. До нашого часу збереглося лише два примірники цеї надзвичайно рідкої книжки.

Про цього мандрівного друкаря й гарячого патріота маємо вже добру літературу; звичайно, Тяпинським більше цікавились як перекладчиком, а не друкарем.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб., 1883. С. 201—203. № 94. Опис Євангелія, яке Каратаїв відносить на 1580 р.; тут і література по Описах стародруків.

Попов А. Обличительные списанія // Чтенія в Обществе Истории и Древней Россіи. М., 1879. Т. 1.

Леонид Архим. Див.: Ж. М. Н. Пр. 1884. Кн. V. С. 43—45.

Владиміров П. Доктор Фр. Скорина. Спб., 1888. С. 30—31, 203—204, 234.

Владиміров П. Предисловіе В. Тяпинского к печатному Евангелію, изданному в Западной России около 1570 г. // Кіев. Стар. 1889. Кн. I.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 256—257.

Карскій Е. К исторіи звуков и форм белорусской рѣчи. Варшава, 1893. С. 117—123; Русский Филологический Вестник. Т. 23—24, 26—30.

Карскій Е. Западно-русскіе переводы Псалтыри в XV—XVII вѣках. Варшава, 1896. С. 5, 15—19.

Довнар-Запольский М. В. Тяпинский, переводчик Евангелія на белорусское наречіе // Исследованія и статьи. К., 1909. Т. I. С. 232—256. Спочатку те ж саме друковане було в «Извѣстіях». Спб., 1899. Т. IV. Кн. 3. С. 1031—1064.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 432—433, 436—437.

Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. К., 1912. С. 59—62; на с. 57 знімок з Євангелії.

Левицький Ор. Про Василя Тяпинського, що переклав в XVI ст. Євангеліє на просту мову // Записки Наукового Товариства в Києві. 1914. Т. XII.

5. Заблудівська друкарня

Несвіжські друки 1562 р. були протестантськими, а Євангеліє Тяпинського не закінчене, отже, ці друки мало додали до скарбниці нашої культури, а тому Заблудівська друкарня по праву вважається першою поважною друкарнею по Скорині.

Змушений покинути Москву, перший московський друкар Іван Хведорович, разом з товаришем своїм Петром Мстиславцем, подався на Литву і десь на початку 1566 р. прибув до Вільни, де скоро пізнався з каштеляном[26] віленським, гетьманом литовським Григорієм Олександровичем Ходкевичем. Ходкевич, горливий оборонець «руського» народу, ласкаво прийняв емігрантів і запропонував їм свою службу. Він надумався закласти в родиннім місті своїм Заблудові друкарню і послужити церкві випуском потрібних їй книжок.

Заблудів (теперішня народна назва: Заблуду́ове) — тепер містечко над річкою Мелетиною Білостоцького повіту на Городенщині, 18 верстов від Білостоку. Заснований Заблудів десь в першій чверті XVI в. Ось тут і оселився друкар Хведорович, одержавши наказа від Ходкевича «учинити варстат друкарскій», цебто закласти друкарню. І Хведорович віддався своїй улюбленій праці — почав за-

кладати друкарню в Заблудові, на що пішов 1567 і половина 1568 року.

Ходкевич мав свої власні плани на друкарство; він бажав, щоби «слово божіе розмножилося, и наученіе людем закону греческого ширилося». Вирішив він видрукувати «Євангеліє Учительноє» і на це діло «не пощадех от богодарованных сокровищ дати». Склад цеї книжки розпочав Хведорович, разом з Петром Мстиславцем, 8 липня 1568 р., а 17 березня 1569 р. це «Євангеліє Учительноє» вже побачило світ. Старий гетьман був надзвичайно втішений першим плодом кількалітньої праці і вже мріяв про більшу друкарську роботу. «Пріимите сію книгу с любовію»,— писав він у передмові до цього первенця Заблудівської друкарні,— а я божією помощію о иных книгах, церквам божіим потребных, промышляти буду, и накладу моєго на то наложити не жалуючи, вскоре их друковати дам». Щоб достойно відплатити Хведоровичу за працю, гетьман подарував йому навіть немале село «на упокоєніе».

Ця заблудівська праця Хведоровича має для нас, українців, особливе значення. У теперішній час Заблудів знаходиться на мішаній українсько-білоруській полосі, але, здається, український елемент тут переважає, а в XVI в., в час Хведоровича, цей український елемент безумовно був ще більшим. Отже, не виключається можливість рахувати Заблудів українським, як то й роблять деякі вчені, напр. О. Потебня *, К. Михальчук **, А. Соболівський ***, М. Грушевський ****, Ст. Рудницький ***** та ін. А коли б це було так ******, тоді дата 17 березня 1569 р., день виходу в світ заблудівського «Учительного Євангелія», стає величною датою в історії української культури — це був би початок нашого друку вже на українській землі.

Десь у цей час кидає Хведоровича його довголітній товариш, Петро Мстиславець, а сам Хведорович 23 березня 1570 р. випускає в Заблудові ще одну книжку — Псалтир з Часословцем — останній заблудівський друк. Псалтир перед друком був виправлений і звірений з оригіналом. За-

---

* Два исследованія о звуках русского языка. Воронеж, 1866. С. 141—143, також: Заметки о малорусском наречіи. Воронеж, 1871. С. 91—100, 114.

** Наречія, поднаречія и говоры Южной Руси. Спб., 1877. С. 500—501.

*** Очерк русской діалектологіи. 1892.

**** Книга. Відень, 1921. Ч. І. С. 2.

***** Огляд національної території України. Берлін, 1923. С. 84.

****** Для цього треба остаточно на місці добре проаналізувати заблудівський говір.

блудівський Псалтир з друкарського боку точно віддає московські першодруки; видно, що Хведорович прибув до Заблудова з понсонами та гравюрами, виготовленими ще в Москві.

Але недовго пробув Хведорович в Заблудові. Обставини змінилися і десь в кінці 1572 р. він помандрував до Львова. Заблудівська друкарня перестала існувати.

Дійсної причини, що примусила Хведоровича покинути Заблудів, ми не знаємо. Ще 1570 р. гетьман Ходкевич був повний надій на дальше поширення своїх друкованих книжок; тоді в передмові до Псалтиря 1570 р. він писав: «Я такоже и вперед працы и накладу моєго жаловати не буду, и другыя книгы, церквам и людем божіим, во Христа верующим, потребныя, друковати дам». Але, здається, Люблінська унія 1569 р. так зле вплинула на Ходкевича, котрий був проти неї, що він охолов до друкарства і скоро захворів, а це й примусило Хведоровича шукати собі іншого поля, де він міг би не ралом, але духовних «семен сеянієм время живота своєго сокращати». Гр. Ходкевич помер 9 (чи 12?) листопада 1572 р., вже по тому, як Хведорович виїхав до Львова.

Про Заблудівську друкарню й видрукувані тут книги зазначу таку літературу:

Калайдович К. Библіографическое известіе о Евангеліи Учительном, напечатанном в Заблудове 1569 г. первыми московскими типографщиками І. Федоровым Москвитиным и Петром Тимофеевичем Мстиславцевым//Северный Архив. 1823. Ч. V. № 4. С. 318—326. Це доповнення до тих статей про Хведоровича, що їх надруковано в «Вестнике Европы» за 1813, 1819 і 1822 р.

Bandtke J. Historya drukarń w Królestwie Polskiem. Краків, 1826. Т. II. С. 321.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskej. Краків. 1851. Т. VIII С. 414—416.

Румянцов В. Сборник памятников. М., 1872. Вип. І. С. 42—44.

Каратаев И. Описаніе славянских книг. Спб., 1883. № 75 і 77. Тут і детальна література цих друків по Описах стародруків.

Архангельскій А. Очерки из исторіи зап.-русск. литературы. М., 1888. С. 97.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 228—232.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 437—438.

Миловидов А. И. Описаніе старопечатных книг

Виленской Публичной Библіотеки. Вильна, 1900. № 6. С. 14—15.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. С. 50—52.

Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Розд. III. С. 23—25 в «Старій Україні». 1924.

Зілинський І. Львів чи Заблудів? // Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 54—58. Поважна стаття про заблудівську говірку. Загальний висновок (с. 58): «Для остаточного вирішення питання про приналежність Заблудова до української території бракують нам поки що потрібні дані».

6. Друкарня в Єв'ю

Єв'є — це містечко Трокського повіту на Віленщині, в 35 верстах від Вільни, під Слонимом; містечко належало Трокському Подкоморію — кн. Богдану Огінському, що збудував тут церкву і приписав її до Віленського Св. Духівського монастиря. Монахи цього монастиря (коли в Вільні польська влада, з наказу короля конфіскувала їм їхню друкарню) заснували тут, на кошти князя Огінського, добру друкарню, що 1611 р. й випустила першу книжку — Псалтир з Новим Завітом. Наш письменник, Мелетій Смотрицький видрукував тут 1619 р. свою славну «Граматику».

Папков А. (Братства. 1900) в примітці № 59 на с. 10 подає, що тепер на місці давньої друкарні знаходиться дім римо-католицького ксьондза; на городі ксьондза ще й тепер часом знаходяться старі літери...

Література про цю друкарню невелика:

Bandtkie J. Hist. druk. w Król. Polsk. С. 120—122.

Wiszniewski M. Hist. Liter. polsk. VIII. С. 434.

Jewje I. Slownik Geograficzny. 1882. T. III. С. 569—570.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 258.

Папков А. Братства. 1900. С. 168—170. Примітка 59 на с. 10.

7. Друкарня Могилівська

Могилівське церковне братство — в місті Могилеві на Дніпрі — було досить рухливим та діяльним і для своїх культурно-освітніх потреб рано заклало собі друкарню.

Перший друк Могилівської друкарні — Служебник[27] вийшов 1616 р., але початкові могилівські друки до нас не збереглися.

Під кінець XVII віку, коли друкарню тут мав М. Вощанка, могилівське друкарство було дуже жвавим. Пригадаю, що тут передруковували твори українських письменників. Так, 1697 р. тут передруковано «Євангеліє Учительноє» 1619 р. Кирила Ставровецького, а 1699 р.— його ж «Перло многоцінноє». Того ж року тут вийшло третє видання твору нашого письменника І. Галятовського «Небо Новоє».

Про цю друкарню зазначу таку літературу:

Bandtkie J. Historua drukarń w Krol. Polsk. 1826. T. II. C. 6—7.

О могилевской братской типографіи // Могилев Губерн. Ведом. 1847. № 34. С. 811—812.

Wiszniewski M. Hist. Liter. polsk. 1851. T. VIII. C. 429.

Флеров І. Типографія при Могилевском Богоявленском. Див. його «О православных церковных братствах». Спб., 1857. С. 131.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 675.

Жудро Ф. Исторія Могилевского Богоявленскаго Братства. Могилів-на-Дніпрі, 1890.

Папков А. Братства. 1900. С. 173, 255—257.

Маслов С. И. К исторіи западно-русских типографій XVII века // Труды XIV Археологическаго Съезда в Чернигове 1909 г. М., 1911. Т. III. С. 371—376 з 6 малюнками. Автор розповідає про підроблене видання М. Вощанки 1697 р. праці К. Ставровецького «Учительное Євангеліє» 1619 р. Про Могилівську друкарню і М. Вощанку тут с. 373—376.

Д. Ровинський у своїй праці «Подробний словарь русских граверов» (Спб., 1895) згадує про таких могилівських граверів: Ангилейко Федор с. 12, Афанасій П., Вощанка Василь с. 122, Вощанка Максим с. 122—124. Про гравюри могилівських видань — с.39—40.

Пекарскій П. Наука и литература (Т. II.) на с. 675 подає спис могилівських граверів за XVIII вік, за добу Петра І.

8. Кутеїнська друкарня

Кутейно— це містечко на Могилівщині, Оршанського повіту, коло м. Орші. 1630 р. Богдан Стеткевич заснував тут монастиря, а його мати, княжна Анна Огінська, пода-

рувала село Кутеїнському монастиреві, дозволяючи, якщо «похочуть школу наук писма языком Елленословенского, Латенского, Полского и Русского, также и друкарню, ведлуг можности мати» *.

Українець, київський друкар Спиридон Соболь, переніс до Кутеїнського монастиря з Києва свою друкарню ** і першу книжку тут випустив 1631 р. (Молитвослов [28]).

Але скоро Спиридон Соболь перейшов до Буйничів, а Кутеїнська друкарня існувала по 1655 р., а потім її перенесено до Росії — до Іверського новгородського монастиря. Про це читаємо в Іверському виданні 1661 р. «Брашно духовное» таке: «Псалтырь блаженнаго пророка и царя Давыда еще на Белой Россіи, в монастыри Кутеенстим, начахом тиснением печатным издавати; нашедше же брани, оставлену сію и недокончанну нами, убогими монахи... с нею (друкарнею) и со всим вкупе во область Велико-Новгородскую 7163 лето (1655 р.) пресели ны». Отже, як бачимо, заснована українцем друкарня дала початок друкарні вже на московській землі.

Пригадаю тут, що в Кутеїнській друкарні 1653 р. перевидано «Лексикона Славенороссказго» київського вченого друкаря Памви Беринди.

Про цю друкарню зазначу:

Bandtke J. Hist. druk. polsk. C. 323.

Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 173.

Леонид Арх. Типографія Оршинскаго Кутеинскаго и Иверскаго Валдайскаго монастырей с 1630 по 1665 г. //Вестник Общества др.-русск. искусства. 1874. Розд. IV. С. 92—95.

Харлампович К. Западнорусскіе православные школы. 1898. С. 372.

9. Буйницька друкарня

Буйничі — це новозасноване містечко в 7 верстах коло Могилева, на березі Дніпра; в містечку був Буйницький Святодухів монастир, заснований Стеткевичем. Київський друкар, непосида Спиридон Соболь перейшов сюди з Кутейна і заснував тут друкарню — «в новозаложеном месте Буйничах, в маетности его милости пана Богдана Стетке-

---

* Археографическій сборник документов, относящихся к исторіи северо-западного края. Т. II. № 33.

** Про друкарню Соболя в Києві і про самого Соболя див. нижче в розділі XIII.

вича, подкоморего Мстиславского» і 1635 р. випустив тут Псалтиря. Через рік Соболь перейшов звідси до Могилева.

Про цю друкарню зазначаю:

Каратаев И. Описаніе старопечатных книг. 1883. С. 448. № 425. Тут і література з Описів стародруків.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 275.

10. Супрасльська друкарня

Супрасльський Благовіщенський монастир заснував Олександр Іванович Ходкевич 1498 р. Монастир цей знаходився в двох верстах коло Супрасля[29], містечка Білостоцького повіту на Городенщині. В кінці XVII віку при Супрасльськім монастирі, за допомогою Кароля Радивила, засновано друкарню. Перша книжка з цієї друкарні — Служебник — вийшла 1695 р. Через те, що панам Ходкевичам належав і Заблудів, у нашій літературі часом стрічається твердження, ніби Заблудівська друкарня перейшла до Супрасля.

З перервами Супрасльська друкарня проіснувала майже сто років, аж до кінця XVIII віку. Про неї:

Модест Архим. Супрасльская типографія и ея изданія // Вестник западной Россіи. 1867. Т. II. № 7.

Памятная книжка Гродненской губерніи на 1880 і на 1890 р.

I. Krz. Supraśl. Див. Słownik Geograficzny. 1890. T. XI. С. 590—591.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДРУКАРСТВО НА ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

VI. ДРУКАРСТВО НА ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

Розпочавшись на чужій землі, у Кракові 1491 р., українське друкарство надовго занепало. В цей час на українській землі друкарство ще не стало необхідною потребою дня. І справді, по церквах було досить писаних книжок і особливого недостатку їх на галицькій землі не помічалося; якихось релігійних хвилювань через псування писарями богослужбових книжок не було. Звички мати в себе друковану книжку тоді ще не знали, а коли ця звичка й явилася у нашої вищої інтелігенції, то вона задовольняла її книжкою чужомовною — латинською та польською, нарешті, завзятої релігійної боротьби проти українців тоді ще не велося. Отож, до 1569 р., до року Люблінської унії [1], на Вкраїні ще не відчувалося гостро потреби в друкованім слові.

Але справа різко змінилася зараз же по 1569 р., цебто по політичній Люблінській унії. З цього часу розпочинається вже гострий похід на українську віру, дедалі напруження всього народу все збільшувалось. На оборону батьківської віри та своєї національності міцно стали церковні братства. Для заведення друкарства настав тоді відповідний час.

Власне, постійного, безперервного друкарства до цього часу у східного слов'янства тоді ще не було. Друкарство появлялося спорадично, трималося декілька років і, не розцвівши, в'януло. Таким от і було те білорусько-українське друкарство, що його розглянув я в попередніх розділах. Друкарство трималося ласкою окремих меценатів і було до певної міри їхньою примхою. У той час воно ще

не приносило доброго матеріального зиску, а тому й не могло існувати само по собі; навіть пізніше бідніші церкви частіше вживали писаних книжок, бо ще довго, аж до XVIII віку писана книжка все була дешевшою, ніж друкована, та й довір'я до добре писаної книжки було більшим.

Ясно загорілося було наше друкарство ще 1491 р. у Кракові, але згасло того ж самого року. Не горів, а палахкотів Скорина своїми славними виданнями на цілий слов'янський світ, але 1525 р. спинилися й вони. 1562 р. у Несвіжу, 1564 — у Москві, 1569 — в Заблудові, 1570 р. у Тяпинського розпочалось було друкарство, але зараз же припинилося й воно, а Тяпинський навіть не додрукував розпочатого перекладу Євангелія. Друкарство заводилося навпомацки і шукало собі міцного грунту, де б вже назавжди осісти. І грунт такий знайшовся. Це була українська земля, а саме — столичне місто західної України Львів.

Розпочав цей друк у Львові московський емігрант Іван Хведорович, що й став з того часу першим друкарем на українській землі.

Спроб друкування книжок до Хведоровича, певне, було більше, але ми про них мало знаємо. Так, у передмові до Псалтиря заблудівського 1570 р. гетьман Ходкевич оповідає: «В нынешняя времена панованія Жикгмонта Августа, в здешнем паньстве єго милости Государя нашего отчизном, як в коруне польскои, так и в великом князестве литовском, на различных местах, тщаніем и попеченіем многих людей, промышлено єсть, создавши варстаты друкарскія, тиснуть». Отже, тут є вказівка, що ще до заблудівських друкарів появлялося друкарство, але про нього ми мало знаємо.

Як місце зародження вже постійного друкарства, друкарство галицької землі надзвичайно цікаве, але, на жаль, воно ще мало досліджене. Друкарству галицької землі випала надзвичайно гірка доля — йому першому доводилося приймати на себе такі дошкульні удари з боку римо-католиків, що увесь час намагалися знищити галицьке друкарство. Історія, скажімо, Львівської братської друкарні — це сумний опис вікової героїчної боротьби львівського міщанства з латинською навалою. Король польський дуже легко роздавав привілеї на руські друкарні у Львові, а 1651 р. навіть подарував руські львівські друкарні якомусь гостинському хорунжому Студзинському *, і Братство мусило витрачати сили свої не на збільшення та удосконалення друкарської справи, а лише на оборону його існування.

* Див. про це далі, в розділі VIII.

Цього факту, що галицьке друкарство увесь час було серед цілком несприятливих обставин, не може опускати дослідник історії друкарства на галицькій землі.

Про це друкарство тепер зібралося вже досить різних дослідів по окремих питаннях, але доброї монографічної праці про все друкарство галицької землі ще не маємо. А попередні праці про це рішуче перестарілися. Вкажу таку літературу:

Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Rusko-slowiańskich w Galicyi. Львів, 1836. С. 1—90. Це перший огляд цілого друкарства на галицькій землі. Ця праця Д. Зубрицького, без зазначення імені автора, була в скороченні передрукована в «Ж. М. Н. Пр.» за 1838 р. (Ч. XIX. Кн. 9. С. 560—585) під назвою: «О Славяно-русских типографіях в Галиціи и Лодомиріи». 1912 р. цю працю Д. Зубрицького в польській мові знову передруковано з зазначенням поправок А. С. Петрушевича у «Временнику Ставропигійскаго Института» на 1913 р. С. 1—54.

1849 р. у «Временнику Москов. Общ. исторіи и древн. Росс.» надруковано працю проф. М. Максимовича «Книгопечатаніе в Червоной Руси»; пізніше поширену цю статтю надруковано в «Кіев. Епарх. Ведом.» 1872 р. № 10 під назвою «Сведенія о книгопечатаніи в Южной и Юго-Западной Россіи». Але Максимович не далеко вперед пішов, рівняючи до Зубрицького.

Зазначу ще загальні праці, що цієї справи торкаються лише принагідно:

Zawadski W. Literatura w Galicyi, 1772—1848. Львів, 1878. С. 1—158. Відбитка з «Przewodnika Naukowo-Literackiego». Розділ I: Про друкарні в Галичині.

Чистович И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 341—343.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 266—270: Друкарство в Галичині.

Эйнгорн В. Книги Кіевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. // Книговеденіе. 1894. № IX—X. Рец. Ів. Копача в «Записках». Львів, 1896. Т. IX. С. 18—19.

VII. ІВАН ХВЕДОРОВИЧ, ФУНДАТОР ПОСТІЙНОГО ДРУКАРСТВА НА УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Покинувши Заблудів, десь у другій половині 1572 р. з великими труднощами перейшов Хведорович до Львова і тут і заклав 1572—1573 р. найпершу друкарню вже на

українській землі. Доля судила, щоб ця друкарня Хведоровича стала в нас початком вже постійного українського друкарства — і в цім якраз і полягає велике значення Хведоровича в історії нашої культури. Хведорович не був звичайним собі друкарем — він перший заклав нам постійне друкарство у Львові та Острозі, він був тим мужем, що започаткував нам вже новочасну добу в історії української культури.

Не подаю тут окремої біографії Івана Хведоровича *, її заступить «Хронологічна канва» до життя його, на основі якої легко скласти собі найповніший життепис цього славного мужа.

Джерела для вивчення життя й діяльності Івана Хведоровича

Про життя славного друкаря знаємо не багато певного, бо джерельного архівного матеріалу для цього маємо ще мало. Цей брак джерел надто помітний особливо по 1883 р., коли — в 300-літню річницю смерті друкаря — настав час підвести правдиві підсумки всій праці Хведоровича. До довгого часу власне навіть не знали, де шукати нових матеріалів про Хведоровича.

У грудні 1883 та в січні 1884 р. працював у Львові проф. С. Пташицький; пошукавши в земським та міським архівах львівських, знайшов тут аж 34 незнаних доти документи про Хведоровича за 1573—1584 рр. і видрукував їх в «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziały filologicznego Akademii Umiejetności». Краків, 1886. Т. XI. С. 21—43. На жаль, Пташицький не цілком використав свої цінні документи. Один з тих документів — умова Хведоровича з малярем і ритовником Гринем 1583 р.— надрукований в «Архиве Ю.— З. России». Ч. І. Т. Х. № 169 та в «Akta Grodzkie». Т. Х. С. 145.

Через 18 років по С. Пташицькім львівськими архівами зацікавився відомий польський археолог Ф. Бостель, який знову знайшов тут 6 нових документів про Хведоровича, котрі, власне, освітлюють добу вже по смерті Хведоровича, за 1585—1588 рр. Знайдені документи Бостель опублікував 1902 р. в І річнику, зшиток II «Pamietnik Literacki», с. 294—303, в статті під назвою: «Przyczynek do dziejow

* Хто цікавиться життям його, відсилаю до своєї праці «Іван Хведорович. Історично-літературна монографія», або «Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні, життя і діяльність». Див.: Стара Україна. Львів. 1924. № II—V. С. 21—34.

pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie». Документи дуже цінні. Один з них описує друкарню Хведоровича (їх у нього було декілька), які пізніше 1588 р. разом з частиною книжок купив Кузьма Мамонич до Вільни.

Скоро знайшлося ще нове джерело для вивчення життя Хведоровича. Директор Київського Центрального Архіву І. М. Каманин серед луцьких міських книг за 1575 та 1576 рр. знайшов великої ціни документи про Івана Хведоровича і передав їх І. І. Малишевському, котрий і оголосив їх 1893 р. в VII кн. «Чтеній в Историч. Общ. Нестора Летописца», с. 95—116, у своїй праці «Новыя данныя для біографіи Ивана Федоровича, русскаго первопечатника». Нові документи оповідають нам про життя Хведоровича у князя К. К. Острізького, що призначив нашого друкаря-диякона «справцею» (управителем) Дерманського монастиря (20 верст від Острога).

До цих матеріалів треба додати ще той матеріал, що був і давніше відомий, а саме передмови та післямови до всіх семи великих Хведорівських друків, цих важних передмов ніяк не може оминути науковий дослідник. Особливо велику ціну має автобіографічна післямова Хведоровича у львівському «Апостолі» 1574 р. на л. 260—264, що має назву: «Повесть, откуду начася и како совершися друкарня сія»,— це з запалом та драматизмом написані правдиві спомини нашого друкаря про своє гірке емігрантське життя до 15 лютого 1574 р., і ці спомини — дорогоцінний матеріал для дослідника життя першого друкаря. Див. про них статтю Ів. Кревецького «Спомини Івана Хведоровича про початки друкарства на Україні» // Стара Україна. Ч. II—V; тут «Повесть» перекладено на мову українську.

Зазначу тут ще три пастирських листи єпископа Львівського Гедеона Балабана[2] — від 8. XI. 1585 р., 10. XII. 1586 р. і I. V. 1587 р., що малюють долю заставленої друкарні Хведоровича (див. їх в Monumenta Confratenitatis Stauropigianae Leopoliensis. Львів, 1895. Т. I. № 79 та 89 і «Юбилейное изданіе». Львів, 1886. № 85), а також лист 1589 р. 6 листопада патріарха Єремії до народу українського допомогти викупити від жида заставлену друкарню Хведоровича (див. «Архив Ю.— З. Росс.» Ч. I. Т. X. № 176 мовою грецькою, а в «Юбил. изд.» № 86 мовою українською). Цінний також акт присуду заставленої друкарні Ізраїлю Якубовичу з 4 грудня 1584 р. (див. Monumenta... С. 103. № 74). Цінна й згадка про замовлення Хведоровичу зробити пушку, «Źródla dziejowe». Т. IX. Ч. II. С. 119.

Крім цього, ще П. Строєв надрукував два важні документи половини XVII віку: «Сказаніє известно» (див. його «Описаніє книг Царского». М., 1836. С. 437—454). Документи ці змальовують початок московського друкарства до 1564 р.

Оце й всі ті джерела, на яких основі можна вже з більшою точністю писати про Хведоровича.

Так уже повелося в житті нашому, що про великих людей ми знаємо занадто мало; люди ці за життя свого звичайно не мають загального визнання своїх заслуг і стають «великими» лише по смерті своїй. Те само сталося й з першим друкарем на українській землі — Іваном Хведоровичем.

Цілком певного про Івана Хведоровича знаємо ми не багато, хоч цей великий муж вповні заслуговує на нашу найбільшу увагу. Я зібрав всі архівні документи, що стосуються життя та діяльності Івана Хведоровича * і подаю їх тут коротенько в хронологічнім порядкові. Я подаю тут лише те, що нам точно відомо з давніх документів, відкидаючи всякі документи не оправдані здогади про Хведоровича.

Те, що подаю далі,— це лише хронологічна канва до життя Івана Хведоровича; нехай по канві цій кожний дослідник вишиває собі такий малюнок життя великого друкаря, який подиктує йому його здоровий критичний розум. Друкую цей розділ також і з методологічних поглядів,— може, ця моя канва про Хведоровича стане зразком для інших праць, бо ж багато заслужених українських мужів чекають ще бодай такої канви.

Все, чого нема в архівних документах, а що я сам припускаю, беру в клямри [3] [ ].

---

* Документи ці друкую цілими в кінці моєї окремої монографії про Івана Хведоровича.

А. ХРОНОЛОГІЧНА КАНВА ДО ЖИТТЯ ДРУКАРЯ ІВАНА ХВЕДОРОВИЧА. ЛІТОПИС ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

1. Друкар Іван Хведорів у Москві

Друкарство до Хведорова

[1553 р.]. «Царствующу над всею Росією царю и великому князю Іоанну Василіевичу всеа Русіи, вложи єму Бог во уме благую мысль, еже бы єму изряднєє в Рустей земли учинити и вечная память по себе сотворити: произвести бы єму от письменных книг печатныя, крепкаго ради исправленія и утверженія, и скораго деланія и легкія ради цены, и своєя ради похвалы, и такоже бы в царьствующем граде Москве и во всей Росіи учинити, якоже в Греках и в Немецких землях, в Виницеи (Венеція) и во Фригіи (Італія), и в Белой Руси в Литовской земли, и в прочих тамошных странах, дабы было святыя книги праведно и несмутно всякому православному христіянину прочитати и глаголати по них... И тако, повеленіем царя и благословеніем Макарія митрополита, начаху людіе изыскивати мастеров к тому печатному делу, кто бы смыслен и разумен обрелся к таковому деянию; и обретеся некто хитр, разумен и смышлен к таковому орудію у Николы чудотворца Гостунского * (иже и ныне зрится той храм близ двора царева, внутрь самого града Кремля) діякон званіем, Іоанн Федоров сын, да клеврет єго Петр Тимофеєв сін Мстиславец, оба явистася искусна таковому хитрому делу; глаголют же нацыи о них, яко от самех тех Фряг (італійців) таковое ученіе пріяста, сего ради повеленно бысть им от царя то дело составляти... Повествуєтжеся от неких, яко преже их нацыи, или будет и они сами, малыми некими и неискусными начертаніи печатываху книги. Последи же совершенне той Іоанн да Петр искус пріяста от тех прежде-

---

* Церкву Миколи Гостунського збудувала ще цариця Софія Палеолог під назвою церкви Миколи Льняного. Року 1505 сюди перенесено з села Гостуні чудотворного образа св. Миколи Гостунського і з того часу ця церква стала зватися церквою Миколи Гостунського. Року 1816 цю церкву закрито і знесено. Через те, що Хведорів був дияконом Гостунським, а село Гостунь — Калужської губ. Лихвинського повіту, повстала легенда, ніби Хведорович був калужанин. Сам себе Хведорович все звав «Москвитин» або — з Москви,— скоріше в розумінні росіянин, але можливо також — з Москви міста.

реченных Фряг»... *Сказаніе известно* половини XVII віку. Строев П. Описаніе книг Царского. М., 1836. С. 449—451, 439.

Будова друкарні

1553 р. «Повеленіем благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильєвича всея Русіи, и благословеніем преосвященнаго Макарія митрополита начаша изыскивати мастерства печатных книг». *Післямова «Апостола» 1564 р.*

1563 р. «Повеленіем благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильєвича всея Русіи и благословеніем преосвященнаго Макарія, митрополита всея Руси, друкарня ставися в царствующем граде Москве». *Післямова «Апостола» 1574 р.*

Перші друки

1563 р. квітня 19. Хведорів разом з Петром Мстиславцем розпочав у Москві друкувати «Апостола». *«Апостол» 1564 р.*

1563 р. грудня 31. Помер митрополит Московський Макарій (покровитель Хведорова).

1564 р. березня І. Вийшов у світ в Москві «Апостол», на 6+261 листів, in folio. *Каратаєв. Описаніе 1883 р. № 69.*

1565 р. вересня 2. Хведорів розпочав разом з Петром Мстиславцем друкувати Часовника. *Післяслово до Часовника. 1565 р.*

1565 р. жовтня 29. Закінчено друком Часовника, на 172 листи. *Там же. № 70.*

Переслідування друкарів

[1563—1566 рр.]. «Презелнаго ради озлобленія, часто случающагося нам, многіє начальники, и священноначальники, и учители на нас, зависти ради, многіє єреси умышляли, хотячи благоє в зло превратити, и божіе дело вконець погубити». *Післямова «Апостола» 1574 р.*

2. Іван Хведорович на Білій Русі

Хведорович у гетьмана Ходкевича

[1566 р. початок.]. «Зависть и ненависть (от многих началник, и священноначалник, и учитель), сия убо нас от земля и отечества, и от рода нашего изгна, и в ины

страны незнаемы пресели». *Там же.* Разом з Петром Мстиславцем [взявши жінку й дітей, взявши деякі друкарські речі, пунсони й гравюри, пор. в «Апостолі» 1574 р.: «Друкарня сія сставися в царствующем граде Москве», а також по декілька примірників «Апостола» та Часовника], переїхав на Литву [до міста Вільни], де тоді був сейм, і тут познав його Григорій Олександрович Ходкевич, тоді віленський каштелян і гетьман Великого Князівства Литовського; той «изобретох себе в деле друкарьском людей ученых, Ивана Феодоровича Москвитина да Петра Тимофеєвича Мстиславца» (*«Учит. Єван.» 1569 р.*) Ходкевич відправив друкарів до свого родинного міста Заблудова.

Життя в Заблудові

[1566—1560 рр.]. Гетьман Ходкевич «повел им учинити варстат друкарськiй *(«Учит. Єванг.» 1569 р.)* і тому Хведорович та Мстиславець засновують друкарню в Заблудові. До справи друкарської добре ставилися й сини Ходкевича — Андрій та Олександр: «они виновни суть таковыя ползы». «Апостол» 1574 р.

1568 р. липня 8. «Начася друковати книга, зовомая Євангеліє Учительное». *Учит. Єванг.» 1569 р.*

1569 р. березня 17. Друкування «Євангелія Учительного» закінчено. Книга на 8+399 арк. «выдана єсть во отчизном именію пана віленьскаго, гетмана наивышшаго, Григорія Александровича Ходкевича, в місті зовомом Заблудóвью, властным накладом єго милости». *Там само. № 75.*

[1569 р.] Гетьман Ходкевич (в подяку за працю) Івану Хведоровичу «весь (село) немалу дарова на упокоєніе». *«Апостол» 1574 р.*

1569 р. липня І. Люблінська унія Польщі з Литвою.

[1569 р.]. Петро Мстиславець покинув Хведоровича.

1569 р. вересня 26. «Начася друковати» Псалтир і Часословець, Псалтир 1570 р.

1570 р. березня 23. «Совершена бысть книга сія», на 17+240+69 л. Там же. № 77. Гетьман задоволений був книжкою і в передмові писав: «Я такоже и вперед працы и накладу моєго жаловати не буду, и другыя книги, церквам и людем божiим, во Христа верующим, потребныя, друковати дам».

Ходкевич охолов до друкарства

[1570—1572 рр.].«От єго милости пана Григорія Ходкевича всякими потребами телесными, пищею и одеждею (Хведорович) удоволен бих... Єгда же пріити єму (Ходкевичу) в глубоку старость, и начате главе єго болезнію одержиме бывати, повел нам (Хведоровичу) работанія сего (друкарства) престати, и художьство рук наших нивочто положити, и в веси земледеланіем житіє мира сего препровождати... И сего ради понудихся ити оттуду». *«Апостол» 1574 р.* Хведорович вирішив перебиратися до Львова.

До Львова

[1572 р. перед листопадом]. Хведорович кидає Заблудів і, (разом з сім'єю своєю), взявши належне йому друкарське майно, а також частину видрукуваних книжок, їде у Львів під час морового повітря, що лютувало 1572 р. «И в путь шествующуюми, многи скорби и беды обретоша мя, не точию долготы ради путнаго шествія, но и презелному поветрею дышущу, и путь шествія моєго стесняющу, и просто рещи — вся злая и злых злеє». *«Апостол» 1574 р.* «Иван друкар помыслил был болше книг ремесла своєго друкарского на потребу церквам святым розмаитых для хвалы божеи а науки православным християном выдати, на що зближился был, зо всеми варстати своими, до места славного Львова». *Грамота єп. Гедеона Балабана. 8. XI. 1585 р.; Monumenta. № 79. С. 111.*

1572 р. листопада 9 (чи 12). Помер гетьман Григорій Олександрович Ходкевич.

3. Іван Хведорович у Львові

[1572 р. кінець]. Хведорович прибув до Львова й оселився на Підзамчі. *Акти.*

1573 р. «Пресельник і пришлець», Хведорович засновує друкарню у Львові на Підзамчі. «Вселшумися в преименитом граде Львове, начах богоизбранное сіє дело к устроєнію навершати. И обтицах многащи богатых и благородных в мире, помощи прося от них, и метаніє створяя, коленом касаяся, и припадая на лицы земном, сердечно каплющими слезами моими ноги их омывах, и сіє не єдиною, ни дващи, но и многащи створях. И в церкви священнику всем в слух поведати повелех. Не испросих умиленными глаголы, ни умолих многослезным рыданіем, не исхода-

тайствовах никоея милости іереискими чинми *. И плакахся прегоркими слезами, еже не обретох милующаго, ниже помагающаго, не точію же в русском народе, но ниже в греках милости обретох, но мали нецыи в ієрейском чину, иніи же неславніи «в мире обретошася, помощь подающе». *Післямова з «Апостола» 1574 р.* Єпископом львівським був тоді ставленик короля Іван Осталовський.

1573 р. с і ч н я 26. Львівська міська рада забороняє Івану друкареві держати столярських помічників і робити столярні роботи (в новозаснованій своїй друкарні). *Пташицький. № 1.*

[1573 р.]. Цар Іван Грозний передав через литовського посла Михайла Богдановича Гарабурду князю К. Острізькому рукопис Геннадієвої Біблії 1499 р.

[1573 р.]. Добре знаний у Львові Сенько Сідляр, приятель кн. А. Курбського, позичає Хведоровичу на урядження друкарні 700 злотих. *Там само. № 4.*— Сказанія кн. Курбського. Спб., 1833. Ч. II. С. 231—235.

1573 р. л ю т о г о 25. «Начася книга друковати, рекомый «Апостол», в богоспасаемом граде Львове». *«Апостол» 1574 р.*

1573 р. г р у д н я 7. Львівська міська рада, йдучи на поміч людині захожій, дозволила друкареві руському Івану найти собі столяра десь в іншому місці, записати його до цехового львівського майстра і вже від того найняти його собі на півроку. *Пташицький. № 3.*

1574 р. л ю т о г о 15 (25). Хведорович закінчив друк «Апостола» (найпершої вже на українській землі друкованої книжки), на 14+264 *л. «Апостол» 1574 р. Каратаєв. № 84.*

[1574 р. л ю т и й — б е р е з е н ь. З видрукованим «Апостолом» Хведорович побував у князя Острізького і той запросив його до себе на службу].

4. На службі у князя К. Острізького

Хведорович готується до від'їзду

1574 р. Всесильний Бог «благоволил убо православному князю в уме сіе пріати, да мне многогрешному и зело недостойному повелит божественное слово всем повсюду

* Місце це бере Хведорович дослівно з першого листа кн. А. Курбського до царя Грозного 1563 р.: «Не испросих умиленными глаголы, ни умолих тя многослезным рыданіем, и не исходатайствовах от тебя никоеяж милости Архіерейскими чинами». Див.: Сказанія князя Курбскаго. Спб., 1833. Ч. II. С. 5.

тисненієм печатным предложити». *Післямова Біблії 1581 р.*

1574 р. травня 6. Іван Хведорович, руський друкар не має чим виплатити Сенькові Сідляреві з Підзамча львівського 700 злотих, а тому зобов'язується виплатити борг перед Різдвом і в забезпечення цього боргу передає Сенькові в заставу все рухоме своє майно: руські книжки, друкарню та всі інструменти. *Пташицький. № 4.*

1574 р. травня 12. Іван, друкар книг руських, мешканець на той час (перед тим?) львівський уповноважує свого сусіда, кравця Русина Касіяна, виправити 32 злотих за взяті в борг руські книжки з вихреста Івана. *Там само. № 5а.*

Хведорович — управитель Дерманського монастиря

1575 р. березня 2. Князь Костянтин Острізький силою вигнав мирянина Михайла Джусу, що проти волі князя, стараннями поляків, став 1571 р. нареченим ігуменом княжого Дерманського монастиря [4]. На місце Джуси князь призначив «справцею» (управителем) цього монастиря диякона Івана Хведоровича і дає йому до рук монастир зо всіма маєтками. *Арх. Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. І. № XI.*

1575 (чи 1576) р. Єпископ Гедеон Балабан почав мешкати у Львові, а до цього часу пробував у Стрятині або в Галичу [5].

[1575—1576 рр.]. Хведорович поволі збирає потрібне для урядження Острізької друкарні майно. Від Дермані до Острога 20 верстов.

1575—1582 рр. Хведорович часто навідується до Львова по справах Острізької друкарні, а також і по своїх власних — продаж книжок.

1575 р. березня 25. Ставши особисто перед львівським цивільним урядом, Іван Хведорович видав уповноваження своїому слузі Василю Лесятинському виправити борг з Івана Шпака або з його поручителя Дахна, мешканців коломийських. *Пташицький. № 6.*

1575 р. травня 23. Селяни монастирського Дерманського села Кунина зайняли поле селян села Спасова, що належало вдові Григорія Ходкевича (спасівці за життя Ходкевича часто нападали на кунинців, а тепер, коли патроном монастиря став князь Острізький, почали мстити їм). *Малишевський. С. 111.*

1575 р. серпня 9. Селяни Дерманського монастирського села Кунина напали на селян спасівських і попа-

лили та забрали їм сіно, а їх самих побили та пограбували. «Иван Друкар, справца монастыра Дерманского», обіцяв задовольнити селян. *Там само. С. 112—113.*

1575 р. серпня 16. Прийшовши особисто до львівського цивільного уряду, Іван, друкар руських книжок, склав протеста проти русина Івана Шпака, мешканця коломийського, що не виплатив йому на умовлений час 20 талярів (=23 злотих). *Пташицький. № 5в.*

1576 р. квітня 2. «Пан Иван Друкар, справца монастиря Дерманского», разом зі слугами монастирськими, «в понеділок, месяца апреля второго дня, за властним росказанєм єго милости князя воєводы Киевского, пана своєго, наєхавши моцно, кгвалтом на имене Спасово, самых панов и подданых их Спасовских позбивали и поранили», а майно розграбували. *Малишевський. С. 113—114.*

1576 р. липня 2. Скарга селян спасівських, що 1576 р. червня 26 у вівторок «служебник велможного его милости князя Костянтина Острозкого, воєводы Киевского, маршалка землі Волынское, старосты Володимерского, Иван Друкар, державца монастыря Дерманского, наехавши моцно, кгвалтом з слугами», спасівчан «позбивали, помордовали, и з них сермяги, поясы з мошнами, з грошми и шапки познимали... А поехавши до череды нашое, пастухов наших позбивали и ледве их самых з душами попускали; кони, быдло, овцы с череды кгвалтовне побрали». *Там само. С. 114—115.*

1576 р. вересня 5. Свідоцтво возного про те, що в п'ятницю 31 серпня він оглядав рани пана й селян спасівських; ці рани наніс їм Ганус, служебник «пана Ивана Друкара», а сам «пан Иван Друкар» не вернув награбованого, хоч про це й було «росказанне єго милости князя воєводы Киевского». *Там само. С. 115. 116.*

[1576 р.]. Хведорович переходить до Острога [разом з своєю сім'єю і сином Іваном].

Іван Хведорович в місті Острозі

[1576—1577 рр.]. Остаточне урядження друкарні в Острозі. Друкарня містилася в замку *(Пташицький. № 14. С. 31)* поруч з одночасово урядженою Академією. В опису Острізького замку 1602 р. читаємо: «Stajnia w przygródku z podwórzem, przy niej Drukarnia Szkola». Див. далі розд. XI, 1 про Острізьку друкарню.

1577 р. перша половина березня. «Пан Іван (Хведорович) в добрім здоров'ї та спокої ще перед Середопістям приїхав додому із Львова». *Там само. С. 26.*

1577 р. Іван Хведорович ще перед Великоднем прислав гроші на руки Власа Замочника у Львові і Сенька Сідляра, теж львів'янина, з проханням переслати ті гроші до Кракова Мартину Сіннику. *Там само. С. 25.*

1577 р. т р а в н я 14. Мартин Сінник, міщанин краківський, пише в листі до Власа Замочника, міщанина львівського, що він чув, що Іван Хведорович ще перед Великоднем прислав з (Острога) йому, Власові, і Сеньку Сідляреві 600 злотих, щоби вони одіслали їх у Краків йому. Бо він, Мартин Сінник для потреб Івана Хведоровича викликав до Кракова купців з Німеччини. Купці ці приїхали в Краків на ярмарок 8 мая і на прийняття їх Сінник витратив 600 злотих. Сінник просить вернути йому ці гроші на ім'я пана Томаша в Любліні, якому вже передав повновласть. А коли б грошей цих не вернено, Сінник буде правити їх судом, бо він має певну відомість, що пан Іван в добрім здоров'ї і спокої ще перед Середопістям до дому зо Львова приїхав. *Там само. № 7.*

1577 р. ч е р в н я 7. Заява Власа Замочника львівській Магдебургії, що він з Мартином Сінником по справі, про яку писано в листі від 14 травня, нічого не мав і що за пороченння його доброго імені він тягне Сінника до суду. *Там само. № 7.*

1577 р. ч е р в н я 15. Ставши особисто перед судом львівським, Іван Хведорович під присягою засвідчив, що він передав (з Острога) русину Сеньці Сідляреві львівському 50 золотих, які той мав одіслати на руки Мартина Сінника в Краків, для фабриканта паперу Лаврентія, але Сенько через напади татар і досі цього не зробив. А 600 злотих він ніколи не обіцяв Сіннику, не давав їх Власові і нічого не знає про німецьких купців, що були в Кракові. *Там само. № 8.*

[1577 р.]. Іван Хведорович побував на сході, в Валахії та Туреччині, посланий туди кн. Острізьким за біблійними списками. *Там само. № 9.*

[1577 р. с е р е д и н а]. Почала функціонувати Острізька друкарня. Почали складати Біблію.

[1578 р.]. Іван Хведорович віддав на 2 роки в науку до Львівського маляра Лавріна Пилиповича свого хлопця Гриня Івановича, що прибув до нього із Заблудова. *Там само. № 13.*

1579 р. б е р е з н я 2. Явившись особисто до львівського уряду, Іван Хведорович, друкар книжок, служебник Воєводи Київського уповноважує власного сина свойого виправити від Пилипа Остапковича 11 злотих. *Там само. № 10.*

1579 р. жовтня 22. Ставши особисто (разом з Хведоровим?) перед урядом львівським, Іван із Сочави уневажнює всі свої претензії, які він має проти Івана Хведоровича як у Валахії, так само і в Туреччині. *Там само. № 9.*

1579 р. жовтня 29. Іван Хведорович, друкар і служебник князя Острізького склав через урядника Грицька протест львівському урядові, що з нього неправно взяли за ремесло його 2 злотих, коли він, як служебник кн. Острізького, вільний від поборів. *Там само. № 12.*

1579 р. [жовтень]. Друкар Іван Хведорович і син його Іван Переплетник заставили за 411 злотих жидові львівському Ізраїлю Якубовичу 140 книжок руських, а також річі, літери і форми, і всі інші приналежності, що потрібні для друкування книжок. *Monumenta. № 74* (Друкарню заставлено, щоб оплатити борги Івану з Сочави?).— Про цю подію пізніше, 1585. XI. 8, еп. Галицький Г. Балабан писав: «Впадши в болезнь ко смерти, и ку той потребе своей (Хведорович) варстаты (свої друкарські) усі зо всеми належачими штуками заставил в згиненое имя до жидов, в суме не малой, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил». *Там само. С. 111.*

[1579 р. кін. — 1580 р. поч.]. Прибув до Острога з науки Гринь Іванович, що «za kosztem i nakladem i pilnem staraniem» Хведоровича научився «malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezasia tysz i drukarstwa». В присутності свідків в Острізькій друкарні Хведорович умовився з Гринем, що без дозволу та поради його Гринь ніякому панові і ніякому чоловікові не буде робити літер для друку і не буде друкарні закладати. Хведорович дозволив йому жити лише з тих ремесел, яких Гринь научився при Хведоровичі, а саме — «malarstwem, stolarstwem, forsznajderstwem i na stali cokolwiek rzezać, oprócz liter ku druku». *Пташицький. № 14.*

[1580 р. початок]. Почали складати в Острозі Новий Завіт [6] з Псалтирем.

1580 р. липня 12. «Напечатана бысть книга, глаголемая Біблія, в богоспасаемом граде Острозе, многогрешным и недостойным рабом Иваном Феодоровым сыном Москвитином. В лето от созданія миру 7088, а от воплощенія Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа 1580, месяца іюля 12 день». Каратаєв. № 101. [Але у світ ця книжка з деякими змінами вийшла лише 1581 р.].

1580 р. по 1 вересні. Вийшов у світ Новий Завіт з Псалтирем: книжка ця була «первый овощь от дому печатнаго Острозскаго», як сказано в передмові. В додатку

до цеї книжки надруковано Покажчика до неї року 7089, а від Різдва 1580 (отже, тут вираховується не 5508, а 5509, а це значить, що книжка вийшла по 1 вересні 1580 р.).

1580 р. серпня 22. До львівського уряду явилися Хведь Антипоркович з жінкою і сестра його Тетяна з чоловіком своїм Іваном Друкаревичем і заявили, що вони продали унасліджені від своєї матері частини свої — в домі і в саді, що на краківському передмісті проти руської церкви св. Георгія; за свою частину Тетяна отримала 7 злотих. *Пташицький. № 11.*

1581 р. травня 5. [Хведорович] видрукував у Острозі «Хронологію» Андрія Римші, на 2 ст. *Каратаєв. № 103.*

1581 р. серпня 12. «Напечаташася многогрешным Іоанном Феодоровым сыном з Москвы, в богохранимом граде Острозе» і книга Біблія. *Там само. № 102.*

1582 р. лютого 3. Варфоломей Шембек, купець краківський, позичив Івану Хведоровичу, руському друкареві з Острога, а також передміщанинові з Підзамча львівського Миколаю Дасковичу 100 злотих і 10 грошей на один місяць. *Пташицький. № 15.*

1582 р. березня 5. Повірений купця Шембека Валентин Газ дає поквітування [7] Івану, руському друкареві, мешканцю Острога і М. Дасковичу, що отримав від них боргу 102 злотих і 10 грошей. *Там само. № 16.*

1582 р. березня 19. Руський друкар Іван заявив, що від нього втік його хлопець — Гринь Іванович із Заблудова. Свідок, підміщанин львівський, Лаврін Пилипович, під присягою заявив, що він за плату від Івана друкаря два роки вчив Гриня малювання. *Там само. № 13.* Гринь пішов проти Хведоровича, пана свого, і поїхав до Вільни, до пана Кузьми Мамонича, бурмістра віленського, і зробив йому для друку два «руських» шрифти. *Там само.* № 14. *С. 31.*

1582 р. травня 10. Прийшовши особисто до уряду, Яков Суконник, з львівського Підзамча, показав дві рані, що їх наніс йому Друкар. *Там само. № 17.*

1582 р. вересня 5. Іван Минчевич, русин львівський, заявив, що він заборгував за 106 шкурок месинських 95 злотих Івану Друкаревичу з Острога. Борговий запис був явлений в Любліні 9 червня 1582 р. і Минчевич зобов'язався виплатити борг трома ратами [8], останню рату 21 січня 1584 р. *Там само. № 31.*

[1583 р. січень]. Разом з Данилом Пушкарем та Сашком Сеньковичем Сідлярем Хведорович побував у Кракові. *Там само. № 33.*

1583 р. січня 9. Король Степан Баторій замовив Івану Хведоровичеві, друкареві Москвитинові, вилити малу пушку військову, на що видав йому 45 злотих подорожніх та записку на 120 злотих до львівського старости. *Źródła dziejowe. T. IX. Ч. II. С. 119.*

1583 р. лютого 26. Іван Друкар і Гринь Іванович маляр, що вернувся з Вільни, склали мирову умову. Гринь просив Хведоровича перед людьми вибачити йому його проступок (втікання до Вільни). Хведорвич простив, як людині молодій, і перед всіма подер листи, які мав на Гриня. За все це наперед без волі Хведоровича аж до смерті його Гринь ані черенок для друку, ані друкарні, як собі, так і іншим стороннім людям, робити не буде,— під карою 1000 злотих. Гринь зобов'язується докінчити Х-чу той шрифт, який розпочав, за 100 злотих. А другий шрифт, що вже зробив, Гринь направить, коли буде треба, за 100 злотих. *Пташицький. № 14*, а також «Akta grodzkie i ziemskie». Т. X. С. 145 і «Архив Ю.-З. Росс.». Ч. І. Т. X. С. 430—433.

1583 р. вересня 3. Сахно Сідляр, син покійного Сенька, і жінка його Єфимія, з Підзамча львівського, заявили, що вони взяли у аптекаря Єронима (Виттемберге-ра), громадянина львівського, 200 руських Біблій під забезпечення всього майна свого, або за 400 шкурок московських. *Пташицький. № 23.*

1583 р. [друга половина року]. Хведорович «впаде в болезнь ко смерти». *Грамота єп. Балабана. 8.XI. 1585 р.*

1583 р. грудня 13. Явившися особисто до суду, Данило Пушкар, горожанин львівський, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно Івана Москвитина, друкаря книжок руських, де б воно не було, на суму 150 злотих. *Пташицький. № 21.*

1583 р. грудня 14 н. ст. Явившися особисто до суду, Сачко Сенькович Сідляр, підміщанин львівський, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно Івана Москвитина, друкаря книжок руських (при назві друкаря тут нема слова *olim*, яке в актах постійно ставиться, коли річ іде про покійника; значить, 14.XII. Хведорович ще жив), де б воно не було, на суму 500 злотих. *Там само. № 22.*

1583 р. [грудня 5? 6? ст. ст.]. Помер у Львові (на Під-

замчі) Іван Хведорович. Дату смерті о. Гриневецький 1817 р. прочитав на надгробку так: «преставился вь... ов...» Калайдович (по списку Кеппена) р. 1822: «преставился в лвови року афпг декевр...» А гр. А. С. Уваров 1875 р. прочитав так: «преставился вь лвови року а.ф.п.г. декемвр. s.».

6. По смерті Івана Хведоровича

Розплата з боргами. Доля друкарні Хведоровича Початок друкарні Ставропигіальної

1584 р. л ю т о г о 3. Прийшовши особисто, Іван Друкаревич, син покійного Івана Хведоровича, заявив, що він уповноважує Гануша з Острога отримати з протопопа заблудівського Нестора 15 кіп литовських грошей, що йому позичив їх ще покійний батько його. *Пташицький. № 25.*

1584 р. л ю т о г о 3. Сачко Сенькович Сідляр, підміщанин львівський з передмістя краківського, заявив урядові, що він позичив у Данила Пушкаря, громадянина львівського, 71 злотих і дві каблучки (для Ів. Хведоровича). *Там само. № 32.*

1584 р. л ю т о г о 7. Аптекар Єроним посвідчив перед урядом, що він отримав від Сахна Сеньковича з Підзамча львівського 300 злотих за руські Біблії. *Там само. № 24.*

1584 р. б е р е з н я 27. Явившись особисто, Іван Друкаревич з Підзамча львівського заявив, що він уповноважує Мартина Голубуховича з Підзамча виправити борг в 100 злотих з буського фабриканта паперу Варфоломея. *Там само. № 19.*

1584 р. б е р е з н я 27. Явившись особисто до уряду замкового, Іван Друкаревич з львівського Підзамча показав суду рани свої — на голові й на руках, які наніс йому Сачко Сідляр з Підзамча. *Там само. № 26.*

1584 р. к в і т н я 2. Георгій Рурмистр, громадянин львівський, заявив, що покійний друкар Іван Хведорович з львівського Підзамча завіщанням своїм настановив його опікуном свого майна і дітей; але виконувати своїх обов'язків він не може, бо старший син Хведоровича вже дійшов повних літ, а тому він передає йому свої обов'язки. *Там само. №* 27.

1584 р. к в і т н я 12. Свідки в уряді львівськім замковім під присягою показали, що папірник в Буську Варфоломей помирився з Іванком Друкаревичем на тому, що винен йому 100 злотих, хоч спершу й не визнавав цього. *Там само. № 20.*

1584 р. травня 28. Явившись особисто до уряду, Сенько Корунка, саф'яник[9] з львівського Підзамча, наклав арешт на все рухоме й нерухоме майно покійного Івана, руських книг друкаря, де б воно не було, в сумі 500 злотих. *Там само. № 28.*

1584 р. листопада 27. Явившись особисто до уряду, Іван Переплетник з львівського Підзамча заявив, що він продає всі книжки, цебто цілу книгарню з руських книжок віленського друку львівському переплетнику Мартину Голубниковичу з краківського львівського передмістя за 380 злотих і 10 грошей, яку суму сам Мартин заплатив київському міщанинові Івану Лозні із Києва. *Там само. № 29.*

1584 р. листопада 27. Іван Переплетник з львівського Підзамча видав Мартину Голобойковичу з краківського передмістя уповноваження відшукувати всі права на різне Іванове майно, де б і в кого б не було воно, і все знайдене Мартин має взяти собі. А коли б при веденні цього діла Мартин потерпів якісь шкоди, то Іван має заплатити йому 500 злотих. *Там само. № 30.*

1584 р. грудня 4. До жидівського львівського суду явився жид львівський Ізраїль Якубович і приніс до суду 140 руських книжок, а також річі, літери та форми і всі інші приналежності, що потрібні для друкування книжок. Якубович заявив, що все це ще п'ять років тому заставили йому за 411 злотих покійний Іван Ходорович друкар з львівського Підзамча і син його Іван Переплетник і просив, щоби суд все це признав за його власність. Суд задовольнив це прохання Якубовича. *Monumenta. № 74.*

1584 р. грудня 17. Пушкар Данило, громадянин львівський, заявив, що Сачко Сенькович, сідляр львівський, той борг, що позичив його 3 лютого 1584 року для покійного Івана Хведоровича, друкаря князя Острізького і воєводи Київського, а саме 71 злотий, а також десять золотих венгерських на дві каблучки золотих, заплатив. Заплатив також Сачко Сідляр тому ж Данилу ті 136 злотих, які позичив у нього в Кракові, в домі страдомського лавника Андрея Сливки 1583 р. покійний Іван Хведорович за його порукою. *Пташицький. № 33.*

1584 р. грудня 17. Славний пан Симон, учитель бережанський, заявив, що Сачко Сенькович, підміщанин львівський, заплатив йому борг, 20 злотих, які був йому винен, як поручитель, за сукно, що взяв його для покійного Івана Хведоровича, друкаря князя Острізького. *Там само. № 34.*

1585 р. січня 10. Пушкар Данило заявив судові, що замовив купити Сачку Сеньковичу дві каблучки, але той

їх йому не віддав. Суд признав, щоби Сачко заплатив за них Данилові 9 злотих. *Бостель. С. 295.*

1585 р. л и п н я 30. Явившись особисто до уряду львівського, Петро Риндфлеш, служебник князя Костянтина, воєводи Київського, уневажнив той арешт, який наклав він на все рухоме майно, особливо на руські книжки, що знаходяться в склепі [10] русина Івана Бильдаги, покійного Івана Москвитина, друкаря руських книжок. *Там само. № 1.*

1585 р. ж о в т н я 2. На домагання аптекаря Єронима, міщанина львівського, та русина Сенька Корунки війт і три лавники, взявши фахівців, оцінили майно по покійнім друкарі руських книжок Івані Москвитині; майно це знаходилося в склепі дому львівського міщанина Івана Бильдаги. В склепі знайшли руські книжки та інструменти, необхідні для друку книжок; ці останні оцінено в 142 злотих 6 гр. Крім цього знайдено «120 zupelnych bibliej każda w sexterniech po zlotych 4 polskich; item 80 niespelnych bibliej po zlotych dwoch i gr. 15. Item liter cynowych hie naleziono wiecej, jedno co w ramie na jeden arkusz drukowania; tych nie szacowano». Для оцінки книжок покликано фахівців: Григорія, вікарія Успенської церкви у Львові, та Йосифа, священника церкви св. Хведора на львівськім передмісті. *Там само. № 2.*

1585 р. л и с т о п а д а 8. Єпископ галицький Гедеон Балабан видав пастирського листа до всіх православних християн, що «за волею божиею никоторых часов, недавно прошлых, устроилося было писмо друкарское через Ивана Москвитина, друкаря памяти добре годного... Той Иван друкар... впадши в болезнь ко сомерти, и ку тои потребі своеи варстаты усе зо всеми належачими штуками заставил в згиненое имя до жидов в суме не малои, в полторы тысячи золотых, щого тыж и долги своя платил. И по скончании живота его знашлися таковые купчикове, хотевши оные усе матрецы и приправы друкарские купити, а до московское землі вывезти. Ино я... хотяи же не маючи на то доходов... купили есмо тые все приправы друкарские, до друкарні належачие, за туюж суму, яко и заведены были, за полторы тысячи золотых весполок с паны мещаны львовскими, которые тые инструмента все сторговавши у жида, взялисмо их до рук своих в скарьбницу церковную, давши на себе запис жидови з великим варованям тые полторы тисячи золотых дати на часы певные». Доводячи про це до відома православних, єпископ просить «о споможение заплаты того дела», для чого й посилає післанця від себе — «Мину чернца». *Monumenta. № 79.*

1586 р. січень. «Изволеніем Божія человеколюбія пріиде святейшій патріарх великія Антіохія, Божія града, кир Іоаким, во богохранимый град Лвов; увидя же нераденіе о исправленіи в Росском роде, советова сія изрядно полезнейша быти — братство, школа и друкарня». *Граматика 1591 р., передмова.*

1586 р. січня 15. «Ознаймуєм сим нашим листом, иж ве Лвове в месте панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полтори тысячи золотих заставленую, и теж хотят муровати и дом на друкарню». Пастирський лист патріарха Антиохійського Якима. *Monumenta. № 81.*

1586 р. жовтня 18. На бажання Івана Бильдаги прийшли до нього два лавники львівські і описали ті речі, що знаходилися в склепі його мурованого дому: друкарські речі, а також 25 неоправлених Біблій. Всі ці речі належать руським друкарям — Сачкові та Сеньку Корунці, що арендують у нього склеп і котрі ще й тепер не заплатили йому за склеп 50 злотих аренди за другу половину року. *Бостель. № 3.*

1586 р. грудня 10. Пастирський лист єпископа Г. Балабана до цілого духовенства: «Недавного часу з волі божеи... внесена была до тых краюв наших друкарня руская, которая их за недостатком, а потом за смертю друкаря тоеи друкарні згасла была. Прото мы, стараючися о том, абы знову наше писма друковане были и абы при той друкарне школу грецкую для науки нашего благочестыя во граде Лвове фундовати, умыслили есмо... ратуньку и вспоможеня, кгдыж то немалого кошту и накладу потребует, шукати, для которого тых богомолцов и священиков наших лвовских промежку людеи христианских посылаем, кгдыж се до того и ремесници таковыи и люде ученныи показують». Єп. Балабан тому просить духовенство заохотити свої пастви до помочі на цю справу. *Monumenta. № 89.*

1587 р. травня 1. Пастирський лист єпископа галицького Г. Балабана до всіх православних. Єпископ повідомляє, що зробило братство, і додає: «притом тыж и друкарню опущенную видвигнули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были». Для шкіл есть вже вчителі, «и тыж до друкарне ремесници и люде ученые показалися. Которая то школа и друкарня посполитых людий именем и накладом вечне славити и множитися маєт». Для піддержання всього цього єпископ і просить «споможения, гдыжь на то немалого накладу потреба». *Юбил. изд. № 85.*

1588 р. лютого 24. Явившися особисто до уряду, Сачко Сенькович Сідляр та Сенько Корунка, підміщане львів-

ські, заявили, що права свої на свою власну руську друкарню зо всіма належними інструментами, що знаходиться в місті Костянтинові у князя Костянтина Острізького, вони передають Кузьмі Мамоничу, міщанину й радникові віленському і його наслідникам. *Бостель. № 4.*

1588 р. л ю т о г о 24. Ті самі Сенько Корунка і Сачко Сенькович, з львівського Підзамча, заявили, що вони зобов'язалися доставити віленському радникові Кузьмі Мамоничу до Любліна на Зелені Свята (5 червня) другу руську друкарню з дерева й металу зо всіма потрібними інструментами. Разом з тим мають доставити на той саме час тому ж Мамоничу 20 готових руських Біблій і 40 досі нескінчених, у кожній з яких не хватає тільки десяти зшитків. Коли б же цього вони не виконали, мають сплатити Мамоничеві 200 злотих. *Там само. № 5.*

1588 р. л ю т о г о 24. Міщанин і радник віленський Кузьма Мамонич особисто заявив, що він зобов'язався на час достави руської друкарні до Любліна на 5 червня виплатити, при одержанні друкарні, Сеньку Корунці та Сачку Сеньковичу 120 п. злотих, а також доставити 63 руських Псалтирі, оправлених і закінчених, крім того 200 друкованих Часовників, однаково оправлених і цілих. За невиконання умови цеї Кузьма Мамонич платить Сенькові та Сачкові 200 злотих п. *Там само. № 6.*

1589 р. т р а в е н ь. «Всесвятійшій вселенській патріарх кир Іеремія, сам зде (у Львів) во страны Російскія пришедши, книгы всякаго наказанія по православію друковати братству увери». *«Граматика» 1591 р., передмова.*

1589 р. л и с т о п а д а 6. Єремія, патріарх Царгородський, в окружнім листі своїм до всіх православних християн повідомляє, що «братство Успенія Пресвятыя Богородица, гражане львовскіе, имеют нужную потребу — штамбу от рук еврейскіи искупити, юже застави Феодор Москвитин», а тому просить усіх давати на це свої жертви. *Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. С. 442—443*, а також *«Юбил. изд.» № 86.*

1590 р. ж о в т н я 8. «Учините ваша милость и с иными паны и христіаны малую милостиню для потребы друкарні, котрая найдуется зде у нас. Тепер будуется церков, и школа, и дом для друкарні». Лист львівського Братства до Архієпископа молдавського Георгія. *Юбил. изд. № 87* *.

---

* Всі документи про те, як постала Львівська братська друкарня, див. нижче в історії цеї друкарні.

Б. ІВАН ХВЕДОРОВИЧ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Ще на початку XIX століття, цебто на світанку поважних літературних та історичних студій, відразу виринула й велична постать бідолашного московського друкаря — Івана Хведорова чи Хведоровича. Про самий початок московського друкарства знали в той час дуже мало, а тому Хведоровича відразу ще тоді охрестили «першим московським друкарем», а пізніше — «першим руським друкарем», і з цими епітетами Хведорович лишився серед широкого громадянства аж до сьогодні.

Про Хведоровича писано (головно мовою російською) дуже багато, але переважно — принагідно; всі дослідники звичайно підкреслювали великі заслуги його на ниві «руської» культури, але спеціальних дослідів життя та праці цього справді великого мужа не появлялося; навіть поважніші вчені часто обмежувалися пишномовними похвалами, але до справжнього наукового досліду першого друкаря нічого не додавали. Це перша доба у вивченні нашого друкаря, доба, що тяглася аж до 1863 р., цебто аж до 300-ліття з дня початку друкування т. зв. первопечатного «Апостола» 1564 р. в Москві.

1. Початкова література

Головніша література за цей час така.

Про початок московської друкарні добре оповідає сам Хведорів в післямові до «Апостола» 1564 р. л. 260—261 та до «Апостола» 1574 р.

Гейдеке. Ueber die Einführung und den Fortgang der Buchdruckerkunst in Russland. Рига, 1808.

Року 1813 минуло рівно 250 років з початку друкування першої московської книжки Хведоровича — «Апостола» 1564 р. і це дало перший привід ближче зазнайомитися з великим друкарем.

Досліди над життям Хведоровича розпочав славний вчений свого часу, Митрополит Євгеній, що вмістив 1813 р. в ч. 70 «Вестника Европы» свою статтю: «О славянорусских типографіях». Цього ж року К. Калайдович видрукував в ч. 71 № 18 с. 93 і далі «Вестника Европы» ширшу статтю про нашого друкаря: «Іоанн Федоров, первый московскій типографщик», і подав тут досить багато, як для свого часу, відомостей про Хведоровича. В тім же році вийшов «Опыт россійской библіографіи» В. С. Сопикова, ч. I — і тут було дано найважніші відомості про

початок московського друкарства і про друкарні. Року 1818 вийшла відома праця Митр. Євгенія: «Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина», і тут, на с. 273—302, автор подав з незначними доповненнями свою першу статтю: «О славянорусских типографіях», де коротко розказано про історію московського друкарства і про Івана Хведоровича. В польській літературі замітки про Хведоровича (Teodorowicz) подав чи не перший С. Лінде 1816 р. Див.: Pamietnik Warszawski. T. IV. С. 290—292, 295—296. Ось цими працями й було розпочато дослідження життя та праці першого друкаря. З упливом часу література про Хведоровича все збільшувалася, але нове припливало дуже поволі.

Калайдович. Записка об Иване Федорове // Вестник Европы. 1822. Ч. 123. № 11. С. 294 і далі. Тут вже є мова про друкарство до Хведоровича. А до № 14 «Вестника Европы» за цей рік додано доброго знімка з надгробного каміня на могилі Хведоровича.

Кеппен П. И. О памятнике Ивану Федорову // Список русских памятников. М., 1822. С. 38.

Bandtkie J. Historya drukarń w Krolestwie Polskiem. Краків, 1826. Т. 1. С. 381—383.

Zubrzycki D. Historyczne badania o drukarniach Rusko-słowiańskich w Galicyi. Львів, 1836. На с. 7—12 дано про друкарню Івана Хведоровича у Львові, а на с. 12—13 Зубрицький (за Бандтке) підносить думку про друкарство у Львові й до Хведоровича. Працю Зубрицького передрукував 1912 р. Ставроп. інститут у Львові. Цю ж працю в злім скороченні див.: Ж. М. Н. Пр. 1838. Ч. 19. Кн. 9. С. 560—585.

Buchdrucker Fedorow in Lemberg. Львів, 1836. (Див.: Finkel. Bibliografia. № 20175).

Сахаров И. П. Первые русскіе типографщики // Сборник на 1838 год А. Воейкова. Спб. С. 1—10.

Тромонин К. Достопамятности Москвы. М., 1844. Тут на с. 17—24 стаття: «О начале книгопечатанія в Россіи», з малюнками з «Апостола» 1564 р.

Боричевскій. Историческій взгляд на історію книгопечатанія в Россіи // Ж. М. Н. Пр. 1849. Ч. 61.

Wiszniewski M. Historya literatury polskiej. 1851. T. VIII. С. 416—417 про життя Хведоровича у Львові, на с. 415 автор підкреслює, що у Львові була друкарня ще до Хведоровича, до 1573 р.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 677—678 про друкарню Хведоровича у Львові (стаття ще з 1849—1850 рр.).

С(негирев) И. Трехсотлетіе духовной типографіи в Москве // Моск. Ведом. 1852. № 147.

Михайлов М. О начатках типографского искусства. О книгопечатаніи вообще и о первых русских печатниках и о невзгодах типографов // Библіотека для чтенія. 1854. № 6. Стаття «Старыя книги».

Соловьев С. М. Исторія Россіи с древнейших времен; в новім 6 томовім виданні про Хведорова в т. II, с. 533 і др.

Макарій Митр. Исторія русской церкви, по 2 вид.: Спб., 1900. Т. IX. С. 470—474: Загальні відомості про Хведорова.

Уланов В. Книгопечатаніе в Москве. Див.: Москва в ее прошлом и настоящем. Вид. «Образованіе». Вип. 6.

Головацкій Я. Начало и действованіе Ставропигійскаго братства // Зоря Галицкая на 1860 р. Львів; тут про Хведоровича (з помилками) с. 471—473; на с. 472 опис плити з могили Хведоровича.

2. Оживлення вивчення діяльності Хведоровича у зв'язку з 300-літньою річницею друкарства на Москві

Року 1863 минуло 300 років з дня початку функціонування в Москві друкарні Хведорова. Разом з цим помічаємо — правда, не велике — оживлення дослідів життя та праці першого друкаря. Взагалі про Хведоровича треба сказати, що ним звичайно цікавилися тільки на час ювілею,— минав ювілей, і величну постать друкаря знову забували до чергового свята.

З цеї другої доби зазначу такі праці:

Поруденскій. Трехсотлетіе московского книгопечатанія // Современная Летопись. 1864. № 9.

Стасов В. В. Разбор рукописного сочиненія Ровинского: «Русскіе граверы и их произведенія с 1564 г.». 1864. Див.: Сочиненія. Т. II. С. 165—169. Розказано про початок друкарства в Москві, а також про графіку московських видань Хведоровича. Про те ж саме пізніше знаходимо у Ровинського. Див.: Русскіе граверы и их произведенія с 1564 г. Спб., 1870. С. 9—10.

Филаретъ Арх. О книгопечатаніи в Россіи до патріарха Никона // Черниг. Епарх. Ведом. 1867. № 8—9.

Трехсотлетняя годовщина введенія книгопечатанія в Россіи // Моск. Ведом. 1870. № 5.

Гатцук А. Очерк исторіи книгопечатного дела в Россіи // Русскій Вестник. 1879. Кн. V. Т. 99.

Румянцов В. Е. Сборник памятников, относящих-

ся до книгопечатанія в Россіи. Вип. І. М., 1872. Видання Моск. Синод. Типографіі. Тут цікаві відомості про Хведорова.

Устинов М. Памяти первого русского типографа // Неделя. 1876. № 41.

Dziedzicki L. Lwów // Słownik Geograficzny. 1884. T. V. C. 521.

В цей же час уже науково було піднесено думку, що ще до Хведорова друковано в Москві книжки цебто — що Хведорів може не есть найперший друкар московський, а його «Апостол» 1564 р. не есть найпершою надрукованою в Москві книжкою. Зробив це першим А. Е. Викторов своїм докладом на III археологічнім з'їзді в Києві 1874 р.: «Не было ли в Москве опытов книгопечатанія прежде первопечатного «Апостола» 1564 года?» (Див. «Труди» цього з'їзду. К., 1878. Т. II. С. 211—220).

Чистович И. Очерк історіи западно-русской церкви. Спб., 1882. Ч. І. С. 212—213.

3. Література про Хведоровича, викликана 300-літньою річницею з дня його смерті

Трьохсотлітня річниця з дня смерті Івана Хведоровича (1583—1883 рр.) викликала велике оживлення в дослідах життя Хведоровича. Написано було на цей час багато різних праць, як окремих, так і по різних журналах. Але наукова вартість всеї цеї значної розміром літератури не дуже велика — більшість праць були компілятивні, і тільки деякі з них подавали нові думки. А все це тому, що про Хведоровича не було ніяких нових архівних матеріалів, і дослідники в двадцятий раз один по одному повторювали на різний лад старе та давно відоме. Проте знайшовся дослідник — був це С. Л. Пташицький,— що добре відчув брак нових матеріалів і почав шукати їх там, де їх найперше й найлегше можна було роздобути,— по львівських архівах. Праця С. Пташицького дала дуже багато нового, доти невідомого матеріалу, і стала переломовою в дослідах життя та діяльності Івана Хведоровича.

Тут треба підкреслити, що ціла Росія (а за нею й слов'янський світ) святкувала 300-ліття 5 грудня, може, замість 6-го; коли вірити могильній плиті (а не вірити їй, здається, нема поважних підстав), Хведорович помер 6-го грудня (див. с. 82).

Ця ювілейна література за 1883—1884 рр. така (порядок азбучний):

Baranowski B. Pierwszy drukarz lwowski // Gazeta Lwowska. 1883. № 86.

Борсаковскій. Московскій книгопечатник XVI в. Иван Федоров. Одеса. 1884.

Дмитревскій А. Діакон Иван Федоров, первый русскій книгопечатник // Православное Обозрение. 1883. № 11.

К(аченовський) В. Заметка. По поводу юбилея первого русского печатника Ивана Федорова // Вестник Европы. 1884. Кн. 3. С. 413—419. Автор справедливо підніс думку, що тільки Фр. Скорина з Полоцька може зватися «первопечатником русским», а його віленська друкарня, що 1525 р. випустила «Апостола» — першою друкарнею на «руській» землі. Друга давня друкарня — в Несвіжу (Слуцький повіт на Мінщині), де Симон Будний ще 1562 р. видрукував свій «Катехизис». Таким чином Іван Хведорович може зватися тільки «первым печатником из великоруссов» (с. 414).

Коялович М. К трехсотлетію смерти русского первопечатника // Новое Время. 1882. Грудень. Те ж передруковано в «Волынских Епархиальных Ведомостях» за грудень 1882 р.

В газеті «Kraj» за 1883 р. № 50. Львів, уміщено статтю про Хведоровича.

Ляхницкій. Начало книгопечатанія в Россіи. К 300-летнему юбилею Ивана Федорова. Спб., 1883.

Новый Пролом. Львів, 1883; в № 62, 92 і 94 замітки про будуче Хведорівське свято: в № 94 — передовиця про Хведоровича: автор підносить заслугу Хведоровича в тім, що він скрізь писав одною мовою і що він відмовив Ходкевича видавати «Учительне Євангеліє» народньою мовою; в № 95: Торжества в честь Ив. Федорова; № 96: Музыкально-литературный вечер в честь памяти Федорова. Газета ця вважає, що вона перша піднесла справу святкування 300-ліття Хведоровича.

Петрушевич А. С. Иван Федоров, Русскій Первопечатник. Историческо-библіографическое разсужденіе. Львів, 1883. С. 1—38. На с. 1 новий більш відповідний заголовок: «О начале книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львове в особенности». Див.: «Временник Ставропигійскаго Института» за 1884 р. Коротенький переказ праці О. Петрушевича подала «Зоря» львівська за 1884 р. під назвою: «Перша руська друкарня у Львові», ч. I, с. 7, ч. II, с. 14—15 і ч. III, с. 24; ще коротший переказ подало й «Діло» в ч. 136 за 1883 р. в розділі «Новинки» на с. 3.— Рец. в «Кіевской Старине» 1883 р. кн. 12, т. 7, с. 671—675, а

також «Przewodnik Bibliograficzny» 1884 р., с. 35. Працю свою Петрушевич збудував головним чином на основі передмов та післямов у виданнях Хведоровича; всього того, що було написане в цій справі до 1883 р., Петрушевич не використав; проте його праця для свого часу була кращою від інших.

П(лощанскій) В. М. Речь в честь Ивана Федорова 5(17) дек. 1883 г. // Слово. Львів, 1883. № 140. Значення Хведорова і його коротка біографія.

Plug A. Jan Fedorowicz, uważany za pierwszego drukarza lwowskiego // Klosy. Варшава, 1884. № 979. С. 218. Тут же на с. 224 дано знімка з могильної плити на Хведоровичі,— знімок з того малюнка, що його зробив ще 1817 р. О. М. Гриневецький.

Полевой П. Н. Очерк жизни и деятельности первого русского печатника Ивана Федорова. Спб., 1883. 16 с. з малюнками. Цю книжечку видала Комісія для влаштування свята 300-літньої річниці смерті Хведорова.

Празднованіе 300-летней годовщины смерти Ивана Федорова, первого русского книгопечатника, во Львове // Слово. Львів, 1883. № 139. С. 3. Львів. Святкували 5(17) грудня 1883 р. Опис свята подало також і «Діло» в ч. 139, с. 3 за 1883 р.

Пташицкій С. Л. Иван Федоров, московскій первопечатник. Пребываніе его во Львове. 1573—1883 г. Очерк по архивным материалам // Русск. Стар. 1884. № 41. Кн. 3 (март). С. 461—478. Цю статтю з 5.I.1884 р. через два роки з деякими доповненнями передруковано в Кракові:

Ptaszycki St. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce // Rozprawy i sprowazdania z posiedzeń wydzialu filologicznego Akademii Umiejetności. Краків. 1886. T. XI. С. 1—43. Тут на с. 21—43 надруковано ті матеріали, що їх знайшов Пташицький по львівських архівах, а на с. 1—20 сам дослід про Хведоровича (що перед тим був видрукуваний в «Русск. Стар». за 1884 р., але тут з досить значними змінами). Праця Пташицького дуже цінна через ті документи, які до неї додано; але треба підкреслити, що Пташицький не використав всього з своїх документів, часом зрозумів їх не точно, а тому не зробив всіх потрібних висновків; йому дуже бракувало доброго знання всього життя та діяльності Хведоровича.— Рец. Брухнальського в «Kwartalnik Historyczny». T. I, 51—52. Див. також «Przegląd Powszechny». 1884. Кн. IV.

Руслав. Трехсотная годовщина кончины Ивана Федорова, первого русского книгопечатника. Львів. Слово.

1883. № 132. Коротенька стаття про значення Хведоровича для галичан, у яких намагалися вирвати навіть саму азбуку їхню, що нею друкував Хведорович.

Странник. 1883. Кн. XII. Ювілейна стаття про Хведоровича.

Трехсотлетіе первого друкаря на Руси Ивана Федорова, 1853—1883. Юбилейное изданіе журнала печатного дела «Обзор Графических Искусств», з ілюстраціями, знімками з стародруків, портретами і з окремим додатком — проект пам'ятника Івану Хведоровичу. Спб., 1883. 24 с. Це збірник, що складається з 17 статтів,— витягів з раніше відомих праць, а також з багатьох нових статтів. Рец. «Przewodnik Bibliograficzny». 1884. С. 100. З 17 уміщених тут статтів зазначу такі, що безпосередньо оповідають про Хведоровича:

Волков Л. М. Старейшая русская типографія. 5 с. Це коротка історія московської друкарні, з давнім малюнком.

Соловьев С. Введеніе книгопечатанія в Россіи. 4 с.

Полевой П. Царь-основатель печатного дела. 4 с. Через що цар Грозний розпочав друкування; вплив на нього Максима Грека в цій справі.

Тарнавскій. Иван Федоров, первый книгопечатник на Руси. Життєпис Хведоровича.

Феликсов С. Кто был первым книгопечатником на Руси. 5 с. Автор доказує, що ним був Хведорович.

Погодин М. Гоненіе первопечатников. 6 с. Головним чином тут розказано про «Повісті» з післямови при «Апостолі» 1574 р.

Песковскій М. Что празднуєм мы. 1 с. Пояснення свята 5 грудня 1883 р.

Глинскій Г. Величіе и заслуги Федорова. 4 с.

Я(стребов) В. К трехсотлетнему юбилею Ивана Федорова, первого московского типографа // Кіев. Стар. 1883. Т. 7. С. 693—696. Це коротенька замітка про Хведоровича та про його значення для України.

На честь Хведоровича вибито було також особливу медаль з таким написом: «Первый русскій печатник. 1583—1883. 5 декабря. Иван Федоров», з малюнком друкарів за друкарським станком на звороті. Крім цього, вибито було й другу медаль,— з одного боку Хведорів, з другого — Гутенберг.

4. Дальша література

Зацікавлення Хведоровичем, викликане 300-літнім ювілеєм, проте скоро минулося і дальші дослідники, що писали про нього чи то принагідно, чи спеціально, майже нічого нового не додали.

Селецкій А. К. Острожская типографія и ее изданія. Почаїв, 1885. Про Хведоровича с. 118—126; багато помилок.

Булгаков Ф. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. Про Хведоровича с. 214—238, багато знімків, але в цім розділі праця компілятивна.

Бахтіаров А. А. Історія книги на Руси. Спб., 1890. 277 с.; розділ 5 про Хведоровича.

Иван Федоров// Новый Галичанин. 1890. С. 279—281, 294—296. Короткий огляд праці Хведоровича на українських землях; уміщено «Повість» з «Апостола» 1574 р.

Мончаловськiй О. А. Краткій обзор исторіи книгопечатанія на Руси//Беседа. Львів, 1892. С. 142—145. Короткі відомості про Хведоровича, з добрими знімками герба його з «Апостола» 1574 р.

Снегирев Л. Первинка русского книгопечатанія// Бібліографіч. Записки. 1892. № 1. С. 57—58. Про «Апостола» 1564 р., із знімком з післямови Хведорова.

Бахтіаров А. Иван Федоров, первый русскій книгопечатник. Историческій очерк. Спб., 1895. С. 31. Добре складена популярна брошура.

Божерянов И. Н. Историческій очерк русского книгопечатного дела. Спб., 1895. Про Хведоровича с. 8—12.

Голубинский Е. Е. К вопросу о начале книгопечатанія в Москве//Богословскій Вестник, 1895. Кн. II.

Słownik Geograficzny. 1895. T. 14. C. 191. Під словом Zabludów — невелика замітка про Хведоровича, з багатьма помилками.

Ровинскій Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 145—147.

Bostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego // Sprawozdanie komisyi do badania historyi sztuki w Polsce. Краків, 1896. T. V. Тут на с. 158—159, під № 15 подано відомості про учня Хведоровича — Гриня Івановича, подано й умову Гриня з Хведоровичем; все це, власне, нового проти матеріалів Пташицького (№ 14. С. 30—33 і № 13. С. 30) нічого не дає.

Харлампович К. Западнорусскіе православные школы. Казань, 1898. Про Хведоровича с. 239—240.

Папков А. Братства. 1900. Про Хведоровича с. 8.

Полевой П. Н. Історія русской словесности. Спб., 1900. Т. І. С. 192—206. Короткий, але змістовний нарис життя й праці (з помилками) Хведоровича, з розкішними знімками з його видань.

Карскій Є. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографіи. Варшава, 1901. С. 331—332.

Записка, изданная Московским Имп. Археологическим Обществом по случаю сбора пожертвованій на сооруженіе памятника Федорову. М., 1901. Тут і промова І. Е. Забілина про Хведоровича.

Соловьѣв А. Государев печатный двор и Синодальная Типографія в Москве. М., 1902.

Пташицкій С. Иван Федоров. Изданія Острожской Библіи в связи с новыми данными о последних годах его жизни//Печатное Искусство. 1903. Кн. VII—VIII. Освітлено Острізьку добу і кінець життя Хведоровича.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI; про Хведоровича с. 437—441.

Крип'якевич І. Іван Федоров, перший руський друкар//Письмо з Просвіти. 1909. С. 194—197.

Грінченко Б. Про книги. Як їх вигадано друкувати. К., 1908; в розд. VI есть про Хведоровича; вид. 2. Черкаси, 1917.

Каталог выставки славянских книг в память первопечатника Ивана Федорова, 1491—1708 г. М., 1909. 41 с.; перераховано 264 стародрукованих книжки; виставку цю було уряджено з нагоди свята постановки пам'ятника Хведоровичу в Москві.

Lewicki I. Bibliographie des Fedorowiczs. Львів, 1910. Автор зібрав відомості про всіх Хведоровичів, разом з тим і про нашого друкаря, с. 74—77, але матеріал тут подається некритично, ненауково; користати з цього покажчика треба дуже обережно. Правда, це приватне видання, і в продаж воно не поступало.

Туб-в Н. Федоров Иван. Див.: Русскій біографическій словарь. Спб., 1913. Я—Ф. С. 221—223. Добрий стислий огляд життя та праці Хведоровича.

Каталог виставки стародрукованих книг на Хведорівській виставці 1914 р. в Києві.

Голубець М. Про Гриня Івановича, учня Хведоровича. Див.: Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. Т. І. С. 256—257.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Ч. І; на с. 47—55 про Хведоровича, але тут тільки компіляція загально відомого.

Leger L. Fédorov (Ivan Fedorovitch) // La grande encyklopédie. T. XVII. C. 119.

5. Українське зацікавлення Хведоровичем

Покинувши свою рідну землю, Хведорович перебрався на Україну, тут довго працював, тут і помер. Року 1924 минуло рівно 350 літ з дня виходу в світ Хведоровичевого «Апостола» 1574 р.— першої друкованої книжки вже на українській землі, у Львові, і це свято української культури відсвятковано урочисто скрізь на українській землі. З приводу цього свята написано:

Возняк М. Перед ювілеєм української книги//Громадський Вістник. Львів, 1923. № 8—9 за 12—13 січня. Розказавши коротко про Хведоровича, шановний дослідник перший звернув увагу українського громадянства на всеукраїнське значення 350-літньої річниці «Апостола» 1574 р.

Возняк М. Батько українського друкарства (Іван Федорів); див.: Календар Просвіти на 1924 р. Львів. Т. II. С. 90—94; це витяги з відомої «Історії української літератури» автора; з малюнками.

Огієнко Іван. Друкарська трійця — Фіоль, Скорина і Хведорович; ч. III: Перший друкар на українській землі — Іван Хведорович//Літопис. Берлін, 1924. Ч. 14—15 й окремо.

Огієнко Іван. Свято української культури; нарис з історії початків українського друкарства//Наш Світ. Варшава, 1924. Ч. 2 і 3, а також окремий додаток до № 6 цього журналу. Про Хведоровича, його життя та працю, с. 1—35.

Огієнко Іван. Іван Хведорович. Огляд його життя та праці. Історично-літературна монографія, з додатком всіх архівних документів про Івана Хведоровича.

Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність. З «Старої України». Ч. II—V.

Огієнко Іван. Хронологічна канва до життя друкаря Івана Хведоровича; літопис життя першого друкаря на українській землі.

Огієнко Іван. Іван Хведорович. Крашанка на могилу фундатора постійного українського друкарства. Це — рецензія на «Стару Україну». Ч. II—V // Діло, 1924. № 10186. С. 13.

Львівський місячник «Стара Україна» присвятив пам'яті Хведоровича спеціальний дуже цікавий випуск, ч. II—V за 1924 рік; тут надруковано:

(Кревецький Ів.) 1574—1924. В 350-ліття друкарства на Україні.

Свєнціцький Ілл. Пам'яті першого друкаря України.

Огієнко І. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність.

Кревецький Ів. Спомини Івана Хведоровича про початки друкарства на Україні.

Дорошенко В. Перша книжка надрукована на Україні: Апостол Ів. Хведоровича. Львів, 1574. Бібліографічний опис.

Голубець М. Графіка друків Ів. Хведоровича.

Крип'якевич Ів. Папір друків Ів. Хведоровича.

Возняк М. Доля друкарні Ів. Хведоровича.

Кревецький Ів. Доля надгробного каміня Ів. Хведоровича.

Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним камінем Ів. Хведоровича.

Михайлович Б. Надгробный камінь сина Ів. Федоровича — Івана Переплетника.

Miscellanea Fedorovyčiana: 1) Львів чи Заблудів, нап. Ів. Зілинський; 2) Як Львів поминав Ів. Хведоровича в 300-ті роковини його смерти. 1883. Подав Гр. Галабурда.

Хроніка: Свято 350-ліття друкарства на Україні: а) Київ; б) Львів; в) Вінниця; г) Прага.

Огієнко Ів. Іван Хведорович в науковій літературі. Бібліографічний огляд.

Галабурда Гр. Іван Федорович, життє і діяльність//Літературно-Науковий Вістник. 1924. Кн. V. С. 46—48. Студентський реферат з багатьма помилками.

Січинський Володимир. Гравюри українського перводруку. До ювілею українського друкарства//Там само. Кн. VI.

Щурат В. Пісня друкарів. В 350-ті роковини Івана Федорова//Наш Прапор. Львів, 1924. 16 травня.

Щурат В. Пом'яніть діла батьків! З нагоди 350-ліття української книжки//Там само. 1924. 19 травня. Про святкування львівськими друкарями 350-ої річниці української книжки.

Святочна Академія, уладжена українськими друкарськими робітниками у Львові дня 18 травня 1924 р. в пам'ять 350-ліття появи першої надрукованої у Львові української книжки Івана Федоровича. Артистично виконана програма святкування.

6. Іван Хведорович у Львові

Десь в кінці 1572 р., по довгій та дошкульній дорозі, перетерпівши «вся злая і злих зліє», прибув наш друкар-непосіда «до богоспасаємого града, нарицаємого Львова». З собою привіз він багато книжок і частину друкарні з Заблудова.

Чи було друкарство у Львові до Хведоровича — трудно сказати щось певне; важко думати, щоби в місті, де знайшовся різьбар для «руських» літер друкарських (Лаврін Пилипович), не було спроб друкувати ще до Хведоровича. Але реальної друкованої до Хведоровича книжки ще не знайдено, а тому всі наші міркування в цій справі будуть хиткими. Правда, часом покликуються на відомий напис на могильній плиті Хведоровича: «Іоан Феодорович, друкарь москвитин, который своим тщаниєм друкованіє занедбалоє обновил». Але цей напис стосується до праці цілого життя Хведоровича: автор напису добре знав, що вже до Хведоровича працювали і Фіоль, і Скорина, і гурток у Несвіжу, а тому Москвитин не був першим «руським» друкарем,— він лише занедбале по перших друкарях друкарство відновив. Д. Зубрицький (Historyczne badania o drukarniach Rusko-slowianskich w Galicyi. Львів, 1836. С. 12—13), за Бандтке, підніс думку про львівське друкарство до Хведоровича, але цю думку я вважаю поки що безпредметовою.

Про побут Хведоровича у Львові пишуть всі дослідники його життя. Див. про це літературу вище. Зазначу тут лише:

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 7—14. Buchdrucker Fedorow in Lemberg. Львів, 1836.

Сахаров И. П. Первые русскіе типографщики. Спб., 1838.

Максимович М. Типографія Ивана Федорова во Львове, 1849. Сочиненія. Т. III. С. 677—678.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 416—417.

Макарій Митр. Исторія русской церкви. По 2-му вид. Спб., 1900. Т. IX. С. 470—471.

Петрушевич А. С. Иван Федоров. Львів. 1883. С. 5—12, 20—23.

Пташицкій С. Л. Иван Федоров, московскій первопечатник. Пребываніе его во Львове. 1884.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 232—238.

Папков А. Братства. 1900. С. 8.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1907. Т. VI. С. 439.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской лавры. К., 1918. Т. I, С. 52—54.

Кревецький Ів. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 35—37. Тут дано повний переклад на укр. мову «Повісті» Ів. Хведоровича з «Апостола» 1574 р.

У Львові 15 лютого (а по новому стилю 25) 1574 р. вийшла в світ нова — п'ята з ряду — праця Хведоровича «Апостол»; і цей «Апостол» вважаємо первопечатною книжкою не тільки львівською, але й для цілої України (лишаючи в стороні заблудівські друки — 1569—1570 рр.— бо Заблудів знаходиться на тепер мішаній українсько-білоруській землі). Про «Апостола» 1574 р. ще нема окремої солідної статті, але література про нього дуже велика,— дослідники, пишучи про Хведоровича, звичайно згадують і про львівського «Апостола». Але наукова вартість всіх цих праць про «Апостола» дуже невелика; звичайно повторюється давно відоме, нового подається мало.

Сопиков В. Опыт Россійской библіографіи. Спб., 1813. Ч. I. С. XL—XLIV, XCIV і № 74.

Калайдович К. Іоанн Федоров//Вестник Европы. 1813. № 18. С. 105—112.

Кеппен П. Библіогр. листы. 1825. Кол. 295. № 238.

Евгеній Митр. Словар Историческій о писателях духовнаго чина. 1827. Ч. I. С. 267.

Карамзин. Исторія Государства Россійскаго. Т. IX. Примітка 90.

Строев П. Описаніе книг гр. Толстова. 1829. № 18.

Реэстр старопечатных книг Ширяева. М., 1833. № 7.

Строев П. Описаніе книг И. Царского. М., 1836. № 19.

Чертков А. Всеобщая Библіотека Россіи. 1838. С. 434. № 4.

Роспись книг и рукописей Росс. Академіи. 1840. № 23. С. 2.

Сахаров И. Русскіе древніе памятники. 1842. С. 22. № 40.

Строев П. Библіотека Общества Исторіи и Древностей России. 1845. С. 151. № 8.

Ундольскій В. Каталог книг А. Кастерина. М., 1848. № 23.

Сахаров И. Обозреніе славяно-русской библіографіи. Спб., 1849. № 55.

Ундольскій В. Очерк библіографіи. М., 1871. № 64.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб.,

1883. С. 181—187. № 84. Тут і детальна література з Описів стародруків.

Будилович Ал. Апостол львовской первопечати Ивана Федорова Москвитина (1573—1574 гг.)//Памятники Русской Старины в зап. губ. Спб., 1885. Т. VII. С. 113—123. Автор дає опис одного примірника з Холмського Музею, і описує: І. Зовнішній вигляд с. 114—115, ІІ. Зміст книжки 115—118, і ІІІ. Минула доля 118—123. Стаття маловарта. До неї мав бути знімок з першої сторінки «Діяній».

Архангельскій А. Очерки из исторіи западно-русской литературы XVI—XVII в. М., 1888. С. 55—56.

Миловидов А. И. Описаніе старопечатных книг Виленской Публичной Библіотеки. Вильна, 1908. № 8. С. 16—17.

Дорошенко Вол. Перша книжка, надрукована на Україні, «Апостол» 1547 р. Бібліографічний опис//Стара Україна, 1924. Ч. ІІ—V. С. 38—41. Докладний і старанний опис «Апостола» 1574 р.

Крип'якевич Ів. Папір українських друків Ів. Федоровича//Стара Україна, 1924. Ч. ІІ—V. С. 45—46. Коротенька замітка про водяні знаки «Апостола» 1574 р.

Про графіку «Апостола» 1574 р. див.: Д. Ровинскій. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 18. Про те ж див.: В. Стасов. Сочиненія. Т. ІІ. С. 171—173. Див. ще статті: Січинського. С. 66 і Голубця. С. 65.

7. Знімки з друків Хведоровича

Цікавлячись друками Хведоровича, або тими чи іншими його виданнями, дослідники часто подають також і знімки з різних його видань. Але, на жаль, ми ще не маємо окремого спеціально Хведорівського альбому — збірника знімків із всіх восьмох друків Хведоровича. Такий збірник дуже потрібний,— він наочно показав би, що саме приніс на Вкраїну Хведорович в друкарському мистецтві і який був його вплив тут на дальніше наше друкарство.

Знімки з друків Хведоровича розкидано по найрізніших виданнях. Подаю тут головніше (порядок хронологічний):

П. М. Строєв, у додатку до свого відомого «Обстоятельнаго описанія старопечатных книг Ф. Толстова» 1828 р., подав: Палеографическіе снимки шрифтов с XV века по XVIII; ось тут чи не вперше були подані знімки з друків Хведорівських: 1) табл. VI, № 11 — facsimile з післямови «Апостола» 1564 р.; 2) табл. VII, № 12 — заголовний лист «Учит. Єв.» 1569 р.; 3) табл. VIII, № 13 — початковий

лист (260-й) післямови «Апостола» 1574 р.; і 4) табл. VIII, № 15 — знімок з Остр. Біблії 1581 р.

Тромонин К. О начале книгопечатанія в Россіи// Див.: Достопамятности Москвы. М., 1844. Подає знімки: Євангеліста Луки з «Апостола» 1564 р., вихідний лист цеї ж книжки, знімки з водяних знаків паперу її та герб царя Грозного.

Румянцов В. Е. Сборник памятников, относящихся до книгопечатанія в Россіи. М., 1872. Вип. І. Тут 51 знімок з Хведорівських видань. Це найкраща збірка знімків з друків Хведоровича.

Будилович А. в «Памятниках Русской Старины» (Т. VII. Спб., 1885) дає (?) знімок з першої сторінки Діяній «Апостола» 1574 р.

Батюшков П. Волынь. (Спб., 1888) дає знімки з Острізьких видань — Новий Завіт 1580 р., а також з Біблії 1581 р., 5 знімків.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія (Спб., 1889) подає дуже багато добрих (але зменшених) знімків з різних Хведорівських друків.

Снегирев Л. в «Библіогр. Запискаx» (1892. ¡Кн. І. С. 57) дає знімок з Післямови «Апостола» 1564 р.

Мончаловскій О. А. в львівськім двотижневику «Беседа» (1892. С. 144) подав доброго знімка — герб Івана Хведоровича з «Апостола» 1574 р.; те ж саме подав він і в «Временнику Ставропигійскаго Института» на 1907 р. (с. 177). Те ж саме в «Новый Галичанин» за 1890 р. (с. 280).

Пташицкій С. Л. Сборник снимков с славянорусских старопечатных изданій. Спб., 1895. Ч. І. Дає знімки з «Апостола» 1564 р. № 16 і 2 знімки з Остр. Біблії 1581 р. № 19—20.

Ровинскій Д. А. Подробній словарь русских граверов. Спб., 1895.— Єсть знімки з Хведорівських друків.

Полевой П. Н. Исторія Русской Словесности. Спб., 1900. Т. І. Багато розкішних знімків з Хведорівських видань.

Пташицкій С. Л. Иван Федоров. Изданія Острожской Бібліи. Спб., 1903. Тут 15 знімків з Остр. Біблії.

Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1911. Також: Культурно-національний рух на Україні. 1912. Дають знімки з різних Хведорівських друків.

Либрович С. Исторія книги в Россіи. Спб., 1913. Багато знімків.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. І. Єсть знімки з Хведорівських друків.

Возняк М. Історія української літератури. Львів,

1921. Т. II. Подав знімки: початок «Апостола» 1574 р. і заголовний лист Остр. Біблії 1581 р. Ці ж знімки подано і в календарі львівської «Просвіти» на 1924 р. (С. 90—94) при статті «Батько українського друкарства, Іван Федорів».

Стара Україна//1924. Львів. Ч. II—V; тут 40 знімків з Хведорівських видань.

8. Плита на могилі Хведоровича

По смерті Хведоровича (6 грудня 1583 р. у Львові, як каже Уварівський надгробок), мабуть, син його, Переплетник Іван, може, разом з львівським Ставропигійським Братством, на могилі Хведоровича поставили скромного надгробка з дуже важним для нас написом. Плита ця 1883 р. зникла з львівської св. Онуфріївської церкви, де вона була в великім непошануванні,— лежала в підлозі і люди довгі роки топтали її чобітьми... Офіційно стверджено, буцім плиту цю розбив несвідомий каменяр; тепер ніби знайдено сліди, де плита ця переховується.

Напис на плиті надзвичайно цінний, але ми певно не знаємо його змісту; думаю, що старі знімки з плити робили люди, що в той час ще мало знали палеографії, і тому відчитали напис не ввесь. Палеографічне звірення знімку о. Гриневецького 1817 р. і гр. Уварова 1875 р. приводить мене до переконання, що о. Гриневецький не відчитав неясного напису на плиті, але гр. Уваров, не злий палеограф, відчитав його вірно. Підкреслю тут, що Уварівська плита не дає підстав вважати 5 грудня за день смерті Хведоровича — на плиті зазначено 6 грудня. У Булгакова (Иллюстр. Исторія) на с. 238 дано третього знімка з плити (з «Вестника Европы», 1822 р.), не похожого на перші два.

Про плиту цю говорять дослідники в тих працях, які я вище перерахував. Наведу тут тільки важніші, особливо львів'ян, що могли самі бачити цього надгробка.

В Бібліотеці Оссолинських у Львові переховується рукопис № 2086: Annales Leop. monasterii s. Basilii 1763—1771. Тут знаходимо звістку, що Хведоровича поховано при св. Онуфріївській церкві у Львові.

Калайдович К. в «Вестнике Европы» 1822 р. № 14 подав (але звідки?) знімка з надгробного каміня. В «Pamietniku Warszawskim». 1823 р., № 4, с. 212—215 передруковано статтю Калайдовича.

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polsk. 1826. Т. I. С. 381—383.

Zubrzycki D. Historyczne badania... Львів, 1836. С. 12.

Lwowianin. 1837. С. 71—72.
Зоря Галицкая. 1854. № 29—30.
Łobeski F. Додаток до «Gazety Lwowskiej» 1854. Ч. 27—30.
Головацький Я. Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. С. 472, примітка: «Я осматривал право уже забытый тот памятник (Хведоровича). Он лежит по правой стороне входя в Церковь св. Онуфрія под лавками, на нем стоящими вставленный в каменный пол». Частину напису Головацький прочитав, «прочее вытерто или вытоптано ногами. Камень розломаный на середине».
Румянцов В. Е. Сборник памятников, относящихся до книгопечатанія. М., 1872. С. 49. Вип. I.
Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 556,— автор читає на плиті: «преставися року 1583 декабря 6».
Року 1875 гр. Уваров зробив з цеї плити гіпсового знімка, і вже по тому цього надгробка звичайно друкують по-новому. Лише на цім знімкові зазначено, що Хведорович помер 6 грудня 1583 р.; на всіх інших знімках дати нема.
Токмаков И. Надгробный камень Федорова. Див.: Ювіл. збірник «Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси». Спб., 1883. С. 1.
«Слово» львівське. 1883. Ч. 130 і 140.
Plug A. подав в варшавських «Klosach» 1884р. № 979 на с. 224 знімка надгробка Хведоровича, що зробив його ще 1817 р. о. Гриневецький.
Петрушевич А. С. Иван Федоров. Львів, 1883. С. 21, 25—26: «Надгробный камень находится в притворе близ главных дверей, с правой стороны под стеною, закрыт теперь скамейками. Камень сей находился некогда извне церкви, и сюда позднее употреблен был для вымощенія пола во притворе».
Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по исторіи западнорусской церкви//Кіев. Епарх. Ведом. 1893.—В кінці § 1-го говориться про напис на плиті.
Кравецький Ів. Доля надгробного каміня Ів. Федоровича//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 48—51. Цікава стаття головне про теперішній стан справи надгрібка Хведоровичевого.
Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним каміпем Ів. Федоровича//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 51—54.

Ось така література про Хведоровича та про його працю. Писано про славного друкаря дуже багато, але, як це не дивно,— ще й досі не маємо доброї наукової монографії про цього першого московського друкаря, що розпочав також і в нас вже постійне друкування книжок *. Кидається в очі помітний брак нових джерел для вивчення життя цього великого мужа — а їх треба пильно шукати по архівах Львова, Вільни, Білостока, Любліна та по Луцьких городських книгах. В Києві та Львові поважно святкують тепер 350-ту річницю появи першої друкованої книжки на українській землі,— може, це свято й принесе нам щось нове в дослідах над життям великого емігранта, що вибрав собі Україну за батьківщину і на віки спочив на українській землі. Ця велика честь нашій землі накладає на нас також і відповідальний обов'язок — написати про Хведоровича так потрібну наукову монографію.

VIII. ОГЛЯД ГАЛИЦЬКИХ ДРУКАРЕНЬ

Хведорович вже в добрий час прийшов на українську землю — в скорім часі по смерті його друкарство міцно прищепилося у Львові і вже ніколи не переривалося тут. В Галичині друкарство попало в міцні руки — в руки Львівського Ставропигіального Братства [11], котре хутко почало мати з друкарства добрий собі зиск, а це вже відразу забезпечило друкарство від занедбання. Люди зрозуміли помалу вагу друкованої книжки, повстали організовані школи та книгарні, а це все вже забезпечило безсмертя друкарському станку.

ДРУКАРНІ МІСТА ЛЬВОВА

Головним чином друкарство трималося самого міста Львова, а на провінцію переносилося дуже поволі й неохоче.

Доброї розвідки про історію цілого львівського друкарства, на жаль, ми ще не маємо. З того, що есть, зазначу: Bandtkie J. Historya drukarń Król. Polskiego. 1826. T. I. C. 381—388. Праця цілком перестаріла.

---

* Правда, це звичайна доля всіх друкарів. Навіть Йоган Гутенберг має лише одну солідну монографію, і то з недавнього часу. В останній хвилі довідуємось, що проф. Петроградського університету Малеїн готує спеціальну працю про Хведоровича.

Chodynicki I. Historya miasta Lwowa. Львів, 1829. С. 409—420.

Zubrzycki D. Historyczne badania... Львів, 1836. Ця праця ще й тепер не втратила своєї вартості, бо оперта на архівних документах і в цім її ціна.

Петрушевич А. О начале книгопечатанія на Руси вообще, а в городе Львове в особенности. Львів, 1884. Короткий переказ цеї книжки подала львівська «Зоря» за 1884 р. під назвою: «Перша руська друкарня у Львові». Ч. I. С. 7. Ч. II. С. 14—15 і Ч. III. С. 24.

Крім тут зазначеного, див. також літературу в кінці окремих статтів цього розділу.

Спис надрукованих у Львові книжок подав А. Петрушевич в своїй праці: «Хронологическая роспись церковных и мирских русско-словенских книг, напечатанных кирилловскими буквами в городе Львове, начиная с 1574 до 1800 года». Див.: Временник Ставропигійскаго Института на 1885 г. С. 113—133. Зазначено 213 книг.

Про графіку львівських видань див.: Ровинскій Д. Русскіе граверы. М., 1870. С. 11—17: різниця в гравіруванні московської і києво-львівської школи; його ж. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 18—27: гравюра києво-львівської школи; С. 28—32: світські сюжети у виданнях українських друкарень. Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 171—173. Ровинський Д. (Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895) зазначає таких львівських різьбярів XVII—XVIII в.: А. Георгій ієродіякон — 160, Глинський Іван — 165, Д. К.— 187, Діонисій — 187, Дорофей ієромонах — 196, Ушакевич Василь — 702 і Филипович Іван — 706. Про львівських різьбярів маємо маленьку розвідку М. Голубця: Українські Львівські дереворитники XVII ст. Див.: Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 315—319; тут і спис 11 львівських різьбярів.

За XVI—XVIII вік (1573—1722 рр.) у Львові працювали такі українські друкарні: 1) первопечатника Івана Хведоровича; 2) Ставропигіального Успенського Братства; 3) Михайла Сльозки; 4) Єпископа Арсенія Желиборського і 5) Єпископа Йосифа Шумлянського. Про інші друкарні див. нижче в розділі «Львівські друкарі».

1. Друкарня Львівського Ставропигіального церковного Братства

Сказати точно, коли саме розпочалося друкарство у Львові, сьогодні ще не можемо, бо ще не маємо всіх потрібних для цього документів. Важко думати, щоби у Львові,

який мав із Заходом так багато живих зв'язків, не знайшлося друкарів ще до приходу сюди Івана Хведоровича. Свого талановитого учня, Гриня Івановича, Хведорович віддав у науку до львівського маляра Лавріна Пилиповича, а той і навчив його, між іншим, також різання літер та дереворитства *; отже, як бачимо, у Львові був друкар ще до Хведоровича.

І справді, архівні документи дають нам окремі — хоч і не ясні — натяки на те, що українське друкарство було у Львові дуже рано. В пастирському листі єпископа львівського Гедеона Балабана від 1 травня 1587 р. читаємо: «Панове мещане лвовскиє за приводом нашим и друкарню опущенную видвигнули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были» **; тут вираз: «друкарню опущенную» можна розуміти так, що Братство вже до того мало якусь друкарню; але скоріше тут іде мова про ту друкарню, котру «опустив» Хведорович.

В однім акті, ніби з 1588 р., львівське Братство пише таке: «У нас почала вкорінятися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає і зве єрессю; він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах» ***. Але документ цей дати не має і відноситься скоріше на 1590—1591 рр.

В іншім акті з 1588 р. читаємо, що братчики Львівського Братства просили Царгородського Патріарха Єремію II: «Просим: постав клириков, образуй училище, возстанови типографію» ****,— але вираз цей знову-таки може стосуватися й до друкарні Хведоровича. Далі, в королівськім привілеї з 1592 р. читаємо, що братська друкарня давно вже існувала, а декілька років тому лише зреформована *****; цій звістці важко повірити, можна думати, що Братство навмисне написало королю, ніби друкарню вони мали й до того, аби тільки легше роздобути собі привілея ******.

В кінці додам ще одне свідчення,— на могильній плиті Хведоровича написано, що він «друкованіє занедбалоє обновил»; не довіряючи цьому написові (бо ж поруч читаємо:

---

* Ptaszycki. Rozprawy. T. XI. C. 30—33.
** Юбилейное изданіе. № 85.
*** Diplomata statuaria. 1895. T. II. C. 45.
**** Diplomata... № 9.
***** Monumenta. № 252. C. 390.
****** Друкар Андрій Скольський 1639 р. свідчив, що Братство отримало королівського привілея на друкарню. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 442.

«Друкар книг предтым невиданых), можна припускати, що автор його оцінював друкарську працю Хведоровича не з львівського, а з загальноруського погляду, бо ж до Хведоровича працювали вже і Фіоль, і Скорина, і гурток в Несвіжу.

Перший історик галицького друкарства, Д. Зубрицький, слідом за Бандтке *, вірив, у те, що в Львові була руська друкарня ще до 1573 р., ще до Хведоровича,— це для його була справа безсумнівна, хоч поважних доказів цьому він не подав **.

Як бачимо, давні акти справді дають нам деякі натяки на те, ніби українське друкарство існувало у Львові при Братстві ще з дуже давнього часу, може ще до 1573 р., але натяки ці дуже неясні і пливкі. У всякому разі ще не відшукано жодних реальних друків львівських до 1574 р., а поки їх не відшукано, мусимо рахувати початок львівського друкарства лише з 1573 р., а фундатором його — Москвитина Івана Хведоровича ***. Але наведені натяки на раннє існування друкарства у всякому разі заслуговують на спеціальний науковий аналіз цього питання.

Іван Хведорович помер, не викупивши своєї друкарні, котру він заставив ще в кінці 1579 р. львівському жидові Ізраїлю Якубовичу; цей Якубович, по смерті Хведоровича, не дуже поспішав з друкарнею, бо на заставнім акті був підпис також і єина Хведоровича; але коли московські купці почали торгувати в нього цю друкарню, щоб вивезти її на Москву, Якубович поспішив оформити справу боргу з юридичного боку. Року 1578 грудня 4 **** удався він до жидівського кагального суду і приніс туди «140 книг руською мовою, а також предмети й черенки та форми й усі інші прилади, належні до відбивання або друкування книжок *****. Якубович доказав, що все це віддав йому в заставу покійний друкар Іван Хведорович і син його Іван Переплетник, а вже тому п'ять років минуло. Жид просив,

---

* Historya drukarń w Krol. Polskiem. С. 381—382.

** Див. його Historyczne badania. 1836. С. 12—13 і 14.

*** Друкарство українське появилося у Львові найпершим: друкарство латинське являється тут лише з 1581 г. Див.: Зубрицький. С. 15.

**** А не 3, як подає Ів. Свенціцький у своїм «Опись музея Ставропигійскаго Института во Львове». Львів, 1908, С. 93. № 60.

***** Monumenta. С. 103.

щоби всі принесені речі присудили йому на власність. Суд задоволив це прохання, задоволив у відсутності представника українського і з того часу Хведоровичева друкарня перейшла до жидівських рук.

Маючи судовий присуд на друкарню, Якубович почав її продавати, про що звістка скоро дійшла й до львівського єпископа Гедеона Балабана, дійшла, певне, від братчиків церкви Успіння. Єпископ Гедеон в той час ще не сварився з Братством, а порішив викупити заставлену друкарню. Думаю, що ініціатива цього викупу належить єпископові, а не Братству, про що ясно каже нам і перший пастирський лист Гедеона з 8 листопаду 1585 р.; в цім листі (див. на с. 85 виписку з нього), розказавши про долю Хведоровичевої друкарні, Балабан додає: «Ино я, ужалившися таковое шкоды, абы той скарб до чужеи земли не выношался, хотячи тыж послужити в том Господу Богу и всему православному христианьству, чинячи повинности своеи епископскои досыт, хотя й же не маючи на то доходов, но надіючися на Господа Бога а на православныя християны, купили есмо тые вси приправы друкарские, до друкарни нелажечие, за тую ж суму, яко и заведены были, за полторы тисячи золотых»; правда, єпископ зробив усе це «весполок с паны мещаны львовскими». Єпископ, разом з Братством, видав Якубовичеві росписку на 1500 зл., зобов'язавшись виплатити цю суму ратами — «на часы певные». А всі друкарські інструменти, каже єпископ,— «взялисмо их до рук своих в скарьбницу церковную» *.

Ось цей факт — купівлю друкарні від Ізраїля Якубовича десь 1585 р.— звичайно вважають за початок славної потім Братської Ставропигійської друкарні. Правда, ще аж п'ять років, аж до 1591 р. друкарня ця не функціонувала.

Але грошей на повний викуп друкарні не було, заплатили тільки першу рату, а тому єп. Гедеон звертається до всеї своєї пастви з пастирським листом від 8 листопаду 1585 р., закликаючи вірних допомагати своїми пожертвами викупити друкарню. З пастирським листом пішов збірати «споможеніе» чернець Мина, той Мина друкар, що пізніше став першим управителем Ставропигіальної друкарні.

В самім кінці 1585 р. сталася велика подія — до Львова приїхав «от собору патріархов» ** патріарх Антіохійський

---

* Monumenta. № 79. С. 112.
** Там само. С. 117, 328.

Яким. Патріарх Яким зробив у Львові надзвичайно багато,— він зорганізував несформоване й неміцне до того Успінське Братство, він перший надав йому своєю грамотою 1 січня 1586 р. певний статут *. І ось цей патріарх Яким звернув пильну увагу Братства також і на потребу друкарні, він же підкреслив йому велике значення друкарства. Пізніше, 20 січня 1592 р. про цей побут патріарха писав в пастирському листі своїм митрополит Київський і Галицький Михаїл: «Божіим благоволенієм,— каже він,— прииде во град Илвов светеищіи кир Іоаким, патріарх великія Антіохія, божія града, и советова устроити чин церковнаго братства и школную грамматическую науку еллинскаго и словенскаго писанія, при том же и друкарню. И о сем возвести своим писанієм в Константин град ко вселенскому патріарху» **.

А щоб справа була міцнішою, патріарх Яким звернувся до всіх вірних зі своїм пастирським листом від 15 січня 1586 р.: «Ознаймуєм сим нашим листом,— писав він,— иж ве Львове в месте панове мещане купили друкарню писма словенского и греческого, ку школе потребную, в полтори тисячи золотых заставленую, и теж церковь хотят мурувати новую, и дом на школу, и дом на друкарню, и дом на шпиталь, просто все поновляючи законноє строєниє». Патріарх просив, щоби вірні щедро давали свої «споможеня» на ці культурні цілі Братства ***.

Але все це мало помогло; за друкарню треба було платити великі кошти, а їх то й не було. В цей рік Братство, через свої занадто вже великі посягання на незалежність та через постійні вмішування і церковні справи, навіть єпископські, почало сваритися з своїм єпископом Балабаном; сварка ця, що майже не спинялася аж до смерті єпископа (1607 р.), надзвичайно зле вплинула як на справи загальноцерковні, так і на справи братської друкарні... Проте бачучи, що кошти на друкарню збираються дуже поволі, єпископ Гедеон 10 грудня 1586 р. звертається вдруге до вірних, просячи їх допомогти на культурні братські цілі. Знову згадує він історію друкарні: «Недавного часу,— пише він,— з воли божеи для хвалы имени єго светого, так тыж для розмноженя наук писм наших словенских руских внесена была до тых краюв наших друкарня русская, которая иж за недостатком, а потом за смертю друкаря тоєи друкар-

* Monumenta. № 80. С. 113—119.

** Там само. № 211. С. 328. Пор. з цим передмову до львівської «Граматики» 1591 р.

*** Там само. № 81. С. 120.

ний, згасла была. Прото мы, стараючися о том, абы знову наше писма друковане были и абы при тои друкарни школу грецкую для науки нашего благочестыя во гради Львови фундовати, знову просимо вірних допомогти цим справам». В листі зазначається, що для потреб друкарні та школи вже «ремесници» таковыи и люде ученныи показують». Для збору пожертв єпископ послав «богомолцов и свещеников наших львовских» *.

І на цьому збір потрібних коштів на урядження братської друкарні не покінчився; взагалі, вся справа заснування Ставропигіальної друкарні йшла вперед дуже поволі. І єпископ Гедеон 1 травня 1587 р. посилає вірним нового, вже третього листа, в тій самій справі. «Панове мещане львовскиє,— пише він,— друкарню опущенную видвигнули, стараючися веспол з нами, абы знову наше писма друкованы были для хвалы Бога, в Тройци єдинаго, и для розмноження граматическое науки старожитнаго порядку святого благочестия греческаго закону... И тыж до друкарни ремесници и люде ученыя показалися, которая то школа и друкарня посполитых людий именем и накладом вичне славити и множитися маєт. Так юж панове мещане львовскиє заложили початки посполитого спасителнаго добра всего нашего християнства **.

Цікаве в цім листі (есть воно і в листі 1586 р.) підкреслення, що для друкарні вже «ремесници и люде ученыя показалися». Отже, 1586—1587 рр. вже можна було мати українських друкарів; безумовно, в більшості це були учні Івана Хведоровича, що перед цим працював у Львові та в Острозі; з учнів Івана Хведоровича, що займалися в Львові друкарством, нам відомі з давніх актів лише ці особи: син його Іван друкаревич, Переплетник; Гринь Іванович з Заблудова, та двоє зі львівського Підзамча: Сачко Сенькович Сідляр та Сенько Корунка. Певне, учнем Хведоровича був також і Мина, освічений чернець св. Онуфріївського монастиря, перший друкар братський ***.

Але не дивлячись на те, що вже знайшлися друкарі, проте до роботи братська друкарня ще не приступала, бо не була вона остаточно зорганізована. Таке піняве урядження друкарні можна поясняти тільки браком потрібних коштів та запеклою боротьбою з своїм єпископом Гедеоном Балабаном — вперта боротьба ця, особливо по 1587 р.,

---

* Monumenta. № 89. С. 142.
** Юбилейное изданіе. № 85.
*** Див. про них усіх нижче, в розділі «Львівські друкарі».

надзвичайно відбилася на всій початковій праці Братства *.

Не маючи потрібних коштів на остаточний викуп друкарні, Братство не могло приступати й до друкарства. Господар друкарні, Ізраїль Якубович, певне, не дав Братству всеї друкарні відразу, а передавав її частинами, в міру сплати боргу. Гроші, які збиралися з пожертв, йшли переважно на будування Успінської церкви, а з друкарнею особливо не поспішали,— і без неї Братство мало собі досить всякого клопоту.

Року 1589 Братство впросило патріарха Царгородського Єремію видати свого пастирського листа до вірних про «вспоможеніє» на потреби Братства. Патріарх видав такого листа 6 листопада 1589 р. В листі цім знову згадується й друкарня,— здається, східне духовенство відчувало потребу заведення її більше, як самі львовяне. «Пришли ко нам Братство Успенія,— писав патріарх,— гражане львовскіе, иже имеют нужную потребу ново будовати храм Успенія Пресвятыя Богородица, состарилый и разтлен суще прежде; таже и штанбу от рук єврейскіи искупити, юже застави Феодор Москвитинин». Патріарх закликає складати пожертви братчикам, що підуть збирати їх з його листом, «да сіи от вашей милостыни и вспоможенія возмогут храм ново збудовати Божія Матере Успенія, таже и стамбу выкупити от жида» **. Як бачимо, друкарні не викупили ще й в кінці 1589 р.

Але школа вже працювала, а тому Братство почало дбати про відповідне благословення для своєї праці. І 1589 р. в листопаді місяці Братство отримало собі дуже важну грамоту вселенського патріарха Єремії; в цій грамоті під п. 3 читаємо: «Мають волность братство Успеніа Богородица друковати невозбранно священныя книгы церковныя при-

---

* Дехто з дослідників гадає (див.: Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. І. С. 325), ніби таке піняве урядження друкарні було може наслідком якогось спротиву стародумів-писарів, бо друкарство ніби зменшувало їм доходи за писання книг. На таку гадку нема підстав. Не треба забувати, що аж до XVIII в. писана книжка все була дешевшою від друкованої і не страчала своєї поваги; навпаки — спочатку друкована книжка часто мала собі злу славу. Спочатку заведення друкарства особливо не зашкодило писарям; друкарство заступало їх дуже поволі і все давало їм добрий матеріал до списування, а тим самим давало й заробіток. Списування з друкованих книжок довго було в нас звичайною річчю; пор. такі часті вирази в наших стародруках, як, напр.: «Хотящіи прочитати и преписовати сію книгу» (заблудівське «Євангеліе Учительное» 1569 р.) і т. п.

** Листа писано грецькою мовою. Див. його в «Архиве Ю.-З. Росс.». Ч. І. Т. Х. С. 442—443; тогочасний переклад див. в «Юбил. изд.» № 86, а також в Diplomata. С. 68.

лежно и з великым опатренєм, не токмо часословцы, псалтыры, апостолы, минеи, и треоды, требники, синаксары, євангеліє, метафрасты, торжники, хроники сиречь летописцы, и прочая книгы богословов церкви нашея Христовы, но и училищу потребныє и нужныє, сиреч грамматику, пиитику, реторику и философію *. Це була для Братства великої ваги грамота, і її підписали, крім патріарха, також єпископ Луцький Кирило Терлецький та єп. Галицький Гедеон Балабан.

Але грошей потрібно було дуже багато, бо Братство будувало собі церкву, заводило школу, і вже на третьому місті стояла друкарня. Отож Братство вживало різних засобів, щоби роздобути коштів. Так, ще 8 жовтня 1590 р. воно просить своїм листом архієпископа молдавського Георгія, щоб він зібрав їм пожертв на їхні потреби. «Учините, ваша милость,— писало Братство,— и с иными паны и христианы малую милостиню для потребы церкве и для школы и друкарни, котрая найдуется зде у нас. Тепер будуется церков и школа и дом для друкарни **. Як бачимо, ще в кінці 1590 р. друкарня братства не працювала.

З якого ж часу розпочала братська друкарня свою нормальну працю? Звичайно дослідники повторюють давнє твердження Д. Зубрицького ***, ніби братська друкарня розпочала свою працю вже 1586 р., надрукувавши відозву єп. Гедеона; а А. Петрушевич **** початком друкарської праці цеї друкарні рахує навіть 8 листопада 1585 р., коли була видрукувана перша відозва єп. Балабана; А. Криловський ***** повторює ці твердження ******. Але для такого твердження нема підстав,— друкованих цих грамот до нас, здається, не збереглося.

Нормально працювати братська друкарня стала лише десь з початком 1591 р. В цей час, 17 січня 1591 р., приїхав до Львова митрополит Київський Михаїл і віддав до друкарні видрукувати грамоту патріарха Єремії ще з 1589 р. (заборона приносити до церкви для посвячення м'ясо та пироги на Великдень та Різдво), разом з своєю грамотою; ці грамоти й вийшли 23 січня. Крім цього, професори та студенти львівської братської школи вітали митрополита пишним панегіриком [12], який теж надрукували 1 лютого цього

---

* Памятники Временной Комиссии. К., 1852. Т. III. С. 40.

** Юбилейное изданіе. № 87. С. 60.

*** Historyczne badania. С. 15.

**** Хронологическая роспись. № 3.

***** Львовское Старопигіальное Братство. № 69 і 70.

****** Те саме твердить і Харлампович у «Западно-русск. правосл. школы». С. 288.

року *. Ось оце й були найперші друки львівської братської друкарні.

В другій половині цього року, здається в місяці вересні або в початку жовтня, з друкарні нарешті вийшла й перша друкована поважна книжка, підручник для братської школи «Грамматіка доброглаголіваго Єллино-словенскаго языка» **. В передмові до цеї книжки розказано про перші кроки Львівського Братства. Отже, початок функціонування братської друкарні (на Граматиці зазначено, що вона вийшла «Во Львови. В друкарни Братской») треба рахувати тільки з 1591 р., цебто на років 12 пізніше друкарні Острізької ***.

Всі ті привілеї та грамоти, яких здобуло собі Братство від патріархів Якима та Єремії, зробили його вільним від всякого догляду місцевого єпископа Гедеона; Гедеон, звичайно, не міг примиритися з таким приниженням своєї влади, і звідси й розпочалася його запекла боротьба з Братством. Щоб забезпечити себе від Гедеона, Братство весь час пильнує роздобути собі якнайбільше різних привілеїв та благословень, менше дбаючи про поліпшення самої справи.

Року 1591 в Бересті [13] відбувався православний собор, і Братство послало на нього двох своїх представників з скаргою на Гедеона і з проханням благословити працю Братства. І митрополит Київський Михайло Рагоза 27 жовтня 1591 р. від імені Собору поблагословив Братство; про братську друкарню в грамоті читаємо: «друкарню утверждаємо в Львови и в Вильни» ****. Пізніше, 20 січня 1592 р. митрополит Михаїл підтвердив цю Соборну грамоту і закликав вірних допомагати своїми щедрими пожертвами Братству, бо братчики «церков знову заложили муровати, и вси домы церковныя, шпиталь, школу и друкарню» *****.

Борючись з Братством, і не визнаючи його різних привілеїв, єпископ Гедеон Балабан постійно покликувався на те, що він, єпископ, має відповідного *королівського* привілея на єпископію, відмінити якого ніхто не може, навіть

---

* Панегірика передруковано в «Русск. Ист. Библ.». Т. XIX. С. 61—75. Про нього див. статтю С. Голубева в «Кіев. Епарх. Ведом». 1874. № 5—6.

** Про час виходу цеї книжки можна догадуватися з того, що 11 жовтня 1591 р. Богдан Сапіга дякує Братству за присилку двох примірників Граматики. Див.: Monumenta. С. 310; за те ж дякує 22 жовтня 1591 р. і Хведір Скумин. Ibid. С. 316—317. Книжка вийшла на 182 картки, видання досить примітивне.

*** Пор. проте випадок із ченцем Миною, нижче.

**** Monumenta. С. 320; Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. № 43.

***** Там само. С. 328. Ця грамота написана на підставі передмови до Граматики 1591 р.

патріарх. Отож Братство надумалося роздобути й собі *королівського* привілея; цей привілей поміг би Братству боронитися також від різних польських інституцій, особливо від львівського магістрату, що постійно перешкоджали його праці. Братство попросило сильних магнатів, своїх приятелів — князя К. К. Острізького та Хведора Скумина-Тишкевича заступитися за них, і наслідком цього 15 жовтня * 1592 р. король і видав Братству відповідного привілея, в якім затвердив і право Братства на друкування книжок **.

Року 1593 Братство одержало від патріарха Царгородського Єремії грамоту на ставропигію, цебто на повну незалежність від місцевої духовної влади; в цім важнім акті читаємо, що львівський братський заклад «да пребывает свободный и непопираемый от всякого лица митрополитского и єпископского, єдину свободно знаючи и имеючи главу єго, наше смиреніе, и от нея всякого устроєнія и суду, управленія же и владзы чающи и пріймующи» ***.

Ось таким чином повстала львівська братська друкарня; роком 1593 закінчується перша доба історії її,— доба організування та урядження цеї друкарні ****.

Життя братської друкарні увесь час найтісніше було зв'язане з життям самого Братства. Переглядаючи історію львівської Ставропигіальної друкарні за весь час її існування, ми майже не знаходимо якихось радісних сторінок в цім житті. Року 1600 знову звернулося Братство з відозвою до громадянства, закликаючи на жертви. Розказує відозва про надмірні утиски народу українського, коли навіть «найменшой иглы и шилця, чим бы только человек жив быти мог, забороняют нам панове народу польского уживати». Часто зверталося вже Братство за допомогою, але «не подано нам руки помощи на все тоє право ничого... Аж мусилисмо до обцых людей с тим ся удавати». Про друкарню тут читаємо: «Друкарню письма греческаго и словенскаго, выкупивши за немалую сумму грошей, двигнулисмы за ласкою божією» *****.

---

* А не 12 жовтня, як то каже Д. Зубрицький. Hist badania. С. 16.

** Його надруковано в Зубрицького. С. 74—76; а також Monumenta. № 252. С. 389—391 і «Временник Ставр. Инст.». 1884. С. 146.

*** Памятники Временной Комиссии. К., 1852. Т. III. С. 76.

**** Відповідні матеріали про повстання цеї друкарні див. також вище на с. 84—87.

***** Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. Ч. I. С. 8—9.

Братська друкарня на перших порах містилася при Успінській церкві, в дуже невигіднім помешканні, бо власне церква тоді довго будувалася; ось певне через брак доброго помешкання ця друкарня на перших порах працювала дуже кволо і друки її з зовнішнього боку були досить примітивними, гіршими від Хведорівських чи Остріжських, та й було їх вже занадто мало.

Року 1608 помешкання друкарні стало потрібним для різних матеріалів та робітників до церкви, що тоді будувалася, а тому братську друкарню перенесено до св. Онуфріївського монастиря, що належав Братству, і уміщено в одній середній келії монастиря *; тут друкарня пробула аж до 1615 р. Друкарською справою зайнялися тут ченці, а управителем друкарні був ієромонах Пафнутій; так, на видрукуваній тут 1614 р. книжці («Книга о священстве») читаємо, що книжка вийшла «в Львови, в друкарни братской Ставропигіа, в обители ст. Онуфріа. Трудом иже тамо Киновіатов, ієромонаха Пафнутіа и прочіих». Під час перебування в св. Онуфріївським монастирі видруковано три книжки **.

Року 1614 в Молдавії пробував патріарх Олександрійський (потім патріарх Царгородський) Кирило. Братство вислало до нього з листом своїм братчика Романа Красовського; відповідаючи, патріарх писав 26 квітня 1614 р. і про друкарню: «Що тыжся тычет типографіи, т. е. друкарни, добре то чините, же за стараня около того пилне ся уймуєте, яко бы книги потребныи на свит выдаваны были. Не меншій бовим и тоє собою православію ратунок дает, и прето и мнихов, которыє там тою ся типографією у вас бавят, заховуйте, абы з радостію такоє дило отправовали, а не вздыхали на кого з вас противного. А єсли бы теж якій пожиток с тоє друкарни мел вам приходити, теды на посполитую потребу братскую власную нехай обертан будет, и жаден абы до своєго пожитку таковуй дохуд не смел соби привлащати, кгдым єсть повинны барзей з своих власных маєтностей на тоє давати, а не иж бы що не єсть чиє власноє за себе брати» ***.

Зараз же по цьому, 8 травня 1614 р. знову писав той же патріарх: «А особливе в Онуфрію, яко дошло нас слышати, же и неяких типографов мнихов маєте, котрыє великоє ста-

---

* Zubrzycki. C. 18. Криловський. Львовское Ставр. Братство. С. 266; Czolowski A. W sprawie klasztoru i dzwonnicy OO. Bazyliaпów. Львів, 1909. С. 12—13. Див. також Шематизм на 1867 р., Львів. С. 5.

** Див. Каратаєв. № 200, 215 і 219.

*** Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. І. Додатки. С. 201—202.

ранє мають, якобы през выданя книг много доброго народови христіанскому з друкарни вашей собою учинили, сконд и любовь ваша братская тишится и радует и славу маєт, яко тыє, котрыє таковыи друкарни промыслом своим набыли. Хвалимо теды тых то там мнихов на грунти вашом для их так доброго предсявзятя, єсли тылко праве а верне в том вам служат, а дило тоє доброє пристойне отправуют. Хвалю теж не менше и вас, яко тых, котрыистеся о так реч зацную мати ся у себе постарали» *.

Десь на початку 1615 р., в місяці січні, з друкарнею трапилась неприємна подія. В той час приїхали до Львова митрополит Веніамин Рутський та єпископ Володимирський Ілля Мороховський, обидва уніати. Захотіли вони оглянути братську друкарню, а тому — без дозволу й відома Братства — з слугами своїми «кгвалтом» прийшли в св. Онуфріївський монастир. Побачивши знаних владик і думаючи, що це будуть силою відбирати монастиря, братчики «дзвонили на кгвалт», збігся народ — і «сталася битва»: побили слуг владичних, а до того й самих владик **. Полагодження цієї справи дорого обійшлося Братству, а тому воно поспішило того ж року перенести друкарню знову ближче до себе, до церкви Успіння, де почувало себе міцніше.

На весні 1616 р. вигоріла Руська вулиця у Львові; погоріли й доми церковні, а разом з тим згоріло й багато друкованих книжок, хоч саму друкарню таки врятували ***. Але гірше була справа через 12 років: 1628 р. трапився у Львові знову великий пожар, і тоді цілком згоріла братська друкарня, врятували тільки друкарський станок та літери...**** Вся тяжка довголітня праця Братства пішла з димом...

Але Братство тепер вже само добре розуміло силу друкованого слова, а тому негайно взялося за відновлення зруйнованої друкарні; знайшлися й щедрі добродії, що не пошкодували коштів на цю справу; це були: староста Старосельський Дмитро Карлочи, що дав на це 500 злотих, а також: воєвода молдавський Мирон Бернавський та архимандрит Києво-Печерський Петро Могила [14]. Отже, скоро друкарню відновили, і вже 23 березня 1630 р. з нововідбудованої друкарні під управою А. Скульського вийшли «Вирши з Трагодіи Х(ристо)с пасхон», присвячені як «снопок першій жнива» Мирону Бернавському; а в кінці цього року,

---

* Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. Додатки. С. 204.

** Zubrzycki. С. 18—19; Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 344—345; Криловський. С. 95.

*** Zubrzycki. С. 19—20; Криловський. С. 266.

**** Там само.

15 грудня вийшов Октоїх. В передмові до Октоїха читаємо про останні події в братській друкарні: патріарх поблагословив, «да типографія станет, во преподаяніє книг божественнаго учительства. Типографія убо, иждивеніем многим, яко дило преизящно и вещь многоценна, прилежанієм братским составленна бывши, последи прежде лет некіих, огню лютому, попущеніем Божіим на град пришедшу, со иними и та сожжена нивочтоже бысть. Обаче же мы» з відповідного благословення «сподвигохомся на дило сіє честное, дабы огнем падшуюся типографію паки воздвигнути, еже и со мнозем трудом и иждивеніем, сосуд сей, яко многочестный, возставихом» *.

По цім знову розпочалося важке життя братської друкарні, знову Братству доводилося боронити її від численних ворогів, що нападали на друкарню зо всіх боків. Братство пильнує забезпечити себе королівськими привілеями, але й вони мало помагали. Так, 1638 р. король Володислав IV [15] видав привілея на друкарство у Львові друкареві Михайлу Сльозці [16]; це руйнувало інтереси Братства, а тому воно просило короля, щоби він знову підтвердив їм права, надані грамотою ще 1592 р. Володислав IV, звичайно, за відповідні приношення, 30 листопада 1639 р. видав привілея також і Братству (але не уневажнивши привілея Сльозці)... Цим новим привілеєм Володислав підтверджував всі права, даровані Братству грамотою 1592 р., а також надав їм виключне право друкування церковних книжок **. Пізніше, 10 жовтня 1669 р. король Михаїл, підтвердивши попередні права, дозволив друкувати й книжки світського змісту, але не противні королівській владі та римській церкві ***.

Багато раз купувало собі Братство королівські привілеї, але вони мало йому допомагали, бо королі легко видавали ці привілеї також і другим особам. Так, 1651 р. трапилася з братською друкарнею така тяжка пригода. Цього року, 7 серпня, розбивши козаків під Берестечком [17], заїхав до Львова король польський. До короля прийшли львівські братчики і подали йому супліку [18] (додавши 100 червінців). Братчики сердечно привітали короля з перемогою над «ребеллянтами» і просили наказати, щоб не порушувалися права «убогої нації» руської. Але як тільки виїхав з міста

* Сопиков В. Опыт росс. библіографіи. Спб., 1813. Ч. І. № 755.
** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. № 80. С. 182—183.
*** Там само. № 251. С. 674—675.

король, зараз же до львівського міського уряду явився уповноважений від Станіслава Студзинського, хорунжого Гостинського, і показав нову грамоту короля, що нею, ніби iure caduco, віддавалися львівські руські друкарні — братська та Сльозчина,— хорунжому Студзинському... Львівський уряд негайно охоче секвестрував [19] братську друкарню, а Студзинський почав нею розпоряджатися як своєю. Братство рішуче запротестувало і негайно кинулося за обороною до всіх своїх визначних приятелів, і тільки 1652 р., витративши на це великі кошти (лише по одному рахунку, головним чином на дарунки, пішло 1245 зк. 27 грош. *), вдалося вернути собі власну друкарню... **

Ось так, при надзвичайно гірких обставинах точилося життя братської друкарні. Постійно вона боронилася від різних непередбачених нападів, і ці напади дедалі ставали все більшими та дошкульнішими, бо Братство вперто не приймало унії, а за це до нього всі чіплялися. Нарешті знайшли таки спосіб, як перемогти цю впертість Братства: львівський єп. Йосиф Шумлянський, вже від 1678 р. таємний уніат, заклав собі власну друкарню і почав підривати матеріальні інтереси Братства. Братство не витримало й капітулювало: 2 травня 1708 р. прийняло унію й воно ***.

Але не спасла братську друкарню й унія, і друкарня почала помалу занепадати в своїй праці, бо тепер мала рахувати тільки на власні сили, тоді як до 1708 р. Братство працювало при значній допомозі визначних православних меценатів, вкупі з вищим духовенством. Так, після Замостського собору 1722 р. знову посипалися на Братство різні нагінки, вже від своїх. Львівський єпископ Афанасій Шептицький [20] намагався, щоби Братство підлягало йому та щоб давало йому свої видання на цензуру; він повідомив нунція [21] в Варшаві, що видання братські заражені «схизмою» і досяг таки того, що братську друкарню та всі видання її секвестрували. Братство поскаржилось до Риму; справа затяглася на довгі роки, і тільки 9 вересня 1727 р. Рим зняв цей секвестр, але для ревізії братських видань призначив спеціальну комісію, яка мала переглянути всі братські видання і викреслити з них усе, що знайдеться противне римській церкві. Ця комісія працювала два роки (1730—1732), зібрала багато різних книжок з цілого краю «і за цей час знищено багато давніх книжок, що їх запідозрено

---

* Архив Ю.-З. Росс. № 251. Ч. I. Т. XI. С. 415.

** Криловський. С. 116—117, 265, а в додатках № 69 і 70. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 171—178.

*** Zubrzycki. С. 28—29.

«o odszczepieństwo», не тільки в друкарні, але в цілім краї»... *

Не встигла покінчитися ця пригода, як на братську друкарню впала нова: василіани з Почаївського монастиря на початку лютого 1732 р. внесли свою скаргу нунціатурі [22] до Варшави, ніби в братських львівських виданнях багато противного католицькій вірі. Справа ця знову вимагала від Братства великих коштів і тяглася доти, аж поки Почаїв [23] не перейшов до Росії... **

Цікаво підкреслити, що 28 лютого 1707 р. цар Петро I, знаходячись тоді в Жовкві [24], видав Ставропигіальному Братству свою грамоту на вільний продаж книжок на Вкраїні. «Дабы посланных изо Олвова,— наказував цар,— когда пошлютца на Украину в наши царского величества Малоросійские городы два или три человека с церковными на продажу книгами... и их с теми книгами до Малоросійских городов чрез те места, єгда им случитца ехать, где войска наши обретаютца, пропущать без задержания, не чиня им в пути их озлобления» ***.

Розповівши докладно сумну зовнішню історію братської львівської друкарні ****, спинюся тепер хоч коротенько на її внутрішнім житті.

Звичайно Братство віддавало свою друкарню під заряд якомусь управителеві і з ним складало певну умову. Спочатку управителями братської друкарні були монахи, напр. Мина (перший управитель), Пафнутій, Памва Беринда і др.; але скоро Братство почало закликали до себе на службу по можливості фахових людей, вже світських, напр. Йосиф Кирилович, Іван Кунотович, Михайло Сльозка, Андрій Скульський, Дмитро Кульчицький, Семен та син його Василь Ставницький, Степан Половецький і др. Управителі самі підбирали собі потрібну «челядь» (складачів і др.) і друкували Братству книжки звичайно за плату від окремого примірника; крім цього, їм давали ще й певний процент книжок (від 5 %) цілого накладу («прикладка»).

За всею друкарською справою від Братства доглядав

* Zubrzycki. С. 29; Криловський. С. 286; Временник на 1885 р. С. 125. Пор. ще: Zubrzycki. С. 16: «Inne do sluzby Bożey sluzace ksiazki po przyiesciu unii wytepione zostały».

** Свєнціцький Ілл. Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 328—329.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 614.

**** Дальшу історію цеї друкарні див. ще далі в інших нарисах цього VIII розділу.

«дозорець» — обраний братчик; ціла друкарня — управитель та челядь — мусила поважати дозорця, що доглядав за порядком. На річних зборах Братства цей дозорець докладав про друкарську справу *.

Перші друковані богослужбові книжки не всі мали добрий текст; часто бувало й так, що сам друкар вибирав собі текста до друку по своїй уподобі. Щоб запобігти цьому, ще на Берестейському соборі 1596 р.[25] постановлено, щоби митрополит та єпископи пильніше доглядали за друкарнями своєї єпархії та контролювали книжки, що виходять з цих друкарень **.

Отож Братство, перше ніж друкувати якусь книжку, спочатку добре виправляло текста її, і вже потім приступало до друку. Правда, цілком нових видань Братство випустило зовсім не багато,— воно переважно передруковувало вже десь друковані книжки, а тому особливого клопоту з виправленням тексту книжок звичайно не мало.

Енергійний митрополит Київський Петро Могила, як екзарх[26] Вселенського патріарха, рішуче вимагав від Львівського Братства, щоби воно подавало йому на цензуру всі свої видання ще перед їх друкуванням. Так, 19 лютого 1637 р. Петро Могила грамотою своєю благословляв Львівське Братство і підтверджував його права, але разом з тим митрополит наказав: «Аби без благословенія Архіерейського нашого жадных книг друковати в друкарни братской Львовской не важылися» під загрозою прокляття ***. Звичайно, Братству були дуже не до вподоби такі накази митрополита, воно протестувало проти них на своїх зборах і навіть скаржилось на Могилу патріархові, але все-таки мусило рахуватися з дуже впливовим митрополитом-екзархом ****.

Львівське Братство — найстаріше церковне братство на всю Україну, і тому слава його перенеслася й на братську друкарню, і вона дійшла до нових часів з «славою, віками не стираємою». Львівська ставропигіальна друкарня від

---

* Криловський. С. 270—274.

** Акты Зап. Росс. № 48. П. 5. Коли частина вищого українського духовенства перейшла таємно на унію, то просила польського короля, щоби він піддав братства їхньому доглядові. І король своєю грамотою 2 серпня 1595 р. передав їм братства, школи й друкарні, щоби всі ці установи були під наглядом митрополита, а крім цього — і під вищим контролем католицької церкви... Див.: Акты Зап. Росс. IV. № 79, а також Харламповича «Западнорусск. прав. школы». С. 282. Але римокатолицький нагляд над виданнями братської львівської друкарні почався лише з 1730 р.

*** Памятники Временной Комиссии. К., 1852. Т. III. С. 87.

**** Криловський. С. 166—167, 266.

найдавнішого часу, з 1591 р. працює невпинно, без перерви аж до нашого часу, і в цім відношенні це найстаріша друкарня не тільки на всю Україну, але й на цілий слов'янський світ. Лише за час з 1591 по 1722 рік з цеї друкарні вийшло понад 138 назв книжок, більше 160.000 примірників *. Львівські друки широко розходилися не тільки по цілій Галичині, але й далеко поза межами її — по Волині, Поділлі та Київщині, а також і по інших краях православного світу: в Молдавії, Болгарії, Сербії, Білорусії, Москві; такий широкий терен культурного впливу братських видань був аж до 1708 р., відколи цей терен почав помалу зменшуватися лише до території самої Галичини.

Львівська братська друкарня — це перша на Вкраїні друкарня, що по-купецьки поставилася до друкарської справи. Всі попередні спроби друкарства не були міцними і не довели до постійного друкарства, бо звичайно книжки друкувалися на кошт якихсь окремих добродіїв-меценатів, що видавали декілька книжок, а потім ставали байдужими до друкарської справи. Друкарня Остріжська розпочала свою працю десь на років 12 раніше Львівської, але через те, що була виключно справою меценатською, загинула десь по 36 роках життя.

Великі доходи з своєї друкарні Братство пускало виключно на братські культурні цілі,— на ці кошти утримувалися: школа, шпиталь, сама друкарня, Успінська церква з причтом, св. Онуфріївський монастир; допомога бідним йшла також з доходів друкарні.

Але, підкреслюючи великі заслуги Львівської братської друкарні в історії української культури, мушу зазначити також і деякі негативні риси її. Правда, ці негативні риси братської друкарні цілком випливали з таких же рис самого Братства.

Найбільшою негативною рисою наших давніх церковних братств було їх надмірне стремління до повної волі, до тої волі, що межує з сваволею. Ось ця «воля» братств і налякала нашу ієрархію і змусила її в унії шукати захисту від постійного вмішування в єпископські обов'язки різних «шевців-кравців». Таку ж свою волю головні братства — Львівське та Віленське — перенесли й на друкарство. В інструкції братчикам на Берестейський собор 24 червня 1594 року ці братства егоїстично домагалися: «...щоби друкарня була тільки у Вільні та у Львові, і щоб не вживали церковних книжок із інших друкарень» **. І ось це занадто вузьке

* Криловський. С. 307.

** Архів уніатских митрополитов. № 168. Див.: Харлампович. Западнорусск. прав. школы. С. 283.

міркування стало провідною задачею Львівської братської друкарні на ціле її життя: вона всю свою силу вживала на те, щоб добути собі найрізніших привілеїв, а потім, добувши їх, пильно стежила, щоби хтось часом не заклав своєї друкарні. Це цілком вбивало приватну ініціативу, не давало друкарству розвиватися, і тому в давнину так мало було друкарень на галицькій землі. Коли ж хтось-таки закладав собі друкарню, Братство вперто процесувалося з ним, витрачало на це величезні кошти і таки досягало свого — вбивало нову друкарню... Право було заспокоєне, хоч і на шкоду українській культурі.

Самі видання братські з зовнішнього боку дуже бліді та шаблонні; якихось розкішних видань, скажемо таких, як київські, або хоч таких, як видання Балабанівські, Братство, звичайно, не робило. Друкувало Братство майже виключно книжки богослужбові, небагато шкільних, а світських і зовсім вже мало *. Власно кажучи, рівняючи на можність, Братство видало дуже не багато, та й в тих виданнях, що випустила братська друкарня, багато було однакових простих видань.

Але ці негативні риси проте не зменшують ваги Львівської братської друкарні в історії української культури. Ні одна українська друкарня не зазнала такої трагічної долі, якої зазнала власне ця друкарня. Ціле життя своє — а життя це були довгі віки — ціле життя своє вона боролася з численними ворогами і більшість сил своїх витрачала на свою оборону, часто на оборону самого свого існування; де вже там було дбати про поліпшення друкарської справи... Ось цеї обставини праці найстарішої української друкарні — її постійного підневільного стану — не може забувати об'єктивний дослідник.

Пригадаю, накінець, що з цеї ж друкарні приїхав до Києва Памва Беринда, перший постійний вчений друкар київський, котрий з великою користю працював в Київській Лаврській друкарні аж до смерті своєї, до 1632 р.

У Львові зберігається багато різних матеріалів для вияснення цікавої історії цеї славної друкарні: «Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львови» Ів. Свінцицького, 1908 р., на с. 89—174 зазначає багато матеріалів для цього; у виданнях ставропигіальних — Diplomata та Monumenta 1895 р. також єсть досить для цього документів. І проте

* Правда, якихсь нових книжок (скажемо, полемічних) залякане постійними причіпками римо-католиків Братство друкувати й не могло, бо їх би знищили.

треба підкреслити, що ця славна друкарня ще й досі не дочекалася так заслуженої наукової монографії. В скорому часі, 1935 р., святкуватиме ця друкарня 350-ту річницю свого заснування, і, певне, вже хоч на той час матиме про своє життя відповідну монографію.

Про цю друкарню зазначу таку літературу:

Taxa ksiag w seksternach jako i oprawnych w drukarnie Stawropigiańskiej uczyniona. Львів, 1761 (покажчик Finkla № 20176).

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polskiem. 1826. T. I. C. 384—385.

Zubrzycki D. Drukarnia Bracka Stauropigiańska we Lwowie od 1586 do 1835 r. Див. його: Historyczne badania. 1836. C. 13—38. Праця оперта на архівних матеріалах, а тому ще й тепер не втрачає своєї вартості.

Зубрицкій Д. Летопись Львовскаго Ставропигіальнаго Братства//Ж. М. Н. Пр. 1849. Ч. 62; про друкарство не багато.

Максимович М. Братская Львовская типографія. 1849. Див.: Сочиненія. 1849. Т. III. С. 678—682. Слабеньке.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 417—424.

Флеров І. Типографія Львовскаго Ставропигіальнаго Братства. Див. його: О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 122—129.

Головацкій Я. Ф. Начало и действованіе Ставропигійского братства в Львове//Зоря галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1860. С. 471—476.

Бычков А. Ф. О весьма редкой брошюре, вышедшей из братской Львовской типографіи//Библіогр. Записки. 1861. Т. III. № 12. С. 578—581. Про брошуру 1591 р. на честь митрополита Рагози.

Пекарскій П. Наука и литература при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 674.

Гильдебрандт П. Вновь найденная старопечатная книга «Тріодь постная», изданная в 1707 г. во Львове// Древняя и новая Россія. 1877. Кн. III. 10.

Голубев С. Т. Петр Могила. К., 1883. Т. I. Додатки. № XXI, С. 167—171: Реестр книг львовскаго ставроп. братства; Т. II. К., 1898. Додатки № 47, 54.

Чистовичъ И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 341—343.

Петрушевич А. «О воспитаніи чад», во Львове, в друкарни Братской // Слово. 1609. XIII. С. 8—9.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 266—269.

Diplomata statuaria. Львів, 1895. Т. II.

Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis. 1895. Т. I. № 74, 79, 81, 89, 211, 212.

Юбилейное изданіе в память 300-летнего основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства. Львів, 1886. Т. I. № 85, 86.

Харлампович К. Западно-русские православные школы. Казань, 1898. С. 288.

Папков А. Братства. 1900. С. 13, 97—98, 189, 223.

Архив Юго-Западной Россіи. К., 1904. Ч. I. Т. X. № 43, 47, 80, 134, 135, 176, 235, 245, 251, 279, 280. С. 78, 159—162, 497; Т. XI. С. 539—635: рахунки продажу братських видань. С. 648—668: рахунки будови друкарні з 1633 р. Т. XII. С. 353—469; див. також Покажчика. Т. XII. С. 726.

Крыловскій А. С. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. 314+230 с. В цій праці на с. 263—307 розказано історію братської друкарні по такому змісту: початок друкарні, її управа; старання братства про вірність тексту друкованих книжок; умови друку книжок; приймання й ревізія видрукуваних книжок; ціна й продавання книжок; місце, де продавалися книжки; друкар М. Сльозка; суд з Скольським А.; повний спис надрукованих братством книжок. В додатках див. № 37, 38, 25, 29, 30, 45, 47, 69, 70. Розвідка А. Криловського про братську друкарню — це найповніша (але не повна) праця із всіх, що писано про цю друкарню.— Рец. Титова Хв. Ів. в «Трудах Київ. Дух. Акад.» за 1907 р. Кн. III—IV. С. 138—170, додатки,— автор додає нових 18 книжок братського видання (с. 159—163). Річеву гарну рец. дав Ф. Срібний в 75 т. львівських «Записок». 1907. С. 171—195.

Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по історіи западно-русской церкви//Труды Кіев. Дух. Академіи. 1906. Кн. XII. С. 494—544. Це стаття проти ще рукописної рецензії проф. Титова на труд А. Криловського, головно в справі видань Ставропигіального Братства,— що додані Титовим 18 видань не були братськими.

Титов Ф. И. Разъяснительные параграфы по історіи западно-русской церкви (Вынужденный ответ на «Сказку про белаго бычка» проф. Голубева). Труды Кіев. Дух. Акад. 1907. Кн. VII. С. 275—311. Це відповідь на «Объяснительные параграфы» проф. С. Голубева.

Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей історіи Кіевской Духовной Академіи (ответ професcора Голубева профессору Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским). К., 1907. С. 1—239. В цій книжці — де 9/10 зайва балаканина-сварка — есть

цікаві вказівки про львівські друки, напр., с. 32—43 про видання львівського Євангелія 1690 р. і др.

Мончаловскій О. Типографія Ставропигійскаго Института//Временник Ставропигійскаго Института на 1907 г. С. 176—181. Це коротенька історія ставропигійської друкарні на основі праць А. Петрушевича про Хведоровича і А. Криловського та Ставропигіальне Братство.

Почаевская типографія і братство Львовское в XVIII веке//Волын. Епарх. Ведом. 1909. № 35—38. Цінне.

Свєнціцкий Ілл. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові та її видання//Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. С. 325—332. Це коротенький огляд історії братської друкарні; нового, в порівнянні з Зубрицьким, мало; в кінці дано цінний спис братських видань, до того незвісних попереднім бібліографам. Петрушевичу та Криловському.

Возняк М. До історії почаївських видань XVIII в. Ударемнена умова Почаївської друкарні з львівською ставропигійською з 1796 р.//Записки. Львів, 1920. Т. 130. С. 107—119.

Крип'якевич Ів. Ставропигійська літографія в рр. 1847—1854//Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. І. С. 143—159.

Возняк М. Доля друкарні Івана Федоровича//Стара Україна. 1924. Ч. II—V. С. 46—48.

Спис дереворитників цеї друкарні за час з кінця XVII в.— 1725 р. подає П. Пекарський: Наука и литература. Т. II. С. 674—675.

Спис видань цеї друкарні див. далі — в Описах стародруків. Розд. XX. С. 2.

2. Михайло Сльозка і його друкарня

Історія львівської братської друкарні майже на чотири десятки років міцно зв'язалася з видатним львівським друкарем, Михайлом Сльозкою *. Ще молодим хлопцем прибув Сльозка до Львова, працював тут коло 40 років і доробився доброго маєтку та поважного стану серед місцевого громадянства.

Хто був з походження М. Сльозка, точно не знаємо; знаємо тільки, що скоро на пожарі 1628 р. братської друкарні, десь коло 1630 р., коли знову розпочинала свою працю дру-

* В актах це прізвище пишуть: Сліозка, Слюзка, Слузка, Sliozka, Sluzka, Szluzka. Сам себе друкар писав: Сліозка.

карня, до Львова прибув з Литви* молодий друкар. Звідки саме прибув Сльозка до Львова, не знаємо; може з Білої Руси, а може й з Волині. Походженням був він, здається, з якоїсь священничої родини**. Друкарство полюбив Сльозка ще з дитинних років і ще замолоду почав навчатися його, про що свідчить і сам він,— в передмові до «Апостола» 1639 р.: Він був «от дитинства при знаменитом, а Церкви Божей благопотребном и многоплодном дили типографском выхованый, и по мири дароваиіа Христова в нем выцвечоный»; також: «дило типографскоє, дило святоє» йому «з дитинства привыклоє» ***.

Прибувши до Львова, Сльозка зараз же вступив на службу до братської друкарні, спочатку, здається, як товариш друкарський **** під управу друкаря А. Скульського. Трохи пізніше, коли Братство докладніше ознайомилося з Сльозкою, воно прийняло його 3 липня 1633 р. в свої члени *****. На молодого друкаря, що так добре знав друкарську справу, Братство звернуло більшу увагу і в скорім часі передало йому до рук всю свою друкарню, і Сльозка став управителем її.

Звичайно, праці в друкарні, що була знищена огнем 1628 р., було досить; але друкарня друкувала мало і Сльозці довелося займатися також і продажем братських видань. Як то було звичайним в той час, Михайло Сльозка був не тільки друкарем,— він був «человек способнейшій и (продажем книжок) пораючійся и по ярмарках ездячій и интролегатор» ******, до того вмів ще й різати літери. В той час друкарі та переплетники звичайно були й продавцями книжок; отже Сльозка скуповував собі книжки й розвозив їх по ярмарках *******, і тим дуже добре заробляв, а тому

---

* Що Сльозка птибув з Литви, про це першим каже Д. Зубрицький (Historyczne badania. С. 20) ,але відомі мені акти про це ніде нічого не говорять.

** В пом'яннику Сльозків: «Род и дом в Богу зешлого славетнаго п. Михаила Сліоски тіпографа, обывателя Львовского» на першім місці значаться: єромонах Самуїл, священник Варлам, монах Ісаія, іноκиня Єлена. Див.: Архив. Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XII. С. 493.

*** Звичайно, Сльозка був православним, про що свідчить вся його діяльність; думка Бандтке (Hist. druk. w Krol. polsk. С. 403) ніби Сльозка був католиком, не має підстав.

**** Zubrzycki. Historyczne badania. С. 20.

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 95. А. Петрушевич (Сводная Летопись. 1600—1700 р., додатки. 1891. С. 368) хибно подає, ніби Сльозка вступив до Братства 1656 р.

****** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 134.

******* Так, 2 березня 1638 р. Сльозка вніс до Володимирських гродських книг скаргу на кривду, яку йому зроблено під час продажу книжок на ярмарку Володимирськім. Див. книгу Київського Центр. Архіву № 1005. Л. 436.

скоро став людиною заможною. До того Сльозка у Львові добре оженився і цим ще збільшив свій маєток *.

Але добрі братські книгарські заробітки не давали спокою Сльозці: він працював тільки для других і не мав стільки, скільки хотів. І отож у Сльозки рано зароджується думка закласти собі власну друкарню. На це трапився й слушний випадок: помер у Львові друкар Ян Шелига і його польську друкарню й закупив собі Сльозка **.

Але треба було добути ще відповідного дозволу на друкарню у місцевого латинського арцибискупа [27]. Сльозка сподобався католицькому владиці — Станіславу Гроховському з Гроховець, арцибискупу Львівському, опату Січехівському, і той видав йому 5 серпня 1638 р. *** свою грамоту. Але арцибискуп не тільки видав Сльозці свою грамоту,— він поклопотався за нього перед королем Володиславом IV, і той 30 грудня того ж 1638 р. видав Сльозці привілея на друкування у Львові книжок не тільки латино-польських, але й слов'яно-руських ****. Ось з того часу Сльозка й набув собі пишного титла: Famalus Michael Sloska, reverendissimi archiepiscopi Leopoliensis typografus *****.

Набувши собі право друкувати книжки, Сльозка друкує вже з 1638 р. панегірики мовою латинською. А 1639 р. він видрукував (мовою польською) панегірика на честь львівського єпископа Єремії Тисаровського, але з цим панегіриком трапилася велика неприємність. На заголовку панегірика стояв хрест, і це й не вподобалося католицькій львівській консисторії [28]; з її наказу надруковану книжку зганьблено публічно з церковного амвону «jako piosńke weselna». Крім цього, консисторія приказала Сльозці доставити до уряду всі екземпляри «Аврори», а коли це зроблено, Сльозці наказано «zagladzić» хреста на книжці в присутності уповноваженого від консисторії; по всьому «Аврору» спалено, а друкаря покарано штрафом на користь костела, наказавши йому, щоб більше подібних праць не друкував. Автором «Аврори» був, здається, Кирило Ставровецький ******.

---

* Zubrzycki. С. 21.

** Там само. С. 21—22. Шелига Ян, краківський друкар, переніс свою друкарню в Добромиль, де 1615 р. надруковано, між іншим, «Dialog o obronie Ukrainy», а пізніше в Львів. Див. Bandtkie. С. 72—77; Петрушевич А. Сводная Летопись, 1600—1700 р., додатки. 1891. С. 67.

*** По Криловському, додатки. С. 147. Це було не 1638, а 1636 р.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 178—180.

***** Там само. С. 179.

****** Голубев С. Петр Могила. Т. II., додатки. С. 166, 478—479; Bandtkie. Hist. druk w król. Polsk. T. I. C. 403. Wiszniewski, T. VIII,

В той же час Сльозка робить собі добрі інтереси з братськими виданнями. Так, 9 квітня 1638 р. на зборах Братства відбулася така характерна подія. Братчик Гаврило Лангиш, як брат старший, прихильник Сльозчин, виголосив промову, що Михайло Сльозка хоче добро вчинити Братству — згоден купити гуртом братські видання,— Євангелія, Псалтирі та Служебники. Ніби Сльозка довго відмовлявся від цього, але він, Гаврило, таки умовив його купити ці книжки, а гроші виплачувати ратами. Але при голосуванні справа розбилася: «єдны (братчики) позволили й ради были такому купцеви, другіе ганили и позволити не хотили», а треті «конца не чекаючи, отишли»... І справу «до болшости братий одложено» *.

Звичайно, набутих собі привілеїв Сльозка не міг затаїти,— про них скоро довідалося Братство, а довідавшись, зараз же звільнило його від управління друкарнею і розпочало з ним судового процеса, бо ж воно само мало королівського привілея на виключне право друкування руськослов'янських книжок.

Але Сльозка не дрімав. Він негайно звернувся до патріарха Царгородського і випросив у нього, з підписом 12 східних митрополитів, грамоту на свою нову друкарню. Одержавши цю грамоту від непоінформованого патріарха, він попросив благословення також і від київського митрополита Петра Могили. І 19 липня 1639 р. також і митрополит поблагословив Сльозку «на друкованье в друкарни своей вшеляких церковных и учительных книг кгрецким, словенским к русским діалектом, ведле даннаго ему от святейших патріархов благословенія», але, правда, поставив і свою невідмінну умову, щоби рукописи перед друком висилати йому для перегляду і затвердження **.

Братство про порушення своїх прав негайно повідомило короля Володислава IV і той 30 листопада 1639 р. видав Братству нового привілея, в якім підтвердив всі права Братства на друкарство ***, але привілею, виданого Сльозці, не відмінив, і з того повстало для Братства багато різних неприємностей.

Сльозка не звернув жодної уваги на нового королівського привілея, бо такого ж самого мав і він в своїх руках, а

С. 422; Józefowicz. Kronika miasta Lwowa. Львів, 1854. С 37; Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 497 і 513.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 133—134. З актів не відомо, чи купив-таки ці книжки собі Сльозка.

** Кіев. Епарх. Ведом. за 1873 р. № 22. С. 650—651.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. X. С. 182—183.

місцевий магістрат, за допомогою арцибискупа Гроховського, охоче підтримував Сльозку. І 8 червня 1639 р. вже з власної друкарні Сльозки вийшов «Апостол» на 273 листи — «овоц перший типографіи моєй», як писав Сльозка в передмові. На книжці зазначено, що вона виходить «за привілеєм єго Королев. Милости, а за благословенієм святийших Патріархов, и прв, єго мил. господина отца Петра Могилы, митрополита Кіев., Галиц. и проч. Во Львови, в Типографіи Михаила Сліозки». Книжка вийшла з гербом Петра Могили і з відповідними віршами на герба. В передмові Сльозка підкреслив, що за цю свою працю він витерпів «великоє преслєдованє, ненависть и перешкоды», звичайно, від Братства. «Єднак,— пише він,— не зошло ми в том дили збавенном на великом преслєдованю, ненависти и прешкодах, так же юж праве на умысли ствожоный будучи, понехати єго из великою моєю, а праве не поветованою шкодою, промысл и способ выживеня своєго позоставити предся бралем, бы мя не отживляла побожная и святая єдиного з учителей церковных рада и наука, где так мовит: гды который христіанин почнет добре жити, палати добрыми учинками, и свитом гордети, в самой новости дил своих терпит гонителей и противников, озяблых христіан. Єсли же зась вытрвает и оных звитяжит, сталым будучи, и не устанет в добрых дилах, тые ж самые нам повинуются, которые пред тым заказовали». Ось це останнє переконання стало провідною програмою цілого життя Сльозки.

Нова друкарня Сльозчина порушувала матеріальний стан ставропигіального Братства, особливо ще тому, що видання Сльозки були дуже гарними. Вигравши справу в короля, Братство в 1640 р. посилає окреме посольство до нового вже патріарха Царгородського Парфенія з своїм листом; в листі цім Братство пише, що Михайло Сльозка заснував у Львові свою друкарню на шкоду братській, що він незаконно роздобув собі навіть грамоти від попереднього патріарха та від митрополита Петра Могили; Братство просило вернути їм порушені права *.

Патріарх милостиво прийняв депутацію львівського Братства і задовольнив їхнє прохання: в травні 1640 р. він видав Братству свою грамоту, за 16 підписами, і знову підтвердив всі попередні права Братства на друкарство; грамота, видана Сльозці, цим касувалася **. Зараз же по тому, в червні 1640 р., патріарх Парфеній написав листа

---

* Братського листа надруковано у С. Голубева. Петр Могила. Т. II. Додатки. С. 176—179. № 45.

** Там само. № 47. С. 182—184.

київському митрополитові Петру Могилі, наказуючи йому відібрати від Михайла Сльозки виданого йому привілея на заведення друкарні і заборонити йому друкування книжок, щоби тим не порушувався патріарший наказ, не турбувалися львівські братчики і щоби вони не мали від того неправди та шкод *. Отже, як бачимо, з правного боку Братство виграло справу.

Але Братство не знаходило собі порядного друкаря і терпіло від цього шкоду, а тому бажало якось примиритися з Сльозкою. Так, 1641 р. в неділю Самарянина, «при собранію множайших братій», переговорювали з Сльозкою про друкування Тріоді. Але ні до чого з Сльозкою не договорилися «для недостаточного єго слова, пред тым обецаного, и для заортовения ни в цене не подобной». По цьому все Братство говорило з Сльозкою, але він «к вопрошающим неподвижен просбе пребысть»... Тільки одного добилися: «заледве умолен был видети в том тыждню в друкарни братской прасы, аще угодни будут» **.

Сльозка в очі сміявся з Братства, а воно, не маючи доброго управителя для своєї друкарні, тільки несло шкоду. Напустили на Сльозку товариша й прихильника його, п. Лангиша, але й той «не мог ниц у пана Михала справити», бо «был так п. Михал твердый, же не тилко п. Лянкгиш, але и панове братия през увесь тот рок з ным се не могли сторговати для єго высокои цены и неєднословности, с чого били барзо жалостни»...***

В кінці впросили таки гордого друкаря хоч оглянути братську друкарню. Увійшовши в друкарню, Сльозка перед братчиками «признавал быти великую неготовость и зепсованьє друкарских дел, прымовлеючи всим п. братиям о недозоре, смехи з оных строячи»...****

В цей час вже працював у Львові друкар Андрій Скульський, що продав Сльозці свої руські черенки за 1500 злотих *****; ось його знову й запросило Братство на управителя своєї друкарні.

Але Братство бачило, що витворений стан йому некорисний, і тому змушено було таки миритися. І 29 червня 1643 р. Братство знову прийняло Сльозку до себе на управителя на таких умовах: 1) Сльозка зрікається свого права друкувати слов'янсько-руські книжки, цебто признає не-

* Братського листа надруковано у С. Голубева. Петр Могила. Т. II. Додатки. № 48. С. 185—186.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 140.

*** Там само. С. 141.

**** Там само.

***** Архив. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 440. Див. про це нижче, в розділі про А. Скульського.

важним виданий йому в 1638 р. королівський привілей; 2) Братство передає у вірні Сльозчині руки всю свою друкарню з тим, що всі великі видання він буде друкувати на користь Братства в числі 1200 примірників за певну умовлену плату від примірника; 3) менші видання Сльозка має право друкувати в братській друкарні, але своїм коштом, на свою користь, даючи Братству за це лише по 200 примірників кожної такої книжки, і 4) на всіх виданнях він буде зазначати друкарню братську, а не друкарню Сльозки *.

І Сльозка знову приступив до праці в братській друкарні, але особливо ретельно додержуватися підписаних умов він і не думав,— занадто вже безпомічні були в друкарських справах львівські братчики. Так, вже в першій книжці, що вийшла по примиренні, в Євангелії 1644 р., знаходимо на деяких примірниках підписа Братства, а на інших — підпис самого Сльозки **. Випускає він також і книжки, зазначуючи свою друкарню, напр. в Требнику [29] 1644 р. і др.

Не зрікався Сльозка й набутих собі привілеїв; навпаки, він їх збільшував. Так, 14 листопада 1645 р. він добув ще нову грамоту арцибискупа Львівського Миколая Кросновського, який також признав його своїм друкарем. З цього привілею Сльозка звав себе часом: Typographus illustz. loci ordinarii ***.

Року 1646 трапилося з Сльозкою багато неприємностей. Київський митрополит Петро Могила, до того ж ще й екзарх царгородського патріаршого трону, не раз суворо заборонял Сльозці друкувати які будь книжки без його благословення, але цих заборон Сльозка не слухав і робив собі своє. В цей час допомагає йому львівський єпископ Арсен Желіборський [30], що постійно ворогував з Могилою, допомагає може якраз тому, щоби нашкодити Могилі.

В цей час розпочав Сльозка друкувати нові книжки — Номоканон [31] та Служебник, що перед тим вийшли в світ з Києво-Печерської друкарні. Передруковував Сльозка ці книжки за допомогою єпископа Арсена Желіборського; книжки ці були тоді дуже потрібні, а тому жвавий друкар сподівався добрих прибутків. Але чутка про нові передруки Сльозчині раніше часу дійшла до Києва.

Петро Могила запротестував на такі поступки непокірного Сльозки. Так, 4 травня 1646 р. він послав львівському Братству такого листа: «Знать не тайно єсть всим милостям вашим, яковые перешкоды от типокграфа милостей

---

* Zubrzycki. С. 24.

** Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 520.

*** Криловскій А. Львов. Ставр. Братство. Додатки. С. 146.

ваших п. Слезки друкарня наша Печерская, для єго нововзниклои друкарни, з неошацованою шкодою монастырскою, поносит, албовим, толко зачнемо яковыє книги друковати, он упережаєт, з умыслу на прикрости нам чинечи. Прето духовне єго карати мусимо, єжели такового своєго предсевзятого замыслу не понехаєт, и книг, которыє тепер друкуєт, не поперестанет: нехай будет проклят, зо всим анафеми єго предаєм, и милостям вашим пилно приказуєм, жебысте милость ваша з ним жадного обцованя не мели и з ним, яко проклятым, корыстовати не важилисе, под таковым же каранєм духовным» *.

На другий день по цьому, 5 травня 1646 р., митрополит написав Сльозці такого листа: «Выразне то не раз показало, и теперь показуєт, же вы на згубу друкарни нашоє Печерскоє (которая всему Россійскому великою утихою єсть народови, и церкви Божоє потребна), а ку неошацованой нашой шкоди и уйме, книги тыє, которых у нас єсть в склади барзо много, особливе Служебников, з нашего екземпляру на перешкоду друкуєте, щого жадного церкви Божои не маш пожитку. А так под клятвою святых отец и нашею Ексаршею приказуєм, абысте поперестали тых Служебников от сего часу друковати, ним наши спродадутся, также и в Требниках абысте нам жадноє перешкоды не чинили. А будете ли в том своєм упоре стояти, и зачатыє Служебники друковати, клятву св. отец и нашу вкладаєм на вас, и от всих добродейств церковных отдаляєм, и яко гнилого члонка оттинаєм, и анафеме никим неразрешимой вечне предаєм, и во всякоє каранє Божоє, яко на противника Божого, вкидаєм, и потоль в той клятви зоставати маєте, аж от нас, пастыря, прощенія не сподобитеся, и разрешенія не примеш, не разумиючи о том, же го у святийшого патріархи мел бы одержати, бо во всей Россіи мы єстесмо пастырем, а ку тому и святийшій патріарха зхоче мати видомость, о што станула клятва. Єжели в справи церковной публичной, которую на свои приваты оборочаєш, того се важити в деоцезіи нашой взборонит, бо и канона не позволяют... До того теж будте певни, же такіе Служебники будут палени» **.

Але Сльозка в цей час вже багато витратився на нові видання, а тому заборони митрополичої не послухався. І в цім же 1646 р., в місяці серпні, він випустив обидві злосчастні книжки,— 12 серпня Номоканон, а 23 серпня Служебник; на обидвох зазначено, що вони виходять «тща-

* Голубев С. Петр Могила. Т. II. Додатки. № 82. С. 487—488.
** Там само. С. 489.

нієм и иждивеніем» львівського єпископа Арсенія Желіборського, за його ж таки благословенням. Це вже був явний непослух митрополитові, а тому Могила наклав прокляття на Сльозку, заборонив навіть ховати його по християнському звичаю *. Правда, подібні прокляття в той час не були рідкими, а тому Сльозка особливої уваги на все це не звернув. Тим часом через чотири місяці по тому помер Могила, помер, не знявши свого прокляття на Сльозку. На похорони митрополита Братство посилало депутацію, до якої складу входив і Сльозка **,— він, певне, хотів якось полагодити справу свого прокляття.

Сльозка, певне, продавав нового могилянського Катехизиса 1645 р., а тому стягнув на себе переслідування й католиків; почали навіть казати, що Сльозка видрукував цього Катехизиса. Тоді Сльозка звернувся з проханням до митрополитанського намісника, архімандрита овруцького Леонтія Шицика, щоби той посвідчив, що Катехизис вийшов з друкарні Києво-Печерської, а не Сльозчиної. Архімандрит задовольнив це прохання, і до луцьких гродських книг вніс 1647 р. заяву, що той Катехизис «nie w drukarni slawetnego pana Michala Sloski, typografa Lwowskiego, a s Kiiowskiej wyszedl drukarni» ***.

Так працював Сльозка аж до 1651 р., мало звертаючи уваги на свої зобов'язання до Братства і постійно їх ламаючи. Сльозка увесь час торгував книжками, а тому пильнував при кожнім виданні братським взяти собі тихо «прикладів» значно більше, ніж то дозволяло йому Братство, а 1651 р. додрукував собі цінної книжки — Трифологіона [32] — аж 300 примірників... Братство втратило-таки терпець і змушено було знову усунути Сльозку від друкарні ****.

Але Сльозка не журився звільненням: це тільки розв'язувало йому жваві руки для вільної праці у власній друкарні. Братство знову розпочало процес проти Сльозки, заборняючи йому мати власну друкарню. Але якраз у цей час для Львова настала зла година, коли було не до процесів (козацькі війни, голод, моровиця) *****, а тому Сльоз-

---

* Пор.: Zubrzycki. С. 39. Неправильно у Максимовича. Сочиненія. Т. III. С. 682—683. Про ворогування Желіборського з Могилою див. у Голубева. Петр Могила. Т. II. С. 514—515.

** Голубев С. Петр Могила. Т. II. Додатки. С. 165.

*** Там само. С. 498, 475. Цим заперечується твердження деяких дослідників, ніби Петро Могила прокляв Сльозку за передрук Катехизиса. Див. там само. С. 475—480.

**** Zubrzycki. С. 24—25.

***** Там само. С. 25.

ка працював собі вже без особливих перешкод з боку Братства.

В цей же час, 7—9 серпня 1651 р., з власною друкарнею Сльозки трапилася велика неприємність,— король подарував її хорунжому Студзинському, і Сльозка мав багато клопоту, поки визволив назад свою власність; тут йому поміг, здається, його титул: Typographus illustris loci ordinarii (див. про це вище, на с. 119) *.

Сильний характером, дуже добрий друкар, Сльозка не перебирав у засобах, щоб дійти таки до раз наміченого; разом з тим він був добрий купець, який розуміє силу гроша. Натура сильна, Сльозка наскочив на організоване товариство, ставропигіальне Братство, що теж міцно боронило свої права. І ці дві сили — Сльозка та Братство — бачили ясно, що книжка дає добрий прибуток, а тому обидва пильнували захопити цей прибуток в свої руки,— перший для себе самого, а друге — на користь церкви та нації. І Сльозка проте настільки був сильним, що часом перемагав Братство.

Два рази Братство звільняло Сльозку з місця управителя своєї друкарні, але не виключало його з членів Братства **. Навпаки, Сльозка, як людина заможна, мав певну повагу і в Братстві, і поза ним. Так, 1656 р. 12 травня Сльозку вибрано в число чотирьох старших братів Братства ***; в тім же році був він столовим братом ****; так само й 29 січня 1664 р. його обрано старшим братом і на нього «вложили послугу церковную, дали ключи от сосудохранительницы» *****. Відомий письменник український, Іоаникий Галятовський був з Сльозкою в добрих стосунках, і той видавав його твори; митрополит Київський Нелюбович-Тукальський [33], пробуваючи у Львові, складає у Сльозки свою священну одіж ******.

Не раз Братство поручувало Сльозці дуже важливі справи. Так, 1647 р. по смерті митрополита Петра Могили, Братство вислало до Києва Сльозку полагодити борг мит-

---

* Крыловскій А. Львовское Ставр. Братство. Додатки. № 69 і 70.

** Часом Братство таки карало Сльозку. Так, ще 1635 р. Сльозка не вніс потрібного податку і про це записали до книг, що він не вніс грошей з «непослушенства». Див. Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 115. А 1666 р. 14 липня Сльозку засудив братський суд за злий язик до кари в півкаменя воску. Див.: Там само. С. 246—247.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 192, 431.

**** Там само. С. 202.

***** Там само. С. 467, 238.

****** Там само. Ч. І. Т. X. С. 725—726.

рополита за книжки на 1000 злотих *, подорожуючи до Києва, може, хотів Сльозка полагодити справу свого відлучення від церкви, бо Могила вмер, не знявши прокляття. Два рази посилало Братство Сльозку до Варшави 1654 і 1658 рр.**

А 27 березня 1659 р. Братство вирядило Сльозку (разом з Василем Корендовичем) до Києва, до митрополита Діонисія Балабана в надзвичайно тонкій справі: Сльозка мав розказати митрополитові про всі польські утиски у Львові, про «ярмо наше и вшелкое стисненя и зневоленя от панов магыстратовых», бо Братство вірило, що вдасться «на синоде генералном высвободити российски ввес народ» ***. Це вже було таке доручення арцибискуповому друкареві, яке, в разі розкриття його, могло зле скінчитися для Сльозки.

Отже, як бачимо, Сльозка мав повагу як в самім Братстві, так і поза ним, а тому боротьба з Сльозкою не була легкою.

Сльозка набув собі також і доброї освіти; легко писав, мав добрий стиль, про що свідчать ті передмови до його видань, які він сам писав.

Чужак з походження, Сльозка доробився у Львові доброго маєтку і рід його розрісся. Сльозка мав двох синів: Якова, що помер в 1664 р. ****, та Івана, що в рік смерті батька, 1667 р., подарував грунт до церкви св. Іоана Богослова *****. Крім цього, акти оповідають нам про двох дочок Сльозчиних: старша донька Варвара була замужем за Степаном Лавришевичем alias Павловичем ******, а друга — Софія — була за львівським купцем Миколою Димитровичем *******. Рід Сльозки у Львові був досить значним ********.

Сльозка, як друкар, був дуже добрим, надзвичайно розумівсь на друкарстві і Братство зносило всі його примхи, цінячи його друкарські знання. Сам Сльозка каже про себе в передмові до «Апостола» 1639 р., що він друкарської спра-

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 696. Може, це було разом із посольством на похорони митрополита.

** Там само. С. 420 і 458.

*** Там само. Ч. II. Т. XII. С. 572.

**** Там само. С. 493.

***** Лабенскій Ф. Русскія церква и братства на предградіях львовских. Львів, 1911. С. 13; відбитка з «Вестника Народнаго Дома».

****** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 643; IX. С. 270—271, 449, 703; XII. С. 451.

******* Там само. Т. XI. С. 449, 703; XII. С. 450, 451.

******** Там само. Т. XII. С. 493.

ви «от дитинства выхован и выцвичен». І справді, власні видання Сльозчині з технічного боку виконані бездоганно, наприклад, хоча б «Ключ Разуменія» 1665 р. Іоаникія Галятовського; у всякому разі, видання Сльозчині з технічного погляду значно кращі, як видання братські; і коли б Братство не душило приватної ініціативи Сльозки, коли б той міг вільно працювати собі у власній друкарні, тоді б Сльозка безумовно дав би Львову найкращі друки. Сльозка, за довгий час своєї праці, видрукував дуже багато книжок,— щось коло 20; рідко якому іншому друкареві вдавалося випустити так багато гарних видань *. Незважаючи на ті матеріальні шкоди, які наносив Братству Сльозка, все-таки він перший поставив братську друкарню на належну височінь.

Помер Сльозка 1667 р. **, але коли саме, не знаємо,— документ з 2 серпня 1667 р. зве його вже небіжчиком ***. По смерті Сльозки з ним трапилась дуже прикра подія: він був ще 1646 р. відлучений від церкви, а тому ніхто не захотів його ховати, і тіло небіжчика лежало аж 14 днів без погребу. І тільки коли митрополит Київський Антоній Винницький [34] зняв прокляття, Сльозку поховали...****

Перед своєю смертю Сльозка наказав своїм наслідникам, щоби вони видали Братству з його маєтку 1500 злотих, але цеї волі своєї в духівницю не записав, а тому наслідники й не виконали її,— подарували лише трохи книжок, на суму коло 120 злотих *****. Але Іван Сльозка (син?) подарував 1667 р. якийсь грунт до церкви св. Іоана Богослова ******. Братство записало Сльозку до свого пом'янника *******.

Помер Сльозка, але з смертю його не припинилася спра-

---

* Спис видань Сльозки див.: Zubrzycki. С. 39—40; Максимович. Сочиненія. Т. III. С. 682—683. Див. також ці видання у Криловського, на с. 287—307.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 493.

*** Там само. Т. XI. С. 250. Цікаво, що в братських актах за 1666 р. читаємо: прибуло «од погребу пана Слозки пул таляра»: коли це запис під попередній рік, цебто запис з 1667 р., то підкреслю, що йде вона по св. Тройці. Див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 129. На акті з 7 січня 1667 р. ще підписався «Михаил Сліозка рукою власною». Ibid. Т. XI. С. 257.

**** Zubrzycki. С. 22.

***** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 262, 703; Т. XII. С. 348.

****** Лабенскій Ф. Русскія церква и братства на предградіях Львовских. Львів, 1911. С. 13; відбитка з «Вістника Народного Дому».

******* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 485. За життя свого Сльозка часом дещо дарував Братству; так, ще в 1646 р. він подарував до церкви братської дві срібні таблиці. Див.: Там само. Т. X. С. 177.

ва його друкарні. Всі маєтки Сльозки перейшли донькам його, Варварі та Софії, власне їх чоловікам — Степану Павловичу та Миколі Димитровичу. Зараз же по смерті Сльозки наслідники приступили до друкарської справи,— почали продовжувати справу свого тестя. Вони собі вільно друкували й продавали книжки «на злість і на шкоду велику» Братству. Братство, як звичайно, негайно вчинило наслідникам Сльозки процеса, доказуючи, що лише воно має право на друкування слов'яно-руських книжок. Два роки точилася справа; під час коронації короля Михайла до Кракова післано братчиків і вони за добрі гроші таки добули нового королівського привілея,— виграли справу: наслідникам Сльозки наказано продати Братству свою друкарню за 7000 злотих *.

Але треба було ще десь роздобути цих грошей, бо каса братська через двохрічний процес цілком опустіла. Року 1670 2 березня Братство вирішило взяти на це всю касу братську, а також позичити, у кого тільки можна буде, а крім цього розкласти на братчиків, а таки зібрати 7000 зл., які треба було виплатити за Сльозчину друкарню **. І Братство поробило борги, у кого тільки могло. Грошей таки роздобули і 27 березня 1670 р. заплатили наслідникам Сльозки за друкарню сповна 7000 злотих ***, про що пізніше й склали відповідного акта ****.

Отже, друкарня Сльозчина перейшла до Братства, але перейшла занадто вже великою ціною: 7000 злотих дано наслідникам, 1147 злотих 5 грошів дано Варварі Сльозчиній Степановій за матриці, 766 злотих, 18 грошів пішло на судові видатки та на дарунки, а 4647 злотих 5 грошів — на дарунки на королівському дворі в Кракові, а всього разом ця друкарня обійшлася в 13 560 злотих 28 грошів *****. Кошти збільшилися ще й тим, що у Варшаві, на сеймі вороги почали запобігати, щоби король відмінив свого привілея 1669 р. на некористь Братству, і занепокоєне Братство знову послало своїх посланців вже до Варшави рятувати справу, на що пішло знову 2300 злотих...******

Така була доля Сльозчиної друкарні, тієї друкарні, що надовго так міцно зв'язалася з друкарнею братською. Про друкарні братську та Сльозчину я розповів тут зумисне

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 240, 267, 269, 515, 603. Zubrzycki. С. 25—26, а грамота на с. 77—82.

** Там само. С. 269, 270.

*** Там само. С. 270.

**** Там само. С. 251.

***** Там само. С. 270—271.

****** Там само. С. 272—273.

докладніше, щоб підкреслити, якими тернистими шляхами йшов розвиток нашої культури, бо ж ця культура так тісно зв'язана з долею друкарства.

Про життя Сльозки та про його друкарську діяльність вже надруковано по різних виданнях дуже багато цікавих документів; взагалі, матеріалу про Сльозку набралося досить, але, на жаль, ми ще не маємо доброї окремої розвідки про цього енергійного та працьовитого львівського друкаря; детальне вияснення життя Сльозки кинуло б багато світла на вияснення тогочасного друкарства та його звичаїв.

Про Сльозку зазначу таку літературу:

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polskiem. 1826. T. I. C. 402—404.

Zubrzycki D. Historyczne bodania. 1836. C. 20—26, 38—40. На основі архівних матеріалів.

Максимович М. Типографія Михаила Слёзки. Див.: Сочиненія. 1849. Т. III. С. 682—683. Тут і список видань Сльозки.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 422—424.

Флеров І. О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 125—127. По Зубрицькому.

Голубев С. в «Кіев. Епарх. Ведом.» (1873. № 22) подає грамоту Петра Могили з 19 липня 1639 р. Михайлові Сльозці на друкування книжок.

Родосскій А. К матеріалам для исторіи славяно-русской библіографіи // Христианское Чтеніе за 1881 р. Кн. VI—IX — про «Апостола» 1654 р. з друкарні М. Сльозки.

Чистович И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 341—343.

Петрушевич А. С. Див.: львівський «Временник Ставропигійскаго Института на год 1885». С. 117—118; 120. № 62; 121. № 81.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. 1889. С. 266—267.

Родосскій А. Описаніе старопечатных книг. Сб. Дух. Академіи. Спб., 1891. Вип. I; Тут на с. 180—181 під № 156 цікаві виписки з передмов видань М. Сльозки.

Голубев С. Т. Объяснительные параграфы по исторіи западно-русской церкви // Кіев. Епарх. Ведом. 1893. № 3—5, 12 і 24; окремо — К., 1894. С. 56; тут єсть про неправдиву вістку, ніби Сльозка видав Могилиного Катехи-

зиса. Рец. Титова Ф. в «Кіев. Стар». 1894. Кн. 6. С. 560—561.

Голубев С. Кіевскій митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1898. Т. II. С. 514—515; додатки с. 475—480, а також № 38, 45, 47, 48, 82 і 85. Голубів подає багато дуже важних архівних відомостей про Сльозку.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. С. 111—112, 167, 278—285; додатки № 69 і 70.

Голубев С. Объяснительные параграфы по исторіи зап.-рус. церкви // Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 500—506, 514, 516, 520.

Застирець Й. Євангеліє Сльозки // Діло. Львів, 1899. № 220. Автор описує Євангеліє 1665 р., що вийшло з друкарні Сльозки, і більше спиняється на мініатюрах цього стародруку.

Архив Ю.-З. Росс. 1904. Ч. I. Т. X. С. 177—180, 458, 631, 643—649, 725—726, 776, 777, 779, 782, 788, 790; також Т. XI і XII в багатьох місцях. Див.: Покажчик в т. XII. С. 700.

Лабенскій Ф. Русскія церкви и братства на предградіях львовских. Львів, 1911. С. 13. Відбитка з «Вістника Народного Дому».

Свенціцкий Ілл. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові // Збірник Львівської Ставропигії. 1921. Т. I. С. 326—327.

Див. ще нижче, про Андрія Скульського.

3. Друкарня єпископа Арсенія Желіборського

Львівська братська друкарня хоч і мала собі різні королівські привілеї на виключне право друкування слов'яноруських книжок, хоч і боронила цих прав своїх надзвичайно ретельно, але задовольнити всіх церковних потреб вона не могла, бо не мала для цього ані потрібних досвідчених друкарів, ані коштів. А проте життя вимагало більшої друкарської праці і помалу таки засновувалися нові друкарні, засновувалися наперекір бажанням Братства львівського, що гальмувало приватну ініціативу і безперервно процесувалося, на що витрачало величезні кошти.

По смерті єпископа Львівського Єремії Тисарівського[35] (1 березня 1641 р.) львівську кафедру зайняв Арсеній (в миру Андрій) Желіборський. Новий єпископ був ще зовсім молодий, мав лише 23 роки, а тому митрополит Київський Петро Могила навіть уневажнив був перші вибори; це й посіяло між ними ворогування.

Єпископ Арсен ніколи не сварився з Братством, був з

ним все в добрих стосунках аж до своєї смерті (1663 р.). Ставши єпископом, Желіборський зараз же почав засновувати собі друкарню, на що мусило погодитися й Братство. Але засновуючи собі нову друкарню, Желіборський не випросив на це благословення митрополита, і це ще збільшило ворогування Могили до львівського єпископа.

В той час, 1643 р., Братство звільнило свого управителя друкаря Андрія Скульського і він перейшов на службу до друкарні єпископа Арсена Желіборського. Нова друкарня містилася при єпископській кафедрі, при церкві св. Георгія. Прочувши про нову друкарню, митрополит Петро Могила написав до Желіборського протестуючого листа, нарікаючи на львівського єпископа, що він засновує друкарню через користолюбство *. Але Желіборський таки заснував собі друкарню.

Працювати нова друкарня почала, здається, 1644 р., а вже 1645 р. вона випустила й перший свій друк — Евхологіон си єсть Молитвослов, или Требник, на 356 л. на книжці зазначено, що її друковано «в Типограф. Велможне преп. в Христе єго мл. господина отца Арсенія Желиборского, єпископа Львов. и проч. при Церкви столеч. ст. вел. Георгія»; про благословення митрополита згадки нема. В цікавій передмові тут знаходимо укрите ворогування проти митрополита Петра Могили. Желіборський повстає проти «устам лстивым и языку велеречивому»; книжку він видав не з «лакомства», як думають тільки ті, що «сам если ся в том чует, в чом нас помовляет, нехай ся обачит». Про ці всі непорозуміння з Желіборським писав Могила в передмові до свого Требника 1646 р.: «Нынешніи прекосновници, сквернаго ради прибытчества своєго, на глас пастырскій смиреніа нашего, абы без исправленія и благословенія нашего пастырскаго книг церковных, особливо Требников и Служебников» не видавали, «як глухіи аспиды уши свои затыкают, и язык на злословіє изощряют, им же судит Господь!» **

Другим виданням друкарні Желіборського була «Наука о седми тайнах церковных» ***, а третім і останнім: «Зобранє короткоє науки о артикулах веры»; це дослівний передрук могилянського Катехизиса 1645 р. На цій книжці зазначено, що вона вийшла «Ве Львови при Церкви столеч. ст. вел. мч. Христова Георгія», 20 мая 1646 р.; в передмові

---

* Голубев С. Петр Могила. Т. II. С. 514—515.

** Голубев С. Петр Могила. Т. II. С. 514—515; див. також «Труды Кіев. Дух. Акад.». 1906. Кн. XII. С. 505.

*** Свинцицкій Ил. Каталог книг церковно-славянской печати. Жовква, 1908. № 501.

єп. Арсеній Желіборський пише: «Казалем тую книжку в Типографии моей новоспоряженои выдрукувати». На цій книжці підписався й друкар: «Андрей Скулскій, типограф єго мл. господина отца Арсенія Желіборскаго, єпископа Львовскаго».

Політична завірюха, що скоро по цьому настала, не дала змоги розвинутися цій друкарні, і вона по цих трьох працях припинила свою діяльність. Цікава дальша доля цеї друкарні; звичайно дослідники вказують, що Желіборський продав львівському Братству свою друкарню, бо жив з ним в спокої і не хотів сваритися через друкарню *, але це не так: десь по 1646 р. Желіборський переніс свою друкарню до Унева [36], де вона й працювала, особливо з 1660 р.**

Желіборський взагалі любив книжки і часто давав кошти на їх друкування. Так, він допоміг Михайлові Сльозці випустити Номоканона та Служебника 1646 р., на яких зазначено, що вони виходять не тільки з благословення єпископа Желіборського, але також його «тщанієм и иждивеніем»; це були ті видання, за які прокляв Сльозку митрополит Могила, що ворогував з Желіборським ***.

Про цю друкарню писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 42—43.

Максимович М. Типографія епископа Арсенія Желиборскаго. 1849. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 683—684.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 424.

Каратаев. Описаніе. 1883. № 590 і 598.

Голубев С. Петр Могила. Т. II. С. 514—515.

Крыловскій А. Львов. Ставроп. Братство. С. 168—169, 283.

Голубев С. Объяснительные параграфы // Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 505. № 4.

4. Друкарня єпископа Йосифа Шумлянського [37]

Єпископ Йосиф Шумлянський відіграв на галицькій землі дуже велику роль,— це він остаточно зломив спротив православних і скрізь завів унію. Сам православний з походження, він прийняв був католичество, але, щоб стати

* Zubrzycki. С. 43; Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство. С. 283.

** Пор. унівські Акафісты. 1660.

*** Див. про це вище на с. 132—134. Про цю друкарню див. ще далі, в опису Унівської друкарні.

єпископом, знову вернувся до православія *. Ще з 1681 р. єпископ Шумлянський тайно прийняв унію, а з 16 травня 1700 р. прийняв її прилюдно **. Львівське Братство найдовше й найміцніше боронило свою батьківську віру, а тому постійно ворогувало з своїм єпископом. Ось через це єпископ Шумлянський завсіди пильнував підрізати найміцніший корінь Братства — його друкарню.

Маючи на руках багато різних привілеїв, львівське Братство вільно випускало свої книжки, не допускаючи ніякої цензури. На це Шумлянський, що на королівському дворі був своєю людиною, поскаржився королю. Наслідком цього 30 грудня 1677 р. король Ян III [38] видав свою грамоту. Король наказав Братству: «abyście żadnych ksiag ani scryptow pod jakimkolwiek tytulem sine permissu et licentia przerzeczonego wielebnego Szumlańskiego, episkopa swego, nie wydawali» ***.

Але Братство не думало коритися королю і друкувало й далі свої книжки, як і до того часу. Через це 23 червня 1678 р. король Ян наказав Братству явитися до суду за невиконання його розпоряджень ****. Але Братство дуже добре полагодило всю цю справу, і король новою своєю грамотою 14 жовтня 1678 р. уневажнив попередню грамоту і взяв Братство з друкарнею під свою опіку *****.

Шумлянський, власне, домагався не стільки цензури книжок, скільки хотів накласти свою руку на братські прибутки ******. Він бачив, що друкарня дає Братству добрі доходи, а тому пізніше вирішив закласти свою власну друкарню; цим хотів Шумлянський і собі мати так потрібні йому кошти, але разом з тим хотів він матеріально зломити Братство і прибрати його до рук *******.

І Шумлянський заснував собі друкарню при св. Юрській кафедрі; управителем друкарні став Василь Ставницький, син друкаря Семена Ставницького. Першим виданням, «типографію албо друкарню новую працею и коштом власным спорядивши», була «Метрика» 1687 р., в 4 книгах; 1688 р. вийшло друге видання її ********. Крім цього, 1688 р. з цеї друкарні вийшов Псалтир *********.

---

* Крыловскій А. Ставроп. Братство. С. 171.

** Голубев С. Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Т. XII. С. 506.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 345—346.

**** Там само. С. 346, примітка.

***** Там само. С. 347—349.

****** Там само. С. 345—346.

******* Zubrzycki. С. 45—46.

******** Свенцицкій Ил. Каталог книг церковно-славянской печати. Жовкава, 1908. № 452 і 453.

********* Там само. № 57.

Братство дуже занепокоїлося порушенням своїх інтересів і почало шукати способів ліквідувати нову друкарню. Зробити було це не трудно, бо єпископ вклав на друкарню досить коштів, а сподіваних прибутків поки що не було. І Братство 17 вересня 1688 р. таки купило цю друкарню за 5000 злотих,— дало готівкою 2400 злотих, на 600 злотих дало книжок, а 2000 злотих зосталоєя винним *. Шумлянський зобов'язався віддати Братству, коли воно виплатить борг, привілея на друкарню; крім цього, єпископ дав свого листа, яким зобов'язався, що «w caley episcopii ani sam, ani kto inny nie ma erygowas drukarni» **.

Але на цім справа не покінчилася. Братство вперто боронило старої своєї віри, і не хотіло приймати унії. Щоб зломити спротив Братства, Шумлянський пізніше знову задумав підрізати доходи братської друкарні. Для цього він допоміг василіанам [39], що жили при Юрі [40], закласти свою друкарню; управителем її був монах Йосиф Городецький ***. І з цеї нової друкарні 9 жовтня 1700 р. вийшов «Ирмологій си єст Осмогласник». Здається, що книжка ця цього року не вийшла, і її ще довго додруковували ****.

Братство знову дуже занепокоїлося всім цим і внесло протеста на відкриття нової друкарні, тим більше, що мало в своїх руках писемне зобов'язання єпископа ще з 1688 р. не засновувати нових друкарень. Шумлянський заявив, що його зобов'язання, з часу переходу його на унію, стратило свою силу, і що йому вільно у власній друкарні друкувати книжки для своїх вірних і що він не буде користати книжками «схизматичного Братства, блудами зараженими» *****.

Зломане Братство мусило скоритися, і 2 травня 1708 р. прийняло унію. Шумлянський продав Братству й цю друкарню за 2000 злотих, разом з недопроданим Ірмолоєм, а також видав 16 травня 1708 р. листа, яким знову зобов'язався, що ані василияне свято-юрські, ані він сам не будуть більше закладати друкарні...******

Хоч великою ціною, а таки знищило Братство і цю друкарню.

Про друкарню Йосифа Шумлянського писали:

Сопиков В. Опыт россійской библіографіи. Спб., 1813. Ч. І. № 432,— тут післямова Йосипа Городецького, друкаря.

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XII. С. 186—187.

** Там само. С. 187.

*** Zubrzycki. С. 28, 46—47; Крыловскій А. С. 285. Про Городецького див. далі в розділі: «Львівські друкарі». С. 116.

**** Zubrzycki. С. 28.

***** Там само. С. 28—29; Крыловскій А. С. 134.

****** Там само. С. 29.

Żubrzycki D. Historyczne badania. 1836. C. 28—29, 44—47.

Максимович М. Типографія епископа Іосифа Шумлянскаго. 1849. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 684.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 424—429.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. Львів, 1874. С. 390—391: післямова друкаря Йосипа Городецького.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 268.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. С. 133—134, 171—186, 285.

Голубев С. Объяснительные параграфы // Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 506—507.

5. Львівські друкарі

На закінчення цього розділу про друкарство міста Львова подаю тут короткі відомості про визначніших львівських друкарів, з котрих більшість працювала при львівській братській друкарні, часом були управителями її або мали й свої власні друкарні.

1. **Памва Беринда** — про нього див. нижче, в розділі XII.

2. **Болдрикович Лукаш**, друкар братський львівський, працював разом з Василем Ставницьким. Року 1699 25 листопада розписався в одержанні 16 злотих.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII. С. 374.

3. **Волошин Георгій**, друкар Ставропигіальної друкарні, де працював в 1664 і 1665 рр. разом з Семеном Ставницьким. Року 1664 звуть його ще «друкарчик», але вже 1665 р. він друкар. В 1664 та 1665 рр. Братство доручило йому почистити понсони («хендожыти поншцонгув») грецькі та українські, по пів гроша за штуку, а потім перелили літери. Займався також і друкарством.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 367, 472, 477, 478, 591 — 594.

4. Єромонах **Йосиф Городецький** заснував при львівській кафедрі друкарню (див. с. 144), був її управителем і 1700 р. 9 жовтня видрукував тут «Ірмологія», якого склав головним чином він сам. На кінці книжки дуже цікава післямова самого Городецького: «Аз, многогришный Іеромонах Іосиф Городецкій, пельгрим Іерусалимскій, єгда доспех в пятнадесят лет от рожденія моєго, идох в монастырь и бых мних, и начах прилежати рукоделію типографскому, и тем

упражняяся, от рукоположившаго мя Боголюбиваго Єпископа Львовскаго Іосифа Шумлянскаго, по прошенію моєму, получивши благословеніе і свидетельств грамоты, идох обеты моя воздати Господеви, яже изрекох. Дошедше же до св. великаго Божія града Іерусалима, и тамо гробу Господню поклонихся, и в водах Іорданских умытися сподобихся. Пути великаго моря Єгипет, Александрію и прочія прословутые грады Палестинскіе южные обшедше, такожде и заходные: Гишпанию, Италію, Рым, Венецію и проч. Руководством же Вышняго десницы, в своє отечество здраво возвратихся. И не медля должне пришед, дая благодареніе благословенію єго милости господину выш реченному Єпископу Львовскому, яко толико путешествіе благословеніем єго сотворих. И молен бых от начальствующих инок, в катедре Львовской св. Великомученика Георгія, да от рукоделія моєго гисерскаго сотвору типографію в напечатаніе Ирмолоя, аз же не щадя себе по толиких путных трудех, яхся дела, и поспешество дарованія Божія, произвед в совершеніе, роду Россійскому удивительноє Ирмолоя напечатаніе. Іеромонах Іосиф Городецкій, хадзей Іерусалимскій, гисер и типограф».

Сопиков В. Опыт россійской библіографіи. Спб., 1813. Ч. І. № 432.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 390—391.

5. **Гринь Іванович** був родом з Заблудова на Підляшші Білостоцького повіту на Городенщині. В Заблудові, як ми знаємо (див. с. 59—61), працював друкар Іван Хведорович з 1566 по 1572 р.; Хведорович і пізніше, перейшовши до Львова та Острога, не рвав зв'язків своїх з приємним йому Заблудовом, де він так спокійно прожив шість років у гостинного гетьмана Ходкевича. Коли саме Гринь * прибув до Хведоровича, цього точно сказати не можна; думаю, що не виїхав він із Заблудова разом з Хведоровичем, бо був тоді, 1572 р., ще занадто малим. Року 1582 акт зве Гриня adolescens [41], а 1583 р. Хведорович вибачає Гриневі провину, «jako młodemu człowieku». Ось тому я думаю, що Гринь прибув до Хведоровича не до Львова, а вже до Острога, цебто

---

* Документи пишуть це прізвище: Hrin, Hrinko, Chrin, Chren, Chryn — така плутанина звичайна в пам'ятниках XVI—XVII в., коли польські писарі часто плутали вимову українських *г* та *х*, часто замість *h* писали *х*; пор. ще й тепер те саме, напр. львівське *харний* замість *гарний*. Наші дослідники так само часто пишуть *Хрін* замість *Гринь* (Григорий, Грицько), що недопустиме. Дальші відмінки акти дають: Chrenia, Chryniem, Chryniowi, а це знову каже про Гриня, а не про Хріна.

десь коло 1578 р.; можливо також, що Гринь прибув на Волинь не для науки друкарства, а просто як хлопець Ходкевичів, бо ж вдова по Ходкевичу, княжна Вишневецька, коло Острога мала свої землі. В Острозі Гринь вступив до друкарні Хведоровича і тут працював, як його «хлопець». Певне, Гринь звернув на себе увагу своєю талановитістю і Хведорович, часто буваючи у Львові, відвіз його туди і віддав в науку до львівського маляра Лавріна Пилиповича. Два роки вчився Гринь у Львові, вчився «za kosztem i nakladem i pilnem staraniem» Хведоровича, що платив за науку Пилиповичу по умові, і зробив на нього «не малі видатки».

Чого ж навчився у Львові Гринь? Акт з 1583 р. свідчить, що «bedacz ten Chryn w opiecze pana Iwana drukarza, nauczyl se malarstwa, stolarstwa, forsznajderstwa * і na stali liter і inszych rzeczy rzezania, tysz і drukarstwa **. Але ж де навчився цього всього Гринь? Друкарства навчився Гринь коло Хведоровича, а столярства (звичайно, тільки того, що потрібне для друкарства) десь на стороні; столярство було постійно необхідне в друкарні, бо ж, крім дерев'яного урядження, і друкарські станки були тоді дерев'яними; в добре уряджених друкарнях столяр був постійним служачим ***. Всього ж іншого, цебто малярства, дереворитства та словолитства (гисерства) Гринь навчився від Пилиповича ****, бо сам Хведорович всього цього не вмів, правильніше — добре не вмів.

Не треба дивуватися, що Гринь вчився таких різних ремесел,— це якраз все те, що мусив був знати добрий друкар тогочасний; «малярство» Гриня було лише прикладним, для друкарства потрібним, а тому можемо рахувати його скоріше друкарем, ніж малярем, хоч з фаху акти й звуть Гриня малярем. Хведорович-друкар не схотів би витрачати своїх коштів на навчання Гриня малярства в нашім розумінні слова; та й сам Хведорович підкреслює, що Гринь навчився «також і друкарства». Добре уряджена друкарня на той час мала таких робітників: управитель (майстер), словолитник (гисер), складач, дереворитник, маляр, столяр і коваль, але в малих друкарнях тоді всі ці знання часто мала одна особа,— друкар; ось таким і був Гринь.

Навчивши Гриня, Пилипович вільно відпустив його;

---

* Це нім. Formschneiderei — дереворитство, різьба на дереві.

** Ptaszycki. Акты. № 14. С. 31.

*** Нагадаю тут ті неприємності, що їх мав Хведорович через столярів на початку своєї праці у Львові. Див. про це вище.

**** Про нього див. нижче.

Гринь прибув до Острога, і Хведорович «уживав його до свойого мистецтва і друкарської робітні» *. Але Хведорович бачив, що Гринь став дуже добрим друкарем, а тому попильнував забезпечити себе від конкуренції, що в той час було звичайним. І Хведорович склав з Гринем умову в Острізькій друкарні, в присутності таких свідків: протопопа Терентія Івановського, писаря острізького Василя і римаря Антона Сімясковича. Гринь тут зобов'язався за всі ті великі добродійства, які мав від пана свого Хведоровича, не робити нікому без волі й поради його ані літер для друку, ані друкарню закладати; Хведорович дозволив Гриневі обходитися тільки тими ремеслами, яких той навчився при пані Івані, а саме — малярством, столярством, дереворитством і різьбою на сталі, крім різьби літер для друку **.

І Гринь працював при Хведоровичу в Острізькій друкарні як його хлопець; безумовно, Гринь Іванович робив черенки та різні прикраси для перших острізьких видань; але він до Острога прибув з науки досить пізно, десь може в кінці 1579 р., коли вже Острізька друкарня працювала, а тому можна думати, що на початку робив черенки та прикраси ще й Лаврін Пилипович.

Але Гринь не довго працював в Острозі; 12 серпня 1581 р. закінчено Острізьку Біблію і друкарі наші стали вільними. Певне, у Хведоровича скоро вийшли якісь непорозуміння з князем Костянтином, бо до дальшої роботи друкарі не приступали; Гриневі жилося не смачно, а Хведорович змушував його до праці,— він робив йому шрифт для нової власної друкарні. В той час зносини Острога з Вільною були частими, і Гринь знав, що там добре працює друкарня Мамоничів; можливо, що Гриня й підманювали кинути Хведоровича і поступити на службу до Мамонича.

Як би там не було, а Хведорович 19 березня 1582 р. заявив львівському урядові, що від нього «утік і пропав, без жадної поданої причини, тайкома» Гринь Іванович... Для Хведоровича це була вразлива подія, бо вона руйнувала йому всі його плани. Ось тому бере він приятеля свого, маляра Лавріна Пилиповича, йде з ним до уряду львівського і Лаврін під присягою показує, що справді він два роки, з поручення Хведоровича, вчив Гриня малярства, а Хведорович виплатив йому за це всю умовлену платню. І Хведорович заніс до актів рішучого протеста проти вчин-

---

* Ptaszycki. Акт № 13. С. 30.

** Там само. Акт 1583 р. № 14. С. 31; про час цеї умови тільки сказано, що відбулася вона «czasu przezlego».

ку Гриня і «застеріг собі вільну дорогу поступування проти нього»,— що буде домагатися своїх прав, де б Гриня не стрів *.

Тим часом Гринь подався до Вільни, став там на службу до Кузьми Мамонича. Звичайно, це вже було зламання тої умови, яку мав Гринь з Хведоровичем. Але не повелося Гриневі і в Вільні, а тому десь на початку 1583 р., коли Хведорович знову жив у Львові, залишивши Остріг, вернувся він до Львова. Хведорович тим часом мав вже на руках досить різних документів, що свідчили про його права на Гриня. Гринь змушений був миритися.

Гірко жилося тоді й Хведоровичу, а тому забажав миритися й він. Приятелі допомогли, і 26 лютого 1583 р. Хведорович і Гринь підписали мирову умову (в польській мові); свідками були 4 приятелі Хведоровича: Михайло Дасковић, маляр Лавриш, що перед тим навчав Гриня, Іван Яцькович Моруховський та Яцько швець Сафяник, всі з передмістя львівського. Перед свідками Гринь перепросив Хведоровича і той простив йому його вчинок; мало того, — всі ті документи, які Хведорович мав на Гриня, він подер їх перед свідками. Гринь обіцяв, що аж до смерті Хведоровича (вона й наступила через 9 місяців) без його волі та поради «żadnego pisma ku druku i drukarniej, jko sobie, tak i inszym postronnym ludziom, robić i sprawować niema **» під карою 1000 злотих. Але коли Гринь буде добре себе вести і буде просити разом з добрими людьми, то Хведорович дозволить йому закласти собі друкарню. Це намагання Гриня закласти свою друкарню знову підкреслює нам, що це власне був друкар, а не маляр. З свого боку Гринь ще зобов'язався доробити того шрифта, що розпочав, за 100 злотих; а другого шрифта, що вже зробив, Гринь направить, коли буде потрібно, теж за 100 злотих ***.

Але недовго тепер працював Гринь з Хведоровичем: 6 грудня 1583 р. Хведорович помер і Гринь став вільним. Що було з Гринем далі — вісток не маємо.

Про Гриня першим видрукував два акти S. Ptaszycki в «Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydzialu filologicznego Akademii Umiejetności». Краків, 1886. Т. У С. 30. № 13: акт 19 березня 1582 р.— протест Хведоровича проти втечі Гриня, і № 14, с. 30—33: мирова умова з Гринем. Цю мирову умову передрукували також: 1) «Akta

---

* Ptaszycki. Акт. № 13. С. 30.
** Там само. С. 31.
*** Там само. С. 32.

Grodzkie i ziemskie». Львів. Т. X. С. 145, — лише звістка про цей акт; 2) Архив Ю.-З. Росс. Т. X. Ч. I. С. 430—433; 3) Bostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego // Sprawozdanie komisyi do badania historyi sztuki w Polsce. Краків, 1896. С. 158—159; 4) не знаючи про попередні передруки, Ф. И. Свистун теж передрукував цього акта. Див.: Вестник Народного Дома, рік XXVI (IV). Львів, 1908. С. 200—202, з такою заміткою: «Эта записка (акт) до сих пор не была публикованная и потому есть неизвестная».

Przewodnik Bibliograficzny. 1893. С. 18. Замітка про Гриня.

Про Гриня див. ще нижче, під Пилипович Лаврін. С. 155.

6. **Касіянович Тимофій,** друкар львівський. Хто був Касіянович, докладних відомостей про нього не знаємо. Року 1608 він, «прийшовши пред Братство» львівське, просив «панов братий, абы вступок мог мати в посредку того святого Братства», і Братство прийняло його; разом з Касіяновичем вступив до Братства Прокіп Білдага, про якого добавлено в актах братських, що він з Белза; про Касіяновича жодної добавки не знаходимо, тому можна думати, що він був родом із Львова. Братські львівські акти згадують Касіяновича ще в 1611—1614 рр., а далі згадки про нього не маємо,— певне, десь скоро по 1614 р. він і помер, і Братство вписало його до свого Пом'янника; в Пом'янник друкар наш записаний після Івана Білдаги, а той в 1615 р. ще був живий.

Тимох Касіянович добре вмів по грецьки, а тому, здається, був перекладчиком при якомусь Никифорі. Року 1600, 7 липня * князь Костянтин Острізький просив грецького шрифту у Львівського Братства, і до листа свого дописав: «А до того еще пилно прошу вашу милость, жебы при тых литерах прислали и зицера якого, в том цвичоного, а мяновите Касіяновича, который был при отцу Никифоре **; той сведом литер ваших грецких, як их до формы ставляти. Прошу пильно, рачьте ваша милость с тыми литерами его прислати, мало попрацовати; а я назад и литеры и зицера вашего отпущу, кроме омешканья». Отже, як бачимо, Касіянович був добрим складачем грецьких літер.

---

* Свенцицкій И. С. Опись музея Ставропигійскаго Института во Львове. Львів, 1908. С. 115. № 335 — зазначає, що листа цього написано 3 липня 1607 р.

** Може це був протосингел патріаршого престолу Никифор, замучений голодом («уморен постом») в польській тюрмі десь по 1597 р. Див. Харлампович К. Западнор. прав. школы С. 268.

Monumenta. С. 855—856.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 72, 73, 77—80. Т. XII. С. 484.

Свенцицкій И. С. Опись музея Ставропигійскаго Института во Львове. Львів, 1908. С. 115. № 335.

Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Краків, 1913. С. 128. — зве не Касіянович, а Koszanowicz.

7. **Кирилович Йосип**, братський друкар аж до 1627 р., добре освічений; на прохання Братства 1627 р. митрополит Іов Борецький рукоположив його во священники для Братства.

Zubrzycki. С. 20.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 27.

8. **Корунка Семен** або Сенько, один з перших друкарів львівських, учень Івана Хведоровича; був, власне, сафяником, жив на Краківськім передмісті у Львові; хотів вписатися до шевського львівського цеху в кінці XVI в., але його не прийняли. Був братчиком церкви св. Хведора і часом його посилали делегатом до Братства Успінського. Був жонатий з вдовою відомого Семена Сідляра, що помер десь 1583 р. Року 1590 22 червня митрополит М. Рогоза відлучив його від церкви за спротив Успінському Братству. Разом з своїм пасинком Сачком Сідлярем мав власну друкарню в Костянтинові у князя Острізького, а також у Львові, в домі Білдаги (перейшла йому за борги від Хведоровича). Вів торгівлю книжками. Позичав гроші Хведоровичу. 1588 р. продав дві свої друкарні й книжки Кузьмі Мамоничу до Вільни. 1584 р. 28 травня наклав арешта на майно Івана Хведоровича в сумі 500 злотих.

Ptaszycki. Див.: Rozpawy. Краків. Т. XI. № 28.

Bostel F. Pamietnik Literacki. 1902. № II—VI. С. 300—303.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 63, 505; Т. XI. С. 3, 4, 12, 15, 16, 24, 31, 34, 40.

9. **Кульчицький Дмитро**, гисер і друкар. Хто він був з походження, не знаємо. До Львова прибув з Кракова і Братство прийняло його до себе на службу 1 травня 1662 р. для перелиття літер, сторгувавшися, що за роботу цю заплатять йому від каміня євангельських літер по 7 злотих, а псалтирних — по 5 злотих. В скорім часі, 7 липня, Братство передало до рук Кульчицькому, «яко кгосподару и типокграфу», всю свою друкарню, і замовило йому видрукувати по пів табора (по 600 примірників) Граматичку та Часовничка, за умовлену плату. В суботу, 19 липня 1662 р., Кульчицький розпочав свою працю, обіцявши скінчити її

за чотири тижні; працю він скінчив, але спізнився аж на сім тижнів.

Пізніше, 1663 р. Кульчицький складає з Братством нового контракта, на друк «Тріоді цвітної», але вже працює разом з товаришем своїм Семеном Ставницьким; вони вдвох 1 лютого й підписали дуже цікавого (малює умови праці в тодішніх друкарнях) контракта з Братством.

Але Кульчицький мав такий характер, що не міг додержати «спокойного захованя в друкарни, яко ся годило и яко ся контрактом облиговал». Бувши напідпитку, Кульчицький декілька раз зневажив Братство; і тільки підписка Кульчицького, що подібного він більше не робитиме, вберегла його від звільнення. Але пізніше Кульчицького вже не знаходимо в братській друкарні — певне, Братство таки звільнило його.

Значно пізніше знаходимо Кульчицького вже в Унівській друкарні. Так, на Псалтирі унівським 1678 р., за архімандрита Варлаама Шептицького, на останнім 232 листі читаємо: «Димитрій Кулчицкій, Гесер и Типограф Уневскій».

Про Кульчицького див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 464, 465, 575, 583, 584; Т. XII. С. 353—358.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 192.

10. **Кульчицька** друкарка або «друкарка Дмитровая» — це єдина жінка-друкарка, про яку давні акти зберегли нам звістки. Вона працювала в братській друкарні разом з чоловіком своїм Дмитром. Давній акт, що розказує нам про невідповідне захованя в друкарні Дмитра Кульчицького, додає: «Так теж и малжонка його». Вона працювала в друкарні ще й трохи пізніше, в 1663 та 1664 рр. За ці роки в братських актах часто читаємо, що платили «друкарци Дмитровуй».

Про неї див.: Архив. Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 230, 472, 473, 591, 613; Т. XII. С. 357.

11. **Кунотович Іван,** друкар і управитель Братської друкарні за 1638—1639 рр. В братському Анфологіоні 1638 р. на л. 637 під поправкою помилок зазначено: «Іоанн Кунотовичъ друкар»; те саме читаємо в Октоїху 1639 р. під післямовою.

Zubrzycki. С. 23.

Каратаев И. Описаніе. № 469 і 494.

Голубев С. Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 516.

12. **Мильчевський Альберт** (або Войтех), друкар і переплетчик. Коли король Ян III був в Золочеві, Мильчевсь-

кий 13 серпня 1684 р. достав собі дуже важного королівського привілея,— йому дозволялося друкувати книжки не тільки латинські, але й українські, чи то давнього видання чи нового; достав Мильчевський також і титула королівського друкаря. Добувши привілея, Мильчевський розпочав друкувати польські книжки, а пізніше замовив собі українські літери, найняв складача і десь коло 1690 р. випустив 2000 примірників українського «Букваря». З «Букварем» ходив до єпископа, щоб той перечитав коректу, але його до владики не пущено.

Коли Братство довідалося про надрукування «Букваря», воно зараз же потягло Мильчевського до суду, перше до львівського, а потім і королівського. Грамотою з 14 червня 1692 р. король Ян скасував привілея Мильчевському на українські книжки, підтвердив всі друкарські права Братству, а українську друкарню Мильчевського разом з надрукованим «Букварем» сконфісковано і передано Братству. З надрукованих 2000 «Букварів» Братство одержало тільки 900 примірників, решту було продано перед тим. По такій пригоді Мильчевський більше вже не брався до українських книжок.

Zubrzycki. С. 43—44.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 684.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. № 279 і 280; Т. XII. С. 460—469.

Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство. С. 285.

13. **Мина** монах, найперший друкар і найперший управитель братської друкарні; здається, учень Івана Хведоровича. Мина був черцем св. Онуфріївського монастиря. Це була людина дуже освічена, український патріот, що хотів працювати на користь своїому народові. Він був у близьких стосунках з Семеном Сідлярем, приятелем Хведоровича, а також і з самим Хведоровичем. Коли Хведорович розказував у післямові до «Апостола» 1574 р., що йому допомогли у Львові «мали ницыи в іерейском чину», то в цих словах безумовно розумів він і Мину.

Мина був у близьких стосунках навіть з кн. Курбським; так, в листі своїм з 1580 р. до Семена Сідляра Курбський пише: «А проси от мене отца Мины, иже бы мя наведал».

1585 р. 8 листопада, коли єп. Гедеон Балабан видав свого першого пастирського листа для збору пожертв на викуп заставленої друкарні Хведоровича, він післав з своїм листом «Мину чернца», про котрого просив усіх, «жебы єго до себе вдячне принявши, ласкаве от себе отпускати».

Пізніше, коли Балабан посварився з Братством, він ду-

же нападав і на Мину, бо той продовжував працювати в братській друкарні. Так, коли заїхав до Вільни Царгородський Патріарх Єремія II, то Братство подало йому скаргу на Балабана, де між іншим читаємо: «У нас почала вкорінятися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає і зве єресєю; він напав на школу, розігнав учнів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах»...* А в іншім документі з 1592 р. ось так змальовуються терпіння цього найпершого братського друкаря: Братство заступилося за Мину і скаржилося на свого владику Гедеона Балабана.

І потім пізніше багато разів Братство скаржилося на єп. Гедеона митрополитові Михаїлу і другим особам, і винило свого владику за те, що він «благочестивого инока Мину, друкаря святых книг, оковавши, волочил и по ямах своих сажал...» Мина був одним з перших справжніх мучеників за друкарство.

Diplomata. Львів, 1895. Т. II. С. 45.

Monumenta. Львів, 1895. Т. I. С. 112, 165, 418—419, 459, 476, 500.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 93.

Сказанія князя Курбскаго. Спб., 1833. Ч. II. С. 234.

Папков А. Братства. 1900. С. 7.

14. **Мудрович Андрій,** радник львівський, мав друкарню, котру й продав архімандриту унівському Ісаії Балабану. Що це була за друкарня — не знаємо, скоріше — польсько-латинська; певне, Гедеон Балабан мав якісь плани й на друк латинкою, але смерть перервала йому ці наміри.

Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. Львів, 1844. С. 234.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 408.

15. **Пафнутій** ієромонах, здається, замінив отця Мину на посаді управителя братської друкарні. Коли десь 1608 р. братська друкарня перейшла в помешкання св. Онуфріївського монастиря, то тут друкарством зайнялисяченці, а управителем став Пафнутій. На «Книге о Священстве», що була тут видрукувана 1614 р., читаємо, що вона появилася «в Лвови, в друкарни братской Ставропигіа в обители

---

* Diplomata. Львів, 1895. С. 45. Тут зазначається (див. с. 116, див. також Криловського «Львів. Ставр. Братство». С. 146—147), ніби це було 1588 р. З цим трудно погодитися, бо до 1591 р. Братство книг не друкувало, принаймні, вони до нас не дійшли.

ст. Онуфріа. Трудом иже тамо Киновіатов, іеромонаха Пафнутіа, и прочіих»*.

16. **Пилипович Лаврін,** міщанин з передмістя львівського, з парафії св. Миколая. Це була поважана людина: його часом вибирали від братства св. Миколая, членом якого він був, за посланця в різних справах до Братства Успінського. А 1599 р. львівське Успінське Братство навіть обрало його послом, разом з Семеном Луцьким, до Варшави «в той справи, которая ся точит о вольности всего народу русского». З фаху Пилипович був маляр і належав до малярського цеху, але десь при кінці XVI віку поляки силою вигнали його з цього цеху, порадивши мати свій руський цех.

Лаврін (або Лавриш) Пилипович був близьким приятелем друкаря Івана Хведоровича. Коли Хведорович прибув до Львова, він тут і познайомився з Пилиповичем. Пізніше, десь 1578 р. Іван Хведорович віддав до Пилиповича в науку свого учня Гриня Івановича, родом з Заблудова. Гринь учився в Пилиповича два роки, і за науку його платив по умові друкар Хведорович. Але чого навчився тут Гринь? Читаємо, що Гринь навчився «przy panu Iwanu **. Вираз «при пані Івані» не можна розуміти так, ніби сам Хведорович навчив всього цього Гриня. Хведорович не знав (а може — добре не знав) ані різбарства (дереворитство), ані гисерства (словолитство); коли б Хведорович ці ремесла знав, то він не потрібував би замовляти все це для своєї нової друкарні за велику платню Гриневі 1583 р., коли сам знаходився в дуже скрутному матеріальному стані,— вигідніше було б зробити все це самому. Отже я такої думки, що різьбі по дереву навчився Гринь від Пилиповича, цебто, що сам Пилипович був не тільки малярем, але також і друкарським робітником; можливо, що це він зробив Хведоровичу ті черенки, якими той видрукував свого «Апостола» 1574 р. у Львові; можливо також, що Пилипович робив черенки та різні прикраси й для Острізької друкарні. У всякому разі друкар Хведорович не мав рації витрачати свої кошти (а їх у нього ніколи не було зайвих) на навчання Гриня малярства в нашім розумінні слова. Не забудьмо, що в той час не рідко робітники хоч належали до одного якогось цеху, але працювали ще й коло чогось іншого; крім цього, тоді цех малярський був спільний з цехом злотничим. Правда, 19 березня 1582 р. Пилипович

---

* Примірник Національного музею у Львові. № 641.

** Ptaszycki. Rozprawy i sprawozdania. 1886. T. XI. C. 31. Акт № 14 за 1583 р.

під присягою заявив львівському урядові, що він два роки вчив Гриня малярства.

Про Лавріна Пилиповича:

Ptaszycki. Iwan Fedorowicz // Rozprawy i sprawozdania. Краків, 1886. Т. XI. Акти № 13 і 14. С. 30—33.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 58, 430, 506; Т. XI. С. 3, 4, 29, 40; Т. XII. С. 152.

Bostel F. Z dziejów malarstwa lwowskiego. Краків, 1896. Т. V. № 12, 14, 15, 16, 19, 22. В цім же журналі в т. IV див. ще працю М. Лозинського про львівських малярів.

Голубець М., в «Збірнику Львівської Ставропигії». Львів, 1921. Т. I. С. 311.

Про Пилиповича див. ще вище, на с. 147—149.

17. **Пилипович Іван,** друкар і дуже добрий різьбар, українець з походження. Працював у Львові як друкар польський, а 20 квітня 1757 р. добув собі королівського привілея на друкування українських книжок, добув його не чистим шляхом. Пилипович замовив собі в Сокалі відлити українські черенки і вже збирався приступити до друку. Але Братство, довідавшися про підступ Пилиповича, негайно потягло його до королівського та епископського судів і наляканий Пилипович без тяганини 23 вересня того ж року зрікся своїх прав і віддав Братству свого привілея.

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polskiem. 1826. Т. I. С. 414—416.

Lelewel. Bibliograficznych ksiąg dwoie. 1826. Т. II. С. 226.

Zubrzycki. С. 32—33, 47.

Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuk. Т. V. С. LXV,— привілей Івану Пилиповичу на друкарню.

18. **Половецький Степан** довго працював при братській друкарні. Року 1664 акти звуть його ще «друкарчиком», а пізніше, десь в роках 1668—1672 Половецький був управителем друкарні. З актів бачимо, що 11 серпня 1669 р. цьому друкареві заплачено 360 злотих за 1550 «Часовничків», цебто по 7 грошей за примірник; в цім же році Братство видає йому велику суму — 1170 злотих; 1670 р. 19 серпня Половецькому замовлено видрукувати 800 «Шестодневів» по 1 злоту за примірник і 300 Єрмолойчиків по 10 грошів за примірник; в січні 1671 р. Братство вже прийняло від нього 812 «Шестодневів»; 1 квітня 1671 р. Половецькому замовлено видрукувати 3000 «Граматичок», по 1 1/2 грошу за примірник. Як бачимо, управитель друкарні все працював за умовлену ціну від примірника. Половецький був товаришем у Скульського ще 1645 р.

Zubrzycki. С. 26.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XI. С. 251, 262, 265, 487, 494, 540 (591—593?).

19. **Рудницький Андрій,** словолитчик львівський,— maister kunsztu gisarskiego. Року 1716 16 лютого Братство підписало з Рудницьким умову — відлити для Братства т. зв. тріодійний шрифт по 10 злотих від каменю, з матеріалу братського, їх же інструментами. При умові свідком підписався друкар Василь Ставницький.

Архив. Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XII. С. 425—426.

20. **Сідляр Сачко Сенькович.** У Львові, на Краківському передмісті, жив підміщанин Семен (Сенько) Сідляр. Була це людина дуже впливова між своїми та добре освічена. Семен був у близьких стосунках з кн. Андрієм Курбським, що жив тоді на Волині, в Миляновичах. Року 1580 в січні А. Курбський написав листа до Семена, з якого бачимо, що стосунки між цими людьми справді були близькими. «О превозлюбленный мой брате, правоверієм украшенный! — писав князь Курбський до Семена Сідляра.— Єпистолію твою пріях, и прочтох, и выразумих, и познах в тоби искры, от Божественнаго огня возгореніем являємыя... Сам потщися навидати мя, прошу тя, в тех приключившихмися бедах; аще могло быти, тогда, благодать Духа на помощь призвавши, усты ко устом беседовати будем».

Коли до Львова прибув друкар емігрант Іван Хведорович, він довго оббивав високі пороги, проте не міг добути собі серед знатних осіб потрібних коштів на «боже діло». Але Хведорович натрапив на Семена Сідляра, і підміщанин цей врятував велику культурну справу — позичив друкареві 700 злотих, величезну суму на той час.

У Семена був син Сачко, і ось цього Сачка Сідляр і віддав до Хведоровича в науку, і Сачко Семенович (чи Сенькович) Сідляр став чи не найпершим друкарем львівським із українців. Старий Семен Сідляр помер десь 1583 р. і всі його справи заступив невдалий син його Сачко.

По звичаю тогочасному, Сачко був не тільки друкарем, але й книгарем,— перше продавав книжки Хведорівські, а потім і віленські. Пізніше він працює разом з отчимом своїм — Семеном Корункою,— разом вони мають друкарню й книгарню в домі Івана Білдаги*, що досталися їм за борги від Івана Хведоровича; разом мають також друкарню в Костянтинові, у книгарні Острізького. Пізніше, 1588 р. вони продають ці свої друкарні, разом з книжками, Кузьмі Мамоничу до Вільни.

---

* Дім Івана Білдаги стояв поруч із домом Ставропигії, тепер на вулиці Бляхарській ч. 7 (дім цей тепер у руїнах).

Сачко, вкупі з своєю жінкою Євфимією Богатирівною, не зле торгував книжками і в разі потреби позичав гроші Хведоровичу. Хведорович помер, не заплативши Сачкові дуже великого боргу, і цей учень його, за два дні до смерті Хведоровича, 4 (14) грудня 1583 р. наклав арешта на рухоме майно Хведоровича в сумі 500 злотих. Справа ця довго ще й потім тяглася, було навіть і таке, що 27 березня 1584 р. Сачко побив сина Хведоровича, Івана Переплетника...

Року 1588 акти розповідають про цього друкаря таку неприємну історію. Цього року лютувала у Львові моровиця і від неї помер старий довголітній ігумен св. Онуфріївського монастиря о. Леонтій. З цим Леонтієм Сачко був в близьких приятельських стосунках. Прочувши про смерть Леонтія, Сачко перед світом прийшов до нього в келію, забрав ключі від церкви і від скарбниці, і перше сам, а потім з товаришами своїми забрав з скарбниці 500 злотих і багато річей. Свідки пізніше бачили, що Сачко «jadal hoyneрokarmy y drogie рісіа». Але в оправдання Сачка треба сказати, що цю справу піднято лише по його смерті, а що він добре жив, бачили ще свідки ще й до моровиці.

Десь у цю моровицю,— в кінці 1588 р. або в році 1589 Сачко й помер.

Про нього такі акти:

Ptaszycki S. Rozprawy. Краків. Т. XI. № 4, 22, 23, 24, 26, 32 і 34.

Bostel. Pamietnik Literacki. 1902. № II—VI. С. 300—303.

Сказанія князя Курбскаго. Спб., 1833. Ч. II. С. 231—235.

Monumenta Confraternitatis. Львів, 1895. Т. I. С. 223—226.

Папков А. Братства. 1900. С. 6—7.

21. **Скульський Андрій***, міщанин львівський, покінчив львівську братську школу і був добре освіченою людиною, вміло писав вірші, взагалі мав письменницький хист. Він полюбив друкарство і став працювати при братській друкарні, де й вивчився на доброго друкаря. Пожар 1628 р., що знищив братську друкарню, перервав друкарську працю А. Скульського. Але Братство завзялося відновити друкарню, в чому багато допоміг йому молдавський воєвода Мирон Могила-Бернавський **. Року 1630 закінчили братську Успінську церкву, якої ктитором [42] був Бернавський, відновили також і друкарню. Управителем відновленої дру-

* Акти часто звуть його також Скольський: так само часом і сам друкар писався: Скольський.

** Часто пишуть також і Барнавський.

карні став Андрій Скульський. Братство вирішило в достойний спосіб віддячити воєводі Бернавському, що так щедро допомагав будові церкви та відновленню друкарні (усунений з молдавського престолу, Бернавський з 1629 р. оселився в Галичині, в Усті).

І от 23 березня 1630 р. з братської друкарні у Львові вийшла перша по пожарі книжка, твір А. Скульського — «Вирш з Трагодіи Х пасхон» з передмовою-посвятою Мирону Бернавському, підписаною Андрієм Скульським. Скульський розказує про щедру допомогу Бернавського для Братства, а тому «взялем,— каже він,— предся за реч выборне слушную, з залеценьем Типографіи при той помененой Церкви святой, до вельможности Вашое Господарскоє удатися, а хоца ж и напрудце: леч же не так з голыми руками ремесла моєго друкарского, ан без якого ж колвек овоцу и знаку тоито Типографіи... с подлою персоною своєю, пред велможною и высоце поважною особою вашеи Господарскои милости, смити указатися, але якій ж колвек квиточок овоцу єи оздобне оказалого, и вдячне вонного ускубши, яко Ктиторови... и Типографіи, котрая при той же Церкви єсть, на пожиток всеи церкве... Книжечку тую... з уклоном найнижшим приношу». Друкарня вважає за обов'язок свій першу працю свою піднести свойому щедрому добродієві: «Котрую Книжечку, яко снопок першій жнива, на которое ся заносит, и яко квиток овоцу, с котрим предреченная Типографіа церкви показатися маєт, велможности вашей, яко ктиторови своєму, приносит».

Безумовно, в цей час А. Скульський був управителем братської друкарні, коли виступає в її імені перед воєводою Бернавським. В цей саме час під управою Скульського почав працювати й молодий друкарчик Михайло Сльозка, що в скорім часі (може з 1633 р.) сам став управителем братської друкарні. Скульський тим часом, за допомогою Могил-Бернавських, подався на Молдавію, де й зайнявся друкарством; певний натяк на це дав Скульський ще в своїх «Віршах» 1630 р., коли писав у присвяті Бернавському: «до услуги в выдаваню книг хентного мя завше Велможность ваша Господарская знати рачить»*.

Скільки пробув Скульський в Молдавії, не знаємо: там набув він собі добрі матриці та черенки, і з ними й вернув-

---

* В. Щурат у своїй праці «Хрістос пасхон» пише про Скульського (с. 13), ніби він «зараз по 1630 р. вернув на Молдаву і там помагав воєводі Бернавському» в друкарстві. Це не так: в цей час Бернавський був лише ех-воєводою, бо його з престолу усунув Мойсей Могила, і Бернавський проживав з 1629 р. в Усті в Галичині.

ся до Львова десь 1637 чи 1638 р. Тут він зійшовся з Михайлом Сльозкою, що саме тоді влаштовував собі власну друкарню. Скульський увійшов з Сльозкою в спілку, віддав йому привезені черенки, а крім цього, він ще відлив Сльозці українські черенки, і ось цими черенками Скульський 1638 р. й видрукував якісь дві книжки, може «Апостола» й Псалтира. З видань Скульського збереглася до нас лише частина Октоїха, здається, 1639 р., де на кінці наш друкар підписався: «Андрей Сколскій Типограф» *.

Довідавшися про працю Скульського, Братство зараз же в 1639 р. потягло його до суду; розпочався неприємний процес, що закінчився лише аж 1641 р. Братство оскаржило Скульського, що він безправно держить друкарню й податків за неї не платить, і просило львівський магістрат закрити друкарню Скульського, а видрукувані книжки сконфіскувати на користь Братства.

Скульський вперто боронився, вживаючи навіть сумнівних способів. Перш усього, він скаржився, що за цю справу вже побив його братчик Костянтин Медзапета. Крім цього, Скульський запевняв, що він працював у Сльозки «jako czeladnik, albo raczey creditor summy za litery przedane»,— він продав Сльозці свої черенки за 1500 злотих, але той грошей не заплатив. А на саме Братство Скульський вніс того ж 1639 р. довгу скаргу і винив його в цім: 1) свого королівського привілея на друкарство Братство отримало незаконно; 2) цього привілея воно отримало проти прав міста і без згоди магістрату; 3) в королівськім привілеї сказано, щоб Братство не друкувало нічого, королівській владі та церкві римській противного; а між тим все, що тільки видає Братство, все те противне римській церкві, бо ж воно видає схизматицькі книжки, повні помилок; 4) з своєї друкарні Братство має великі доходи, бо в краю тільки одна друкарня руська, з котрої книжки йдуть на Україну, Поділля, Литву, Москву і не відомо ще куди, але ані державі, ані місту з того не дають пожитку; 5) «Друкарня повинна підлягати світлому ординаріатові (католицькому) і магістратові, підлягати так, щоби без цензури ординаріату та без дозволу магістрату нічого в світ не виходило, а то для того, щоби єресь схизматицька не ширилася, Братство видало так багато тисяч книг — ні, не тисяч, а міліонів,— а на цензуру ординаріатові ані одної не подало, ні на одну не отримало дозволу магістрату, і ці книжки з блудами, єресями та схизмами так у світ і вийшли»; 6) «Все, що друкує братська друкарня, лишається

* Примірник Національного музею у Львові. № 287. Л. 348.

на вічні часи. А скільки Братство друкувало й друкує книжок, між ними нема ані одної, яка б не була проти костела римського та проти віри католицької, а через те все схизма росте та росте».

Ось так боронився Скульський — українець, але й цей донос нічого йому не поміг: він програв таки справу,— друк книжок йому заборонено, та й на судовий процес він витратив все, що мав... В цей саме час і Братство було безрадним, бо не мало управителя, а Сльозка лише сміявся з братської друкарні. Отож Братство й помирилося з Скульським і знову прийняло його до своєї друкарні за управителя, і він працює тут десь в роках 1641—1643; товаришем тут був йому друкар Степан Половецький. За цей час видрукував Скульський декілька книжок, між ними Трефологіон 1643 р.

Під цей час покінчилася й справа спілки з Сльозкою. Скульський не мав з чого платити на утримання спільної друкарні, а тому Сльозка прогнав його від себе. Скульський поскаржився на Сльозку перше до суду міського, а потім до бискупського, вимагаючи, щоби Сльозка вернув йому його черенки. Сльозка погоджувався вернути, але вимагав, щоб Скульський віддав йому взяті книжки та позичені 438 злотих. Справа тяглася коло року і тільки 9 жовтня 1641 р. консисторський суд визнав домагання Скульського безпідставними.

Не довго працював Скульський в братській друкарні: 29 червня 1643 р. його запеклий ворог, Михайло Сльозка, став знову управителем братської друкарні, а Скульський пішов на управителя новозаснованої при кафедрі львівській друкарні єпископа Арсенія Желіборського, і тут за роки 1644—1646 видрукував дві книжки. На книжці 1646 р. («Зобранє короткоє науки») він підписався: «Андрей Скулскій, типограф єго мл. господина отца Арсенія Желиборскаго, єпископа Львовскаго»*.

Десь по 1646 р. єпископ Желіборський переніс свою друкарню до Унева; разом з друкарнею перейшов туди на працю й наш А. Скульський; це було йому й на руку, бо працювати у Львові забороняв йому католицький арцибискуп. Проте думки про власну друкарню Скульський не кидав ніколи; придбав був він собі навіть королівського привілея на заснування друкарні, але через брак коштів не міг здійснити своєї повсякчасної мрії.

Року 1651 над головою нашого бідолашного друкаря стряслося велике лихо. Був він у Львові і тоді переловлено

* Примірник Національного музею у Львові. № 708.

якогось листа з Унева до нього. Король наказав 13 червня 1651 р. взяти Скульського на інквизицію за державну зраду,— його запідозріли в шпіонстві на користь козаків. Не раз брали друкаря нашого на страшні тортури,— витягувано йому ноги, печено огнем... І в кінці суд визнав Скульського невинним і вернув йому добру славу, хоч, здається, по всьому цьому бідолашний друкар наш став на старість калікою...

І далі доживав віку Андрій Скульський в Уневі, де займався друкарством; як кожний друкар тогочасний, торгував книжками. Ще року 1654 бачимо Скульського в Уневі — того року приїздив він до львівської братської друкарні «на ревидоване Трефолоіов», за що заплачено йому 3 злотих 12 грошів.

Здається, на старість наш друкар вступив до св. Онуфріївського монастиря; так, під 21 листопада 1655 р. про нього читаємо в книзі братських видатків: «За росказаням панов некоторых далем отцу Іосафови, старцеви, на дрова з 7 гр. 9, послушникови єго Андрееви Скулскому з 3». Року 1665 27 липня Скульський ще жив, бо дав пожертву на Братство.

Про Скульського література:

Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. С. 790; Т. XI. С. 246, 410, 422, 423, 430, 540, 542, 589; Т. XII. С. 438—447: судовий процес Скульського з Братством, а також процес 1651 р. про шпіонаж Скульського.

Zubrzycki. С. 23, 40—41.

Петрушевич А. С. Див.: «Временник» на 1885 р. Львів. С. 118.

Крыловскій А. Львовское Ставропигіальное Братство. К., 1904. С. 282—283.

Свєнціцький Іл. в «Збірнику Львівської Ставропигії». Т. І. С. 327.

Baracz S. Див.: Pamietnik Dziejów Polskich. Львів, 1855.

Łozyński W. Patrycyat i Mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. Львів, 1890.

Szydelski K. Archidyecezya Lwowska na Synodzie w roku 1641; розділ X: процес Скульського з Сльозкою 1641 р. Див.: Przewodnik naykowy i literacki. Львів, 1910. Кн. XII. С. 1106—1108.

Др. В. Щурат. Хрістос пасхон//Записки львівські. 1914. Т. 117—118; окрема відбитка. С. 9—18. Тут найповніша біографія Андрія Скульського.

22. **Сльозка Михайло,** див. про нього вище.

23. **Ставницький Семен** дуже довго працював в львів-

ській братській друкарні і був її довголітнім (з перервами) управителем. Друкарства навчився Ставницький у Сльозки, і коли той покинув братську друкарню, заступив тут його. На початку працював з іншими друкарями, напр. в 1662—1663 рр. служив в Братстві разом з Дмитром Кульчицьким, але пізніше сам управляв братською друкарнею, управляв нею дуже довго, десь аж по 1697 р., коли сліди його в актах губляться. Жив з Братством в повній згоді*. Крім праці в Братстві, С. Ставницький десь в 1670—1680 рр. управляв Унівською друкарнею.

Семен Ставницький видрукував багато книжок і допрацювався доброї слави. Помер він десь в кінці XVII віку, передавши своє місце в друкарні синові свойому Василеві. Ставницького Братство вписало до свого пом'янника.

Про нього література:

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI—XII. Див. покажчик в Т. XII на с. 702.

Zubrzycki. С. 25.

Крыловскій А. Львов. Ставр. Братство. С. 285.

Голубев С. Объяснительные параграфы//Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 531—532.

24. **Ставницький Василь,** син друкаря Семена, рано навчився від батька друкарства і став помагати йому в роботі. Десь уже з 1688 р. молодий Ставницький пішов управителем до новозаснованої друкарні єпископа Шумлянського. Але коли друкарня ця перейшла до Братства, то разом з нею до братської друкарні вернувся Василь Ставницький. Василь був добрим гисером і Братство часто замовляло йому робити черенки. Вже 1694 р. батько Семен підписує контракти на друкування разом з сином. Працював Василь друкар дуже довго. В братських актах згадується про Василя Ставницького аж по 1723 р.

Про Василя Ставницького див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XII, покажчик на с. 701.

25. **Ставницький Петро,** син Семена, брат Василя. Працював в братській друкарні. Під рамою дереворита «Триодіона» 1717 р. читаємо: «Петр: Ставниц:».

«Триодіон» Львівського Національного Музею. № 297.

26. **Хведорович Іван.** Див. про нього с. 68—105.

---

* Правда, в Архиве Ю.-З. Росс. (Ч. I. Т. XI. С. 496) згадується про якийсь позов Братства зі Ставницьким. А 25 червня 1665 р. Братство знайшло у Ставницького, тоді ще drukarczyka, 117 прикладків Псалтиря (надрукував для себе більше умовленого); книжки відняли у Ставницького, а його мали покарати, але друкарчик «obiecał wiecy tego nie czynic y szczyrze cerkwi Bożey służyc», і Братство простило вину молодому друкареві, «zachowuiac onego na dalszy czas». Див. Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. XI. С. 239.

ДРУКАРСТВО ПОЗАЛЬВІВСЬКЕ

Позальвівське друкарство було розвинене в Галичині досить слабенько, проте й воно має певне значення в історії нашої культури. Львівське Ставропигіальне Братство мало собі привілея на виключне право друкарства в цілім краю; королівського привілея цього Братство завзято боронило і всіма своїми силами кидалося на кожного смільчака, хто важився проявити живу ініціативу й заснувати власну друкарню. Королівські привілеї на виключне право друку одній особі чи одній інституції були дуже шкідливими для розвитку нашої культури, бо не давали змоги розростися приватній ініціативі, якої друкарство постійно так потребувало. Великого технічного поступу в друкарстві Братство довго не робило, і часто бувало, що ті приватні друкарні, які часом конкурували з Братством, випускали книжки з технічного боку ліпші від братських.

На галицькій землі було в різний час лише чотири друкарні: Стрятинська, Крилоська, Угорцівська та Унівська; але перші дві, випустивши три книжки, завмерли; Угорцівська була лише мандрівною друкарнею, занесеною на короткий час з Волині; і тільки одна Унівська друкарня вдержалася та проіснувала довгий час.

1. Стрятинська друкарня

Першою позальвівською друкарнею, що заснована проти бажання й проти привілеїв Ставропигіального Братства, була надзвичайно важна в історії нашої культури Стрятинська друкарня, заснована ініціативою львівського єпископа Гедеона Балабана.

Рід Балабанів дав багатьох видатних людей свого часу, а серед них і декількох ієрархів. Гедеон Балаба́н (в миру Григорій, писався: Боло́бан) був людиною дуже освіченою, чим помітно відрізнявся він серед інших тодішніх єпископів. Військовий по першій своїй службі, Балабан мав гарячий, нестриманий характер. Обраний на Львівську кафедру, Балабан не міг жити у Львові, бо там сидів ставленик польського короля, єпископ Іван Лопатка чи Осталовський, а тому Гедеон змушений був проживати в Стрятині [43] або в Галичу. 1576 р. помер Лопатка, і вже з того часу єпископ Балабан міг спокійніше віддатися своїм святительським обов'язкам.

Широко освічений, Балабан скрізь по своїй єпархії підтримував освітні справи і дбав про освіту. Це він допоміг львівському Успінському Братству скластися в міцну організацію, це він перший подбав, щоб викупити застав-

лену Ізраїлю Якубовичу Хведорівську друкарню і дав на це частину коштів, а тому правдивим основником Ставропигіальної друкарні може по праву рахуватися власне Балабан*.

Перші десять років своєї святительської праці Балабан мирно працював з львівським Братством і це було Братству на велику користь. Але з 1586 р., коли патріарх Олександрійський Іоаким надав Братству занадто багато вже вольностей, особливо коли Братство стало ставропигіальним, цебто залежало тільки від патріарха Царгородського (а власне — ні від кого), єпископ Гедеон заворогував з Братством і ця ворожнеча дедалі загострювалася все більше та більше. Під знаком цеї боротьби минуло ціле життя Гедеонове, під цим же знаком склалося й початкове організування самого Братства. З 1597 р. Гедеон став екзархом Вселенського патріарха, але Братство й тепер не хотіло його слухатися, і часто вмішувалося в такі церковні справи, де справді його праця була непотрібною. А це нервувало палкого характером Гедеона і боротьба ставала завзятішою; і ця боротьба обом сторонам, а найбільше Церкві українській, принесла величезні шкоди та втрати.

Отож бачучи, що з Братством йому не вжитися, Гедеон починає думати, як би самому закласти свою власну і школу, і друкарню. Був у його племінник, Хведір Юркович, що проживав в своїм родиннім маєтку Балабанів, в Стрятині на Бережанщині. Балабан палко любив цього племінника. Хведір Юркович молоді роки свої проводив в Італії і отримав там дуже добру освіту. В передмовах до стрятинських видань Гедеон все теплим словом згадує нам про свого любого племінника. «Благородный Феодор Юрьевич Болóбан,— пише він в передмові до Требника 1606 р.— муж многими исправленми цвитый, благочестивых догмат и отеческих преданій зело теплый рачитель, иже не словом точію, но и дилом отеческое благочестіе непорочно храня, найпаче же идеже мнози от многих бывающе, реку в Италіи, суємудрієм внешних ученій прельщающеся, в различныя єреси впадают, и обнажившеся благочестія, от церкве отпадают. Сей же много время в юности тамо пожив, благочестія не повреди, и ниже мало от преданій восточныя церкве уклонися, но якоже посреде огня сый пребысть неопалим, или якоже посреди морских волненій истопленія не под'ят».

* В післямові до «Апостола» 1574 р. Хведорович розказує, що вищі верстви у Львові не допомогли йому в його «божім ділі». Але це обвинувачення не відноситься до єп. Гедеона, бо ж він тоді у Львові не міг жити — там жив єп. Осталовський.

В домі Балабанів жив і типограф Памва Беринда; він теж пізніше теплим словом згадував свого покровителя як «мужа мудрости, книг Божєствных и знающих сіа зелна рачителя». Беринда розповідає, що в домі Хведора Балабана була велика бібліотека, а серед книжок була Біблія на п'яти мовах *.

Ось із цим міцним в благочестії мужем і порішив Гедеон заснувати в Стрятині друкарню. Ініціатива цеї справи безумовно виходила від Гедеона, а кошти давав багатий племінник. Гедеон був в близьких зносинах з патріархом Олександрійським Мелетієм Пигасом, що тоді правив престолом вселенським. Ось цей патріарх, бачучи «паденіє» української Церкви, все радив львівському єпископові «гимнасіа и типографію составити — умноженіа ради книг в преподаніє разума». Ось через ці зносини з славним патріархом і був Гедеон «подвижен священными єго писанми» **.

Десь 1602 р. Гедеон таки «породих дух желаніа»,— заснував друкарню в Стрятині «с споспешником моим и ужиком, благороднейшим господином Феодором Юріевичем Болóбаном, от своих нам именій отеческых всяцем усердіем на само то дило пришедшим». Балабан мріяв про великі освітні та друкарські справи, і на них мав «с поспешника благороднаго Феодора Юрьевича Болóбана, сына брата моєго, с ним же в отчистим дому нашом Стрятине друкарню сставльше, в лепоту яко ноужнеє типарскими орудіи... изобразити непщевахом» ***.

Справа церковних книжок була в той час досить розпучливою: книжки мали багато різних похибок. Ще на одному з Берестейських соборів (чи не 1594 р.) звернули на це пильну увагу і цілий собор доручив власне Гедеону, як людині великої освіти, зайнятися поправленням церковно-богослужбових книжок. «Прежде, множає десяти лет, синоду сущу в Берестьи Литовском, при митрополите Кіевском Михаиле Рáгозе, и прочим єпископом, сбравшимся тогда, прежде отступленіа єго с єдиномысленники своими от єдиныя святыя восточныя кафолическия Апостолския церкве, многоє от них изысканіє и смотреніє о великом разногласіи действій церковных быть. О них же на сборе срасмотревше, и смиренному мне, єпископу Львовскому,

---

* Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. Додатки. С. 185, 187.

** Передмова до Служебника стрятинського 1604 р. Думка Бандтке, ніби Стрятинська друкарня повстала з Остріжської, безпідставна; див.: Hist. druk w Król. Polsk. II. 154.

*** Передмова до стрятинського Требника 1606 р.

поручишя всяко тщаніе, и попеченіе сотворити о исправленіи книги» *.

І ото на основі такої постанови Берестейського собору Гедеон і приступив до поправлення найпотребніших книжок — Требника та Служебника; для цього Гедеон заклав в Стрятині школу, і вчителі її працювали також коло виправлення книжок; допомагав, звичайно, сам єпископ, а також і Хведір Юркович,— «єму же все тщаніе и попеченіе о сем бяше, еже книги, церкви потребныи, на свет издати» **.

Первенцем стрятинської друкарні був Служебник, що побачив світ 22 січня 1604 р. Служебник цей має велике значення, бо він був уже добре виправлений; правив його сам Гедеон; про це він розповідає так: «от древних опасно имеющихся звод стяжавши, прилежно изследивше и исправивше, вашей братской любви издаєм» ***. Такий виправлений Служебник і вийшов в отечестем дому нашем Стрятине, в новосооруженой типографіи господина Федора Болóбана» ****.

Другою книжкою, що вийшла з Стрятинської друкарні, був Требник. Ще на Берестейськім соборі звернули пильну увагу власне на цю книжку і доручили Гедеонові її виправити. Це була велика робота, але разом з тим і велична культурна праця. Требник був надзвичайно потрібний, але доброї редакції його у нас тоді ще не було. І Гедеон жваво прийнявся за цю працю. Зібрав він велике число списків Требника з різних земель,— з Валахії, Молдавії, Сербії, крім багатьох своїх,— але у всіх цих Требниках не знайшов він єдності. Про все це Гедеон написав «изрядному кормчію корабля Христова», патріарху Мелéтію, розповідаючи йому про свої сумніви, щодо Требників, і просячи прислати доброго грецького Требника. Патріарх, «не презрев моленіа», прислав йому Требника «добре исправленаго по древних св. Горы требников», навіть підписав його власноручно, наказуючи видрукувати його «в общую ползу великоименному російскому роду» *****.

---

* Передмова до стрятинського Требника 1606 р.— Зазначу тут, що на одному з Берестейських соборів (здається, 1591 р.) підкреслювалася необхідність заводити друкарні; згадку про це дає такий уривок з листа владики Володимирського від 25 березня 1595 р. до князя К. Острізького: «Припоминать ми в. м. рачыш сыноды Берестейские, з стороны школ и друкарни, же ся тому досыть не деет». Див.: Русская Историческая Библиотека. Спб., 1903. Т. XIX. С. 603.

** Там само.

*** Передмова до стрятинського Служебника 1604 р.

**** Там само, післямова.

***** Передмова до Требника 1606 р.

На Требникові зазначено, в післямові, що ця книга «изследована и исправлена бысть тщанієм многогрешнаго Феодора К.»; можливо, що це був дидаскал та ігумен львівського Братства Хведір Кассаниди *. Книжку розпочато друком 22 липня 1605 р., скінчено 19 вересня 1606 р.; надруковано її «властным коштом и накладом» Хведора Юрковича, «с советом и благословенієм» єпископа Гедеона. Але кінця цеї книжки не побачив вже щедрий меценат,— Хведір Балабан помер 24 травня, перед виходом книжки. Требник цей в нашій літературі довго був улюбленою книжкою, надзвичайно поважаною.

Стрятинська друкарня була дуже добре уряджена; з технічного боку стрятинські видання надзвичайно гарні, значно кращі від львівських братських. Шрифти розкішні, великі, особливо Служебника (т. зв. євангельський); шрифти ці трохи нагадують Хведорівські, але зроблені не з них,— їх зроблено на зразок давнього київського уставу. Видання ці мають багато графічних дуже гарних оздоб.

Тут, в Стрятинській друкарні розпочав свою друкарську працю й славний друкар український Памва Беринда; можливо, що він управляв цею друкарнею. Пізніше, 1627 р. Беринда з приємністю згадував цей час своєї молодості, коли він працював в Стрятинській друкарні, «в зацном дому Балабанов, як у власных родичов живучи и добродействе гойне заживаючи» **.

Але Стрятинська друкарня не довго існувала — працювала вона щось коло чотирьох років, а далі спинилася: 24 мая 1606 р. помер господар її, Хведір Балабан, а скоро по тому, десь коло 10 (20) лютого 1607 р., помер і Гедеон Балабан, душа та ініціатор Стрятинської друкарні. Балабан ще мріяв про більшу друкарську працю, мріяв випускати книжки «єдина по друзей», хотів друкувати «и иними языки и писанми» ***, мав уже готові рукописи, але смерть перервала всі культурні заміри Балабанові... ****

Здається, збирався Гедеон Балабан друкувати щось і латинкою; так, знаємо, що племінник його, архімандрит унівського монастиря Ісаія Балабан 1606 р. купив друкарню

---

* Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903. Кн. III. Примітки. С. 33.

** Лексикон Словенороссkій. Передмова.

*** Передмова до Служебника 1604 р.

**** В інвентарі львівської Успінської церкви з 1637 р. читаємо: «Євангеліе учителное Крилоское, Євангеліе учителное друку Стрятинского». Див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. С. 159; це цікава вказівка, але трудно сказати, що вона значить, бо стрятинського «Учительного Євангелія» не знаємо.

у львівського радника Андрія Мудровича; можливо, що зробив він це для Гедеона *.

Єсть відомості, що про видавничу діяльність мріяв так само й Хведір Балабан; Беринда свідчить, що Хв. Балабан мав намір видати навіть Біблію, і просив для того у патріарха Мелетія прислати йому добру грецьку Біблію з своїм посвідченням, «яко чиста єст от блудов и измен иноверцов» **.

Стрятинська друкарня в історії української культури стала славною не тільки своїми дуже коштовними виданнями, але також і тим, що вона дала початок до заснування київського друкарства, бо пізніше цю друкарню, «пилом припалую», купив Києво-Печерський архімандрит Єлисей Плетенецький [44] і перевіз її до Києва, до своєї Лаври. Доля судила таким чином, щоб друкарство до Києва перенесене було з Галичини.

На жаль, ми ще не маємо якоїсь спеціальної розвідки про таку важливу Стрятинську друкарню. Про неї зазначу:

Передмови та післямови до стрятинських видань — Служебника 1604 р. та Требника 1606 р.

Беринда П. Лексикон Словенороссκій. К., 1627. Див. тут посвяту книги синам Хведора Балабана.

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. polsk. 1826. T. II. C. 154.

Zubrzycki D. Historyczne bodania. 1836. C. 50—51; мало й недокладно.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 684—685.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 433.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 408.

Архангельскій А. Очерки из исторіи зап.-русск. литературы. М., 1888. С. 78—79.

Каманин И. К исторіи Кіево-Печерской Лаврской типографіи//Кіев. Стар. 1894. Кн. 8. 276—278,— автор твердить, що Ісаія Балабан продав Стрятинську друкарню до Києва 1613 р.

Крыжановскій Е. М. Собраніе сочиненій. Т. I. С. 67—87; тут про стосунок Требника Балабанівського до Требника П. Могили.

Гильтебрандт П. Балабан Гедеон и его три книги//Русская Историческая Библіотека. Т. XIX (або: Памят-

---

* Див. про це вище.

** Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. Додатки. С. 185 і 187.

ники Полемической литературы в Западной Руси. Т. III). Спб., 1903. Примітки. С. 1—33. Це цінна праця про Стрятинські видання,— про Служебника 1604 р. С. 4—12 та про Требника 1606 р. С. 12—33; в статті єсть уваги про друкарську справу взагалі. Рец. Ів. Каманина в «Кіев. Стар.». 1900. Кн. XI. С. 87—89.

Титов Ф. И. Разъяснительные параграфы//Труды Кіев. Дух. Акад. 1907. Кн. VI. С. 298—309.— Стрятинська друкарня належала тільки Хведору Балабану, а не єпископу Гедеону.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 55—62.

Стрятинські видання мають цікаві українські наголоси; про них див.: Огієнко І. Св. Служба Божа мовою українською. Львів, 1922. Ч. II. С. 17—18.

Про Стрятинську друкарню див. також нижче, в розділі XII: про початок київського друкарства.

2. Крилоська друкарня

Гедеон Балабан, єпископ львівський, як ми бачили, мав широкі плани освітньої праці серед українського народу. Він задумав виправляти церковно-богослужбові книжки і вже виправленими друкувати їх. Для цих планів одної Стрятинської друкарні було мало і єпископ задумав закласти ще одну друкарню, вже на свої власні кошти. «Аз, смиренный Гедіон Болóбан,— пише він,— видех церкви божій быти зело потребна, видя же и иных благочестивых и христолюбивых людей тщаніе творящих о священных книгах, взревновах» *,— задумав і собі закласти друкарню, а до того він мав на це також благословення патріарха Мелетія Пигаса.

І Балабан десь 1605 р. й заклав нову друкарню в Крилосі [45]. Крилос — це пригород давнього Галича, тепер повіту Станіславівського, був колись резиденцією митрополита Галицького, а пізніше належав до так званих столових дібр львівських єпископів. Гедеон задумав так потрібні тоді «Учительне Євангеліє» та Псалтир «издати з друкарни моеє крилоское» **; крім цього, з його наказу переклали з грецької мови твори св. Іоана Золотоустого: «Про священство» та «Бесіди на Діянія» ***. В першу чергу Ге-

* Передмова до крилоського «Учительного Євангелія» 1606 р. Примірник бібл. Наукового Товариства у Львові. № 18906.

** Передмова до стрятинського Требника 1606 р.

*** Филарет. Обзор русской духовной литературы. Спб., 1884. С. 169. По вид. 1859 р. С. 233.

деон вирішив друкувати «Учительне Євангеліє», твір св. Калиста, архієпископа Царгородського.

Перед друком книжку добре виправили. «Сбравши на дило се людей,— розказує Гедеон,— искусных в художестве том, повелех изследовати и на многих местех исправити ея». Книжка вийшла в світ 1 жовтня 1606 р. «при столечной церкви епископіи Галицкои, Успенія Пречистыя Владычица нашея Богородица на Крилоси» *, вийшла «в общую ползу великоименитому російському роду». Кошт і наклад на цю книжку дав сам Балабан, про що він і розповідає: «з друкарьни своєє крилоское властным коштом и накладом своим изъдати потщахся».

«Учительне Євангеліє» видрукуване дуже гарно, з розкішними оздобами. На жаль, це був останній друк єпископа Балабана — смерть припинила його широкі мрії освітньої праці на користь народу українському.

Про долю цеї друкарні певного не знаємо, але здається, що вона, разом з друкарнею Стрятинською, перейшла потім до Києва.

Про Крилоську друкарню зазначу:

Передмова та післямова до «Учительного Євангелія». 1606.

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polsk. 1826. T. I. C. 118 i 323.

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. C. 48—50.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 685.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 433.

Гильтебрандт Петр. Балабан Гедеон и его три книги//Русская Историческая Библіотека. Спб., 1903. Т. XIX. Примітки. С. 42—48. Це цінна стаття про крилоське «Учительне Євангеліє» 1606 р.; докладно описано цю книжку; дано знімки з «Учительного Євангелія». Рец. Ів. Каманина в «Кіев. Стар.» 1900. Кн. XI. С. 87—89 (рец. на окрему відбитку з 1900 р.).

3. Угорцівська друкарня

Давнє українське друкарство мало було похоже на друкарство сучасне. В давнину, як ми бачили, найчастіше друкарство розвивалося в руках окремих меценатів. Багаті люди, надумавши видрукувати якусь книжку, звичайно запрошували до себе друкаря тільки на якусь певну працю;

* Післямова до «Учительного Євангелія» 1606 р.

закінчивши замовлену книжку, друкар був вільний. А то часто було й так, що сам друкар знаходив собі потрібного видавця-мецената, спокушуючи його на видатки уміщенням в книжці меценатського герба та голосних віршів на нього.

От з цього погляду багато наших давніх друкарень можна б назвати «бродячими» чи «мандрівними». Таких мандрівних друкарень в старовину було багато, наприклад, друкарня в Несвіжу, Тяпинського, Кирила Транквиліона, Соболя і др.; та власне мандрівним друкарем був і фундатор українського друкарства, Іван Хведорович. Такою ж мандрівною друкарнею була й Угорцівська.

Мандрівних друкарень в давнину безумовно було більше, ніж ми їх знаємо; а що це було так, про те свідчить хоча б ось це місце з умови 1643 р., яку склали між собою львівське Братство та Сльозка, — в умові, між іншим, читаємо, що в той час «zgola niemal kazdy diak albo tez Pop usiłu ie na swa prywate drukarnie wystawić i na siebie drykować» *.

В історії волинського друкарства почесне місце займає друкар-монах о. Павло, або «пречестный в іеромонасех господин отец Павел Домжив Люткевич», як зве його давній акт **; повне ім'я його було: о. Павел Домжив Люткович Телиця ***. Хто такий був о. Люткович,— не знаємо; мова писань його має багато ознак західноукраїнських, а тому треба думати, що він був родом десь з західної України, з західної Волині, а може й з Галичини. Постриження в монахи прийняв о. Павло в Києво-Печерській Лаврі **** і тому все мав замилування до цього монастиря.

Аж до смерті своєї о. Павло працював разом з товаришем своїм, теж монахом, о. Сильвестром. М. Максимович твердить, що о. Павло та Сильвестр були чернцями волинського Загорівського монастиря (заснованого 1566 р.), хоч підстав для такого твердження Максимович не подає *****; думаю, що це було справді так, бо ці монахи вдержували зв'язок з Загорівським монастирем ******. Ці

---

* Zubrzycki. Historyczne badania... Львів, 1836. С. 53.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 642.

*** Акти найчастіше звуть цього друкаря о. Павел, також: о. Павел Домжив, о. Павел Люткович, о. Павел Телиця; пишуть: Люткевич, частіше — Люткович, часом — Людкович. Пригадую тут, що в I т. «Памятников» (К., 1848. С. 141) замість Люткович Телиця надруковано «Моткович Гянца», і цього «Мотковича» часто згадують наші дослідники замість Люткевича.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 642.

***** Собраніе сочиненій. Т. III. С. 672.

****** Про це див. нижче, в розділі про Четвертинську друкарню.

монахи склали собі похідну друкарню, але де саме, точно не знаємо; можливо, що в Загорівському монастирі. Певне, на запрошення прибули наші друкарі до Галичини й оселилися в Угорцях[46] на Самбірщині. Угорці належали тоді православному магнату Олександру Хведоровичу Шептицькому; не виключається можливість, що це власне він запросив наших друкарів до себе.

Дослідники звичайно пишуть, слідом за Д. Зубрицьким *, ніби в Угорцях був невеличкий монастир; Петрушевич навіть твердить, ніби «типографія в Угерцах принадлежала монастырю», а сам монастир «не назывался ли Чорненским **. Але про існування монастиря в Угорцях не маємо ніяких звісток; коли б же монастир такий справді був, про це певне згадав би був о. Павло в своїх угорцівських виданнях. Думаю, що друкарня належала власне о. Павлу Лютковичу, бо виїжджаючи з Угорців, він забрав цю друкарню с собою ***. Певне, до Угорців Лютькович приїхав вже з готовою друкарнею.

Коли саме прибули друкарі до Угорців, точно не знаємо; певне, десь в 1617 р. Друкарі оселилися в маєтку Шептицького і зараз розпочали тут свою працю. Друкарня о. Лютковича існувала на кошти Олександра Шептицького, чому про угорцівські видання часом писали, що вони «печати пана Шептицкого в Угорцах» ****.

Яка книжка вийшла першою з угорцівської друкарні, цього остаточно ще не можемо сказати. Річ у тім, що ще 1851 р. польський вчений Вишневський подав, ніби: «tenże Lutkowicz wydal po rusku: Wyklad wiary w Uhorcach 1611» *****; це категоричне твердження збило декого з вчених дослідників, і вони почали вважати первенцем угорцівського друку «Виклад віри» 1611 р., хоч книжки цеї до до нашого часу не дійшло, і ніхто її, крім Вишневського, не бачив. Допустивши, що Угорцівська друкарня надрукувала першу свою книжку ще 1611 р., буде зовсім не зрозумілим, чому ж ця друкарня мовчала потім аж шість літ, до 1617 р., більш подібним до правди буде думка, що Вишневський «Собраніе словес» по змісту назвав «Wyklad wiary», а рік 1611 — у нього просто коректурна помилка замість

---

* Historyczne badania. 1836. С. 52.

** Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 52 і 462.

*** Деякі прикраси угорцівських видань повторюються в дальших виданнях о. Павла.

**** Київ. Стар. 1889. Кн. XI. С. 443.

***** Historya Literatury. T. VIII. C. 434.

1618 *; цікаво, що «Собранія словес» Вишневський зовсім не згадує.

Ось тому первенцем Угорцівської друкарні треба вважати «Собраніе вкратце словес от Божественнаго писаніа», на 48 л., що побачило світ «в Угорцах, року 1618, месяца марта 30 дня»; книжку цю «выдруковано коштом и накладом благочестиваго єго мл. п. Александра Шептицкого з Шептич; працею і стараньєм ієромонаха Павла Домжива Лютковича, ієродіякона Селивестра» **. Змістом своїм ця книжка — це підручник «ку науце и цвиченію младолитних отрочат» ***. Цікава мова цеї книжки,— тут дуже багато українських слів та виразів, цінних для історії української мови; часом і цілі молитви подаються по-українськи, напр. на л. 3 «За молйтов святых отец наших» і т. п.; пояснення молитов дано по-українському; дуже багато полонізмів, характерних для західно-української мови («просимо взглядом того, же..., рыхло, кольвек і т. п.).

Другою книжкою, видрукованою в Угорцях, був «Краткій хронологическій летописец»; сама книжка до нас не дійшла, але маємо список її, в кінці которого зазначено, що його списано з книги «Литовских печатей, печати пана Шептицкаго в Угорцах, лита Господня 1619 года, а та книга находится у Алаторца у Кузьмы Власова» ****.

Третьою книжкою Угорцівської друкарні були: «Апостолы и Євангеліа чрез все недели и праздники» 1620 року, на 136 л.; на об. останнього листа читаємо: «В Угорцах. В друкарни ієромонаха Павла Домжива Лютковича»; на об. заголовного листа уміщено герба Шептицьких. Ці «Апостоли» — це останній угорцівський друк *****.

Угорцівські видання бідні й прості технікою; прикрас дуже мало, та й ті вбогі; киноварі [47] нема. Черенки «Собранія» 1618 р. та «Апостолів» 1620 р. цілком різні,— в «Апостолах» шрифт дрібненький, трохи нагадує острізький, а в «Собранія» він значно більший ******.

1621 р. десь коло 20 грудня помер благочестивий Олександер Шептицький. Друкарям не було чого більше робити в Угорцях і Павло Домжив Люткович разом з своєю друкарнею подався аж до Минська, де й став ігуменом Петро-

* Всю заплутану справу з «Викладом віри» 1611 р. добре розповідає й аналізує Ю. А. Яворський у своїй праці: «Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти» 1629 года». Спб., 1912. С. 7—10. № 407.

** Описую по примірнику Національного музею у Львові.

*** Голубев С. Бібліографіческія замечанія. К., 1876. С. 43.

**** Кіев. Стар. 1889. Кн. XI. С. 443.

***** Примірник Національного музею у Львові. № 421.

****** Порівнюю примірники Національного музею у Львові. № 407 та 421.

павлівського монастиря. Але зносин з родиною Шептицьких він не поривав. Так, на річницю смерті Олександра Шептицького він надрукував нову книжечку: «Казаньє на чиненю памяти по зешлом єго милости пану Александрови Феодоровичу Шептицком», 20 грудня 1622 р. На л. 2 посвята: «Благочестивой дочци церкви святой апостольской, єи милости панеи Феодоровой Шептицкой, панеи Маріи Турянковне и сыну єи пану Петрови Феодоровичу Шептицкому. Смиренный Павел Дóмжыв Лю́ткович, игумен менскій, благословенства божого зычит».

Про дальшу долю цих друкарів, Павла та Сильвестра, див. XI розділ. Огляд Волинських друкарень, § 6—8.

Про цю друкарню писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 52—54.

Максимович М. Сочиненія. К., 1880. Т. III. С. 672 і 685.

Wiszniewski M. Historya Literatury. 1851. T. VIII. С. 434.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 52, 462; доповнення, 1891. С. 203.

Малышевскій И. И. Новый рукописный сборник западно-русских полемических сочинений//Труды Кіев. Дух. Акад. 1875. Кн. IV — про «Собраніе» 1618 р. та «Виклад віри» 1611 р.

Голубев С. Библіографические замечанія. К., 1876. С. 42—44, 71 — Питання про «Виклад віри».

Петров Н. И. Описаніе рукописей церковно-археол. Музея при Кіев. Дух. Акад. 1879. Т. III. 550.

Каратаев И. Описаніе славянорусских книг. Спб., 1883. № 206, 243, 261 і 270; тут і література з Описів про угорцівські питання.

Булгаков Ф. Иллюстрированная історія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 264 і 269.

Леонид Арх. Типографія в Угорцах іеромонаха Павла Домжива-Лютковича//Кіев. Стар. 1889. Кн. XI, С. 442—444: про книжку «Летописец» 1619 р.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти» 1629 года. Спб., 1912. Відбитка з «Известій Отд. русск. яз.» 1911. Кн. 4 і 1912. Кн. 1; це поважний і цінний дослід всеї друкарської праці о. Лютковича та о. Сильвестра.

Памятники, изданные Кіев. Коммиссіею для розбора древних актов. К., 1898. Вид. 2. Т. I. Розд. I. С. 64—66.

Архив Ю.-З. Росс. К., 1883. Ч. I. Т. VI. С. 352, 597, 614—615, 642, 697—700, 703—704.

4. Унівська друкарня

Провінціальною друкарнею, що мала певне значення, що існувала досить довго, була Унівська друкарня — при давнім Успінськім монастирі в селі Уневі коло Перемишлян.

Про початок Унівської друкарні дослідники звичайно повторюють стару думку, подану ще Д. Зубрицьким, ніби цю друкарню заснував десь між 1669—1671 рр. архімандрит унівський Варлаам Шептицький *. Але думка ця не має під собою міцних підстав.

Унівську друкарню заложив єпископ львівський Арсеній Желіборський. Як ми вже бачили (с. 140—142), для потреб своєї єпископії Арсеній Желіборський заснував у Львові свою власну друкарню, де й друкував в 1645—1646 рр. Але політична завірюха, що скоро по цьому настала, не дала змоги розвинутися цій друкарні у Львові, і вона по перших друках припинила свою діяльність. Але пізніше Арсеній Желіборський, як архімандрит унівський, переніс свою готову друкарню зо Львова до Унева. Сюди ж зо Львова перейшов і управитель друкарні Андрій Скульський; 1651 р. на інквизиції Скульський показав, що жив він в Уневі і займався друкарством **, отже маємо свідоцтво, що вже в 1651 р. в Уневі була друкарня, хоч унівських друків за цей час до нас не збереглося.

Первенцем унівського друку, що дійшов до нас, були «Петныи Акафісты», котрі вийшли у світ 25 травня 1660 р. На книжці зазначено, що вона виходить «Благословеніем и накладом ясне в Христе превел, его мл. господина отца Арсеніа Желиборского, мл. Бж. єпископа Львов. Галиц. Камен. Под., Архиман. Уневскаго. Первое типом издася, в той же св. обит. Уневской». На об. вихідного листа — герб Арсенія Желіборського, а далі йде передмова його; в цій передмові читаємо: «Умыслисмо, православный Чытелнику, сію книгу, Акафисты нареченную, на свит з друкарни нашои и за коштом нашим препослати» ***, а далі знаходимо: «дило рук нашых... з друкарни нашои» ****. Шрифт видань з львівської друкарні Желіборського і друкарні унівської — цілком однаковий *****.

---

* Historyczne badania. С. 54. Див.: Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 686.

** Записки. Львів. Т. 117—118. С. 153.

*** Примірник Національного музею у Львові. № 386. Л. 2.

**** Так само. Передмова. Л. 4 б.

***** Пор., скажемо, № 657, 708 і 386 в Національнім музеї у Львові.

Все наведене дає нам повну змогу вважати єпископа Арсенія Желіборського за фундатора Унівської друкарні *.

Але Желіборський не встиг більше нічого видрукувати в своїй новій Унівській друкарні — він помер 1663 р. Відновив унівське друкарство вже архімандрит Варлаам Шептицький (1670—1710). Певне львівське Братство чіплялося до Унівської друкарні, а тому Шептицький набув собі королівського привілея на неї.

1670 р. 21 жовтня з Унівської друкарні вийшла нова книжка, перша за архімандритства В. Шептицького: «Выклад о церкви святой». На книжці зазначено, що вона виходить «за привилеєм єго кор. мл.», а також «за произволеніем преподобнейшаго господина отца Варлаама Шептицкого, Архимандриты Уневского». На л. 13 знаходимо тут передмову до чительника, а під нею підпис: «Симеон Ставницкій, типограф».

Звичайно, львівське Братство зараз же потягло архім. Шептицького до надвірного королівського суду; до вирішення справи Шептицькому заборонили друкувати в монастирі, та й сам він погодився зачекати з друкуванням; до того ж татарський напад також перешкодив друкарству.

Але з 1678 р. Варлаам Шептицький знову розпочинає друкарство в Унівськім монастирі. Справді, цього року вийшов Псалтир, з поміткою: «За привилеєм єго королевскои милости»; на останнім листі підписався друкар: «Димитрій Кулчицкій, гисер и типограф уневскій». І аж до своєї смерті (1715 р.) Варлаам Шептицький (з 1710 р. єпископ львівський) вільно друкував в Унівській друкарні потрібні книжки.

Новий єпископ, Афанасій Шептицький, довгий час (1722—1746) ворогував з львівським ставропигіальним Братством, бажаючи, щоб Братство у всьому йому підлягало і щоб давало йому свої видання на цензуру. Він підняв цілу справу про «схизматицькі» видання Братства, справа довго точилася (див. про неї на с. 88), а покінчилася тим, що Шептицький відновив друкарство в Уневі і 1732 р. випустив «Собраніе припадков», а 1733 р.— Служебник.

Братство не хотіло поступитися, і розпочався знову дов-

---

* При бажанні можна б початок друкарства в Уневі віднести й на 1617 р., бо власне в цім році відомий Кирило Ставровецький, спорядивши собі невеличку друкарню, розпочав в Уневі друкування свого відомого твору: «Зерцало Богословія». Див. про це нижче, в розділі про Почаївську друкарню. Крім цього, ще р. 1606 архімандрит унівський Ісаія Балабан купив для чогось друкарню у львівського радника Андрія Мудровича, див. вище.

гий процес з Афанасієм Шептицьким (з 1729 р. він став митрополитом). І тільки аж 31 жовтня 1740 р. закінчився суд,— митрополитові дозволялося друкувати лише такі книжки, яких Братство ніколи не друкувало; а свої видання Братство мало друкувати й надалі. Звичайно, це був тяжкий удар для Унівської друкарні. Вона працювала й далі, хоч тепер вже часом доводилось їй до праць, друкованих в Уневі, додавати титул друкарні Почаївської *.

Існувала Унівська друкарня й далі, під недріманим оком ревнивої Львівської Ставропигії. Здається, Ставропигія вчинила ще якийсь процес і вже 1770 р. Унівській друкарні не було чого робити, і, може, правдива думка А. Петрушевича (за Д. Зубрицьким), що «продала Уневская Архимандрія свою Типографію Почаевской обители, о чем свидетельствует внешнее сходство типов обоих типографій» **.

Унівська друкарня — це єдина з позальвівських друкарень, що так довго існувала,— з постійними й великими перервами більше ста років. Випустила ця друкарня понад 25 книжок, правда — книжок другорядних, що особливого значення в історії нашої культури не мають. Львівська братська друкарня своїми процесами не дала нормально розвинутися друкарні Унівській, і по 1770 р. вона цілком заниділа. А та вперта боротьба, яку архімандрити унівські увесь час так настирливо таки вели з львівським Братством, зробила друкарню Унівську мало популярною.

Про Унівську друкарню, на жаль, ще не маємо так потрібної окремої розвідки. Про друкарню цю писали:

Zubrzycki D. Historyczne badania. C. 30—31, 54—56.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 686—687.

Петрушевич А. Историческія известія о древней Архимандріи чину Св. Василія В. в селе Уневе Округа Золочевского // Пчола. Львів, 1849. № 16—19.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiey. 1851. T. VIII. C. 436.

Петрушевич А. Историческое известіе о древней почаевской обители//Галичанин. Львів, 1863. Кн. І. Вип. 3 і 4. С. 170.

Буцманюк Іван. Унів і єго монастирі. Жовква, 1904. Відомості про друкарню некритичні й неправдиві.

Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 729—731: питання про перехід Унівської друкарні до Почаєва.

---

* Zubrzycki. C. 56.

** Галичанин. Львів, 1863. Кн. І. Вип. 3 і 4. С. 170; Zubrzycki. C. 55.

IX. ДРУКАРСТВО НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

Підкарпатська Україна або Угорська Русь — це найдальша західна українська земля, та земля, що її ще в глибокій давнині відірвано від українського материка, і вона вже ніколи не належала до політичної організації українських земель. Вищі українські верстви тут скоро покинули свій народ і помадяризувалися, а простий народ довгі віки проживав у великій темноті та в повнім безправ'ї. Сільське православне духовенство так само було закріпощене панам, так само було темне та безправне. І тільки з 1646 р., цебто з часу заведення церковної унії на Угорщині,— а унію тут «переведено тілько з духовенством, без співучасті народа так, що сей довго і не знав про великий перестрій, який його постиг» *, тільки з того часу захвилювався український народ і почав потроху вилазити з темноти, боронячи своєї батьківської віри.

Через низький культурний рівень не могло, звичайно, своєчасно завестися друкарство на Підкарпатській Україні. Увесь час за XVI і XVII віки Угорська Україна одержувала друковані книжки зі Сходу — з Киева, Львова, або з Молдавії, часом навіть з Москви. Але монастирі були тут ще з найдавнішого часу, а найстаршим серед них був монастир св. Михаїла Архістратига Грушівський — в Сиготському повіті Марамарошського комитату, на правім боці р. Тиси, на північнім краю села Грушево [48]. З давнього часу Грушівський монастир був церковним православним центром, а разом з тим і центром культурним цілої Угорської Русі; тут довгий час жили православні марамарошські владики, бо в Марамарошськім комитаті католицькі та протестантські переслідування православних не були такими запеклими, як в інших місцях Угорської Русі. Єсть нічим не підтверджений переказ, ніби перший друкар українських книжок, Швайпольт Фіоль, переніс свою друкарню в Грушівський монастир, коли йому заборонили друкарство в Кракові; тут він ніби й видрукував «Тріодь Пісну та Цвітну» **; але на таке твердження нема ніяких доказів — Фіоль з Кракова переніссся, певне, до Левочі, а не до Грушева. Отже в XV — XVI віках друкарні в Грушівськім монастирі не було.

Але в Грушівськім монастирі проте була друкарня, тіль-

---

* Стрипський Г. Записки Наукового Товариства. Т. 117. С. 180—181.

** Петров А. Первый печатный памятник угрорусскаго наречія. Спб., 1908. С. 101—102.

ки вже десь з 50 чи 60-х років XVII віку; повстала ця друкарня для оборони православної віри проти Унії, що потроху заливала Угорську Русь, повстала за допомогою молдавських господарів, що не раз реально боронили переслідуваних православних *. На жаль, нічого певного про цю друкарню не знаємо, бо ані одного друку її до нашого часу не збереглося. Джерело наших знань про Грушівську друкарню — це латинська записка кінця XVIII віку: «Сліди друкарні Грушівського монастиря» **. Записка ця розказує, що «в Марамарошській столиці панує загальна вістка, що колись в Грушівськім монастирі св. Архістратига Михаїла існувала друкарня», а що це так, єсть тому певні свідки, котрі бачили грушівські видання, а саме: «Буквар», «Пентекостаріон» і Молитвослов; бачили також дерев'яну дошку, що нею друкували антиминси [49], а також і такий антиминс 1693 р.

Балудянський свідчить, що в Грушівськім монастирі була друкарня «русская и волоская» ***. В історії й волоської літератури Грушівська друкарня займає видне місце: заходами й коштом семигородського князя Юрія І Раковція (1631—1638) видано в цій друкарні першу волоську книжку — переклад Нового Завіту ****.

Нічого певного про Грушівську друкарню, як я казав вже, не знаємо. Грушівська друкарня припинила своє існування разом з монастирем, десь в другій половині XVII віку; як каже Ю. Жатковичч, «Грушівський монастир знищили поляки, що гнали за семигородським князем Юрієм II Раковцієм (1648—1657), як вертав із свого злопам'ятного польського походу» *****. Але ближче до правди свідчення Е. Перфецького, котрий каже, що «во время возстанія в Угріи Эмериха Текели (1678—1688) Свято-Михайловскій Грушевскій монастырь подвергся со стороны недисциплинированной и необузданной банды Текеліевских куруцов нападенію, и был предан ими не только полному грабежу и разоренію, но и разрушенію и надругательству. Текеліевскіе куруцы, ворвавшись во внутреннюю часть монастыря, ломали кресты, рубили секирами обра-

---

* Перфецкій Е. Известія отд. русск. яз. и словесности. 1916. Кн. 2. С. 282.

** Записку цю в перекладі на російську мову видрукував А. Кралицький в «Науковый Сборник». Львів, 1865. С. 111—113.

*** Церковная Исторіа. Відень, 1851. Ч. II. С. 206.

**** Жатковичч Ю. Див.: Науковий Збірник. Львів, 1906. С. 157. С. 157.

***** Там само. С. 156—157. Петров (Op. cit. С. 106) припускає, що монастир цей зруйнований лише на початку XVIII віку.

за святых, закапывали в землю колокола и чаши»... * В цей же час загинула Грушівська друкарня і всі її видання **.

Не маючи своїх друкарень, підкарпатські українці змушені були користати чужих: так, з кінця XVII віку вони друкують свої видання в Тирнаві, де вийшли три книжки: 1) «Катехисис для науки Угроруским людем», 1698 р., єпископа Мукачівського Йосипа де-Камеліса, в перекладі галицького священника Івана Корницького; 2) «Буквар языка славенська» 1699 р., його ж, і 3) «Краткоє Припадков Моральных или нравных Собраніє», 1727 р., єп. Георгія Бизантія. Відомий Мукачівський єпископ Мануїл Ольшавський (1743—1767), організатор рідної школи серед підкарпатських українців, 1746 р. видрукував у Коложварі [50] свою працю: «Начало писмен дитем» мовою латинською та церковно-словянською.

Єпископ Ольшавський дуже відчував потребу власної друкарні, а тому ще на початку 50-х років XVIII віку почав клопотатися перед урядом, щоби дозволили йому заснувати друкарню в Мукачеві; 1765 р. та 1766 єп. Ольшавський повторив свої прохання, але справа ця кінчилася нічим. Проте єп. Ольшавський мав таки друкарню,— в Великім Каролі Сатмарського комітату, де заснував її 1754 р. за допомогою угорського графа Франца Каролі. Управителем Карольської друкарні був галичанин із Львова, але друки з неї до нас не збереглися. Велико-Карольська друкарня існувала, можливо, до смерті Ольшавського (1767 р.) ***.

Була спроба друкувати книжки для потреб Підкарпатської України й пізніше. Так, 1770 р. відомий друкар о. Йосип Курцбек одержав привілея заснувати в Відні друкарню для друкування виключно кирилівських книжок. Заступник на кафедрі Мануїла Ольшавського, єпископ Іоан Брадач зараз же замовив Курцбеку потрібні його пастві книжки, і того ж 1770 р. появилися «Буквар» та Молитовник («Сборник», катихизис). Але доля цих книжок була дуже трагічною. Їх віддано на рецензію Крижевацькому (уніатському) єпископові Василю Божичковичу і той визнав їх «схизматичними»; так, в 8 члені символа віри тут не було «и сына», до Молитви Господньої добавлено: «яко

---

* Известія отделенія русскаго языка и словесности. 1916. Кн. 2. С. 281.

** Там само. С. 282.

*** Перфецкій Е. Известія. 1916. Кн. 2. С. 286—291. Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1924. Т. III. С. 110—111. Але пор.: Сабов. Христоматія. С. 189 і 191. Петров. Op. cit. С. 108.

Твоє єсть царство, и сила, и слава»... і т. п. Про все це єп. Божичкович доніс уряду, але єп. Брадач легко виправдався, і тому уряд дозволив ширити надруковані книжки. Проте латинська партія таки перемогла, і єп. Брадач несподівано одержав наказа від уряду зібрати всі примірники «Азбуки» та «Сборника» і відвезти їх для знищення до міста Кошиці. Брадач змушений був виконати це розпорядження, і в першій половині 1772 р. всі примірники цих «крамольних» книжок були знищені, і до нашого часу ані один з них не дійшов... *

Така сумна була доля нашого друкарства й на Підкарпатській Україні.

Про друкарство підкарпатських українців ще не маємо якоїсь окремої розвідки — дослідники згадують про нього лише принагідно. Зазначу таку літературу:

Балудянськiй Андрей. Исторiа церковная. Відень, 1851. Т. II. § 13. С. 206.

Кралицкiй Анатолiй. К примечаніям на статью: Список монастырей, существовавших иногда в Мараморошe; див.: Науковый Сборник, 1865. С. 111—114; тут видрукувано в перекладі з латинського на мову російську важну замітку: «Сліди друкарні Грушівського монастиря».

Шематизм провинціи св. Спасителя. Львів, 1867. С. 198.

Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 479; доповнення, 1891. С. 750.

Ballagi А. Історичний розвій угорського друкарства. Будапешт, 1878. Мовою мадярською.

Петрушевич А. Вопросы и ответы. Львів, 1893. Лист II. С. 4.

Сабов Евменій. Христоматія церковно-славенских и угро-русских литературных памятников. Унгвар, 1893. С. 185—186 і др. Пересказ і доповнення цеї Христоматії див. в рецензії А. Петрова «Ж. М. Н. Пр.» 1893. Кн. X. С. 516—549, або в його «Матеріалы для исторіи Угорской Руси». 1906. Вип. IV. С. 21—50.

Жаткович Юрiй. Нарис історії Грушівського монастиря на Угорській Руси // Науковий Збірник, присвячений професорови М. Грушевському. Львів, 1906. С. 155—157.

Петров А. Старопечатныя церковныя книги в Мукачеве и Унгваре // Матеріалы для исторіи Угорской Руси. Спб., 1906. Кн. IV. С. 65—71. Передрук з «Ж. М. Н. Пр.»

---

* Перфецькiй Е. Известія. 1916. Кн. 2. С. 291—293; Петров. Op. cit. С. 108—109; Сабов. Христоматія. С. 189.

1891. Кн. VI. С. 209—215. Рец. С. Томашівського в «Записках». Львів. Т. 81. С. 172—179.

Петров А. Типографія в Мараморошском монастыре св. Архангела Михаила в XVII в.; старанія угорских сербов и русских о типографіи в XVIII в. Див. його: Матеріалы для исторіи Угорской Руси. V. Первый печатный памятник угро-русскаго наречія. Спб., 1908. С. 101—109, екскурс І. Працю надруковано в «Сборник отд. русск. яз.» Т. 84. Переказ праці див.: Вестник Народнаго Дома. Львів, 1908. Рік 26. С. 181—187.

Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Руси // Записки. Львів, 1914. Т. 117—118, С. 179—195. Тут єсть про угроруські стародруки й друкарні; на с. 182 — про Грушівську друкарню.

Перфецкій Е. Религіозное движеніе в XVI и начале XVII в. в Угорской Руси // Известія. Спб., 1915. Кн. І.

Перфецкій Е. Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси в XVII і XVIII веках // Известія отделенія русск. яз. и слов. Академіи Наук. 1916. Кн. 2. С. 277—294. Найкраща праця з історії друкарства на Підкарпатській Україні.

Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1924. Т. III. С. 108—122; На відшибі — про культурне й літературне життя Підкарпатської України.

Др. И. П. Ци мог бути друкарь Швайпольт Фіоль в Грушеви и ту печатати книги? // Подкарпатська Русь. 1924. Ч. 3. С. 93—94; відповідні цитати з праці І. Огієнка про Фіоля.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

X. ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

По найстарших осередках українського культурного життя — по Київщині та Галичині — перше місце займає Волинь. Входячи разом з Київщиною ще з поч. XIV віку в склад Великого Князівства Литовського, Волинь, що територіально ближча до Заходу, мала собі повну змогу культурного розвою і з плином часу витворила в себе міцний український елемент. Литва національного гніту, як державної політики, ніколи не знала, і урядовою мовою на Волині, як і в цілій Литовській державі, була «руська» мова, що в основі своїй була мовою українською.

Після акту 1569 р. (Люблінська унія) Волинь увійшла в склад Польського королівства. Насильне латинство й полонізація посунули на Волинь зараз же по Люблінській унії — і примусили місцевий український елемент міцно взятися до оборони своєї віри й народності.

Західний вплив, що йшов до нас через Польщу, найперше відбивався на Волині, а це дало змогу їй в культурнім відношенні стояти високо. Нові реформаційні ідеї, що сунули з Заходу, теж найперше й найбільше відбилися на Волині. І справді, аж до половини XVII віку Волинь була тереном, де різні релігійні змагання кипіли найсильніше.

На терені самої Волині повстає декілька культурних центрів, що в них жваво провадилась українська культурна праця; такими центрами в давнину були: Острiг, Володимир [1], Луцьк, Ковель [2], Дермань [3], Крем'янець [4], Почаїв, Рохманів [5], Четвертня [6], Пересопниця [7], Дворець [8], Хорошів [9], Чорна [10] і т. п.

Серед цих волинських центрів найвидатнішим був Острiг, де повстало тоді нове велике огнище української культури — славна Академія Острiжська, під проводом могучого оборонця українського народу, князя Костянтина Острiжського, що згуртував коло себе найкращі тодішні наукові сили.

На Волині знайшов собі пристановище й відомий емігрант з Москви, князь Андрій Курбський [11]. Князь оселився десь коло 1564 р. в Миляновичах коло Ковеля і прожив тут 19 років (1583 р.). Двір князя Курбського став культурним осередком, де гуртувалися тодішні наукові й літературні сили, що боронили Волинь від заливу латинством та від полонізації. Та й сам Курбський зайнявся на Волині літературною працею, заохочуючи до неї видатніших вчених свого часу.

Релігійний втікач із Москви, відомий старець Артемій, знайшов собі пристановище теж на Волині і працював поруч із Курбським. Також на Волині оселилися московські емігранти Хведос Кривий та товариш його Ігнат.

Нова велика ідея про вживання Письма Святого в народній мові найперше була зреалізована теж на Волині. Тут ідею цю відчули реально, бо ж реально доводилося боронити свою віру від натиску латинства. Таким чином повстають на Волині аж чотири переклади Письма Святого на українську мову, всі другої половини XVI віку: Пересопницьке Євангеліє [12] 1556—1561 р. в м. Пересопниці, Волинське Євангеліє 1571 р. у Володимирі, Новий Завіт в перекладі 1581 р. Валентина Негалівського в м. Хорошеві і Літківське Євангеліє 1595 р. в місті Луцьку.

І коли появилося на Заході друкарство, воно зразу притягло до себе очі Волині. І може не без певної підстави твердить Франко, що українські видання 1491 року Швайпольта Фіоля у Кракові друкувалися «заходами і накладом князя Костянтина Острожського» *.

Але з тих саме причин, що й в Галичині, до певного часу друкарство не ширилося по Волині. І тільки коли загострилася й тут релігійна боротьба, схватилися за друкарство й на Волині, як і в Галичині.

На чолі всеї культурної праці на Волині довгі роки стояв міцний оборонець прав українського народу, славний князь Василь-Костянтин Костянтинович Острiжський (1526—13.II.1608), що один час був навіть кандидатом на

---

* Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910. С. 40. Звичайно, тут мова про князя Костянтина Івановича Острiжського (1460—1530).

польський престол. По Люблінській унії 1569 р. і князь Острізький змушений був жвавіше стати до культурної праці для оборони єдиновірного народу.

Розпочав на Волині друкарство той саме муж, що започаткував його й у Львові,— московський емігрант Іван Хведорович. До численних московських емігрантів на Волині прибув ще один, диякон-друкар, прибув емігрант, що розпочав нову сторінку культурного життя не тільки Волині, але й цілої України.

Історія друкарства Волинського надзвичайно важна й цікава, але, на жаль, її ще детально не досліджено й не написано в цілому доброго огляду її, хоч вже маємо немало праць для дослідження друкарень найважніших — Острізької та Почаївської. З невеликих праць зазначу тут:

Максимович М. Книгопечатаніе на Волыни. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 666—676.

Перлштейн А. Очерки исторіи типографіи на Волыни//Волын. Губ. Ведом. 1855. № 4—5. Короткі нариси про друкарні — в Острозі, Дермані, Почаєві і Луцьку. Те саме передруковане в «Ж.М.Н.Пр.». 1855. Ч. 87. С. 22—26.

Барановскій С., свящ. Краткія историческія сведенія о бывщих на Волыни православных типографіях // Волын. Епарх. Вед. 1877. № 18. С. 763—787. Короткий суцільний огляд волинського друкарства, але з багатьма помилками; праця тепер перестаріла.

Гильдебрант П. А. Кіевскія и Волынскія старопечатни // Древняя и Новая Россія. 1880. № 1. С. 184—187.

Чистович И. Очерки исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 344—345.

S a(winicz) Drukarstwo slowiańskie na Litwie i Wołyniu // Encyklopedyja Powszechna Orgelbrandta. T. VII. C. 475—485.

Теодорович. Историко-статистическое описаніе церквей и приходов Волынской епархіи. Почаїв, 1888. Т. І. і далі — в відповідних містах — єсть згадки й про друкарні волинські.

Батюшков П. Н. Волынь. Спб., 1888. В примітках, на с. 109—111 дається коротенька історія друкарства на Волині, але повна помилок.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 258—265.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія православныя типографіи и их изданія. Житомир, 1892. Відбитка з книги: Девятисотлетіе православія на Волыни. Житомир, 1892. С. 224—241. Тут коротко, але з багатьма помилками, роз-

казано про всі давні волинські друкарні; це компілятивна стаття з перестарілих праць, головним чином — по С. Барановському.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти». 1629 г. Спб., 1912. С. 1—44. Відбитка з «Известій 2 отд. Имп. Акад. Наук». Кн. 4. 1911 і Кн. 1. 1912. Це цінна праця про мандрівну друкарню о. Павла Лютковича.

Інші праці дивись при окремих волинських друкарнях.

XI. ОГЛЯД ВОЛИНСЬКИХ ДРУКАРЕНЬ

Безумовно, ми ще не знаємо всіх давніх волинських друкарень, як взагалі не знаємо всіх колишніх українських друкарень *. Досліди стародруків час від часу все приносять якісь новини, доти невідомі бібліографам. Не забудьмо, що багато стародруків понищив час, чимало пожерла їх релігійна боротьба (попалено!), немало також маємо стародруків з затраченим початковим і кінцевим листом, а тому й не відомо, де їх друковано. Отже, дальші пильніші шукання стародруків і читання старих актів до теперішнього списку українських друкарень додадуть ще не одну.

Волинські друкарні мають такий самий характер, як і друкарні білорусько-українські або галицькі,— вони повставали на якийсь час, повставали головно за панською допомогою, і скоро зникали, як тільки припинялася ця допомога; такими були друкарні: Дерманська, Кремінецька, Луцька, Рохманівська, Четвертинська та Чорненська; і тільки друкарні Острізька, а пізніше Почаївська придбали собі голосну славу, мали всеукраїнське значення і довго існували, а Почаївська з перервами пережила віки і дійшла й до нашого часу. Пробували були волинські братства прибрати друкарні до своїх рук; але серед них не було постільки сильних матеріально, щоби вони спромоглися закласти велику друкарню всеукраїнського значення; та й під боком була львівська братська православна (до 1708 р.) друкарня, з котрою не могли конкурувати ані одна з тодішніх друкарень. Львівська братська друкарня засипала своїми виданнями не тільки Галичину, але й Волинь, аж

* Напр. відомий єзуїт Поссевин 1581 р. пише, що «руські князі — Слуцький та Острізький — мають свої друкарні й школи, якими далеко й широко поширюється схизма» (див.: Харлампович. Западнорусскія прав школы. 1898. С. 243). А що ми знаємо про Слуцьку друкарню?

поки не взяла це в свої руки друкарня Києво-Печерської Лаври.

Переходжу тепер до огляду окремих волинських друкарень в хронологічнім порядку їх повстання.

1. Острізька друкарня

Острог на Волині, в давнину Луцького повіту,— це була славна столиця могутніх українських князів Острізьких. Своєю силою особливо славився Острог в другій половині XV віку, ціле XVI століття та самий початок XVII віку. Острог став в кінці справжнім культурним центром, став осередком цілої Волині і в справах культури був першим містом на всю Україну, значно перевищуючи навіть Львів.

Один з князів Острізьких, Костянтин Костянтинович (народився 1527 р. або 1526, при хрещенні названий Василем, але звичайно звався іменем батька свого) особливо вславився своєю працею на культурнім полі. Найсумніший для України акт,— акт Люблінської унії 1569 р., силою якого приєднувалася Литва, а з нею й вся Україна, до Польщі, цей трагічний для народу вкраїнського акт князь Костянтин легковажно підписав першим, і прикладом своїм приневолив та заохотив до підпису й інших магнатів. І вже в самий рік цього акту, з 1569 р. розпочалося переслідування українського народу, передусім за його віру. Польський правлячий клас, особливо польське духовенство, цілком додержувалися середньовічної доктрини: cujus regio, ejus religio, а тому зараз же нетерпеливо почали силою навертати український народ на католицтво. Розпочалася запекла релігійна боротьба, що тяглася більше двох віків і покінчилася таки одірванням частини українського народу (унія) від його загального кореня. І ось на тлі цеї оборони українського народу й повстав острізький культурний осередок.

І ото «в се время люто і плача достойно» * і виступив князь Костянтин на оборону прав свого народу українського, а передусім на оборону його батьківської віри. Уже тоді сміялися з «бідної Русі», що не має вона нічого для свого культурного розвитку, і князь вирішив попрацювати головно для підняття культурного рівеня свого народу — князь заснував в себе в Острозі найкращу для свого часу школу й друкарню при ній.

В містечку Миляновичах, в 20-ти верстах від Ковеля, жив на Волині московський емігрант князь Андрій Курб-

* З вірша Герасима Смотрицького при Острізькій Біблії 1581 р.

ський. Людина високої освіти, князь Курбський заснував у себе при дворі школу, охоче держав коло себе вчених людей і мав безумовний вплив на підняття культурного стану Волині. Князь Курбський скоро близько зійшовся з князем Острізьким і вони приятелювали аж до смерті першого (в травні 1583 р.). Безумовно, князь Курбський, гарячий оборонець православної віри, помітно впливав на Острізького, і це він перший прищепив йому думку заснувати в Острозі добру школу та друкарню. Про те саме часто нагадували князеві також і вищі східні ієрархи, греки, що взагалі мали добрий вплив на розвиток культури українського народу; заснування, напр., братства, школи та друкарні у Львові — це справа їхньої ініціативи.

Князь Острізький добре бачив: «Церковь Христову отвсюду врагы противящимися попираему и нещадными волки, пришедшими в мир, без милосердіа пожираему»; а «кто бо есть от благоверных и богоразумных, его же не подвиже жалость, зряще ветхость Церкве Христовы, на паденіе клонящуся?» Але що було робити, як було стати «противу ярости» ворожої, «скудости ради духовныя броня»...* Нападаючи на православну віру і католики, і різні релігійні угруповання, що їх все було досить на Волині, постійно посилалися на книги св. Письма, розуміли їх по своїому, а всіх цих книг православні якраз тоді й не мали. І ось тому, щоби дати до рук своїому народові найміцнішу зброю, князь Острізький надумався видати повну Біблію.

Повної Біблії в той час український народ ще не мав; правда, уже перед тим вийшла Біблія Скорини, але вона не була повною і писана була мовою, близькою до живої. Князь Острізький, безумовно під впливом князя Курбського, гарячого оборонця церковно-слов'янської мови, прийшов до думки видрукувати цілу Біблію тільки старою мовою. Думка про це давно вродилася у князя Костянтина; не виключається можність, що відомий Ісаія (Яким) Камянчанин 1561 р. їздив з Вільни до Москви за списком Біблії якраз з доручення Острізького, але ця спроба мати Біблію покінчилася сумною невдачею, бо на Москві Ісаію арештували **. У всякому разі, зараз же по 1570 р. князь Острізький почав вже жвавіше шукати потрібних йому біблійних списків. Чув він давно вже, що на Москві єсть

---

* З передмови кн. Костянтина Острізького до Біблії 1581 р.

** Див. про це: Абрамович Д. К литературной деятельности мниха Камянчанина Исаіи // Памятники древней письменности. Спб., 1913. № 181. Рецензія І. Огієнка в «Україні». Київ, 1914. Кн. І. С. 123—125.

такий список, зроблений з приказу архієпископа Новгородського Геннадія в 1489—1499 рр., і тому й просив писаря Великого Князівства Литовського Михайла Гарабурду, що був з князем в близьких стосунках, привезти з Москви список Біблії. Три рази був на Москві Гарабурда з посольством — в 1570, 1572 і 1573 роках * і в один з цих разів, скоріше 1573 р., й одержав від царя Івана геннадіїв список Біблії **.

Роздобувши потрібного списка Біблії, князь Острізький змушений був шукати також відповідних вчених людей, щоб переглянули цього списка й приготовили його до друку, але зробити це в той час було нелегко; сам князь розказував пізніше, що він не міг «ни дила зачати, ниже делателей, еже творити, на сія изобретохом» ***. Це все привело князя до думки про конечну необхідність закласти в Острозі школу та друкарню. Потрібний для цього друкар появився сам.

Не повелося Івану Хведоровичу у Львові (див. с. 75—76); прожити з друкарства, як з ремесла, тоді ще було не легко, бо на друкарську справу треба було мати добрі кошти, може й без надії швидкого їх повороту. Спроба Хведоровича поставити друкарство на самостійний матеріальний грунт покінчилася невдачею.

Закінчивши у Львові 15 (25) лютого 1574 р. «Апостола», Хведорович, певне, побачився з Острізьким, а може й побував в Острозі з видрукованою книгою. Князь Острізький безумовно знав уже про друкаря Хведоровича, знав, певне, від князя Курбського. Не знайшовши у Львові допомоги серед вищих верстов, Хведорович, як знаємо, знайшов її в низах — допомогли йому «мали нецыи в іерейском чину, иніи же неславніи в мире», а це були передусім освічений монах Мина та підміщанин львівський Семен Сідляр ****. Обидві особи ці були в близьких стосунках з кня-

---

* Харлампович К. Западнорусскія православныя школы. Казань, 1898. С. 240.

** Про це в передмові до Острізької Біблії 1581 р. сам князь Костянтин писав: «От благочестива и в православіи изрядно сіятелна государя і великаго князя Іоанна Василіевича, Московскаго и прочая, богоизбранным мужем Михаилом Гарабурдою, писарем великаго княжества Литовскаго, с прилежным моленіем испрошеную, сподобихомся пріати севрешеную Вивлію». Ось тому вважаю непорозумінням примітку 2 в праці Ів. Франка: «Причинок до студій над Острожською Біблією», на с. 2 в відбитці з 80 тому «Записок» львівських.

*** Передмова до Біблії 1581 р.

**** Див. про них вище.

зем Курбським, і певне від них той і довідався про нового московського вигнанця, друкаря Івана Хведоровича.

Князю Острізькому якраз на руку прийшлася поява доброго друкаря, і він відразу запросив Хведоровича до себе на службу, запросив може ще в травні місяці 1574 р. Звичайно, Хведорович охоче прийняв запрошення князя, і, вернувшись до Львова, почав лагодитися до від'їзду в Остріг. Заставивши свою друкарню 6 травня 1574 р. за борг Сенькові Сідляреві, Хведорович перейшов до Острога.

Отже, велична думка ніби налагоджувалася, але трапилася перепона якраз там, де її кн. Острізький може й не чекав — він не мав таки доброго тексту Біблії. «Книг,— розказує сам князь в передмові до Біблії 1581 р.,— глаголемых Вивліа, в зводе сего дела, началством не имехом». Але, як ми бачили, роздобув він потрібного списка з Москви, а крім цього «таже и иных Вивлій много изобретохом, различных писмен и языков». В цей же час в Острозі зібрався вже невеличкий гурток вчених людей, і князь наказав їм добре розглянути («испытати») зібрані біблійні списки — «аще вси сгласуются в всем божественом писаніи?» Ось тут і виявилося, що всі списки недобрі, злий був також і московський геннадіїв список... «И обретеся много различно,— розказує князь,— не токмо разньствія, но и развращенія, чесо ради веліе смущеніе пріяхом»... Певне, не забракло тоді й таких осіб, що взагалі висміювали «схизматицьку» Біблію та радили князеві покинути всю цю затію, про що натякає нам і сам князь: «К сему же, наваждением искони противника всякому добру — діавола, много разорителей и хулников сія преславныя и неизреченныя вещи (цебто видання Біблії) показовашеся, помощников же и зидателей велми мало». Все це дуже засмутило князя і він навіть почав був вагатися, чи й справді не кинути йому таку важку справу. «Се же все увидех известно,— розказує нам далі князь,— в удивленіи и размышленіи бех велице, непщуя, яко неудобно сіе дило пресвятое свршитися может, вин ради сицевых. И се размышляя в сердци своем, аще делати или престати». Але князь таки пересилив всі ці сумніви, «хуждьшее размышленія моего (Богу тако хотящу) покорити изволих лучшему», і вирішив продовжувати справу.

Щоб таки роздобути добрих біблійних списків, князь послав людей з своїми листами мало що не по всьому світові,— післанці його обійшли «яко Римскія пределы, тако и Кандійскія островы, паче же много монастырей Грецких, Сербьских и Болгарских, даже и до самаго апостолом наместника и всея Церкве Восточныа строенію чиноначал-

ника, пречестнаго Іеремія, вселенныа патріарха, доидох». Але тепер князь збирав не тільки потрібні книжки, але також і відповідних вчених людей, що змогли б як слід видати йому Біблію. Післанці княжі побували скрізь, «требуя с тщаніем и моленіем прилежным тако людій, наказаных в писаніах святых, Єллинских и Словенских, якоже и зводов, добре исправленых и порока всякаго кроме сведительствованых». І тепер вже повелося князеві: «Книг и книгочій настоящему дилу пресвятому по достоанію изобретох» *.

Таким чином справа занадто зволікалася і запрошений друкар лишався без роботи. Щоб таки дати Хведоровичу хоч тимчасову працю, князь Острізький 2 березня 1575 р. силою вигнав мирянина Михайла Джусу, що проти волі князя, стараннями поляків, став був нареченим ігуменом княжого Дерманського монастиря. На місце Джуси князь призначив «справцею» або «державцею» (управителем) цього монастиря нашого диякона-друкаря Івана Хведоровича і дав йому до рук монастиря зо всіма маєтками. І на цім місці Хведорович пробув щось коло двох років, чекаючи, поки закінчиться справа підшукання потрібних учителів та біблійних списків **.

В давнину друкарня була цілком освітньою справою, а тому обов'язково з'єднувалася з школою; власне школи засновувалися в той час якраз для видання потрібних книжок, в першу чергу богослужбових; так і потім було скрізь: у Вільні, Львові, Стрятині і др. місцях. Так воно почалося й у Острозі: думка про видання Біблії привела до потреби заснування школи й друкарні коло неї.

Потроху в Острозі збиралися кращі вчені свого часу, і місто ставало найкращим освітнім осередком на Волині. Захар Копистенський [13] в своїй «Палинодії» 1621 р. розказує, що на дворі князя Костянтина «найдовалися и мовци, оному Димосфенесови ровныи, и иные розличныи любомудрцы. Найдовалися и докторове славныи, в греческом, словенском и латинском языках выцвечоныи. Найдовалися и математикове и астрологове превыборныи... Церкви и двор того княжати — полный православных учителей євангелских и апостолских, полныи богословов истинных» ***.

---

* Всі цитати — з передмови кн. Острізького до Біблії 1581 р.

** Про Дерманське життя Хведоровича див. вище на с. 77—78.

*** Русская Историческая Библіотека. Спб., 1878. Т. IV. С. 1136—1137.

Князь радісно приймав до себе всіх, хто міг працювати на освітньому полі, і його замок справді скоро став Волинськими Афінами. В різний час в Острозі побувало багато видатних осіб, з яких немало працювали й в заснованій тут Острізькій Академії, наприклад, Герасим Данилович Смотрицький [14], чи не перший ректор Острізького «триязичного Лицею», пресвітер Василь, вчений Клирик острізький, священник Дем'ян Наливайко, перекладчик іеромонах Кипріян, Филалет Бронський, Мелетій Смотрицький, Тимох Михайлович і др.

Як я вже згадував, вище східне духовенство, греки багато допомагали розвиткові культури в нас на Вкраїні; під їх впливом також повстали Острізька Академія та друкарня. Князь Костянтин увесь час запрошував до себе вчених греків і їх стільки зібралося в Острозі, що тут навіть окрема улиця звалася грецькою *. «Не новина от часов давных бывати Грекам у Острогу»,— каже автор «Перестороги» **. Тут працювали такі видатні греки, як Кирило Лукарис та протосингел патріаршого престолу Никифор; був тут гостем і сам патріарх вселенський Єремія ***.

Коли вчені люди були в зборі, коли потрібні біблійні тексти розшукано, приступили накінець до пильної праці вироблення одного доброго тексту. Сам князь розказує в передмові до Біблії 1581 р., що коли було вже все потрібне, тоді він з своїми учителями, а також «купно и с иними многими, наказаными добре в писаніах божественых, доволно советовав; и с общим советом и изволеніем єдиномысленым» постановлено покласти в основу Біблії грецького текста 72 перекладчиків.

І ось в той час, десь 1576 р. Хведорович переходить до Острога і за цей рік та за половину 1577 р. вже остаточно уряджує Острізьку друкарню — під його доглядом робляться потрібні урядження, а він відливає біблійні черенки, можливо, не в Острозі, а у Львові, за допомогою Лаврина Пилиповича (див. вище с. 155); взагалі, в справах друкарні, а разом і в своїх власних справах (головно — продаж книжок) Хведорович за цей час часто бував у Львові. Друкарня була остаточно уряджена і почала працювати

* Чтенія в Общ. Исторіи и Древн. Росс. 1847. Кн. IV. Відд. IV. С. 138; пізніше ця улиця звалася Жидівською.

** Акты Ю.-З. Росс. Т. IV. С. 216.

*** Правда, греки не постійно мали охоту їхати до Острога, особливо після недолі Никифора: королівські посли не дали йому змоги бути на Берестейськім соборі 1596 р. головою, а потім Никифора арештували, посадили в Маріенбурську фортецю, а там його «морено постом». Див.: Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 267—268, 258.

десь в середині 1577 р.; першою книжкою, звичайно, почали складати славнозвісну Біблію.

Коло друкарської справи в Острозі Хведорович працював не один, про що він сам свідчить в післямові до Біблії 1581 р.,— він працював тут «купно с поспешники и єдіномисленики моими». Разом з ним працював тут син його Іван та його учень, Гринь Іванович з Заблудова (див. про нього вище с. 146—150), що десь в кінці 1579 р. прибув до Острога з двохлітньої науки у Львові; можливо також, що тут працювали з Хведоровичем і його львівські учні: Сачко Сенькович Сідляр та Корунка Семен, а може й приятель кн. Курбського — отець Мина *; працював, певне, й «убогий» пресвитер Василь.

Друкарня містилася десь в передзамку (замок дільний), поруч з Острізькою Академією, недалеко церкви св. Миколая. До нашого часу збереглося декілька описів Острізького замку, і всі вони згадують про друкарню. Так, в описі 1603 р. читаємо: «Stajnia w przygródku z podwórzem, przy niej Drukarnia i Szkoła ma być w spólnym podawaniu z zwierzchnością i posłuszeństwem» **.

Здається, князь Костянтин заклав також в Острозі папірню, але докладніше про це не знаємо ***.

Друкування Біблії йшло вперед дуже поволі, бо Академія, здається, без поспіху виробляла потрібного текста. Праці було багато — треба було уважно рівняти списки з основним грецьким. Учителі острізькі складали, так би сказати, біблійну комісію, що все перевіряла того текста, що мав друкуватися; можливо, що до цеї комісії входив також і сам друкар Хведорович ****. Головним редактором Біблії і остаточним коректором її був, здається, Герасим Смотрицький.

І тому, що виправлення тексту Біблії відбирало багато часу, друкарі лишалися без роботи. Тоді була велика потреба в Новім Завіті та Псалтирі; книжки ці, як найчастіше вживані, здавна вже були в нас в добрих списках, і

---

* Про цих друкарів див.: С. 157, 158, 151 та 153—154.

** Karbaszewicz S. Dzieje dawneisze miasta Ostroga. Краків, 1913. С. 97. Див. також «Чтенія» московські за 1847 р., кн. IV, де Перлштейн А. дає план давнього Острога і зазначає й місце друкарні.

*** В інвентарі м. Острога за 1620 р. згадується «rочochownia i papiernia». Див.: Кіев. Стар. 1883. Т. VII. С. 343. Пор. також Kardaszewicz. С. 36.

**** Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. С. 490.

тому виправлення їх довгого часу не потребувало *. І в Острозі, з наказу князя, вирішили приступити до негайного їх друку, постановили випустити їх окремою книжкою. Книжка ця мала служити для практичного вжитку не тільки в церкві, але й при тодішніх постійних релігійних змаганнях, а тому вирішено складати її в зручнім форматі. Здається, до цеї праці приступили в 1580 р., на початку його; так можна розуміти заяву друкаря Хведоровича в післямові: «Начата і совершена бысть сія книга Новаго Завета повеленіем благочестиваго князя Констянтина Констянтиновича... в лето 1580».

Цей Новий Завіт мав стати підручною книжкою для українського духовенства та народу; вийшов він «посреди рода строптива и развращенна», як читаємо в передмові, коли численні вороги «растерзают немилостиво Церковь Божію и возмущают нещадно стадо» Христове. Працювало коло цього видання декілька чоловік, передмову написав, здається, Герасим Смотрицький. Щоби надати цій книжці практичного характеру та більше зручності для користання при релігійних змаганнях, до книжки додано докладного предметового покажчика, на 52 листах: «Собраніе вещей нужнейших, вкратце, скораго ради обретенія в книзе Новаго Завета, по словесем азбуки»; склав його Тимофей Михайлович. Покажчик цей вийшов по 1 вересня 1580 р. **, певне, разом з Новим Завітом.

Ця книжка — «Книга Новаго Завета, в ней же на преди Псалмы Блаженнаго Давида пророка и царя»,— ця книжка була першим друком острізькым, це «првый овощь от дому печатнаго Острозскаго», як сказано в передмові; вийшла вона «в насажденіе всему народу Русскому», вийшла коштом кн. Костянтина, що дав «доволно на деланіе богодухновеннаго писанія».

Але не цей Новий Завіт мав бути найпершою остріж-

---

* Порівняння Нового Завіту 1580 р. з Біблією 1581 р. показує, що тексти їх часто не однакові; напр., беру Вихід, гл. XV, Новий Завіт, л. 85 б: славно бо прославися, а в Біблії л. 32: славно бо *и* прославися; Новий Завіт: сей ми єсть Бог, а в Біблії: се Бог; Новий Завіт: стерли єси спротивных, а в Біблії: стерл єси сопостаты і т. п. Або ще: Второзаконня гл. XXXII, л. 86: в пустыни, а в Біблії б. 95: в пустыни безводне; Новий Завіт: их же видеша отцы их, а в Біблії: ихже не видаша; Новий Завіт: Бог, а в Біблії: Господь і т. п. Правопис дуже різниться. Цікаво, що в Біблії 1581 р. текст не все ліпший від тексту Нового Завіту 1580 р. Порівняння робив я по примірниках Національного музею у Львові. № 417 і 82.

** Це «Собраніе» вийшло, як читаємо на початку його, «лита от созданія миру 7089, а от нарожденія Спасителя нашего Іс. Христа 1580»; отже, тут віднімається не 5508, а 5509, а це знак, що книжка вийшла по 1 вересня.

ською книжкою — складати першою почали десь ще в середині 1577 р. Біблію, та різні перешкоди не дали змоги цій книжці стати острізьким первенцем. Хоч, власне, Біблія була таким первенцем: по довгих трудах працю закінчили ще до випуску Нового Завіту — кінчили 12 липня 1580 р., про що на останнім листі Біблії й читаємо в заяві друкаря Івана Хведоровича. Але книжки цеї, що зовсім була готова до виходу в світ, проте в світ не пустили. З яких саме причин це сталося, докладно не знаємо; здається, в надрукованій Біблії знайшли якісь помилки, а тому мусили деякі листи передрукувати. Можливо також, що нову книжку перед випуском у світ давали читати якімсь окремим особам, а все це протяглося більше як на рік.

Але ось настала в кінці й велична хвиля: 12 серпня 1581 р. закінчено таки довголітню працю коло Біблії і вона нарешті побачила світ. Славна, повік незабутня Острізька Біблія була вінцем культурної праці не тільки князя Острізького й його Академії, не тільки найціннішим твором друкарського «куншту» Івана Хведоровича,— вона була вінцем і всеї культурної праці на Волині за XVI вік.

Біблійні книжки, здається, друкували в Острозі не в звичайнім порядкові, а в міру виправлення тексту, тому Біблія складається з п'яти частин, з окремою пагінацією кожної (276, 180, 30, 56 і 78, до цього ще 8 листів передмов, а разом 628 листів, чи 1256 с.). До Біблії додано дуже цінну передмову від імені кн. Острізького (написав її, здається, Герасим Смотрицький), де докладно розказано про історію вишукування списків для Біблії. Біблію прикрашено різними гравюрами, певне, роботи Гриня Івановича, а можливо, також і Лавріна Пилиповича, маляра львівського, що вчив Гриня Івановича (див. вище с. 146 і 155). Проте ці графічні прикраси не відповідають величності цілої праці,— вони занадто скромні, а часом і вбогі. Для цілого тексту відлили особливого шрифта,— дуже дрібного на ті часи (в 24,8 мм), але виразного й гарного; це характерний шрифт, якого доти ніде не було,— так званий «острізький» шрифт, виготовлений під доглядом самого Івана Хведоровича. Заголовні букви Острізької Біблії нагадують трохи великі Скоринині букви. Взагалі шрифт Острізької Біблії постільки особливий, що його вже не забудеш, раз побачивши.

Острізька Біблія має заслужену віковічну славу. Вона появилася саме в час, коли її було так потрібно; вороги нападали на українську віру, і все посилалися на біблійні книжки, а їх то всіх тоді й не було. Князь Острізький своєю Біблією дав духовенству й громадянству наймічнішу

зброю в обороні проти римо-католицтва, і цеї заслуги ніколи не забуде Острізькому український народ. Самі впорядчики Острізької Біблії були дуже високої думки про свою працю; так, в передмові (писав її, певне, Герасим Смотрицький) князь каже про Біблію, що вона «не яко вещи человеческіа, но яко свыше сходящее дарованіе духовное». Князь був надзвичайно втішений, що бачив кінець «дила сего честнаго и вся превосходящаго», і просив громадянство приняти Библію «не яко вещи земныя, но яко дарованіе небесное».

Українському народові випала велика честь і заслуга — дати слов'янству першу повну друковану Біблію. Острізька Біблія розійшлася по всьому слов'янському світові, і скрізь вона мала правдиву заслужену пошану. Острізька Біблія лягла в основу тої Біблії, якої вживає ввесь православний слов'янський світ і сьогодні.

Значно пізніше, десь по 1660 р., задумали видрукувати повну Біблію й на Москві, «скудости ради велія сих божественных книг зде, в Велицей Россіи» *; цар Олексій Михайлович [15] і духовний собор, «видя велій недостаток сих божественных книг в державе царствія своєго, ниже бо рукописныя отнюдь обретахуся, вмале же и едва где уже печатным Острозским обратися, им же от многа времени оскудети» **, думали перше видати Біблію, добре перевірену з грецьким текстом. Але думки цеї виконати тоді в Москві не було змоги, бо «переводов добрых не изобретено, подобне и преводником греческим немнозем сущем обретатися»; крім цього люди «первыя изданныя книги похваляху, настоящія же презираху и хуляху, глаголет бо: ветхое лучши єсть», та й час до цього був невідповідний: «неудобоносимое время, сієсть настоятелство браней». Ось через ці причини вирішили видрукувати Біблію «вскоре, с готоваго перевода, князя Константина Острозскаго печати, неизменно, кроме орфографіи и неких вмале имен и реченій нуждейших, явственных погрешеній» ***. Передрукували таким чином не тільки текста, але й першу передмову склали на зразок передмови князя Констянтина, змінивши тільки вираз: «народ Русскій» на «народ Великороссійскій». Лише пізніше, за цариці Лисавети 1751 р. вийшла вже значно виправлена (українцями) Біблія, що вживається й до сьогодні.

---

* Передмова до московської Біблії 1663 р.

** Там само. Цікаво, що українські наголоси Острізької Біблії тут змінено на московські.

*** Див. про це: Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 103—104.

Острізька Біблія широко розійшлася по цілому слов'янському світові і вже 1663 р., як ми бачили вище, на Москві її було трудно дістати. Здається, часом продавалась вона й частинами *.

В літературі відомі два видання Біблії: 1580 і 1581 р. Ці видання майже цілком однакові: заголовний лист один, з зазначенням 1581 р., ті самі передмови **; головна різниця: післямови друкаря Івана Хведоровича в обох виданнях цілком різні, часом помічається також різниця в шрифті, складі і прикрасах.

Острізька Біблія була лебединою піснею друкарської праці Хведоровича: більше по цьому цілих книжок він вже не друкував ***.

Іван Хведорович був не тільки друкарем, він також і продавав книжки. Видрукувану Біблію князь Острізький доручив Хведоровичу продавати у Львові, і той вивіз їх туди декілька сотень ****. В числі цих Біблій було багато примірників не повних *****. Здається, що Хведорович вивіз до Львова більше примірників, як дозволено; можливо також, що в друкаря на цім грунті вийшли якісь непорозуміння з князем,— у всякому разі знаємо, що князь Острізький наклав арешта «на все рухоме майно, а особливо на руські книжки, що були власністю друкаря Івана Москвитина» ******.

Після непорозуміння з князем Костянтином, Хведорович знову переїжджає до Львова, десь в кінці 1582 р. Друкарня його ще з 1579 р. знаходилась в другім закладі, у жида Ізраїля Якубовича, а тому Хведорович заходився закласти собі нову друкарню, шрифта зробив йому Гринь Іванович, зробив цілком на зразок шрифту острізького, бо Хведорович в першу чергу хотів додрукувати неповні примірники Біблії,— вона добре розходилася й давала не злий прибу-

---

* У всякому разі до Львова ця Біблія доходила й частинами; так, в інвентарі львівської Успінської церкви 1637 р. читаємо: «з Библіей 5 книг Моисеових». Див.: Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. С. 159.

** Пташицький С. у своїх праці «Изданія Острожской Библіи» на с. 4 помилково говорить: «К этому времени (на 12 липня 1580 р.), должно быть, не поспели вступительныя статьи, а их несколько».

*** Трохи перед цим, 5 травня 1581 р. певне Хведорович видрукував т. зв. «Хронологію» Римши, лише на 2 с.

**** Пор. акти Пташицького № 23 і Бостеля № 2.

***** Бостель. № 2; по смерті Хведоровича 1585 р. їх знайдено 80.

****** Бостель. № 1.

ток. Хведорович найняв собі склепа в домі львівського міщанина Івана Білдаги, продавав тут свої книжки і тут же вмістив свою друкарню і розпочав додруковувати неповні примірники Острізької Біблії.

Скільки додрукував Біблій Хведорович, не знаємо,— смерть 5 чи 6 грудня 1583 р. припинила його працю; але вже по смерті Хведоровича, 20 вересня 1585 р., в склепі його знайдено уряджену друкарню, 120 повних Біблій, 80 неповних і раму з складеним одним аркушем *, певне — Біблії. Все це Хведорівське майно за борги перейшло учням його, друкарям Сеньку Корунці та його пасинкові Сачкові Сідляреві, які продовжували додруковувати неповні Біблії й продавати їх.

Але ці друкарі, здається, не мали добрих прибутків з своєї друкарні, а тому вони порішили продати її. 1588 р. був у Львові віленський друкар Кузьма Мамонич і 24 лютого наші друкарі продали йому свою (Хведоровичеву) друкарню разом з 40 примірниками недокінчених Біблій **. Ось таким чином друкарня Івана Хведоровича, разом з Бібліями, попала до Вільни. Ці 40 неповних Біблій у Вільні, звичайно, були додруковані і так повстала так звана Віленська Біблія ***.

Так славно розпочала свою працю Острізька друкарня, розпочала такими виданнями, яких до того ані одна друкарня не в силі була видати. Князь забезпечив друкарню, і відписав на неї якісь свої маєтки ****. 1582 р. князь Костянтин збудував в Острозі монастиря св. Тройці, заклав при ньому шпиталя та школу і переніс сюди й друкарню *****.

* Див. акти Бостеля. № 2.

** Акти Бостеля. № 5.

*** Про т. зв. Віленську Біблію див. згадки: Сахаров. Обозр. славяно-русск. библ. С. 21; Ундольскій. Очерк. С. 15. № 88; «Отчет Моск. Публ. и Рум. музеев за 1867—1869 г». С. 66; Каратаев. Описаніе. С. 215. Проф. Пташицький С. досліджував цю справу, і знайшов в Спб. Академії Наук цікавого примірника Острізької Біблії (№ 7. 4. 1): тут л. 1—6 складені звичайними черенками, але сам склад цілком інший; далі л. 133—180 складено іншим шрифтом, трохи меншим (розміром 23,8 мм, коли звичайний острізький шрифт має розмір 24,8 мм). Так само знайшов проф. С. Пташицький 1902 р. цікавого примірника Острізької Біблії в Варшавськім університеті (№ 28.18. 3. 26).— тут л. 133—180 такі самі, як в Ундольського, але л. 180 має нові три відміни. Див. про це все: Пташицький С. Л. Иван Федоров. Изданія Острожской Библіи. Спб., 1903. Цікаво ще підкреслити, що та заставка, котра знаходиться звичайно на 133 л. в Острізькій Біблії, знаходиться також у виданні Льва Мамонича, в польськім перекладі Литовського Статуту 1619 р.— ясна ознака, що Хведорівська нова друкарня, з частинок Острізької, попала до Вільни.

**** Максимович М. Собраніе сочиненій. К., 1876. I С. 193

***** Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 257.

Острізька друкарня була в близьких стосунках з друкарнею Віленською, а особливо з Львівською. Так, «за прозбою жителей столицы Великаго Князства Литовскаго, града Вильни» *, князь Костянтин передав до Вільни написану в Острозі Граматику Л. Зизанія, і віленська друкарня Мамоничів видрукувала її 1586 р.

Грецький шрифт мала Острізька друкарня ще з початку свого, але мала його не багато; взагалі, друкарня ця великого запасу шрифтів не мала. Так, 1596 р. грудня 9 писав з Острога Юрко Рогатинець львівському Братству:

«Єго милость князь велми жадае, абы позичити писма грецкого и словенского для видрукованя Синоду Берестского, што наиборзе может быти, на што и писане своє ко вашему братолюбию посылает, обецуючися в цилости назад с подякованем отослати все... Волю тут всего дождати и тую друкарню отобрати зде и видати, на чиє руки спустити и поручити, абы знати, от кого потом тых речам отшуковати маем. Поневаж иначи жадным способом от того не моглисмы ся вымовити» **.

Знаємо з актів, що й пізніше просив князь Острізький львівське Братство позичити йому грецьких черенків для надрукування «Розмови блаженного Мелетія, противу схизматиком и прочіим сектатором написаную»; князь писав: «на тот час литер готовых грецких не маю, прошу на выдрукованьє тои малой, але святой речи, литер отлитых и готовых каст со три мне прислати; а скоро ся книжка выдрукует, зараз вашей милости с подякованьем их отошлю»; крім цього князь Костянтин разом з літерами просив прислати йому також складача Касіяновича — «той сведом литер ваших грецких, як их до формы ставляти» ***.

Вище грецьке духовенство часом заїжджало до Острога, і то особисто, то листовно **** — все заохочувало князя Костянтина до друкарської праці. І справді, Острізька друкарня головно працювала за життя Костянтина — він видав понад 25 книжок, але всіх їх ми ще не знаємо.

Найголовніше значення Острізької друкарні в історії нашої культури — це те, що друкарня ця міцно боронила український народ та його прабатьківську віру від нападу латинників; полемічних видань ні одна друкарня не видала стільки, скільки їх видала друкарня Острізька. Друкарні

---

* Післямова до Граматики 1586 р.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. С. 116—117.

*** Monumenta. С. 855—856; тут зазначено дату листа: 7 липня 1600 р.: И. С. Свенцицкій (Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львове. Львів, 1908) на с. 111 зазначає вже 3 липня 1607 р. Пор. ще Kardaszewicz. С. 128 (тут зам. Касіянович — Koszanowicz) і «Кіевлянин» на рік 1841.

**** Так, патріарх Мелетій писав про це 1597 р. Див.: Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 258.

Віленська, особливо Львівська, були підневільними, жили тільки мінливою ласкою королівських привілеїв; за видання полемічного твору («Плач східної церкви» 1610 р.) Віленську друкарню було на час навіть закрито та сконфісковано (хоч вона таки немало видрукувала полемічних книжок), а Львівська братська друкарня на полемічні видання ніколи не зважувалася. Великоможний магнат, один раз навіть перший кандидат на польський королівський престол, князь Острізький ніколи не брав королівського привілея на свою друкарню, друкував вільно, що хотів, і ніхто не посмів спинити його діяльності, хоч вже 1581 р. скаржився єзуїт Поссевин: «Князі Острізький та Слуцький мають друкарні та школи, якими далеко й по всіх усюдах шириться схизма» *. Ось тому з плином часу Острізька друкарня стала в великій мірі друкарнею полемічною, уступаючи право друку книжок богослужбових та шкільних друкарням Віленській та Львівській.

І справді, спис полемічних творів, надрукованих в Острозі за життя князя, досить помітний. Ось він: 1) Новий Завіт з Псалтирем 1580 р.; 2) «Собраніе вещей нужнейших», цебто покажчик до Нового Завіта Тимоха Михайловича, 1580 р.; 3) Біблія 1581 р. Ці три книжки мали на меті також і полемічні цілі; 4) Листи патріарха Єремії, коло 1584 р., в справі нового календаря; 5) «Како подобаєт знаменоватися» коло 1584 р.; 6) «Ключ Царствія небеснаго» Герасима Смотрицького 1587 р.; 7) «Исповеданіе о исхожденіи св. Духа» 1588 р.; 8) «О единой истинной православной вере» 1588 р.; 9) «Обвещеніе» князя Костянтина про православність грецької церкви 1595 р.; 10) «Апокризис» Філарета 1598 р.; 11) Книжиця в 10 розділах 1598 р.; 12) «Отпис» Клирика Острізького 1598 р. і 13) «Друга відповідь» Клирика Потію 1599 р.

Книжки богослужбові також друкував князь Костянтин, але не багато: 1) Часослов 1598 р.; 2) Псалтир слідуваная 1598 р.; 3) Часослов 1602 р.; 4) Требник 1606 р. і 5) Молитвослов 1606 р.

Друкувалися в Острозі також і книжки для побожного читання й іншого змісту, а саме: 1) «Хронологія» Римші 1581 р.; 2) «Книга о постничестве» 1594 р.; 3) «Ставленича грамота» 1587 р.; 4) «Маргарит» 1595 р.; 5) «Лямент» 1603 р.; 6) «Лекарство на оспалый умысл чоловечий» 1607 р. і 7) «Житіє Маріи Єгипетьскія», без дати.

Як бачимо, за життя князя Костянтина з його друкарні вийшло понад 25 книжок — для того часу це поважне чис-

* Див.: Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 243.

ло, яке значно перевищує діяльність за такий час, скажемо, Львівської братської друкарні. І от за ці видання й став князь Острізький на віки славний в історії української культури, за що його постійно вихваляли й за життя, і по смерті,—

«Владимер бо свой народ крещеніем просветил,
Константин же богоразумія писаніем осветил»,

як вірно писав ще 1581 р. в своїх віршах Герасим Смотрицький. «Світилник церкви», «Гладоутолитель», «Оборонца віри і церквей Божих»,— це звичайні давні епітети князя Острізького. Цей князь, писав автор «Палинодії» 1621 р.,— «первый межи княжаты Роскими, великій заступ и потеха всего народу Роского, мур железный на Украинах, слава и свеча ясносветлая», бо він «знаменитое добродейство церквам показал и учинил, же през магистерство типографіи книг богословских выдал не мало, през што Церков Христова будуется не толко ту в Россіи, але и по иных краинах спол — верных нам народов» *. А патріарх Олександрійський Мелетій 1597 р. писав Костянтину: «Про вас іде така слава заступника православія, що ім'я ваше в похвалі у всіх під сонцем» **.

Так хвалили князя хто з обов'язку, а хто й щиро; але пізніше, вже в наш час, кинули кн. Острізькому й важке обвинувачення — в скупості. І справді, князь, що мав у своїх руках 80 міст та 2760 сіл, що мав понад 1 200 000 злотих річного доходу, на дворі якого щоденно товклося до 2000 люду, такий князь, на погляд сьогоднішнього дня, дав не багато. Видання острізькі не пишаються якимись особливими прикрасами, та й самих цих видань могло бути більше. Але об'єктивно мусимо сказати, що князь Острізький випустив книжок по своєму часу більше всіх — стільки не дав їх ані один давній меценат; друкарство, певне, не давало князеві жодного прибутку, а від нього вимагало все-таки великих коштів. Автор «Палинодії» добре це розумів, а тому написав про князя Костянтина: «Солодкая завжды того зацного княжати мает быти у нас память» ***.

«Февруарія 13 в суботу первую св. Поста (1608 року) преставися благочестивый князь Константин-Василій Ост-

* Русская Историческая Библіотека. Т. IV. С. 1135 і 1137.

** Малишевскій. Мелетій Пигас. Київ, 1872. Т. II. Додатки С. 73.

*** Русская Историческая Библіотека. Т. IV. С. 1135.

рожскій, жив лит 81» *, а разом з князем спинилася й вся та величезна культурна праця, що її робив він для підняття освітнього рівня українського народу. Наслідник князя Костянтина, син його Януш, каштелян краківський, вже прийняв католицтво і став «заслуженим мужем для Річі Посполитої Польської», як величають його польські історики.

На перших порах князь Іван зберігав культурну працю свого великого батька і Захар Копистенський в своїй «Палинодії» ще міг написати про нього: «народ свой Росскій любил, православную веру отцев своих величал... Тестамент пресветлого родителя своєго сохранил, веру благочестія нашего побожне поважаючи, во вшеляком покои заховывал до смерти». Хвалить Копистенський князя Януша вже навіть за те, що він народові свойому «утисков и гвалтов жадных не чинил» **,— і то вже була заслуга... Але разом з тим Копистенський записав і найбільшу провину старого кн. Констянтина: батько не вчив сина. Януш «частокрот мовлял: «Гды бым, мовит, пред тым в молодых литах о релегіи Грецкой и о Церкви Всходней ведал то, што теперь в том моим веку вижу и знаю, теды некгды бым не был сполечником костела заходнего...» Єсть много свидков живых, которыи частокрот слова тыи слыхавали» ***.

Як би там не було, але князь Януш ніколи не проявив своєї ініціативи в справах друкарських, і друкарство острізьке помалу завмерло. Десь 1611 р. якийсь вихованець Острізької школи ще виготовив був до друку книжку: «Книга блаженнаго Феодора, нарицаємаго Авукара», з похвалою архімандритові дерманському Ісаії Балабану ****, але книжки цеї вже не видрукували...***** Лише єдину книжку (але вже не полемічну) видрукувано за князя Януша,— це Часослов, що 1612 р. вийшов у світ в двох частинах: Часослов і Місяцеслов; над цею книжкою учителі острізькі ще досить попрацювали, про що вони оповідають в передмові: «И то теж видати маєш, иж в том выданью зводу грецкого найболше наслидовано». Ось цей Часослов і був лебединою піснею Острізької друкарні ******.

---

* Рукопис львівського св. Онуфріївського монастиря. Ч. 49 (Лимонар Софронія).

** Русская Историческая Библіотека. Т. IV. С. 1139.

*** Там само. С. 1140.

**** Див.: Соболевскій А. Похвала Исаіе Балабану 1611 г. // Чтенія в Истор. Общ. Нестора Лѣтописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 29—38.

***** Без доказів М. Грушевський (Історія України-Руси. VI. С. 498) подає, що книжка ця друкована.

****** Дослідники наших стародруків часом ще зазначають: «Книга Никона Чорныя горы», ніби вийшла 1640 р. в Острозі. Див.: Сопи-

Князь Януш Острізький помер 19 вересня 1620 р., на 66 році життя, помер, не лишивши по собі мужеського наслідства. Над величезними добрами острізькими запанувала донька Костянтинова — княгиня Анна Алоїза Ходкевичева, вже фанатична римо-католичка. Вона скоро зруйнувала всю працю свого «схизматика»-батька; 1624 р. Остріг «пришол во строєніе Єввина племени» *,— княгиня Анна, на місце української Академії, заклала в Острозі вже єзуїтську католицьку колегію, з відповідною бурсою при ній...

А що ж сталося з славною Острізькою друкарнею? Докладних та точних відомостей про це ще не маємо. Звичайно панує думка, ніби Острізьку друкарню княгиня Анна передала єзуїтам, а ті перелляли її на польську. Вже Д. Зубрицький твердив, що Острізька друкарня по смерти князя Констянтина «rozsypała się, albo raczej na polska przelana została» **. Так само й польський історик літератури М. Вишневський догадується, що Острізьку друкарню «może na polska przelano» ***.

Але єсть і друга думка про кінець славної Острізької друкарні. З давнини існує в Києво-Печерській Лаврі переказ, ніби Печерська друкарня зачалася від друкарні Острізької. 1894 р. київський вчений Ів. Каманин в «Кіев. Стар.» (1894. Кн. VIII. С. 276—278), основуючись на виданій А. Соболівським приготовленій в Острозі до друку книжці «Книга блаженнаго Феодора, нарицаємаго Авукара» 1611 р., висловив думку, що архімандрит Дерманський Ісаія Балабан продав 1613 р. Єлисею Плетенецькому до Києва не тільки Стрятинську друкарню, але — з дозволу князя Януша — також друкарні Острізьку та Дерманську. Думка ця має підтвердження в тім, що київські першодруки справді мають деякі ознаки друкарні Острізької ****. Але справа ця ще мало досліджена.

Як би там не було, а 1648 р. козаки, розбивши польське

ков. № 594; Толстова. № 94; Каратаев. № 507; Свинцицкій. № 408. Але сама книжка не має ані дати, ані зазначеного місця, а тому таке твердження — плід непорозуміння. Я досліджував цю книжку по примірнику Національного Музею у Львові № 604; на мій погляд, це південно-слов'янське видання, про що свідчить правопис та система наголосу (напр. глáвизнá, вáсиліá), і при тому чи не видання друкаря Івана Хведоровича, бо тут заставки та кінцівки однакові з такими ж Апостола 1564 р. та 1574 р. Може це друк Хведоровича, коли він пробував десь у Валахії?

* Харламнович К. Западнор. прав. школы. С. 261.

** Historyczne badania. 1836. С. 51.

*** Historya Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 415.

**** Порівняння київських першодруків з острізькими показує, що справді острізькі та дерманські прикраси (заставки, кінцівки, іні-

військо Д. Заславського, взяли Остріг, і зараз же костел та єзуїтську колегію, а разом з ними й друкарню з книжками та архівами «пустили із димом до неба».

Значення Острізької друкарні в історії українського життя — величезне. Це була найперша постійна друкарня на українській землі, бо друкарня братська Львівська розпочала свою постійну працю лише з 1591 р. Острізька друкарня працювала більше 35 років і видала понад 26 книжок. Увесь той час Острів був найсвітлішим центром української культури, і та його діяльність — це окрема доба в нашій історії. Видання острізькі увесь час користались на Вкраїні заслуженою пошаною *.

Я вже підкреслював величе значення Острізької друкарні в обороні українського народу. В той час, коли «никтоже может стати противу ярости» ворога, в той час Острізька друкарня зайнялася полемічними виданнями. Як не легко було в той час вести нам свою оборону, про це виразно свідчить Захар Копистенський в своїй «Палинодії»: «А коли хто з наших, особливе против латинников, выдаст книгу, теды такового преследовати и през зверхность свицкую опримовати не встыдаются...» ** Ось в той час Острізька друкарня сміло боронила український народ, і навіть брала під свою оборону цілий православний слов'янський світ, бо друкувала свої книжки на користь «всим, которые где бы то ни было обретутся говорящими словенским языком и исповедующим православную виру».

Острізька друкарня виразно служила на користь лише своїому народові, книжки видавала часто українською мовою і цеї діяльності її ніколи не забуде український народ.

На жаль, не багато знаємо певного про цю таку важливу для нас друкарню; великий пожар міста Острога 1648 р. понищив багато історичних залишків, а разом з ним й слідів з колишньої друкарні; а пожар 1821 та 1889 рр. доїв і те, що було лишилося.

ціали) повторюються в перших київських виданнях; в меншій мірі те ж треба сказати й про шрифти.

* Ще навіть 1728 р. ігумен Сумського монастиря Єфрем «хулил книги Московской печати, предпочитая им Острожскія изданія». Див.: Описание документов и дел, хранящихся в Архиве св. Синода. 1891. Т. VIII. С. 275.

** Русская Историческая Библіотека. Т. IV. С. 318.

Про Острізьку друкарню писали багато дослідників, але доброї наукової праці про саму друкарню ще не маємо й досі — не принесла цього й спеціальна (компілятивна) робота А. Сілецького. Зазначу тут:

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polskiem. 1826. T. II. C. 26—29; також в I т. с. 386. Перестаріло.

Строев П. Описаніе книг Толстова. М., 1829. № 21, 22, 26, 31, 33, 38—41, 52, 94.

Максимович М. Острізська друкарня. 1849. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 667—671, а також т. I. С. 183—189.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 413—415.

Барановскій С. Краткія историческія сведенія о бывших на Волыни православных типографіях // Волын. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 776—781. Не науково.

Каратаев И. Описаніе. 1883. № 100—103, 107, 109, 110, 116, 118, 119, 132, 135, 136, 139, 151, 152, 154, 155, 158, 169, 184, 185, 190, 211, 212 і 507 — про 26 острізьких видань, з літературою про них.

Селецкій А. К. Острожская типографія и ее изданія. Историческая монографія, в 2 частинах. Почаїв, 1885. С. 227; відбитка з «Волын. Епарх. Ведом.» № 29—35 за 1884 і № 7—11, 20—26 за 1885 р.; ч. I: Огляд релігійно-культурного руху XVI-го віку, що викликав до життя Острізьку друкарню, ч. II: Огляд видань Острізької друкарні. Рецензії: 1) Ів. Каманина в «Кіев. Стар.» Т. 14. С. 161—164; 2) «Wiadomości Bibliograficzne. T. V. № 7. С. 72 і 3) Н. Петрова в «Ж. М. Н. Пр.» 1886. Кн. 4. С. 418—425. Рецензент вважає працю лише компілятивною, котрої автор не дав собі ради з цілою великою літературою. Справді, праця маловарта, а про Острізьку друкарню, як друкарню, тут нічого нема.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 258—263. Тут і знімки з шести шрифтів Острізької Біблії.

Трипольскій Н. Н. Древнія Волынскія типографіи и их изданія. Див.: Девятисотлетіе православія на Волыни. Житомир, 1892. С. 224—235. Компіляція.

Соболевскій А. Похвала Исаії Балабану 1611 г. // Чтенія в Истор. Общ. Нестора-Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 29—38. Це рукопис приготовленої 1611 р. до друку в Острозі книжки, але видрукований не був.

Каманин И. К исторіи Кіево-Печерской лаврской типографіи // Кіев. Стар. 1894. Кн. 8. Т. 46. С. 276—278. На основі попередньої праці А. Соболівського, автор висловлює здогад, що 1613 р. Ісаія Балабан продав до Києва Єлисею

Плетенецькому друкарню Стрятинську, а також з дозволу князя Гануша — Дерманську та Острізжську.

Франко І в. Бібліографічна рідкість // Записки. Львів. Т. VI. С. 1—4; Miscellanea. 1895. Про доти невідому Острізжську книжку «Житіе Маріи Єгипетьскія». Тут же на с. 1—2 Франко перераховує відомі йому 22 книжки, що вийшли з Острізжської друкарні за 1580—1612 рр.

Соболевскій А. Две библіографических редкости // Чтенія в Истор. Общ. Нестора Летописца. К., 1898. Кн. XII. С. 13—18: Ламент дому княжат острозских. Десь 1603 р. чи 1604 надрукована в Острозі.

Харлампович К. Острожская православная школа // Кіев. Стар. 1898. Кн. V—VI. Т. 57.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы. Казань, 1898. С. 239—240, 249—250, 260.

Папков А. Братства. 1900. С. 3—5.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1900. Т. VI. С. 439—441, 479—498.

Kardaszewicz S. Drukarnie słoviańskie w Ostrogu i Dermaniu // Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyały do historyi Wołynia. Краків, 1913. С. 123—131. Тут же на с. 245—249: Спис книжок, надрукованих в Острозі. Праця Кардашевича— тенденційна компіляція; розділ про друкарні складено головно на основі праці о. С. Барановського. Рецензія В. Черевка в «Записках». Львів, Т. 116. С. 228—230.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. Т. I. С. 54—55. К., 1918.

Про графіку Острізжських видань див. у В. В. Стасова. Сочиненія. Т. II. С. 171.

В Острозі видрукував Хведорович три книжки: 1) Псалтир і Новий Завіт 1580 р.,— це «первый овощ от дому печатнаго Острозскаго»; про неї див. літературу у И. Каратаєва. Описаніе славно-русских книг. Спб., 1883. С. 211—213. № 100; 2) Хронологію Римші, 5 травня 1581 р. Див.: Каратаєв. № 103, і 3) Славна Острізжська Біблія; про неї подаю літературу окремо:

Острізжська Біблія 1580 і 1581 р. Велична пам'ятка Української культури, перша повна друкована Біблія на Сході Європи (повної Біблії Фр. Скорина не надрукував), на жаль, не має ще доброї наукової монографії — про неї звичайно пишуть дослідники принагідно в своїх працях. Цікаве питання,— чи було два видання, 1580 і 1581 рр., чи тільки одне,— авторитетно ще не вирішене; порівняння цих Біблій 1580 і 1581 рр., які я робив, приводять мене до думки, що, здається, було тільки одне видання 1580 р.; але

з різних причин довелося деякі листи передрукувати — і ця виправлена Біблія вийшла вже в світ 1581 р. серпня 12 дня, а видання 1580 р. липня 12 в продаж не поступало,— тільки невелике число примірників його було роздане зацікавленим особам. Прикладів подібних двох видань наша давня література знає немало *. Біблія, видана в Москві 1663 р., була передруком Біблії Острізької, про що згадується в передмові. Про Острізську Біблію писали:

Костянтин Острізький. Передмова в Острізькій Біблії 1581 р. Л. 2—3.

Bergius N. De statu Ecclesiae et religionis Moscoviticae. 1704.

Kohlius J. Introductio in historiam et rem litterariam Slavorum. 1729.

Бакмейстер І. Опыт о библіотеке Спб. Академіи Наук. Спб., 1779. С. 73.

Сопиков В. Опыт россійской библіографіи. Спб., 1813. Ч. I. С. LXV, XCIV і № 109.

Dobrowski. Instit. ling. Slaw. 1822. С. XVI і L.

Калайдович К. Іоанн Ексарх Болгарскій. 1824. С. 35 і 108.

Кеппен П. Библіогр. листы. 1825. Кол. 297. № 21.

Евгеній. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовного чина. Спб., 1827. С. 96—97 і 268.

Строев П. Описаніе книг гр. Толстова. М., 1829. № 22. С. 50—60.

Соколов П. Каталог обстоятельный книгам Академіи Наук. Спб., 1832. С. 1, № 1.

Реэстр книг Ширяева. М., 1833. № XI.

Строев П. Описаніе книг И. Царского. М., 1836. № 24.

Новицкій. О первоначальных переводах св. Писанія. 1827.

Сахаров И. Русскіе древніе памятники. 1842. С. 22. № 47.

Ундольскій В. Каталог книг А. Кастерина. М., 1848. № 32.

Сахаров И. Обозреніе славяно-русской библіографіи. Спб., 1849. № 67.

---

* Пор., напр., два видання «Неба Нового» в 1665 р. у Львові (див. Огієнко И. И. Изданія «Неба Нового» Іоанникія Галятовского // Искусство за 1912 р. Кн. II); або два видання «Руна Орошенного» 1702 р. (див. Огієнко І. «Руно Орошенное» св. Димитрія Ростовського, в «Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». 1920. Т. II. С. 71—75). Див. ще приклади про це в моїй замітці: Изданія «Души людей умерлых» І. Галятовскаго 1687 г. в «Отчет об экскурсіи Семинарія русской филологіи в Москву». К., 1912. С. 38—39 (З «Универс. Известій»).

Горскій і Новоструев. Описаніе рукописей Московской Синодальной Библіотеки. М., 1855. Т. І. С. 1—164.

Буслаев Ф. Историческая христоматія. М., 1861. С. 185—198, 209—218.

Филарет Арх. Исторія русской Церкви. Чернігів, 1862. Т. III. С. 53—54.

Карамзин Н. Исторія Государства Россійскаго. Кн. III. Т. IX. С. 32. (По вид. Спб., 1892). Старе видання: Т. IX. С. 51. Примітка 92.

Стасов В. В. Разбор рукописнаго сочиненія Ровинскаго. 1864. Див.: Сочиненія. Спб., 1894. Т. II. С.171 — про графіку Острізької Біблії.

Ундольскій В. Очерк библіографіи. М., 1871. № 88.

Гильдебрандт. Апокрисис. Див.: Виленскій Вестник. 1871. № 1.

Максимович М. Библіографическое объясненіе г. Гильдебрандту. Див.: Кіев. Епарх. Ведом. 1781. С. 362; або Собраніе сочиненій. Т. І. С. 185—186.

Попов А. Н. Описаніе книг А. Хлудова. М., 1872. № 23.

Четыркин. Князь К. К. Острожскій, как защитник православія в Юго-западной Руси в XVI ст. Див.: Странник. 1882. Кн. XI. С. 380.

Засадкевич Н. Мелетій Смотрицкій как филолог. Одесса, 1883. С. 114—116, 120—123.

Макарій М. Исторія Церкви. Спб., 1857—1883. Т. IX. С. 472—473.

Острожская Библія. Див.: Ювилейний збірник. Спб., 1883: Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси. 2 с.

Сольскій С. М. Острожская Библія // Труды Кіев. Дух. Акад. 1884. Кн. VII.

Филарет Арх. Обзор русской духовной литературы. Спб., 1884. С. 179—181.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб., 1883. С. 213—216. № 101—102; тут і детальна література з Описів стародруків.

Селецкій А. Острожская типографія и ея изданія // Волын. Епарх. Ведом. 1885. С. 127—133.

Архангельскій А. Очерки из исторіи зап. русск. литературы. М., 1888. С. 90—92.

Батюшков П. Волынь. Спб., 1888. С. 109—111 в додатках.

Владиміров В. П. Доктор Франциск Скорина. Спб., 1888. С. 211—218.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 260—263. Тут і знімки зразків шрифтів Острізької Біблії.

Булич С. К. Церковно-славянскіе элементы в современном литературном и народном русском языке. Спб., 1893. С. 399—400. В цілій книжці — опис мови Острізької Біблії.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вв. Казань, 1898. С. 262—264.

Чистович. Исторія перевода Библіи на русскій язык. Спб., 1899. С. 13.

Перетц В. Исторично-литературныя изследованія и матеріяли. Спб., 1900. Т. I. Ч. I. С. 66—69.

Пташицкий С. Л. Иван Федоров. Изданія Острожской Библіи в связи с новыми данными о последних годах его жизни // Печатное Искуство Р. Голике. Спб., 1903. С. 1—19.

Франко І. Причинок до студій над Острожською Біблією // Записки. 1907. Т. 80. Кн. 6. С. 5—18. Про текст книги Ездри.

Миловидов А. И. Описаніе старопечатных книг Виленской Публичной Библіотеки. Вильна, 1908. № 11. С. 19—20.

Щеглова С. А. Замітки про екземпляри Острізької Біблії, що в Волинськім Єпарх. Древнехранилищі. Див.: В. Перетц. Отчет об экскурсіи семинарія русской филологіи в Житомире. К., 1911. С. 111—118. Тут і література про вивчення О. Біблії.

Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. II. С. 58—68.

Року 1915 в Москві перевидали (старообрядці) цілу Острізьку Біблію; імітація оригіналу тут надзвичайно добра.

Аналіз церковно-словянської мови Острізької Біблії див.: Булич С. К.: Церковно-славянскіе элементы в современном литературном и народном русском языке. Спб., 1893.

Підкреслю, що Острізька Біблія дуже цікава своїми наголосами — їх тут ставлено по-українському (своєї праці про наголос в О. Б. в порівнянні з Біблією московскою 1663 р., на жаль, не маю при собі).

2. Дерманська друкарня

Село Дермань, тепер Дубенського повіту, належало в давнину до дібр князів Острізьких; лежить воно в 20 верстах від Острога. Переказують, що ще на початку XV віку, серед густих лісів, недалеко села знаходився загородній двірець князів Острізьких, добре укріплений від нападу ворога.

Початок Дерманському монастиреві поклав князь Василь Хведорович Красний (гарний), котрий при своїм двірці «церков и звоницу муровал, и сам на закладаню был, и всего монастыря Дерманского фундатор» *. Так повстав десь ще в першій половині XV віку (князь Василь помер 1450 р.) ** славний потім Дерманський Свято-Троїцький монастир, один з найстаріших монастирів на Волині. Доказом давнього існування цього монастиря служить також рукописна книга «Поучень», що її ще 1499 р. подарував сюди онук фундатора монастиря, князь Костянтин Іванович Острізький.

Пізніше Дерманський монастир мав дуже добрі маєтки і часто збирав під свої стіни освічених монахів, що трудилися тут перекладами потрібних книжок. Князь Костянтин Костянтинович звернув вже свою пильну увагу на Дерманський монастир, на який він по наслідству мав право патронату. Але часово, 1571 р., під натиском польським, без волі князя, став ігуменом Дерманського монастиря мирянин Михайло Джуса. Здається, князь Костянтин спершу мав думку заснувати свою друкарню та школу власне в Дерманськім монастирі, а тому вигнав Джусу і управителем монастиря призначив 2 березня 1575 р. друкаря Івана Хведоровича ***. Можливо, що за час цього управительства (1575—1576 рр.) Хведорович розпочав вже в Дермані засновувати нову друкарню. Але пізніше, десь в кінці 1576 р., князь змінив своє рішення і Хведорович перейшов до Острога, де й урядив Острізьку друкарню.

Року 1593 князь Костянтин мріяв про потребу збільшення освітньої праці — «о закладанію школ и наук волных, а звлаща для цвиченя духовных; пилно потреба, жебыхмо мали ученые пресвитеры и казнодеє добрые, бо за тым, иж наук нет, великоє грубіанство в наших духовных умножилося» ****. І князь думав власне в Дерманськім монастирі заснувати такий освітній центр, що виховував би потрібне духовенство; але поки що князь думок своїх не переводив в життя. А що при Дерманськім монастирі монахи справді займалися культурною працею, про це свідчить хоча б «Пче-

---

* Запис в Дерманськім Пом'янику першої половини XVII віку; див. також «Записку» єп. Іерофея.

** Там само.

*** Пам'ять про Івана Хведоровича зовсім затерлася в Дерманськім монастирі, хоч єп. Іерофей у своїй «Записці» серед ігуменів згадує й «Іоанна Діакона, строителя монастыря Дерманскаго», але добавляє, що про нього нічого не відомо. Я зробив все можливе, щоби в Дерманськім монастирі відновити пам'ять славного друкаря.

**** Максимович М. Собраніе сочиненій. Т. I. С. 182; див. також: Акты Ю.-З. Росс. Т. IV. № 45.

ла», що її перекладено тут 1599 р. з грецької на мову церковнослов'янську *, або рукопис «Бесед» св. Івана Золотоустого 1605 р. **

Свою давню думку про заснування в Дерманськім монастирі культурно-освітнього центру Костянтин Острізький здійснив лише 1602 р. В цім році, 5 липня, князь, з благословення патріарха Мелетія, цілком перероблює Дерманський монастир: заводить тут киновію, засновує школу, а також і друкарню при ній ***; багатому й до того монастирю князь дарує нові маєтки. Про це читаємо на л. 12 в передмові до першої книжки з Дерманської друкарні, в Охтаику 1604 р.:

«Манастыр свой, называемый Дерман, зо всими достатками отлучил, на киновію его уфундовал, і иноком отдал, на згромаженє до него людій богобойных и чернцов святобливых в животе и учоных, которым то и друкарню придал, абы двояко и трояко пожиточными церкви и вири святой были, єдины молитвами своими святыми помагаючи, як Солуняне Апостолу Павлу, а другіе животом святобливым приклад даючи тым, которые хочут спастися, а досконалшіе наукою и писмом, а звлаща друкованем книг свитячи всим, подобячися старым святым иноком, которых працы в писме и по нынешній день явни, для которых и хвалени сут» ****.

Та й для самого монастиря князь поставив нові умови — він хотів зібрати до нього лише освічених ченців.

«Бегунов чернцов и чинови тому противных абы в том монастыри не пріймовати,— наказував князь,— єдно таковых, которые бы под тот порядок подлегат хотели и которые бы се зыйшли до науки; мают теж способнейшіе до науки учитися писма Словенского, Грецкого и Латинского, от особ виры святое восточное будучих» *****.

Можливо, що князь Костянтин бажав увесь центр культурно-освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці був менше придатний для цього, ніж тиха та спокійна Дермань. І справді бачимо, що по 1602 р. в Острозі на якийсь час видавнича діяльність спиняється; на мій погляд, цілу Остріжську друкарню десь в кінці 1602 чи на початку 1603 р.

---

* Цей рукопис зберігається в бібліотеці Києво-Печерської Лаври.

** Петрушевич А. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 284—285.

*** Трипольський Н. в «Девятисотлетіе православія на Волыни», с. 235 пише за Staroz. Polska. II. С. 844, ніби друкарню засновано тут коло 1585 р.; це непорозуміння, бо на таке твердження немає жодних підстав.

**** Охтаик 1604 р., примірник Національного Музею у Львові. № 284.

***** Максимович М. Собраніе сочіненій. Т. І. С. 182.

перевезли з Острога до Дермані — шрифт дерманських видань цілком однаковий з острізьким. Управителем Дерманської друкарні став священник-друкар Дем'ян Наливайко.

Ігуменом реформованого Дерманського монастиря князь призначив широко освіченого протосингела патріарха Олександрійського Ісака Борисковича, що походив з волинських дворян. Борискович зібрав в Дерманськім монастирі багато вчених та достойних монахів і зараз же приступив до друкарської праці.

Першою книжкою * почали друкувати в Дермані Октоїха, бо друкованим його тоді на Вкраїні ще не було. Ігумен Борискович діяльно взявся за цю книжку; текст, безумовно, правили з грецького оригіналу. Для роботи коло видання Октоїха Борискович запрошував до Дермані вчених тогочасних людей; так, він запросив до себе відомого Іова Княгиницького [16], про що читаємо в житті того:

«И в то время пріял бяше от Князя Василія на строеніе Монастыр Дерман Ісакій Святогорец, иже последи Єпископ поставлен быст Патріархом Іерусалимским; и сей молит к себе отца нашего (Іова) строенія ради обща житія; он же (Іов), не могій отрещися, отхождаше; и многим тамо (в Дермані) на успех быст, труждаася, помагая в духовных же и телесных, и в друкарни,— тогда Охтай друковаху» **.

Друк Октоїха розпочали 12 квітня 1603 р., а скінчили 12 вересня 1604 р.; це був: «Охтаик сиреч осмогласник», на 326 л.; книжка вийшла «в общом манастыри Дермани, коштом и накладом манастырским», цебто вже без якихсь спеціальних коштів князя Констянтина. Передмову до цеї книжки писано двома мовами — церковно-слов'янською та українською; післямову склав і підписав «Даміан недостойный презвитер». По цьому, значно нижче, підписався й технічний друкар **І. Ф. Д.*****, але хто сховався під цими ініціалами, не відомо; можна б думати, що це був Іван Хведорович, син первопечатника, але проти цього промовляє фуква **Ф**, бо він би підписався: Θ.

Під час друку цеї книжки трапилася сумна подія: помер молодий князь Олександр Острізький, надія православ-

---

* Дехто з дослідників, напр. Максимович М., першим дерманським виданням вважають «Диалог албо розмова о православной и справедливой вере» ніби 1603 р., але книжка ця до нас не зберіглася. Про неї: Каратаев. Описаніе. 1883. № 173; Малышевскій И. Мелетій Пигас. 1872. Кн. II. С. 49—84; український текст «Диалога»; Максимович. Собраніе сочиненій. Т. I. С. 182; Т. III. С. 671—672. Чи це не «Лист» 1605 р.?

** Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1960. С. 233.

*** Примірник Національного музею у Львові. № 285.

них, про що Дем'ян Наливайко в післямові до Октоїха записав так:

«В лето 603-є месяца декаврія 2 дня преставися благочестивый князь Александер, воєвода Волынскій, син благовернаго князя Костентина: велій плач и жалость отцу же и чадом остави, найпаче же христіаном, вси бо бяху чающе помощ тем улучити в бидах и гоненіих, одержащих Христову церков».

Другою книжкою дерманського друку був «Лист Мелетія святейшого патріархи Александрійского до велебного єпископа Ипатія Потея» ; книжка вийшла 6 лютого 1605 р., на 41 л.* Цього листа 1599 р. з грецької мови на українську переклав Іов Борецький [17], пізніше митрополит Київський, що на той час працював в Дермані. Передмову до книжки підписав священник Дем'ян, бо він і друкував її.

Здається, що цей «Лист» був останнім дерманським друком, але можливо, що всіх дерманських видань до нас не дійшло; навіть польські джерела підкреслюють, що з Дерманської друкарні «говорили до народу руського» **. Вага дерманських друків, як і друків острізьких, полягає також і в тім, що видавці їх вживали й народної української мови, можливо, що під впливом Д. Наливайка.

Не довго працювала Дерманська друкарня — десь коло трьох років; з невідомих нам причин князь Костянтин в 1605 р. знову переніс цю друкарню до Острога. Але Дерманський монастир проте не втрачав своєї культурно-освітньої праці, і надалі лишався славним монастирем на Волині ***. Десь в кінці 1607 р. князь Костянтин запросив до себе на архімандрита дерманського племінника єпископа Гедеона Балабана — Ісаію Балабана, «блюстителя» єпископії Львівської, і той став у нього «строїтелем» всіх острізьких монастирів (на своїх землях князь Костянтин мав 20 монастирів і більше 600 церков). Пізніше (1627—1633 рр.) ігуменом Дерманським був славний автор «Граматики» 1619 р.— Мелетій Смотрицький, що тут і похований.

Київський історик Іван Каманин був висловив думку ****, ніби архімандрит Дерманський Ісаія Балабан з дозволу князя Януша продав Дерманську друкарню до Києва, разом з Острізькою; я вважаю цю думку недоведеною; біль-

---

* Шрифт цеї книжки відмінний від шрифту найперших острізьких видань — він товщий від них і однаковий з «Лікарство» 1607 р.

** Staroz Połska. II. С. 844; Трипольскій. Типографіи. С. 235.

*** Короткий час перебував у Дерманськім монастирі відомий Гришка Отрепів; чи не звідси він вивіз друкаря-волиняка Онисима Радишевського?

**** Кіев. Стар. 1894. Кн. VIII. С. 276—278.

ше підстав думати, що окремої Дерманської друкарні не було — тут часово працювала друкарня Острізька.

Про Дерманську друкарню, на жаль, не маємо ще якоїсь спеціальної окремої розвідки. Про неї писали:

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polsk. Краків, 1826. Т. I. С. 71—72, 386; Т. II. С. 28.

Строев П. Описаніе старопечатных книг И. Н. Царскаго. М., 1836. С. 39—41: передмова (частина) Дем'яна Наливайка до Октоїху 1604 р.

Ієрофей, єп. Острізький. Историческая записка о Дерманском монастыре, 1842. Це рукопис, що переховується в Дерманськім монастирі; зміст цікавий, але багато помилок. Записку цю складено 1842 р. (л. 1—20), доповнено в 1869 р.*

Историческая записка о Дерманском монастыре // Волын. Єпарх. Ведом. за 1873 р. № 8.

Максимович М. Собраніе сочиненій. Т. I. С. 182; Т. III. С. 671—672.

Wisznewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. Т. VIII. С. 432—433.

Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1860. С. 233.

Каратаев И. Описаніе славянорусских книг. 1883. № 173, 176 і 178; тут і література з Описів стародруків.

Селецкій А. К. Острожская типографія. Почаїв, 1885. С. 102—103.

Батюшков П. Н. Волынь. Спб., 1888. Примітки. С. 92—93: Дерманскій Свято-Троицкій монастырь, Дубенскаго уезда; цілком на основі «Исторической записки» з «Волын. Єпарх. Ведом.» 1873 р.

Зверинскій В. Матеріалы для историческо-статистическаго изследованія о православных монастырях. Спб., 1890. Т. I. Ч. 168. Тут і література про Дерманський монастир.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи. 1892. С. 235—236.

Девятисотлетіе православія на Волыни. Житомир, 1892. С. 93—97; Дерманскій Свято-Троицкій монастырь, по «Исторической записке» з «Волын. Єпарх. Ведом.» 1873 р.

Каманин И. К исторіи Кіево-Печерской Лаврской типографіи // Кіев. Стар. 1894. Т. 46. Кн. VIII. С. 276—278. Автор твердить, ніби 1613 р. архімандрит Дерманський Іса-

---

* Високопреосвященному митрополитові Діонисію та Преосвященному епископові Антонію складаю тут свою сердечну подяку за те, що дали мені змогу скористати з цього рукопису.

ія Балабан продав, з дозволу князя Гануша Остріжського, друкарню Дерманську та Остріжську, разом з Стрятинською, Єлисею Плетенецькому до Києва.

Харлампович К. Западнорусскія православныя школы. Казань, 1898. С. 259, 269.

Перетц В. Н. Изследованія и матеріалы. Спб., 1900. Т. І. Ч. ІІ С. 141—143: вірші з Октоїха 1604 р. та з «Листа» 1605 р.

Сперанскій М. Н. Переводные сборники изреченій в слав.-русск. письменности. М., 1904. С. 388—389 і др.: про «Пчолу» 1699 р.

Kordaszewicz S. Drukarnie słowiańskie w Ostrogu i Dermaniu. Див. його: Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Краків, 1913. С. 123—131. На с. 249 спис книжок, видрукованих в Дермані (ніби й 4 мовою польською).

3. Костянтинівська друкарня

Безумовно, ми не знаємо всіх колишніх друкарень, особливо тих, що засновувалися лише для видання декількох книжок; свідки про ці друкарні — їхні видання часто погинули й до часу нашого не дійшли.

Третя друкарня, яку заснував на своїх землях князь Костянтин Костянтинович Остріжський, була друкарня в місті Костянтинові; але який це Костянтинів: чи Старий (в давнину Волинського воєводства) чи Новий (воєводства Подільського, тепер містечко Літинського повіту) точно сказати важко, проте більше певності, що це був Новий Костянтинів, яким володів син Остріжського Олександр.

Безумовно, в Костянтинові велося якесь культурне життя, хоч про нього ближче ми й мало знаємо. В Костянтинові була українська Академія, про що нам свідчить ось ця приписка на рукописній Кормчій, що переховується в бібліотеці Львівського університету: «Року Божего нароженія 1599 декабря 5 списана Петром Станиславовичем Яневскаго, в богоспасаемом гради Константинове, в Академіи Константиновской, при дидаскалу смиренном Антонію Єзифовичу, а при держави княжати Василія Острозскаго» *.

Знаємо, що в Новім Костянтинові було церковне братство, як філія братства львівського, якому львівське братство доручувало заснувати шпиталя та школу. Новокостянтинівське братство зносилося з львівським «през послы и листы свои», просячи прислати братського статута, і 1609 р.

* Пташицкій С. Изданія Острожской Библіи. Спб., 1903. С. 17. Але саме собою напрошується питання: чи не названо тут Острога Костянтиновом?

львівська Ставропигія відповіла на це довжелезною епістолією *.

Безумовно, цю Костянтинівську друкарню, з доручення князя Острізького, заснував острізький друкар, москвитин Іван Хведорович, певне з допомогою учня свого Гриня Івановича. Друкарня ця, здається, була власністю Хведоровича, і по смерті його за борги перейшла до рук українських друкарів, Сенька Корунки та пасинка його Сачка Сеньковича Сідляра. Але й князь Костянтин мав матеріальні претензії до Хведоровича, а тому забрав собі цю друкарню.

В лютім 1588 р. до Львова приїжджав відомий віленський друкар Кузьма Мамонич, і названі друкарі — Корунка та Сідляр — продали йому 24 лютого 1588 р. своє право на Костянтинівську друкарню, про що вони й склали ось такого акта (подаю його в перекладі на мову українську):

«Явившись особисто, чесні Сачко Сенькович Сідляр, з Підзамча львівського, і Сенько Корунка, звідтіль, заявили, що вони свою власну українську друкарню з усіма її знаряддями та приналежностями, яку вони мали в місті Костянтинові у світлого й високоповажного пана Костянтина князя Острізького, воєводи Київського і т. д., вони відступили й разом уступили повним і вічним правом поважаному Кузьмі Мамоничу, громадянинові й радникові віленському, і актом теперішнім відступають і разом уступають, даючи йому і переносячи на нього повну повновласть цю українську друкарню від вище згаданого світлого й високоповажного пана Воєводи Київського, або від кожного другого, що її має у своїй власті, зажадати й відібрати та переняти, і повернути на свою користь по вподобі, і що вони вже зовсім нічого для себе у тій друкарні не задержують і не вилучають, але все право з повною його повагою переносять і переливають на вище згаданого Кузьму Мамонича і його наслідників по найповнішій формі правного уступлення й перенесення права» **.

Чи віддав кн. Острізький цю друкарню Кузьмі Мамоничу, нічого не знаємо; не збереглося також і жодних друків, щоб свідчили нам про Костянтинівську друкарню.

4. Почаївська друкарня

Свято-Успінська Почаївська Лавра — це найдавніший монастир на Волині, заснований ще десь в середині XIII віку. Давній переказ оповідає, що київські печерські монахи, втікаючи від нападу татар, в густих крем'янецьких лісах

---

* Цю епістолію, дуже цікаву, видрукувано в «Арх. Ю.-З. Росс.» Ч. I. Т. XI. С. 305—339. Див. ще Крыловскій. Львовское ставр. Братство. Додатки. № 18.

** Акта цього латинською мовою видрукував Bostel F. в «Pamiętnik Literacki». Львів, 1902. Річн. I. Зшит. 2. С. 301—302.

знайшли собі відповідний притулок на мальовничій горі і заснували тут маленького монастиря. Монастир цей аж до кінця XVI віку був дуже вбогим. Основницею монастиря вже в новий час була Анна Тиховна Гойська, вдова по судді Луцькім, що 1597 р. 14 листопада перша записала на монастир добрі маєтки *. З того часу власне й розпочинається вже новочасне життя Почаївської обителі як киновитського монастиря.

Про початок Почаївської друкарні в нашій літературі панує повний хаос; дослідники звичайно повторюють старе, або додають до нього часом неоправдані перекази. Так, вже Петрушевич зв'язував початок Почаївської друкарні від друкарні Острізької і додавав, ніби перша почаївська книжка 1618 р. надрукована «быти может типами, закупленными из Острога» **. Але частіше повторюється думка, ніби Анна Гойська, засновуючи монастиря, разом з тим дала потрібні засоби й на друкарню ***; думка ця не має ніяких підстав, бо ж в грамоті Анни Гойської з 1597 р. ані одним словом не згадано про друкарню.

Першим, хто розпочав друкарство в Почаєві, був славнозвісний проповідник свого часу, Кирило Транквіліон Ставровецький. Написав він відомий труд свій «Зерцало Богословіи» і дав читати його декому з тодішніх богословів; ті зле відізвалися про цю книжку і не радили друкувати її; здається, ось це й примусило Ставровецького завести собі власну друкарню. І ото ж, пробуваючи ігуменом Унівського монастиря, він тут склав собі невелику власну друкарню і певне тут, в Уневі, розпочав друк своєї книжки: «Зерца́ло Богословіи»; можливо, що в Уневі видрукувано перші 29 листів цеї книжки. Ігуменом Унівського монасти-

---

* Грамоту Анни Гойської з 1597 р. видрукувано в «Пам'ятниках временной комиссіи». К., 1859. Т. IV. С. 39—55; передруковано в «Галичанине». 1863. Кн. І. Вип. 3—4. С. 161—163; у Амвросія. Сказаніе о Почаевской Лавре. 1878. С. 289—296, переклад грамоти на мову російську. Анна Гойска у своїй грамоті про якийсь існуючий монастир нічого не згадує, лише каже: «Маючи от давных часов в маетности моей при селе Почаеве церковь каменную заложеня Успенія Святое Пречистое Богоматере, при которой Церкви иж бы уставичная хвала Божія была, умыслила есми Монастырь збудовати и его фундовати».

** Галичанин. Львів, 1863. Кн. І. Вип. 3—4. С. 169.— Але шрифт «Зерцала Богословіи» 1618 р. зовсім відмінний від острізьких, а тому нема підстав говорити, ніби Ставровецький набув собі друкарню з Острога.

*** Першим на цю думку подав Архим. Амвросій. Сказаніе о Почаевской Лавре в «Волын. Епарх. Ведом.» 1870 р., окремо 1878 р., с. 33; див. також: Девятисотлетіе православія на Волыни. Житомир, 1892. Ч. І. С. 75, 237.

ря був Ставровецький до 3 січня 1618 року *. По дьому Ставровецький кидає Унів і разом з своєю друкарнею і з початком надрукованої книги переходить до Почаєва. В Почаєві Ставровецький знову розташовує свою друкарню і докінчує тут друкування своєї книжки (84+2 листи, а також передмови); накінець, 12 березня 1618 р. в Почаєві й побачила світ ця книжка — «Зерцáло Богословіи» Кирила Ставровецького, складом в 29+84+2 листи.

Оце й була найперша книжка, видрукувана в Почаєві; на книжці зазначено, що вона «выдрукована власным коштом и накладом» Кирила Транквиліона» отже, монастир до цеї книжки стосунків не мав, бо друкарня була власністю Кириловою. Книжка тільки «выдрукована в манастыру Почаєвском, в маєтности єго милости пана Андриа Фирлея» **; книжку цю присвячено різним особам (Лавріну Дривинському, Івану Ярмолинському Констянтиновичу та кн. Олександру Пузині), певне тим, що помагали своїми коштами на її видання.

Так зачалося друкарство в Почаєві, але це не було друкарство Почаївського монастиря, а тільки приватна справа «проповидника слова Божіа» Кирила Транквиліона Ставровецького. Того ж 1618 р. Ставровецький переїхав до Рохманова, і туди ж забрав і свою друкарню. Почаївські монахи бачили друкарську працю Кирила Ставровецького, але собі друкарні не заснували, може з причини тих неспокійних часів, що тоді все були на Волині.

І більше ста років по тому не було в Почаєві друкарні; правда, в нашій літературі часто зазначають різні видання з 1618 по 1730 р., але ні одного з них до нашого часу не збереглося, і, як дуже добре доказав це Ю. Тиховський ***, таких ніколи й не було.

Постійне друкарство заснувалося в Почаєві лише тоді, коли цей монастир перейшов на унію. Фундатором Почаївської друкарні був перший із уніатів архімандрит її Феодосій Любенецький-Рудницький: 1730 р. став він єпископом Луцьким, і з того часу Почаївський монастир, міцно підтримуваний своїм єпископом, діяльно почав закладати собі друкарню.

Року 1730 почаївські василіани спровадили собі з Києва словолитника (гисера), перше жида, а потім християнина, і той відлив їм потрібні літери; гравером став у них теж

---

* Харлампович К. Западнорусск. правосл. школы. Казань, 1898. С. 385.

** Цитую по примірнику Національного музею у Львові. № 680.

*** Кіев. Стар. 1895. Т. 50. С. 1—35, 248—281.

киянин Голота *. В новій друкарні найпершим видрукували: проскомидійний листок та пастирський лист єпископа Рудницького **. Так розпочалося славне потім почаївське друкарство.

Але нова друкарня помітно підривала матеріальні інтереси Львівського Ставропигіального Братства, котре постійно так ретельно боронило своє виключне право на друкарство в цілім краї. І Братство зараз же 1730 р. розпочало, по своїй звичці, безконечного процеса, домагаючись закриття Почаївської друкарні; процес цей з перервами точився більше сорока років. Львівські купці, агенти Братства, були в Почаєві на річній 15 серпня ярмарці, і бачили там нові почаївські видання. Братство зразу ж виграло процеса, бо 20 жовтня 1730 р. дістало собі нового королівського привілея на виключне право друкування книжок. Але й Почаїв не здавався і вперто провадив далі організування своєї друкарні. Так, 1731 р. зняли на почаївській Троїцькій церкві старого даха, що був свинцевий; церкву покрили міддю, а з свинцю наробили літер ***.

Повів Почаївський монастир також і свою боротьбу з Братством, що тоді процесувалося з митрополитом Афанасієм Шептицьким; саме в той час спеціальна папська комісія переглядала братські видання, чи нема в них чогось противного католицькій вірі (при цій нагоді, як свідчить Д. Зубрицький, комісія знищила багато книжок) ****; і от почаївські василіани на початку лютого 1732 р. подали скаргу до папського нунція в Варшаві, ніби в братських виданнях багато прогріхів проти католицької віри *****.

Але нічого не помогло і Братство таки виграло справу: 26 вересня 1732 р. Трибунал Апостольської Нунціатури в Варшаві заборонив Почаївському монастиреві мати свою друкарню й друкувати українські книжки ******.

Проте Почаївський монастир не склав рук по такій дошкульній невдачі. В той саме час енергійний ігумен Почаївський Гедеон Козубський, за допомогою свого єпископа

---

* Акти судового допросу 1732 р. Див.: Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 758.

** Там само.

*** Амвросій А. Сказаніе о Почаевской Лавре. 1878. С. 74, 112. Див. ще: Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 758.

**** Див. про це вище. С. 88.

***** Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. Т. І. С. 328.

****** Волын. Епарх. Ведом. (1909. С. 727, 731 і 782) на основі актів твердять, що ця постанова нунціатури відбулася 26 вересня 1732 р. По Зубрицькому Д. (с. 33) це було ніби (dnia 27 pazdziernika 1733». Амвросій (Сказаніе. С. 68—69) неправдиво відносить це на 1742 рік.

Луцького та Острізького Феодосія Рудницького, почав уперто клопотатися в Варшаві перед королем, щоби одержати доброго привілея на Почаївську друкарню. Козубський доводив, що він, власне, просить привілея не на відкриття нової друкарні, а лише на відновлення старої *.

Ці заходи ігумена Козубського мали повний успіх: 18 жовтня 1732 р. король Август II видав привілея на заснування Почаївської друкарні **.

Пізніше, 24 липня 1736 р., й король Август III [18] видав Почаївському монастирю нового привілея, в котрім підтвердив попередні права ***. Звичайно, надавати якогось особливого значення виразам «перший привілей» або «другий привілей», не приходиться: ці вирази, як то звичайно тоді було, внесено до королівських привілеїв, з прохання Почаївського монастиря ****, який, звичайно, міг і справді вірити, ніби він в давнину мав вже свою друкарню, бож про книжку Кирила Ставровецького 1618 р. монастир знав *****.

Першою поважною книжкою, надрукованою вже у власній Почаївській друкарні, був «Служебник» 1735 р. Як і треба було сподіватися, книжку присвячено фундаторові Почаївської друкарні єп. Рудницькому; на звороті заголовного листа вміщено герба Рудницьких з латинським підписом. А далі йде довга посвята книжки Рудницькому, для нас цікава особливо тим, що вона кидає жмут світла на початок Почаївської друкарні.

Передмова каже, що єпископ Рудницький збудував місто (град), якому «несть мощно сожженну быти, но небреженія ради, Типографіи в Обители Почаевской, и уманенія книг Богоугодных и человеком душеполезных, аки в пепели забвенія град той Божественый (хвалу Господню глаголю) углублен бысть». Отже тут натяк, що якесь друкарство ніби було в Почаєві й перед тим, та було занедбане. Але відновив це друкарство Рудницький:

«Святыня же твоя... не терпел еси зрити толь нуждnаго Церкви Божественной требованія и хвалы Господней забвенія... Єще бо Архімандрическаго достоинства степень шествующе, уже по истинно бодрственное Архипастирское и прилежное ты бысть попеченіе, о разширенiи хвалы Господней, и сему все помышленіе твое углубленное имел еси, кими судбами дило оно Богоугодное Типографіи в Обытели Почаевской

* Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 783.

** Привілея цього надруковано в «Записках». Львів, 1895. Т. VII. С. 2—3. Уривок латинською мовою див. в Волын. Епарх. Ведом. 1904. С. 783.

*** Амвросій. Сказаніе. С. 32. Див. ще: Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 784.

**** Волын. Епарх. Ведом, 1909. С. 783.

***** Пор. те ж саме про Львівську друкарню. С. 107.

имат быти сооруженно... Всим разширил єсі путь спасенія, о сем, яко разгнул єси душеполезныа книги в твоєй єпархіи Архіерейскою областію твоею. Уже бо скудости рады душеполезных кныг оскудеваше в многих святынях хвала Господня. Архипастырская же твоя святыня, за єже бодрственно, к совершенію типографскоє дило, на зданіє книг Богоугодных, приведе... аки Феникса от праху забвеныя извел єси, воскресил, и високопарную в поднебесной соделал. Нас же, подначалных ти рабов, к совершенію типографскаго дила, на изображеніє душеполезных книг, Архіпастирским трудолюбным попеченіем, аки магнита силою, похищше, привлек єси».

Отже, тут вже виразно зазначено, що Рудницький в і д н о в и в друкарство. Далі читаємо, що Служебник 1735 р.— це перша почаївська книжка: «Сію книгу прилежным руковожденіем Твоим совершихом. Кому бо приличнеє преизящноє сіе типографскоє первенство вручити достоить? Первоцветущій крын... Служебнык — сіе бо первенство Типографіи нашой». Під цею великою посвятою підписався ієромонах Гедеон (Козубський), ігумен Почаївський «с всею о Христи братією».

На л. 3-ім уміщено передмову до читача,— його просять: «Кныгу Литургікон, аки новую, новой типографіи дило, сладце пріймы» *.

Служебника почали складати ще 1734 р., про що свідчить другий заголовний лист. Книжку цю добре прикрашено, гравюри різав у 1734 р. Іосиф (Гошемський); під багатьма дереворитами читаємо: «1734. Іосиф». На звороті 5 л. уміщено Почаївську Божу Матір, а внизу неї дата: «Р. Б. 1733»; здається, що цього Образка друкували й окремо ще 1733 р. Перший вихідний лист роботою своєю цілком відмінний від інших; на офорті підписався: «A. H. Skul» (ptor) **.

Року 1736 ігумен Козубський приговорив переплетника для оправи більше як 1000 примірників цього Служебника ***.

Уже в цей час Почаївська друкарня була дуже добре технічно уряджена. До нас зберігся інвентар цеї друкарні з 17 вересня 1736 р., і він показує, що в друкарні було два нових, зо всіма потрібними приналежностями, друкарських станки і один старий; досить було й шрифту різних гатунків; була повна скринька образків на дереві та ініціалів. При друкарні була добре уряджена словолитня, а в ній багато найрізніших матриць. Так само переплетня мала все, що потрібне для доброї роботи ****.

---

* Выписки подаю з Служебника 1735 р., з примірника Національного музею у Львові, № 32 та Наукового Товариства. № 18914.

** Це Адам Гошемський.

*** А м в р о с і й. Op. cit. 74.

**** Інвентаря цього надруковано в Волын. Епарх. Ведом. 1905. № 16. С. 509—510.

Звичайно, львівське Братство дуже занепокоїлося новою друкарнею, і прикладало всіх сил, щоб таки закрити її. З доручення Братства, 21 березня 1737 р. проти Почаївського монастиря виступив Михайло Нагродський. Він скаржився до Варшавської нунціатури, що Почаївський монастир, не дивлячись на заборону 1732 р., таки друкує й продає українські книжки. Від Почаївського монастиря виступив Іван Ленчевський; він посилався на те, що монастир веде свою друкарню за привілеями королів Августа II та III. На цей раз львівське Братство програло справу: 13 травня 1737 р. нунцій відмінив свою першу постанову з 1732 р. і визнав за Почаївським монастирем право на друкарню, бо ж це право належить йому *.

Братство не задовольнилось таким рішенням і перенесло свою справу аж до Риму. Довго лежала тут справа, і тільки 11 березня 1745 р. Конгрегація затвердила постанову Варшавської Нунціатури **. Почаївська друкарня знову виграла справу.

Не дивлючись на всі ці затяжні судові процеси, Почаївська друкарня праці своєї ніколи не спиняла, і коли нишком, а більше відкрито таки продовжувала свою друкарську роботу. Тим часом львівська Ставропигія не спиняла судових процесів, і вносила нові скарги на Почаїв до різних установ; так вона скаржиться знову 1753 і 1754 рр., а 20 червня 1761 р. вносить свою скаргу до королівського суду, домагаючись закриття Почаївської друкарні***. Суд знову затягнувся аж на десять років, бо й Почаїв завзято боронився. І тільки 26 червня **** 1771 р. вийшло рішення — Братство виграло справу, перемогло-таки Почаївську друкарню. Король наказав: Почаївський монастир не може друкувати тих книжок, що їх друкує львівське Братство; коли б же Почаївська друкарня такі книжки видрукувала, то їх наказано конфіскувати на користь Ставропигії. Крім цього, наказано ті книжки, що вже видрукувано, передати за відповідну плату Ставропигії *****. Такий королівський вирок, звичайно, цілком убивав діяльність Почаївської друкарні, бо їй, власне, заборонено було друкувати всі найважливіші богослужбові книжки, на яких вона мала найкращий прибуток.

---

* Інвентаря цього надруковано в Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 784—785.

** Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 785.

*** Там само. С. 807—808. У Зубрицького, с. 34, дати інші.

**** Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 809. У Зубрицького, с. 34, це 26 листопада.

***** Zubrzycki. С. 34 // Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 809—810.

Королівського наказа почали вже виконувати, але наспів перший поділ Польщі: 1772 р. Львів відійшов до Австрії, а Почаїв лишився за Польщею. Власне, для Почаївської друкарні настав тепер найкращий час: вона розв'язалася з ревнивою Ставропигією і з цього часу могла вільно друкувати потрібні книжки. І справді, час з 1772 по 1795 р.— це час найбільшої праці Почаївської друкарні, коли вона працювала вже без всякої перешкоди. Десь у цей же час Ставропигіальне Братство цілком добило Унівську друкарню в Галичині і її, здається, продано до Почаєва, про що свідчить і зовнішня подібність деяких видань унівських та почаївських *.

Року 1772 3 грудня луцький єпископ Сильвестр Рудницький підписав з Почаївською друкарнею цікаву умову в справі друкування книжок. В цій умові читаємо, що на Тридентському соборі ухвалено, що кожний єпископ має право закладати потрібну йому друкарню, а також Луцька єпархія має привілеї на фундування друкарні й від королів польських **.

В березні 1773 р. король затвердив цю умову. І з того часу розпочалася енергійна праця Почаївської друкарні: за час з 1772 по 1795 р. друкарня ця надрукувала книжок більше, як за ввесь інший час свого столітнього існування. Друкарня містилася тоді в першім поверсі окремого будинку, що був приєднаний з північно-східного боку до великого братського корпусу; тепер тут зимова церква (з 1861 р.) ***.

Року 1795 прийшов остаточний поділ Польщі і Почаїв перейшов до Росії; для Почаївської уніатської друкарні настала сумна пора, бо над нею вісіла примара закриття, а крім цього — книжки її втратили ринок збуту. І ось тому тодішній префект Почаївської друкарні о. Спиридон Коберський вже 15 грудня 1795 р. звернувся до львівського Братства з пропозицією закупити почаївські видання: «Тутешня (Почаївська) друкарня — писав Коберський — не має відбуту на книжки, друковані для духовного вжитку тутешньої, з'єднаної з Римом, Руси, бо більша частина сієї Руси відпала від єдності з римською церквою під теперішнім російським панування̀м, тому звертається до вас, добродії, з пропозицією, чи не схотіли б ви прийняти якоїсь скількості сих книжок на склад своєї друкарні для ужитку тамошніх уніатів, далеко щасливіших під пануванням його

---

* Zubrzycki. С. 55; Петрушевич А. Див.: Галичанин. 1863. Кн. І. Вип. 3—4. С. 170; Тиховскій Ю. Кіев. Стар. 1895. Т. 50. С. 7, 16; Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 729—731.

** «Star Pol». Т. II. Ч. 2. С. 904—905; також; Галичанин. Львів, 1863. Кн. І. Вип. 3—4. С. 171.

*** Амвросій. Сказаніе. С. 246.

цісарсько-апостольської високости» *. Братство погодилося купити книжки, і в другім листі, з 20 лютого 1796 року, о. Спиридон дякує Братству, що в такім нещасливім положенні, в якім опинилася Почаївська друкарня, воно погодилося рятувати почаївських василіан **.

Для почаївських василіан настала не зовсім добра пора, а тому навіть «Почаївський монастир добровільно зобов'язався відступити за умірковану ціну Ставропигії у Львові свою руську друкарню» ***. Але ці страхи були тільки на початку; скоро о. Коберський добре орієнтувався в положенні і позакладав по Галичині склади своїх видань і не зле продавав книжки, підрізуючи тим матеріальний стан Братства. Братство, що хотіло закупити ці видання собі, мусило скаржитися архієпископові львівському на почаївських василіан, що привозять «з чужої держави в нашу провінцію» **** різні книжки.

Справа скінчилася так, як Братство й не сподівалося: австрійський уряд не дозволив йому закупити почаївські видання. Правда, ця заборона особливої сили не мала, бо почаївські видання, що серед уніатів мали заслужену повагу, ще довго перепачковувалися до Галичини і добре розходилися по всіх церквах.

Але й російський уряд не закрив Почаївської друкарні, і вона вільно продовжувала свою працю, як і до того; щоб прислужитися новому урядові, о. Коберський 1796 р. видрукував навіть таку книжечку: «Проповедь при нарочитом обхожденіи и именованіи Ея Превысочайшего и Непреодоленного Величества Самодержицы и Государини Императрицы всея Россіи Екатерины Вторыя». І друкарня його працювала й далі, але збут її видань все падав та падав, а тому вона друкувала вже небагато.

З іменем Почаївської друкарні зв'язано декілька т. зв. старообрядческих книжок. Так, вже 1782 р. в Почаєві видрукували «Собраніе краткія науки о артикулах виры»; ця книжка «друкована с переводу книжицы Катихисиса (Москва, 1649 р.), ни в чем не отмененно» *****. Трохи пізніше з Чернігівщини, з Клинцівського посаду [19], прибув до Почаєва старообрядець Василь Желізняк; він приніс зразки старообрядческих видань і склав з василіанами умову на друкування цих книжок. Василіани взялися за цю справу і книжки друкували. Але 1800 р. російський уряд про все

---

* Записки. Львів. Т. 130. С. 107. Стаття Возняка М.
** Там само. С. 108.
*** Там само. С. 114.
**** Там само. Т. 130. С. 110. Стаття Возняка М.
***** Примірник Національного музею у Львові. № 721.

це довідався і повстала неприємна справа. Проте справу цю потушили, бо за неї взялися митрополит католицький Сестренцевич та єпископ уніатський Степан Левицький. Справу не тільки потушили (взагалі, вона темна), але й здобули для Почаївської друкарні нового привілея: 4 травня 1800 р. цар Павло І дозволив цій друкарні друкувати духовні книжки під доглядом свого єпископа *.

Так жила Почаївська друкарня, потроху занепадаючи, аж по 1831 р., коли російський уряд встановив, що почаївські василіани ніби допомагали польським повстанцям, а тому 9 жовтня монастиря вернули знову православним. А 10 жовтня 1831 р. василіани передали й свою столітню друкарню, а саме: 4 станки, окремо станок для друкування образів; запас слов'янських та польських буков, мідні дошки для витискання образів, дереворити, мідні форми для виливання буков, мідні штемпелі для відливання медаліонів і т. п.; поверх того, принято паперу 485 стіп і видрукуваних книжок, слов'янських та польських, різного змісту 362 паки **. Частину почаївських видань пізніше, 1861 р. закупив у Почаєві львівський купець Михайло Димет і розпродав їх у Львові (було 44 назви книжок).

По передачі Почаївської друкарні православним вона існувала безперестанно аж до нашого часу, до 1918 р., коли частину її вивезено до Києва, а звідти до Москви. Так припинила (тимчасово) своє існування друкарня, що нараховувала коло двохсот років свого безперервного віку.

Почаївська друкарня в історії друкарства українського займає безумовно почесне місце,— вона видрукувала надзвичайно багато книжок; так, дуже неповний список А. Петрушевича зазначає, що з Почаєва за час 1618—1831 рр. (власне, треба б 1730—1831) вийшло 148 книжок церковнослов'янською та українською мовою, 32 книжки польською мовою і 7 книжок мовою латинською, разом 187 книжок ***,— це таке число видань, до якого не дійшла ані одна друкарня в Галичині і на Волині. Безумовно, період уніатський (1730—1831) Почаївської друкарні — це період її найбільшої слави, хоч і служила вона тоді лише частині українського народу.

---

* Амвросій. Сказаніе о Почаевской Лавре. 1878. С. 136—137. Частіше в літературі панує стара думка (за Сопиковим. Опыт. № 574), ніби старообрядці друкували в Клинцях і тільки виставляли різні друкарні,— Почаїв, Вільно, Варшава, Несвіж, Супрасль і т. п.; Див.: Галичанин. 1863. Кн. І. Вип. 3—4. С. 171; Максимович. Сочиненія. Т. III. С. 676; Кіев. Стар. 1895. Т. 50. С. 10, 18.

** Амвросій. Сказаніе о Почаевской Лавре. 1878. С. 156—157.

*** Галичанин. 1863. Кн. І. Вип. 3—4. С. 172—181.

На основі списка Петрушевича надруковані в Почаєві книжки можна поділити на доби так (книжок без зазначення року не приймаю до обрахунку): перша доба — 1618—1730 рр.,— вийшло ніби 12 книжок (це помилка,— вийшла тільки 1 книга 1618 р.); друга доба — 1730—1771 рр. (доба організування й боротьби з Ставропигією) — 46 книжок; третя доба — 1772—1795 рр. (розцвіт, польська доба) — 87 книжок, і четверта доба — 1796—1831 рр. (московська) — 33 книжки.

Видання почаївські часто мали дуже гарний зовнішній вигляд,— оригінальні черенки, часом розкішні прикраси; взагалі, на окрасу своїх видань в Почаєві звертали пильну увагу *. Почаївські книжки добре розходилися по Галичині (часто — і поза нею), і тут вони користалися заслуженою повагою. А те, що багато з них були до того ще й писані українською мовою, то це надало їм чисто національний характер і збільшило їхню вагу.

Теперішній архів Почаївської Лаври для історії друкарні особливого матеріалу не має — все цінніше взято до Київської Духовної Академії. Чим можна було, я скористав з цього Архіву **.

Якихось поважних дослідів з історії Почаївської друкарні, крім праці Ю. Тиховського, ще не маємо, хоч Почаївська друкарня цілком заслуговує окремої монографії. З головнішої літератури про неї зазначу:

«Отечественныя Записки». 1826. Ч. 28. С. 312—324: докладний опис першого почаївського видання, «Зерцала Богословії» 1618 р.

Bandtkie J. Historya drukarń w Krol. Polsk. Краків. 1826. Т. II. С. 54—59.

Zubrzycki. Historyczne badania. 1836. С. 33—36, 52, 55. Важні відомості про процеси Ставропиг. друкарні з Почаївською на основі архівних актів.

Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. Стаття: Почаїв; Варшава, 1845 р. Т. II. Ч. 2. С. 904—905.

---

* В Почаївській друкарні збереглося багато старих гравіровальних дощок; 1880 р. Лавра Почаївська передала Київській Дух. Академії 48 дерев'яних грав. дощок та 226 металевих; пізніше додала ще 52 дошки. Див.: Петров Н. Старинные южно-русские гравировальные доски // Искусство. 1914. Кн. 3—4.

** Высокопреподобному о. Намісніку св. Успінської Почаївської Лаври Дамаскину складаю за це свою сердечну подяку.

Максимович М. Книжная старина Южно-русская. 1849 // Сочиненія. Т. III. С. 674—676. Не критично.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. Краків. 1851. Т. VIII. С. 429—431 і 411. Не критично.

Перлштейн А. Очерки исторіи типографій на Волыни//Волын. Губ. Ведом. 1855. № 4 і 5. Ця ж стаття передрукована в «Ж. М. Н. Пр.» 1855. Ч. 87. С. 22—26. Не науково.

Каталог книг, напечатанных в святой Успенской Лавре Почаевской чина св. Василія Великаго. Для употребленія греческо-унитских церквей и духовенства. 1861. 4 с. Видання львівського купця Михайла Димета. Це спис книжок, які закупив (44 назви) Димет в Почаєві, як остатки колишніх друків.

Петрушевич А. С. Историческое известіе о древней Почаевской Обители чину св. Василія Великаго и типографіи ея, с росписью в той печатным книгам // Галичанин. Львів, 1863. Кн. І. Вип. 3 і 4. С. 158—181; про друкарню 168—172; на с. 172—180: спис почаївських друків (не повний, по 1829 р.). Дуже корисна праця.

Архимандрит Амвросій. Сказаніе о Почаевской Успенской Лавре, на основаніи документов, хранящихся в Лаврском архиве // Волын. Епарх. Ведом. 1870. № 13—24; 1871. № 1—6, і окремо. Почаїв. 1878. 1—296 с. Про друкарню не багато відомостей в різних місцях книжки. С. 32—33, 68—69, 74, 75, 80, 135—137, 156—157, 239, 246, 263, 279—280. Але критичного мало.

Свящ. Ст. Барановскій. Краткія сведенія. 1877. С. 763—764. Не критично.

Свящ. А. Хойнацкій. Очерки из исторіи православной церкви и древняго благочестія на Волыни. Житомир. 1878. С. 183—185. Не критично і з помилками.

Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. І. С. 231—234. Додатки Про К. Ставровецького.

Хойнацкій А. Ф. Православіе на западе Россіи в своих ближайших представителях или Патерик Волыно-Почаевскій. М., 1888. С. 161—163. «Православныя книги, изданныя в Почаевской типографіи во время преподобнаго Іова» — не критично і повно помилок.

Калужняцкій Є. К библіографіи церковно-славянских печатных изданій в Россіи // Сборник отделенія русск. яз. и слов. Спб., 1886. Т. 42. Про книгу «Богословія нравоучительная» (Почаїв, 1751).

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи; див.: Девятисотлетіе православія на Волыни. Житомир, 1892. С. 237—239, а також с. 72—90, 37—38. Мало критично.

Перегляд цілого питання про Почаївську друкарню, а також огляд всього, що було написане про неї, дає цінна праця Ю. Тиховського «Мнимая типографія Почаевскаго монастыря» (з к. XVI до першої чверті XVIII в.) // Київ. Стар. 1895. Т. 50. С. 1—35 і 248—281. Праця має три розділи: I: «Критическій обзор разработки матеріалов для исторіи Почаевской монастырской типографіи». С. 2—35; II: «Библіографическій указатель мнимых изданій Почаевской монастырской типографіи в XVII — 1/4 XVIII века». С. 248—262; III: «Критическій разбор и опроверженіе показаній об изданіях Почаевской монастырской типографіи XVIII — 1/2 XVIII в.» Загальний правдивий висновок автора: Почаївської монастирської друкарні в 1597—1720 рр. не було, вона повстала десь в 1730 рр. На жаль, в праці цій, не опертій на монастирських почаївських документах, місцями занадто проглядає непотрібне суб'єктивне дражливе відношення до справи, що не скрізь дає їй наукової об'єктивності.— Рец.: Wolyniak в «Kwartalnik Historyczny» 1896. С. 356.

Як доповнення до праці Ю. Тиховського в «Записках Наукового Товариства» у Львові, в т. VII за 1895 р., Miscellanea, с. 1—3 появилася коротка замітка А. Щ у р о в с ь к о г о «До питання про початок Почаївської друкарні». Автор видрукував тут з Луцької гродської записової книги 1732 р. (Київ. Центральний архів № 2282) доти невідомого акта — привілей Августа II з 18 жовтня 1732 р. для фундування Почаївської друкарні, чому й схиляється автор до правдивої думки, що початок Почаївської друкарні треба віднести на 1732 р.

Хойнацкій А. Описаніе Почаевской Лавры. 1897. С. 123. Не науково.

Волын. Епарх. Ведом. 1905. № 16. С. 509—510: Інвентар Почаївської друкарні 17.IX.1736 р.

М и л о в и д о в А. И. Описаніе славяно-русских старопечатных книг Виленской Публичной Библіотеки. Вильна, 1908. № 24. С. 30—31.

Почаевская типографія и братство Львовское в XVII вѣкѣ // Волын. Епарх. Ведом. 1909. № 35—38. Дуже цінна праця, бо розказує про судові процеси Почаєва з львівським Братством на основі Почаївського друкарського архіву.

П е т р о в Н. Старинныя южнорусскія гравировальныя доски типографій Кіево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской // Искусство. К., 1914. № 3—4.

В CXXX томі «Записок Наукового Товариства у Львові» за 1920 р., с. 107—119. М. В о з н я к умістив цінну статтю: «До історії почаївських видань XVIII віку»,— про умову

Почаївської друкарні, що не мала кому збувати своїх видань, з друкарнею львівською ставропигіальною з 1796 р. доставити книжки Братству; але влада австрійська умови цеї не затвердила.

Свєнціцкий Ил. Дещо про печатню Успенського Братства у Львові // Збірник львівської Ставропигії. 1921. Т. І. С. 328—329: скарга почаївських василіан на братську львівську друкарню 1732 р. і процес Ставропигії з Почаївською друкарнею (по документах Київської Духовної Академії. Рукоп. № 108 і 155).

Ровинскій Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI—XIX веков (Спб., 1895) згадує таких почаївських граверів: А. Б. кінця XVIII в. С. 1: Гошемський Адам другої половини XVIII в. С. 168 в.: Гошемський Йосиф того ж часу с. 169, Масієвський Іван XVIII в. С. 427: Охрімовський Хведір 1775 р. С. 507: Стрельбицький Хведір кінець XVIII в. С. 639 і Холота (Голота) Андрій XVIII в. С. 726.

5. Рохманівська друкарня

Рохманів — це містечко на Волині Крем'янецького повіту, в 2 верстах від стольного колись міста Шумська; належав Рохманів князям Вишневецьким [20]. Господарка Рохманова, княгиня Ірина Вишневецька Могилянка запросила до себе з Почаєва відомого вченого, ієромонаха Кирила Транквиліона Ставровецького. Кирило прибув до Рохманова десь року 1618 і розташував тут і привезену з Почаєва свою мандрівну друкарню.

Кирило Ставровецький був славним проповідником свого часу, і давно вже надумався був видати збірника своїх проповідей; пробуваючи в Рохманові, Ставровецький вирішив видрукувати такого збірника, який і вийшов у світ 9 листопада 1619 р. під назвою: «Євангеліє Учителное, албо казаня на неделя през рок и на празники господскіе и нарочитым святым угодником божіим», на 552 л. В передмові до читача Ставровецький розказує: «Подялем великій кошт на так трудное и преважное дило... Сам же аз множайшіи труды к трудом моим приложих, и промыслом Вышнего и друкарню в убозей кущи странствіа моєго поставих, и зачатое дило коштом и накладом моим с помощію божією свершіх» *. Так само в самім заголовку книжки читаємо, що вона «єго всласным стараням, коштом и накладом з друку на свет ново выдана». Книжка дійшла до нас з різними посвятами,— кн. Ірині Вишневецькій, кн. Юрію Чар-

* По примірнику Національного музею у Львові № 559 та 560, а також: Строев И. Опис. книг Толстова. № 64.

торийському і кн. Самуїлу Якимовичу Корецькому,— певне ці особи трохи допомогли Ставровецькому й матеріально.

З підкресленою любов'ю говорить Ставровецький в посвяті про Ірину Вишневецьку, котра «мя пріала в дом свой, в пелкгримстви моем, с таким дилом преважным, и далась взяти початок и конец в дому своєм той праци моєй; а к тому былась помощною и ласкавою патронкою мне, многобедствуємому».

Ставровецький багато потрудився, складаючи цю свою книжку. «Святых теды книг зобралем сладость духовную,— пише автор в посвяті,— яко пчела трудолюбная, с цветов райской красоты, и учинилем книгу учителную, Казаня дорочные и на свята урочистыи, и подалем вирным Божіим... Подялем многіи болезни и труды, крывавыи поты и великій кошт на так трудное и преважное дило». Справді, книжка вийшла дуже цікавою змістом; видання досить розкішне, з киноварю *.

Ставровецький твердить, що «человецы некоторіи, сановитыи и разумныи, подвигоша мя на сіе дило святоє и честноє», на видання «Євангелія Учителного». Крім цього «наипаче разгореся в мне огнь трудолюбіа, кгдым пріал благословеніе от святейших четырох патріархов святыа Восточныя церкви» 1616 р., а перед тим 1614 р. Ставровецький одержав на свій труд благословення й наказ Єремії Тисаровського, єпископа Львівського. І ось тому «аз, за повеленіем и благословеніем старших, умыслих книгу сію изобразити дилом друкарским, для размноженя науки збавенноі».

Попередню книжку Ставровецького — «Зерцало Богословіи» 1618 р. духовенство стріло вороже, а тому воно поставилося зле й до нового труду його. Про це розказує в передмові сам Ставровецький:

«Хулного языка их (противників книжи Ставровецького) слово гнилоє, лже и яду зміа пекельного исполненое, промчеся всюду, по всей земли Россійской, смущающи грады и народ посполитый побуряющи на мя, творящи укоризны, поношеніа, смехотвореніа і наветы оболганіа, приводячи в огиду книгу сію... І от веры святой дразнуша отлучити мя и в сонми нечестивых причитати».

Справа з нововиданою книжкою скінчилася таки зле: собор Київський з митрополитом Іовом Борецьким осудив цю книжку Ставровецького; пізніше, 1627 р. осуджено її й

* Шрифт «Зерцала Богословіи» 1618 р., Почаїв, і цього «Євангелія Учителного» 1619 р. цілком однаковий; прикраси цих книжок (ініціали, кінцівки) теж однакові; див. примірники Національного музею у Львові. № 680, 559).

на Москві, і цар Михайло Хведорович та патріарх Філарет наказали «Учительне Євангеліє» зібрати й спалити...* Правда, «Учительне Євангеліє» Ставровецького таки мало своїх читачів і користалося певною повагою: 1696 р. його перевидано в Уневі, а 1697 р. передрукував його в Могилеві відомий Максим Вощанка.

Свою мандрівну друкарню Ставровецький, здається, забрав з собою до Замостя [21], де він був проповідником з 1621 по 1625 рік; 1626 р. Кирило став архімандритом Чернігівським, куди й перевіз свою друкарню.

Про Рохманівську друкарню коротенько пишуть:

Строев П. Описаніе старопечатных книг Толстова. М., 1829. № 64. С. 142—155: посвяти й передмови до «Учит. Єв.» 1619 р.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 672.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 275—276.

Барановскій С. Краткія сведенія // Волын. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 782—783.

Каратаев И. Описаніе. Спб., 1883. № 249; тут і деяка література.

Архангельскій А. Очерки из исторіи западнорусской литературы. М., 1888. С. 128—130, 134—136.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи. 1892. С. 237.

Харлампович К. Западно-русскія православныя школы. Казань, 1898. С. 384—387.

Маслов С. И. К исторіи западно-русских типографій XVII века // Труды XIV Археологическаго Съезда в Чернигове 1909 г. М., 1911. Т. III. С. 371—376.

Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. II. С. 179—185.

С. Т. Рухомыя друкарні на Беларусі і Украіне // Крывіч, 1924. № 1. С. 94. Ковно. Коротенька замітка про мандрівну друкарню Кирила Ставровецького.

6. Четвертинська друкарня

Село Четвертня — Луцького повіту на Волині над річкою Стир — було родинним маєтком князів Четвертинських. Прабатько родини Четвертинських, князь Олександр Святополкович, одержавши собі в уділ Четвертню, став зватися

* Собранія Государственных Грамот и Договоров. Т. III. № 77. С. 298—299.

Четвертинським; ось оцей Олександр Четвертинський 1437 р. заснував при Четвертні Преображенського монастиря *. Родина Четвертинських постійно визначалася своєю ревною обороною православія і щедрим меценатством на користь рідної культури.

Один з князів Четвертинських, Григорій, прислужився також і справі волинського друкарства. Князь Григорій Четвертинський був горливим оборонцем православної віри, хоч жив у малих достатках; письменник А. Кальнофойський в передмові до своєї «Тератургими» 1638 р. характеризує кн. Григорія як «chreścianina dobrego, ialmuźnika szczodrego, patrona zakonnikow reguly ś Bazilego, a że prawde rzekne, mało nie samego zakonnika».

Загорівські монахи, ієромонах Павло Домжив-Лютковіч Телиця та ієродиякон Сильвестр, видрукувавши декілька книжок в Угорцях, перенеслися до Мінська **, але не довго прожили вони й тут, і скоро вернулися до свого Загорівського монастиря; пізніше, десь 1624 р. разом з своєю мандрівною друкарнею прибули вони, певне на заклик кн. Григорія Четвертинського, в Четвертню й оселилися в Преображенському монастирі. Тут вони почали складати Псалтиря, який і вийшов у світ 27 липня 1625 р., на 244 л. На звороті заголовного листа — герб Четвертинських, а потім — присвята книжки кн. Григорію від друкарів Павла та Сильвестра. По тому ось ця замітка: «Сіє дило начася и свершися благословеніем господина отца нашего преподобнейшаго кир Захаріи, з Святой горы, игумена монастыра Рождества пресвятыя Богородица Загоровского, и всей еже о Христе братіи, молитвами и помощію тогожде монастыря». Ця замітка стверджує, що наші друкарі справді були загорівськими монахами і до Четвертні прибули певне не з Минську, а з монастиря Загорівського.

Крім цеї книжки, більше нічого о. Павло не друкував в Четвертні ***, і скоро подався з своєю мандрівною друкарнею до Луцька.

Про цю друкарню писали:

Строев П. Описаніе книг гр. Толстова. М., 1829. С. 164—165. № 71.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 672.

---

* Свідоцтво Herbarza Niesieckiego. 1839. Т. III. С. 264. Див.: Голубев С. Петр Могила. Т. II. Додатки. С. 240.

** Див. про це вище.

*** Правда, Максимович М. (Сочиненія. С. 672) твердить, ніби 1625 р. видруковано в Четвертні ще й Часослова; за Максимовичем те саме твердять і інші дослідники; але це непорозуміння — Максимович прийняв чорненський Часослов 1629 р. за друк четвертинський.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 434—435.

Барановскій Ст. Див.: Волын. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 784,— змішує Четвертню з Чорною.

Каратаев И. Описаніе. Спб., 1883. № 296.

Леонид Арх. Библіографическія заметки // Кіев. Стар. 1889. Кн. XI. 442—444.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 264.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи, 1892. С. 236.

Голубев С. Петр Могила. К., 1898. Т. II. Додатки. № 58. С. 232—240.

7. Луцька друкарня

Церковне братство заснувалося в Луцьку при Хрестовоздвиженській церкві досить рано — ще 1617 р. На перших порах свого існування Луцьке братство про друкарство не думало — в акті про його заснування з 1 вересня 1619 р. ніякої згадки про друкарню нема *.

Друкарню в Луцьку засновано випадково; відомі вже нам друкарі, ієромонах Павло Домжив-Люткович Телиця та ієродиякон Сильвестр **, по короткім перебуванні в Четвертні, прибули з своєю мандрівною друкарнею й до Луцьку, певне на заклик Хрестовоздвиженського братства. Коли саме прибули вони до Луцьку — не відомо; певне, десь в часі по липні 1625 р. і до 1628 р.

В Луцьку друкарі наші зайнялися найперше відновленням та поширенням своєї друкарні, бо за час їхнього мандрування мала́ їх друкарня повинна була досить пошарпатися. А що це було так, про те свідчить сам друкар Сильвестр в своїй духівниці з 1635 р. «Жиючи мне з честным, а в Бозе змерлым,— пише Сильвестр,— господином отцем Павлом Лютковичом Телицею ***, игуменом Чорненским, антецесором моим, перед тым в манастиру братства Луцкого, там з оным з ласки Бога всемогучого и счодробливости гойное людское, друкарню спорядилисмо» ****. Це свід-

* Цього акта див. у Петрушевича А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 52—54.

** Див. про це вище.

*** Цитую по «Памятники, изданные временною коммиссіею для разбора древних актов». К., 1848. Т. I. Вид. 2. С. 141,— тут прізвище нашого друкаря подано перекручено: з Павлом Мотковичом Гянцею, і цей міфічний друкар — Павло Моткович Гянца часто стрічається в різних дослідників. У виданні «Памятников» 1898 р. (Т. I. Відд. I. С. 65) читаємо вже правильно: з Павлом Лютковичом Телицею.

**** Памятники. К., 1848. Т. I. С. 141. Відділ I.

чення монаха Сильвестра не треба розуміти так, ніби друкарі наші заклали собі в Луцьку нову друкарню; ні, мова йде тут лише про відновлення та поширення їхньої старої друкарні, що зробили вони в Луцьку з «счодробливости гойное людское»,— певне за допомогою Хрестовоздвиженського братства.

Але в Луцьку пробули наші друкарі не довго; першою книжкою вони видрукували тут «Лямент по святобливе зошлом велебном господину отцу Іоанни Василевичу презвитери». Книжечка на 11 листах *.

Цей «Лямент» написав ієродиякон Давид Андрієвич, інок чину св. Василя Великого в Луцьку; він займає 9 сторінок; далі йде: «Трен нищих спудеев школы братское Луцкое», на 3 с., під віршами підпис: «Григорый Соминович, Пенитарха школы братское Луцкое»; далі — «Елекгіа» Іоана Карповича, на 4 с. На останній 21 с. уміщено анаграму, де читаємо, хто був померший: «Иоанн Василевич, священник братства Луцкого». На передостанній 20 с. уміщено «Епітафіон», з якого довідуємося, що священник Іоан Василевич прожив на світі 55 літ, з них 29 в сані ієрея, а 7 останніх літ був любимим пресвітером Луцького братства. Помер Іоан Василевич 8 лютого 1628 р. опівночі. На книжці стоїть дата: 11 лютого 1628 р.— певне, це дата сказаного на похороні слова, або просто дата похорону о. Іоана, бо трудно думати, щоби за 2 дні встигли й вірші скласти і видрукувати книжечку.

В тім же році видрукував о. Павло й другу книжку: «Епикидіон албо вирше жалобныя на погребеніе Василисы Яцковны», твір Степана Полумерковича; але панегірик цей до нашого часу не зберігся.

Під час перебування о. Павла в Луцьку з ним трапився такий сумний випадок, правда, на ті часи досить звичайний: «Велебный отец ієромонах Павел Домжив-Людкович Телица, законник чернец манастыря и церкви брацское Луцкое»,— читаємо в книзі гродській Луцькій 1628 р. 6 травня,— розповів урядові і «жалосне се скаржил», що коли він проходив коло римського кафедрального луцького костелу, то «не ведат с чиего росказаня, през звонника того костела неякого Собка есть зшарпаный и зневажоный, который, допытуючисе, якое бы был релии, зшарпал, зсоромотил и клобок, который на голове с повинности своее законничое мел, знял» **.

---

* Описую по примірнику Національного музею у Львові. № 881.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 596—597. В цім акті знаходимо й повне ім'я нашого друкаря.

Не довго пробули друкарі наші в Луцьку і скоро перебралися в Чорненський монастир; пізніше 1635 р. ієродиякон Сильвестр в духівниці своїй відписав свою друкарню Луцькому братству. Але братство скористало з цеї друкарні мало, бо видрукувало лише одну книжку: «Апостолы и Євангелія через вси недели и празд: и избранным ст: на ввесь год», що вийшла 1640 р., 181 л. Книжка ця «первое изобразися в монастыру Луцком Братском» *; зміст її трохи відмінний від видання Угорцівського 1620 р. **; шрифт цього видання дрібніший від шрифту «Собранія» 1618 р. і значно більший від «Апостолів» 1620 р. Цікаво зазначити, що в кінці цеї книжки, на л. 181 об. уміщено знака з хрестом в середині,— такого самого, якого знаходимо ще в угорцівських «Собраніях» 1618 р.; дрібний шрифт «Апостолів» 1640 р. трохи нагадує шрифт «Апостолів» угорцівських 1620 р. ***

Поза цими виданнями ми не знаємо більше луцьких видань; звичайно, цілком можливо, що не всі луцькі видання збереглися до нашого часу. У всякому разі в Луцьку, столичнім місті єпископів луцьких, довго жив переказ про давнє луцьке друкарство; так, ще 1772 р. єпископ Луцький Сильвестр Рудницький, відновляючи Почаївську друкарню, писав в умові з почаївським монастирем, що єсть привілеї ****.

Трохи пізніше, 1787 р., засновує в Луцьку свою друкарню домініканський кляштор [22], що 1783 р. одержав на це й королівського привілея; цим привілеєм домініканам дозволялося випускати книжки різними мовами. Ще 1804 р. 10 травня Волинський губернатор Ів. Ессен писав, що в домініканській луцькій друкарні «печатаніе производится на языках: россійском, латинском, французском и польском». 1803 р. ця друкарня згоріла. Домініканська луцька друкарня випустила більше 30 книжок, переважно підручників для шкіл *****.

---

* Описую її по примірнику Національного музею у Львові. № 425 (без виходу). Наголос в цій книжці скрізь український.

** А тому не можна казати, ніби книжка 1640 р. «является только перепечаткой угорецкого изданія 1620 г.», як це твердить Яворський Ю. Див. його: Пропавшая западно-русская книга. С. 23.

*** Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русск. летопись с 1600 по 1700 год (Львів, 1874. С. 498) пише про цю луцьку друкарню 1640 р.: «была то кажется другая типографія в Луцке». На таке твердження нема підстав,— це була друкарня не нова, а стара о. Павла Лютковича.

**** Галичанин. Львів, 1863. Кн. І. Вип. 2 і 3. С. 171. Але можливо, що тут думка лише про друкарню Почаївську; пор. вище.

***** В. Д. // Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 86—87.

Про Луцьку друкарню писали:

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polsk. 1826. T. I. C. 435; дуже мало.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 673.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 435; лише згадка.

Флеров І. Типографія при Братстви Луцком. Див. його працю: О православных церковных братствах. Спб., 1857. С. 133.

Петрушевич А. С. Историческое известіе о Почаевской обители. Див.: Галичанин. Львів, 1863. Кн. 1. Вип. 2 і 3. С. 171.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 53, 458, 498.

Барановскій С. Краткія историческія сведенія о бывших на Волыни православных типографіях. Див.: Волын. Епарх. Вед. за 1877 р. № 18. С. 785. Коротко, з помилками.

Каратаев И. Описаніе. 1883. № 320, 322 і 506; тут і література з Описів; також с. 554.

Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 264—265.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи. 1892. С. 240. Майже дослівно з статті Барановського.

Папков А. Братства. 1900. С. 152—153, 191.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти» 1629 р. Спб., 1912. С. 13—16, 21—23. Відбитка з «Известій» за 1911 р. Кн. 4 і 1912 р. Кн. 1.

8. Чорненська друкарня

Покінчивши свої друки в Луцьку, друкарі наші — Павло Люткович та Сильвестр разом з своєю мандрівною друкарнею прибули в с. Чорну, що лежить над річкою Горинню, тепер повіту Рівенського, в давнину Луцького *. Прибули

* Де було с. Чорна, дослідники постійно плутають, хоч ще Максимович М правильно зазначив, що вона на р. Горині. Див.: Сочиненія. Т. III. С 685. Так, Барановський С. в Волын. Епарх. Ведом. № 18 за 1877 р., с. 784 помилково писав, ніби «типографія черничицкая существовала при Спаском, в полуверсте от города Луцка монастыре, на Черничицах. Это одно и то же, что типографія четвертинская; от чернцев она называлась черничицкой, а от Четвертни — четвертинской». Цю помилку повторив і Каратаїв (Описаніе. С. 403), а за ним Трипольскій (Девятисотлетіе. С. 58, 239), Папков (Братства. С. 153) і др. Де було село це — село Чорна чи Чорная, про це точно свідчить нам фундуш п.Адама Рудецького 1631 р., в якім читаємо, що належне йому село Чорная знаходиться «в воєводстве Волынском а повету Луцком, над рекою Горинею». Див.: Арх. Ю.-З. Росс.

вони сюди десь в 1628 р., прибули на запрошення господаря Чорної, пана Адама Урсула-Рудецького, і оселилися в тамошнім Чорненськім Спаськім (Преображенськім) * монастирі **. І от цей Чорненський монастир і став останнім пристановищем наших працьовитих мандрівних друкарів,— тут вони вже й дожили віку свого.

Фундатором Чорненського монастиря був Адам Урсул-Рудецький ***; це був меценат, яких в той час було багато в нас на Вкраїні. Горливий оборонець батьківської віри, «муж побожный в статечности вири своєє православнои» ****, як зве його давній акт, Адам Рудецький заснував в своїм селі Чорній Спаського монастиря і на ігумена його запросив нашого друкаря о. Павла Домжива-Лютковича Телицю; певне, монастир був недавно заснований і ще не впорядкований, і це впорядкування його й лягло на долю друкаря о. Павла.

Року 1631 14 квітня Адам Рудецький склав фундуша [23] на забезпечення Чорненського монастиря; він відписав своїому монастиреві ціле село Чорную:

«З коньми, з волами и зо всим домовством, также з поддаными, лесами, запустами, з борами, з деревом бортным и з бчолами, с пасекою, з єзерами и волным ловенєм рыб так в тых єзерех, яко и в рици Горини, с полями засеяными и незасеяными, зо всими приходами и приналежностями, до тоє маєтности здавна приналежачими, ово згола, ничого а ничого так собе самому, и потомком моим в той маєтности Чорной не зоставую, але зо всими єє приналежностями... даю и дарую вечными часы» *****. Фундатор записав свою волю, щоби в Чорненськім монастирі «меншей дванадцати чернецов не маєт быти, але бы теж и наболшей могло быти,— о тоє сам игумен з братиєю старати мают, абы се в большей личбе хвала Божая отправовати могла. А игумена братья сами с ктитором монастыра того обирати мают; которыи вси там мешкаючии не инакшей, толко в общим житии мешкати мают, водлуг рекгулы светого Василия» ******.

Ч. І. Т. VI. 6. 638. Петрушевич А. С. помилково догадується: «Не назывался ли Угорецкій монастырь Чорненским?» Див.: Сводная Галицкорусская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 462.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 614, 642.

** Максимович М. каже, ніби ці друкарі «учредили Чорненскій монастырь» (Сочиненія. Т. III. С. 685); але вираз духівниці Сильвестра 1635 р., що він з Павлом свою друкарню «з Луцка до манастирца тутошнего Чорненского впровадилисмо» (Памятники. Т. І. С. 141) свідчить, що Чорненський монастир засновано ще до прибуття сюди наших друкарів.

*** Памятники. Т. І. С. 141.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 614.

***** Там само. С. 638; пор. С. 697. Петрушевич А. Дополненія к Сводной Гал.-Русск. Летописи с 1600 по 1700 год. Львів, 1891. С. 160) помилково рахує 1631 р., рік надання фундушу, за рік заснування Чорненського монастиря; пор. вище.

****** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 639.

Цю свою фундацію п. Адам пізніше затвердив також і в своїм тестаменті *.

Можливо, що вибір п. Рудецького впав на о. Павла власне тому, що той був також і друкарем і мав вже добру друкарню. Трохи пошарпану мандруванням друкарню свою о. Павло відновив та побільшив власне в Луцьку, про що о. Сильвестр написав і в своїй духівниці 1635 р. ** Отож господаря цеї друкарні, ієромонаха Павла й запросив п. Рудецький на ігумена свого Чорненського монастиря.

О. Павло охоче прийняв запрошення, бо перед ним ставала можливість спокійної й продуктивної праці на користь свого народу. Пізніше, 1635 р., ієродиякон Сильвестр писав про це в своїй духівниці так: він разом з о. Павлом свою друкарню «з Луцька до манастирца сутошнего Чорненского впровадилисмо, а то взглядом того, же славное памяти зошлый єго мл. пан Адам Урсул Рудецкий, фундатор того манастирца, нас о то просил и кошт вшелякий и наклад на тую друкарню давати, яко милосник хвалы Божое, приобещал» ***. Про допомогу п. Рудецького друкарству в Чорненському монастирі розказує й ігумен Луцького братського монастиря Неофит в своїй скарзі з 1635 р.:

«Друкарню, власным коштом небожчика отца Павла и отца Силвестра, игумена теперешнего Чорненского, выставленую, которую там до Чорное, за ужитєм небожчика фундатора их з манастыра брацтва Луцкого впровадили и на которую небожчик єго милость пан Рудецкий з потомками своими мел наклад чинити, абы праца з неє ку хвале Божой росла» ****.

Отже, за допомогою п. Рудецького розпочали наші друкарі свою працю в Чорненському монастирі; праця ця була на початку дуже продуктивною, бо вже 1629 р. випустив о. Павло дві поважні книжки: Часослов та «Діалог».

Першою книжкою «изобразися в Чорной» Часослов 1629 р. 10 серпня, збереглося 495 листів, кінця нема; книжка відома нам лише по двох примірниках *****. На об. заголовного листа уміщено герба князя Четвертинського, а потім посвяту книжки йому ж; шрифт Часослова той самий, що й в Псалтиру Четвертинським 1645 р.****** Можливо, що частину Часослова склали ще давніше, може в Четвертні, а в Чорній лише закінчили; можливо також, що герб і по-

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 697.

** Див. про це вище на с. 234—235.

*** Памятники. Т. I. С. 141—142.

**** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 698.

***** В Спб. Публічній Бібліотеці та в Спб. Академії Наук.

****** Див. опис Часослова у Каратаєва. № 335. С. 402—403. Див. ще с. 233.

свята були різні, по звичаю того часу; але примірників з посвятою п. Адаму Рудецькому до нашого часу не збереглося.

Другою книжкою вийшов «Діалог албо розмова человека хорого албо умираючого с духом»; це переклад з польського (кс. Ст. Решки). Книжка «выдана в друкарни Павла іермо: на Чорной року 1629», на 36 л. Це був останній твір друкарської праці о. Павла *.

Добре розпочалося чорненське друкарство, але існувало воно дуже недовго,— по 1629 р. о. Павло вже більше нічого не друкував. Думаю, що причиною цього була якась поважна хвороба о. Павла, бо 23 травня 1630 р. він склав дарственного записа на все своє майно,— на книжки та на друкарню. «Маєтность мою всю,— писав о. Павло,— так книги, яко и друкарню мою, з волностями, народови рускому належачими, брати моєй, иноком в монастыри светого Спаса на Чорной мешкаючым, оддаю, дарую вечными часы» **. Не забув о. Павло й товаришів своїх по друкарству, а тому додав: «а особливе отцу єродияконови Селивестрови и отцю Іоилю єромонахови, зо всею братьею о Христи там мешкаючими, а они не повинни будут от того манастыра до инших переминятися, толко в том манастыре до живота своєго мешкати» ***. Цей дарственный запис підписали обидва господарі друкарні — «Єромонах Павел» та «Єродиякон Селивестер». Опікуном цього майна свого о. Павло призначив п. Адама Урсула Рудецького, «который як за живота моєго, так и по смерти моєй тоє наданье моє цело ани нарушене держати будет» ****.

Але помер о. Павел трохи пізніше, десь 1634 р.*****; ще раніше його помер і покровитель його, Адам Рудецький; можливо, що п. Адам помер десь 1631 р., по тому, як дав фундуша на Чорненський монастир. П. Адама Рудецького заступив син його Дмитро, котрий відразу дуже неприхильно поставився до Чорненського монастиря і не захотів визнавати фундуша свого батька. Ось тому, певне зараз же по смерті п. Адама о. Павло просить митрополита Київського Петра Могилу, щоби той «и єго самого и манастырец єго

---

* Книжка до нашого часу не збереглася: текст цеї книжки з рукопису XVIII в. видрукував Ю. А. Яворський в своїй праці: Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти», 1629. С. 28—44.

** Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 614.

*** Там само. С. 614.

**** Там само.

***** Про час смерті о. Павла можна судити з оцього місця скарги ігумена Неофита 4 вересня 1635 р.: «в року близко прошлом, скоро по смерті отца Павла Людковича, игумена бывшого Чорненського» // Арх. Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 698.

под послушенством, опекунством и благословеніем светой Лавры и моим (Могили) уставичне мел и ховал» *. Петро Могила охоче на це погодився.

«Пречестный в іеромонасех,— читаємо в грамоті Петра Могили з 12 жовтня 1631 р.,— господин отец Павел Домжив Лоткевич, игумен на Черной манастыра Преображенія Господа нашого Ісуса Христа, будучи постриженцем сеи светои великои Лавры Печерской Киевской и хотечи в ней уставичне хот духом притомне знайдоватисе», просить прийняти його з монастирем під митрополиче опікунство. «Теды видечи єго уприймост ку мне и светой обители нашеи,— пише митрополит,— и єго до братии моих, яко давно причетенного, сочетаваю и монастирец єго беру в заведованє, даючи єму през писмо тое моє благословенне, жебы там идуменствовал, справовал се порядком иноческим, цале зоставаючи под рядом обители Печерской» **.

Але ця опіка митрополича не оборонила о. Павла від тих неприємностей, що їх почав робити Чорненському монастиреві новий господар Чорної, Дмитро Рудецький. Він не визнав фундації свого батька і не хотів відмовитися від доходів з с. Чорної, а тому намагався силою вигнати монахів з Чорненського монастиря; проти такої його поведінки протестував ігумен о. Павло і розпочав навіть з ним судові процеси ***.

По смерті о. Павла ігуменом Чорненського монастиря став довголітній товариш його, друкар іеродиякон Сильвестр. Але приступити до друкарської праці о. Сильвестр вже не зміг, бо зараз же по смерті о. Павла Дмитро Рудецький збільшив свої переслідування Чорненського монастиря, «хотечи убогих законников таковыми своими опресиями с фундации вытиснути». Так, цей Дмитро Рудецький «в немалой купе челяди» наїхав на Чорненський монастир і «ревизию якуюс неслушне и неналежне чинил, церков друкарню... и комори кгвалтом одмыкати примусил», списав всі речі і настановив свою владу, бажаючи «тым самым способом и опресиями убогих законников з манастыра выстрашити, вытиснути, а на себе оный и тое селце з атинерциями єго неслушне привласчити» ****. Управляти монастирем п. Дмитро прислав слугу свого Степанчука, і той кривдив монахів, особливо на підпитку *****. В своїм тестаменті 1635 р. ігумен Сильвестр так скаржиться на різні кривди від п. Дмитра: «А по смерти оных (п. Адама та о. Павла) не толко же ратунку жадного и накладу от потомка мено-

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 642.
** Там само. Див. також: Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. І. С. 385.
*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 697—698.
**** Там само. С. 698.
***** Там само. С. 698—699.

ваного небожчика фундатора не мелисмо, але овшем незносные кривды, прикрости и шкоды от єго мл. пана Дмитра Рудецкого в власности нашой поносимо» *.

Терплячи такі кривди і не маючи реальної оборони від далекого митрополита Могили, ігумен Сильвестр задумав віддатися під опіку Луцького монастиря, бо Луцьке Хрестовоздвиженське братство справді могло подати реальну допомогу в біді. Про цей перехід Чорненського монастиря під опіку монастиря Луцького свідчать слова самого Сильвестра, бо в тестаменті своїм 1635 р. він каже про монахів Луцького монастиря, що за їх «провизиею, працею и старанєм жилем и в послушенстве их з братєю моєю зоставалем» **. І на основі цеї опіки ігумен Луцького братського монастиря о. Неофит 4 вересня 1635 р. вніс свою скаргу до Луцьких гродських книг на п. Дмитра Урсула-Рудецького ***.

Бачучи ту постійну загрозу, що висіла над його майном, особливо над друкарнею, ігумен Сильвестр, рятуючи свою друкарню, порішив відписати все своє майно, разом з книжками та друкарнею, Луцькому монастиреві. Почуваючи, що наближається вже смертний кінець (на ігуменстві о. Сильвестра тимчасом заступав о. Гедеон), ігумен Сильвестр, порадившись з братією своєю, 9 серпня 1635 р. склав свою останню таку духівницю:

«Я, іеродиякон Силвестер,— читаємо в цім тестаменті,— игумен монастира Чорнепского, почуваючис быти близшим смерти, анижли живота и обавляючис, абы мя смерть неготового не застала, любом теды на теле зхоралый... таковый порядок чиню». Сильвестр просит, щоби його поховали в Чорненськім монастирі. А всі книжки церковні та річі — все те навіки має лишатися при Чорненськім монастирі. А що ж до друкарні, котру Сильвестр з о. Павлом в монастирі Луцькім «спорядили» і котру звідти перевезли в Чорненській монастир, то «прихиляючис теж до воли небожчика отца Павла и права, мне на тую друкарню служачого, по доброй воли моей и розмыслу уважного, не з намовы ани примушеня, до того видячи, иж оного нихто рядит и справоват не может, зачим, абы не ваковала, але пожиток церкви божой и ку хвале Єго святой шол, абы она сконд вышла на том же местцу вечне зостала, нарадившис добре з братею моею, оную друкарню писм словенских руских зовсим на все так, яко мне служила и належала, цале и зуполне, ничого з неє не выймуючи, на церковь благочестивую братства Луцкого Поднесеня святого крижа ставропикгского святейшего патриярхи и велебным в Богу отцом игуменови и всей брати законником того ж монастира братского Луцкого и наступцом их, за которых провизиею, працею и старанєм жилем и в послушенстве их з братею моею зоставалем, даю, дарую и тым тестаментом вечными часы записую и права вшелякиє, мне о той друкарни служачиє, на оных влеваю, а самсе зрекаю, которыє волни сут и будут зараз, за живота моєго и по

* Памятники. Т. І. Відділ І. С. 142.
** Там само. С. 144.
*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. 1. Т. VI. С. 697—700.

смерти моєй, до шафунку своєго взявши, оную ку пожитковн церкви Божое и ку хвале Божой рядити, так однак, абы при менованом монастире брацства Луцкого и при законниках самых тая друкарня вечне зоставала» *.

Передати друкарню Луцькому монастиреві змусили різні причини, а головно — загроза п. Дмитра забрати її собі; про передачу друкарні говорила також і вбогість Чорненського монастиря, бо ж на друкарство потрібні не малі кошти; от з цих причин, певне, і сам о. Павло ще за життя змінив свою думку і радив о. Сильвестру передати друкарню Луцькому монастиреві **.

Луцький монастир поспішив виконати волю о. Сильвестра як найскоріше, і 3 жовтня 1635 р. забрав друкарню до себе. Про це сам п. Дмитро Рудецький скаржився так:

Ігумен братства Луцького «з чернцами и иншим братством своим, то єсть месчаны Луцкими, єму самому имены и прозвиски ведомыми, ничого не респектуючи на право посполитое и вины, в нем описаные, взрушаючи и кгвалтячи покой посполитый суседский, до монастыра (Чорненського) с купою немалою приехавши, в неведомости пана протестуючого, речы в том монастыре будучые, а меновите: книги зо всею друкарнею кгвалтовне и безправне, и при них речей не мало побрал, и то все побравши и до монастыра братства Луцкого одпровадивши, и на свой пожиток обернул»***.

Коли помер ігумен Сильвестр, точно не знаємо; можливо проте, що помер він в тім же році, коли й тестамента склав,— в 1635 р. **** Все життя своє був він вірним товаришем о. Павла Лютковича по друкарству і багато потрудився для культурного розвою Волині. Ближчих відомостей про о. Сильвестра не знаємо; на основі мови його тестаменту можна судити, що був він родом з західної України, з Галичини або скоріше з Волині; так, в мові його дуже багато полонізмів, напр.: поневаж, вшелякий, сконд, теды, напрод, кгды, поволати, рачил, през, спряты (річі), леч, овшем, законник, иж, цале, зуполне, криж, шафунок, очевисто і т. п.; чимало й виразів західноукраїнських: напотом, прото (тому), абы, жиючи, спорядилисмо, впорядилисмо, мелисмо, жилем, зоставалем, сам се зрекаю, упросилем, так духовного яко и сведского, стамтол, взглядом і т. п.

---

* Тестамент о. Сильвестра надруковано в Памятниках. К., 1848. Т. І. Відділ. І. С. 139—145.

** Там само. С. 142.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 703—704.

**** Яворський Ю. (Пропавшая книга. С. 22) вважає, що Луцьке братство забрало друкарню з Чорненського монастиря «только по смерти Сильвестра»; це не так, бо ж сам Сильвестр у своїм тестаменті дозволив забрати друкарню навіть «за живота моєго». Див. вище.

Ціле життя своє поклав о. Павло Люткович на друкарську працю; історія зберегла нам назву дев'яти книжок, що він надрукував їх, а сім з них дійшли й до нашого часу. Працював о. Павло й як письменник,— він склав такі твори, як «Казанье на чиненю памяти по зешлом єго мл. пану Александрови Феодоровичу Шептицком» 1622 р., багато свого додав до «Собранія вкратце словес» 1618 р. З своєю мандрівною друкарнею довго тинявся о. Павло по різних містах (Загорів? Угорці, Минськ, Четвертня, Луцьк, Чорна), аж поки не спочив вже на довший час в Чорненському монастирі. В історії культурного нашого життя, особливо Волині, друкар Павло Домжив-Люткович Телиця разом з товаришем своїм Сильвестром безумовно займе почесне місце.

Про Чорненську друкарню писали:

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 685—686.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 462; доповнення до неї. Львів, 1891. С. 160.

Барановскій С. Краткія историческія сведенія о бывших на Волыни православных типографіях // Волын. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 784—785.

Каратаев И. Описаніе славяно-русских книг. Спб., 1883. № 335 і 338.

Голубев С. Петр Могила. 1883. Т. I. С. 385: Могила приймає під свою опіку Чорненський монастир.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи. Див.: Девятисотлетіе. 1892. С. 239 і 58.

Чистович И. Очерк исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 345.

Папков А. А. Братства, 1900. С. 153.

Яворскій Ю. А. Пропавшая западно-русская книга «Діалог о смерти» 1629 года. Спб., 1912. С. 12, 15—23; цінна відбитка з «Известій» 1911 р. Кн. 4 та 1912 р. Кн. 1.

Щурат В. Дияльог о смерти з 1629 р.//«Неділя» за 1912 р. Львів. Ч. 43. С. 5—6. Др. Щурат вияснив походження «Діалога о смерти» 1629 р.,— це дослівний переклад з польського, а польський — переклад з латинської книжки кс. Ст. Решки.

Возняк М. Історія української літератури. Т. II. С. 85—86.

Памятники, изданные Временною Коммиссіею для разбора древних актов. К., 1848. Т. I. Вид. 2. № XV. С. 139—145: тестамент о. Сильвестра.

Архив Ю.-З. Росс. К., 1883. Ч. I. Т. VI. С. 352, 614—615: дарственный запис о. Павла на друкарню; 642—643: митроп.

П. Могила приймає о. Павла під свою опіку; 697—700: скарга на утиски п. Д. Рудецького; 637—640: фундуш п. Адама Рудецького Чорненському монастиреві; 703—704: скарга п. Д. Рудецького на Луцький монастир, що взяв друкарню.

9. Крем'янецька друкарня

Чашник Волинський Лаврін Древинський та хорунжий Данило Малинський в травні 1633 р. виклопотали собі в короля Володислава IV дозвіл заснувати в місті Крем'янці на Волині Богоявленського монастиря, а при нім заснувати церковне братство, школу, шпиталя й друкарню; монастир і братство мали бути під владою київського митрополита. Коли монастир і братство були засновані, митрополит Петро Могила видав фундаторам 13 вересня 1637 р. благословенну грамоту,— монастир мав бути ставропигіальним, а братство й школа мали існувати по уставах великих братств.

Десь у цей час, певне 1637 р., при Богоявленськім монастирі засновано й друкарню. Крем'янецька друкарня існувала не довго, і за 1638 рік випустила три книжки. Першою крем'янецькою книжкою була, здається, «Грамматіка или Писменница языка словенскаго тщателем вкратце издана в Кремянци року 1638», на 104 л.; вгорі заголовного листа — малюнок Водохрещів; видання вбоге, друк примітивний *. Це був шкільний підручник (церковнослов'янською мовою) для Крем'янецької братської школи.

Крім Граматики, того ж 1638 р. з Крем'янецької друкарні вийшли (здається) ще дві книжки: 1) «Синод ведле звычаю дорочного в церкви Луцкой отправованый»; вкупі з «Синодом» видрукувано: 2) «О мистиріях или тайнах» Сильвестра Коссова; дві останні книжки до нашого часу не збереглися.

Більше ця Крем'янецька друкарня нічого вже не друкувала і дальша доля її нам не відома.

Пізніше, вже з кінця XVIII віку в Крем'янці працювала польська друкарня; так, різні друки цеї друкарні за 1789—1822 рр., переважно шкільні підручники, зберігаються ще в Почаївській бібліотеці.

Про Крем'янецьку друкарню згадують:

Bandtkie J. Historya drukarń w Krol. Polsk. 1826. T. I. C. 321—322.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiej. 1851. T. VIII. C. 435.

---

* Примірник Національного музею у Львові. № 428.

Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Львів, 1874. С. 492.

Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 673—674. Максимович перший написав про крем'янецькі видання «Синод» та «О мистеріях», котрі він бачив в бібліотеці К. Свидзинського на Київщині.

Барановскій С. Краткія сведенія//Волын. Епарх. Ведом. 1877. № 18. С. 785—786.

Макарій. Исторія русской церкви. Т. XI. С. 470—471.

Каратаев И. Описаніе. № 467, 468 і 474; тут і деяка література.

Трипольскій Н. Древнія Волынскія типографіи. 1892. С. 240—241.

Папков А. Братства. 1900. С. 192—193.

10. Житомирська друкарня

В давнину Житомир не мав своєї друкарні; перша друкарня постала тут лише 1783 р., її заснував головний житомирський суд. Друкувалися тут лише судові справи, перше польською мовою. Року 1804 управляв друкарнею секретар суду Рожанський.— Пізніше, 1840 р. Бердичівську кармелитську [24] друкарню перенесено також до Житомира.

Див.: Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 87 — В. Семенников. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи // Русскій Библіофил. 1911. № 6. С. 20. Słownik Geograficzny. T. I. С. 137—138.

11. Жидівське друкарство на Волині

Найстаршою жидівською друкарнею на Волині була друкарня в Острозі. Видання цеї друкарні широко розходилися не тільки на Волині, але також і по Поділлі та Київщині. Пізніше вона припинила своє існування, але 1792 р., з дозволу власника міста Малаховського, місцеві міщани — Шмуль Беркович та Арон Йосіович знову відкрили жидівську друкарню. З дозволу Рижської цензури вони друкували багато своїх релігійних книжок. Ця друкарня проіснувала аж до нових часів, і тільки 1832 р. її закрито з наказу уряду.

В м. Полоннім [25] з 1788 р. заклав друкарню Шмуль Беркович.

В м. Корці [26], Новоград-Волинського повіту, з 1790 р. заклав друкарню Шмуль Беркович.

В м. Славуті [27], Заславського повіту, з дозволу ді-

дича кн. Сангушка, з 1790 р. заклав друкарню Мошко Пинхасович.

В місті Дубні[28] жидівську друкарню заклав кн. Любомирський 1802 р., а 1804 р. її вже ведс Йона Якубович.

В місті Житомирі з 1803 р., з дозволу губерніального правління, заклав жидівську друкарню Гершко Шимонович.

Про ці друкарні див.: Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 87. Kardaszewicz. Dzieje Ostroga. 1913. С. 118.

12. Волинські друкарі

Як ми вище вже бачили, на Волині було багато друкарень, але більшість з них закладалася лише для надрукування певної книжки; покінчивши роботу, такі друкарні звичайно переносилися до іншого місця. Лише друкарня Острізька та Почаївська були постійними і до певної міри мали — принаймні намагалися мати — всеукраїнське значення. Ось тому на Волині лише ці дві друкарні могли виховувати добрих друкарів.

На жаль, волинських друкарів знаємо дуже мало; сталося це тому, що всі акти Острізької друкарні пожер огонь, а з актів Почаївських лишилося небагато — їх теж знищила релігійна колотнеча,— а те, що лишилося, не видане і переховується при Лаврі та при Київській Духовній Академії.

Подаю тут лише коротенького списка волинських друкарів; через ощадність місця не даю ширшого досліду про них. До списку подаю також і осіб, що хоч і не були друкарями складачами, проте багато прислужилися справі розвою друкованої книжки на Волині.

1. **Борецький Іов** (Іоан), пізніше митрополит Київський, належав до дерманського вченого гуртка і перекладав з грецького. Див. вище. С. 214; Харлампович К. Школы. С. 272. Див. ще нижче, розділ XII, § 3: Вчений гурток.

2. **Борискович Ісак,** з волинських дворян, ігумен Дерманського монастиря, пізніше єпископ Луцький та Острізький; постриженець Києво-Печерської Лаври, широкоосвічена людина. Згуртував в Дерманськім монастирі гурток вчених і розпочав тут друкарство. Пробув в Дермані десь по кінець 1605 р. Помер в 1641 р. в Києво-Печерській Лаврі. Про нього: «Девятисотлетіе православія на Волыни». Житомир, 1892. С. 33—34; Харлампович К. Западнорусскія православныя школы. С. 269, 359; Зоря Галицкая. Львів, 1860. С. 233; Батюшков П. Н. Волынь. 1888. С. 144, 152, 155, 157. Див. ще вище.

3. **Василь Суражський,** діяльний член Острізького академічного гуртка. Друкарства навчився чи не від Хведоровича, а по від'їзді його з Острога управляв Острізькою друкарнею в 1586—1598 рр. Завзятий полеміст. На Збірнику 1588 р., що видав в Острозі, підписався: «Многогришный и хуждшій в христіанех убогый Василей»; той сам підпис і на «Правило инстинаго живота» 1598 р. Часом звуть його пресвітером, але даних на це нема. Під його доглядом вийшло багато острізьких видань, до яких він писав передмови. Про нього: Девятисотлетіе. С. 227; Селецкій А. К. Острожская типографія. 1885; С. 101—103; Каратаев И. Описаніе. 1883. № 119 і 158. С. 240 і 287; Kardaszewicz S. Dzieje Ostroga. 1913. С. 126—127 (зве Василем Амоським); Харлампович К. Зап. пр. школы. С. 215, 232, 270, 271; Грушевський М. Історія. Т. VI. С. 489, 493.

4. **Дем'ян Наливайко,** настоятель замкової церкви в Острозі, брат звісного Северина [29] чи Семена. Батьки Дем'янові жили в Гусятині; гетьман Марцин Калиновський, пан гусятинський, забив старого Наливайка, і десь по 1567 р. осиротілі Наливайки перейшли жити до Острога. Найстарший син Дем'ян учився в Острізькій Академії, пізніше в Вільні. Полюбив друкарство і вчився його від Хведоровича. Пізніше, з 1589 р. став протопопом і домовим священником князя К. К. Острізького. Десь з 1598 р. (може по смерті Василя Суражського) став управляти Острізькою друкарнею. Був людиною високої освіти, умів і любив писати, видрукував декілька своїх творів; писав передмови до різних видань, перекладав на українську мову. Мав надзвичайно смілий характер, був горливим оборонцем православія, і по 1596 р. вкупі з братом своїм та Лободою робив дошкульні напади на прихильників унії; через це змушений був покинути Остріг і проживав у Вільні. Під кінець життя вернувся знову до Острога і тут помер 1627 р. Запеклий противник католицтва, в останній своїй волі завіщав поховати себе серед поля, «щоб і кости мої не зближалися до костелу латинського», бо боявся, що всі острізькі церкви відберуть поляки. Друкарства Дем'ян навчився ще від Хведоровича; був управителем Дерманської друкарні, а пізніше — Острізької. На дерманськім Октоїху 1604 р. підписався: «Даміан, недостойный презвитер». Про нього див. вище. С. 213. Kardaszewicz S. Dzieje Ostroga 1913. С. 125, 151—154; Bielowski. Див.: Tygodnik illustrowany. 1861. № 117—118; Dr Rolle. Trzy opowiadania historyczne. Львів, 1880; Селецкій А. Острожская типографія, 1885. С. 102—103; Каратаев И.

Описаніе. 1883. № 176 і 190; Харлампович К. Школы. С. 259, 271—273; Русскій Біографическій Словарь. Спб., 1905. Т. Да. С. 55; Грушевський М. Історія. Т. VI. С. 489; Возняк М. Історія української літератури. 1921. Т. II. С. 63, 67—68, 86, 217.

5. **Іоїль,** ієромонах Чорненського монастиря на Волині. Друкар о. Павло Люткович в своїм дарственнім запису 23 травня 1630 р. передає свою друкарню «особливе отцу Іоилю єромонахови». Сильвестр був постійним товаришем друкаря о. Павла; треба думати, що так само й о. Іоїль був друкарем чорненським, товаришем о. Павла. Про нього див. вище. С. 240; Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 614.

6. **Какойлович Варлаам,** ігумен Почаївський з 1743 по 1752 рік; з 1752 р. став коректором Почаївської друкарні; помер 1763 р. Див. про нього: Амвросій. Сказаніе о Почаевской Успенской Лавре. 1878. С. 75.

7. **Касіянович Тимофей**, друкар складач Львівської братської друкарні, «сведом литер грецких, як их до форми ставляти». Працював трохи і в Острозі, покликаний сюди кн. Острізьким. Див. про нього вище.

8. **Кипріян,** ієромонах, родом з Острога, інок високої освіти, працював перекладчиком при Острізькій друкарні та школі; вчився в Венеції та Падуї. Див. Харлампович К. Западно-русс. прав. школы. 1898. С. 235, 265, 266, 274—275, 370, 383, 423.

9. **Княгиницький Іов,** помагав друкувати в Дермані в 1603—1604 рр. Октоїха. Див. вище. С. 213. Пробув в Дермані десь до початку 1605 р.

10. **Коберський Спиридон,** префект Почаївської друкарні. Див. про нього вище.

11. **Козубський Гедеон,** ігумен Почаївський з 1730 по 1736 р. Разом з єпископом Рудницьким може вважатися фундатором Почаївської друкарні; він підписав передмову до першої Почаївської книжки — «Служебника» 1735 р. Див. про нього вище. С. 220; Амвросій. Сказаніе. С. 74—75; Волын. Епарх. Ведом. 1909. С. 758.

12. **Павел** ієромонах, або о. Павел Домжив-Люткович Телиця, відомий волинський мандрівний друкар; про нього див. вище.

13. **Радишевський Онисим** друкарства навчився, здається, в Острізькій друкарні десь на початку XVII ст. Родом він був волинняк. На початку 1605 р. бачимо цього друкаря вже в Москві, куди він попав може з самозванцем Дмитром (див. вище). Радишевський був добрим друкарем, увійшов у ласку до царя московського і скоро заснував свою друкарню «в царском дому». На Москві Радц-

шевський видрукував лише дві книжки — Євангеліє 1606 р. на 936 с. та Устав 1610 р. на 2512 с., але обидві праці надзвичайно великої ваги. До того часу Москва ще не мала Євангелія свого друку, і честь надрукування найпершого датованого Євангелія на Москві припала українцеві,— волинякові Радишевському. Так само до того часу друкованого церковного Уставу в Росії ще не було, і честь надрукування й його знову таки випала нашому волинякові. На Євангелії 1606 р. зазначено, що його видруковано «мастерством многогрешнаго Анисима Михайлова сина Радишевскаго, Волынца»; на Уставі 1610 р. наш друкар підписався так: «Книжнаго дела мастер Анисим Михайлов сын Радошевскій». До своїх видань Радишевський додав передмови та післямову, складені цілком з передмов Івана Хведоровича. У чистий вівторок 1611 р. поляки спалили в Москві «Печатный дом» і тоді «вся штанба того печатного дела от тех врагов и супостат розорися и огнем пожжена бысть и погибе до конца». В цей час припинив свою працю й Радишевський і далі слідів про нього вже не маємо. Про цього друкаря див. окрему розвідку: Огієнко І. Друкар-Волиняк Онисим Радишевський//Духовна Бесіда. Варшава, 1924; Див. ще: Евгеній. Словарь. Ч. І. С. 269; Сопиков В. Опыт росс. библ. 1813. Ч. І. С. LXIX і № 278 та 1569; Строєв П. Описаніе книг Толстова. № 48 і 55; Строєв П. Описаніе книг Царскаго. № 50; Румянцов В. С. Сборник памятников. 1872. С. 52—53, 55—56; на таблиці XXVI два знімки з Євангеліи 1606 р.; Булгаков. Илл. исторія книгопечатанія. 1889. С. 249—251; Каратаев И. Описаніе. 1883. № 183 і 201; Казанскій П. Исправленіе церковно-богослужебных книг при Патріархе Филарете//Чтенія. М., 1848. № 8.

14. **Рожанський,** управитель Житомирської друкарні. Див. вище.

15. **Рудницький Феодосій,** перше ігумен Почаївський (1728—1730), а потім єпископ Луцький та Остріжський (1730—1748), фундатор Почаївської друкарні. Див. вище. С. 219—222. Див. ще: Девятисотлетіе. С. 37—38; Амвросій. Сказаніе. С. 72—74.

16. **Сильвестр** іеродиякон, мандрівний друкар, ціловічний товариш друкаря о. Павла Лютковича, товариш о. Іоїля; про нього див. вище.

17. **Смотрицький Герасим Данилович,** шляхтич з Поділля, був міським писарем в Кам'янці-Подільському. Пізніше став підскарбієм у князя К. К. Остріжського і увійшов до остріжського вченого гуртка; звуть його навіть першим ректором Остріжської Академії, хоч міцних підстав для

цього нема. Добрий письменник і вчений свого часу. Приймав дуже діяльну участь в друкуванні Острізької Біблії 1581 р. Див. про нього вище. С. 193; а також: Селецкій. С. 99 і далі; Харлампович К. Школы. С. 262—264 і др.; Перетц В. Отчет об экскурсіи в Житомир. К., 1911. С. 115—116.

18. **Ставровецький-Транквиліон Кирило,** славний вчений та проповідник свого часу, був також друкарем, мав свою мандрівну друкарню. Про нього див. вище.

19. **Хведорович Іван,** перший волинський друкар, спорядив Острізьку друкарню. Про нього див. вище. С. 68—105.

20. **Хведорович Іван** *, син первопечатника з Москви. Коли Іван Хведорів десь на початку 1566 р. покинув Москву, він взяв з собою також і старшого сина свого Івана, якому тоді могло бути років 6—10. І от з того часу Хведорович-син ділить разом з батьком своїм всі неприємності важкої еміграції. В цей же час батько навчає сина свого друкарства, а також і переплетства.

Пробуваючи у Львові, десь 1573—1574 рр. Іван Хведорович віддав сина для спеціальної науки переплетства до майстра Мартина **, переплетника, хоч офіційно Мартин належав до цеху золотничого, що в той час було звичайним. Крім цього молодий Хведорович помагав батькові в продажі книжок.

1579 р. 2 березня, вже пробуваючи в Острозі, Хведорович «установив своїм правдивим повновласником власного сина свого Івана, даючи йому повну власть» стягнути з Пилипа Остапковича 11 злотих (Пташицький. № 10), певне борг за взяті книжки. Отже, вже 1579 р. Хведорович-син мав вік, коли йому можна було юридично давати уповноваження.

В цім же році Хведорович-батько заставив свою друкарню та 140 руських книжок львівському жидові Ізраїлю Якубовичу; на цім акті з 1584 р. підписаний і син (див. вище. С. 80). Десь в цей же час Хведорович-син оженився з Тетяною Антипорківною, що жила у Львові на Краківськім Передмісті проти церкви св. Георгія (Пташицький. № 11. див. вище. С. 81). 1580 р. 22 серпня Тетяна продала належну їй частину унаслідженого дому, за що отримала 7 злотих (там само).

---

* Цього друкаря треба віднести також до львівських друкарів на с. 163. № 27.

** Прізвище його документи передають різно: Holubuchowicz (Пташицький. № 19), Holubohowicz. Ibid. Holubnikowicz. Ibid. № 29 та Holoboykowicz. Ibid. № 30.

Хведорович-син в цей час покінчив вже свою науку у Мартина, але той не хотів відпускати його, про що в давнім акті кінця XVI в. читаємо скаргу (Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 506). Власне оження давало право Хведоровичу стати самостійним майстром, але цех був в польських руках, а поляки неохоче визволяли з цеху учнів. Справа затяглася, Хведорович-син покинув Львів і перебрався до батька в Острі, де помагав йому в Острізькій друкарні*.

Чого навчився Хведорович-син? Безумовно, сам батько навчив сина друкарства, про що в документах маємо глуху згадку,— він зветься Iwan Drukarzowicz, а це значило не тільки сина друкаря, але й молодого друкаря. Фахове ремесло Хведоровича було переплетство, чому й зветься він Iwan Introligator; звичайно, це не заважало бути йому також і друкарем, що в ті часи було звичайним. Припускаю, що Мартин міг навчити Хведоровича також і словолитства, що знали в той час і злотники.

В 1582 р. Хведоровичі, батько й син, перебувають ще в Острозі, бо наш Іван Друкаревич пишеться в цей час Iwan Drukarzowicz de Ostrog (П т а ш и ц ь к и й. № 31); він торгував у цей час месинськими шкурками (див. вище. С. 81). 1584 р. 3 січня Іван Друкаревич заявляє львівському урядові, що він «поважного Гануша, громадянина з міста Острога» уповноважує відібрати 15 кіп литовських грошей у протопопа заблудівського Нестора (П т а ш и ц ь к и й, № 25, див. вище. С. 83); Гануш був служебником Хведоровича батька ще в Дермані.

В цім же році наступає примирення з майстром Мартином; можливо, що покійний друкар не заплатив належного майстрові за науку сина, а тому справа звільнення з стану учня Друкаревича так проволікалася. Березня 27 1584 р. Друкаревич, що жив тепер на Львівськім Підзамчі, явився до львівського уряду і «прилюдно та вільно заявив, що він своїм правдивим та законним повновласником зробив і установив поважаного Мартина Голубуховича з Підзамча львівського» (П т а ш и ц ь к и й. № 19). Але це уповноваження було на шкоду старому кредиторові покійного Хведоровича — Сачку Сідляреві (про нього див. вище. С. 157), а тому він того ж дня побив нашого Друкаревича (див. с. 83)...

Іван Хведорович, вмираючи, опікуном свого майна та дітей призначив львівського громадянина Георгія Рурмист-

* З у б р и ц ь к и й. Historyczne badania. С. 11, думає, ніби Острізьку Біблію 1581 р. видрукував Хведорович-син, а не батько; звичайно, це непорозуміння,— Зубрицький не зрозумів підпису Хведоровича: напечаташа мною Іоаном, Феодоровим сыном з Москвы.

ра, бо його старший син в цей час ще не був визволений з цехового навчання, а тому не вважався юридично повнолітнім. Тепер же, коли Друкаревич помирився з Мартином і був, певне, визволений з навчання, справа мінялася, а тому 1584 р. 2 квітня Рурмистр зрікся опікунства, бо «старший син того померщого (Хведоровича), Іван Хведорович, став уже повнолітнім і вступає на місце покійного Івана» (Пташицький. № 27, див. вище. С. 83). В цей же час Друкаревич клопочеться в справі повернення завдатку на буський папір (Пташицький. № 20).

А в кінці цього 1584 р., 27 листопада, Друкаревич — тепер вже вільний Iwan Introligator,— остаточно розраховується з переплетником Мартином, передає тому всю свою книгарню з віленських видань за 380 злотих і 10 грошів, а крім цього — уповноважує того ж Мартина пошукувати на свою користь майно покійного свого батька (Пташицький. № 29 і 30, див. вище. С. 84). Довідавшися про це уповноваження, Ізраїль Якубович, що мав в заставі друкарню Хведоровича, поспішав 4 грудня т. р. закріпити її за собою судовим присудом (див. вище. С. 84).

Дальша доля Хведоровича-сина нам не відома. Правда, в кінці післямови до Дерманського Октоїха 1604 р. знаходимо такі ініціали: І. Ф. Д.; можливо, що це наш Іван Федорович-син, хоч він скоріше підписався б Θ, а не Ф.

Згадки про Хведоровича-сина знаходимо в матеріалах С. Пташицького (див. вище. С. 69). № 10, 11, 19, 20, 25—27, 29—31; Monumenta. № 74: заклад друкарні; Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. Х. С. 506: перебування Івана Хведоровича у Мартина майстра.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ДРУКАРСТВО НА КИЇВЩИНІ

XII. ДРУКАРСТВО В СХІДНІЙ УКРАЇНІ

Уже поволі йшло друкарство з заходу на схід, захоплюючи помалу по дорозі одну землю за одною; друкарство йшло на схід ступнево, поширюючись в першу чергу на найближчу землю. Прага, Вільна, Москва, Львів, Острiг — оце етапи ступневого поширення друкарства на слов'янський схід; і коли цю ступневість хотіла була оминути Москва, то, як знаємо, їй це зовсім не вдалося, і перший московський друкар, Іван Хведорович, мусив опустити рідну землю, як «єретик». Перші початки друкарства скрізь були невдачні та скороминулі; ніде в нас на початку друкарство не вкорінилося так глибоко, щоб стати міцним та постійним. І лише з другої половини XVI віку настав для України час уже постійного друкарства, і воно ширилося по Вкраїні лише з заходу на схід, маючи своїми базами Львів, Острiг та Київ, головні міста земель галицької, волинської та київської.

На початку XVII віку настав вже слушний час для заведення друкарства і на східній частині України. Релігійна боротьба розпочалася на Вкраїні найперше на тих її землях, що безпосередньо межували з землею католицькою, цебто з Польщею,— в Галичині та на Волині; ці землі перші прийняли на себе наступ воюючого латинства,— і ці ж землі першими схватилися в обороні своїй за найміцнішу зброю ворога — за друкарство. Але вже з кінцем XVI віку, а особливо на початку віку XVII вир релігійної боротьби захопив і Київ; пригадаймо собі, що це був якраз час, коли кращі галицькі сини були радо прийняті до Києва, і

коли тут зайняли вони високі духовні посади. Отже Київ мусив пристати до релігійної боротьби, цебто до оборони своєї батьківської віри та своєї народності перед навалою латинства, а тим самим мусив розпочати й друкарство. Із трьох українських земель — Галичина, Волинь та Київщина, ця остання, як найдальша від заходу, взялась за друкарство найпізніше.

ДРУКАРСТВО В КИЇВСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Із всіх східно-українських земель друкарство найперше розпочалося на київській землі, власне — в самому місті Києві.

Писаної історії київського друкарства в цілому ми ще не маємо, не маємо також і детально досліджених окремих питань цього важного друкарства. Звичайно, для давньої доби цілим київським друкарством була друкарня Києво-Печерської Лаври, а тому на неї головно й звернулася увага всіх дослідників друкарства.

Огляд київських друкарень

Києво-Печерська друкарня з самого початку свого аж до середини XVIII віку майже не мала собі ніякої конкуренції; коли випадком і повставали якісь нові друкарні, то вони швидко зникали, бо ніхто не міг конкурувати з багатою та могучою Лаврою, цебто в Києві було те саме, що ми бачили у Львові, де конкуренція з Братством була нікому не під силу.

В Києві, крім друкарні Печерської, існували за час 1625—1630 рр. ще дві друкарні — Тимофія Олександровича Вербицького[1] та Спиридона Соболя*. Пізніше повставали ще інші друкарні, про які буде мова нижче.

1. Києво-Печерська друкарня

а) Початок Києво-Печерського друкарства. 1616—1624

Коли розпочалося друкарство в Києві? Це питання, на яке ще й сьогодні нема остаточної одної відповіді.

Київське друкарство вже в першій половині XVII віку

* Звичайно, всіх київських друкарень ми не знаємо; так, «Описаніе Кіевософійскаго собора» 1825 р. на с. 31 в додатках згадує, що в першій половині XVII в. під Старокиївською горою знаходилась якась

стало домінуючим на цілій українській землі; роль цього Київського друкарства в історії української культури надзвичайно велика; та це й мусило бути тільки так: друкарство Галицьке та Волинське увесь час жило серед дуже несприятливих умов і часто мусило витрачати свою силу на річі, що з друкарством мали не багато спільного; самооборона непотрібно поїдала наші активні сили на цих землях, не даючи їм змоги повно розцвісти та дати плід.

Не те бачимо в Києві: тут на перших порах життя друкарства ніщо не стояло йому на дорозі, а тому й буйно розцвіло воно відразу і ясно засвітило на цілу Україну. І вже пізніше, коли пішли досліди історії українського друкарства, патріотична київська думка, не маючи в руках певного матеріалу, загубила історичну перспективу в цій справі і заснування київської друкарні віднесла десь на 30-ті роки XVI віку, цебто на час ще до початку друкарства в Галичині.

Року 1784 сама Лавра, на запит Київського губернатора Ширкова, писала, що Печерську друкарню засновано за архімандрита Протасія з наказу кн. Константина Івановича Острізького, котрий ніби подарував Лаврі літери та друкарські інструменти з Острізької друкарні ще 1531 р., а друкування розпочалося в Лаврі ніби 1533 р. Сама друкарня на початку своїм була ніби поза Лаврою, проти пустинного Микольського монастиря*. Оцей переказ пізніше повторювався на всі лади.

Але можливо, що київське друкарство все ж таки розпочалося ще до 1616 р.; про це говорить хоч би такий доказ: 1744 р. Лавра потребувала від підвладних їй церков прислати списки стародрукованих книжок; церкви прислали,—і ось в цих списках згадуються — Минея[2] 1608 р., Псалтир 1609 р.,— про Минею згадують 4 різні церкви, а про Псалтир — дві**.

Але чи маємо ми й сьогодні все потрібне для остаточного вирішення питання, коли саме розпочалося друкарство

друкарня: «Грунт к Днепру за Бернардинами подле грунту Лейзора арендатора жида; там был деревянный Типографскій Двор между сим жидом и садом Кучовскаго, где ведьмы слетались. С сего грунту мы сбирали чиншу 30 злотых».

* Троцкій П. Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. V. С. 66—67. А то початок київського друкарства відносили ще й до давнішого часу. Так, Правительствующий Сенат Російський 28 листопада 1802 р. писав до Міністра Нар. Просвіти, що Київська друкарня існує «по грамоте от Всероссійскаго князя Андрея Юрьевича Боголюбскаго, данной в 6667-м, по Рождестве — 1159-м году». Див.: Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 83.

** Там само. С. 72—73.

в Києві? Ні, не маємо, тут потрібні ще нам найпильніші досліди. Безумовно, частина київських першодруків зникла — чи то від злої волі людської, чи від вогню, чи просто від часу. Багато стародруків дійшли до нас без початкових та кінцевих листів — і тому ми не знаємо ані про місце, ані про час їхнього виходу. Чимало полемічних творів друкувалися в давнину взагалі без зазначення друкарні та часу виходу, щоб сховати сліди від переслідування. Та й взагалі найперші друки перших друкарень нам мало відомі,— здається, їх часом друковано без зазначення місця та часу друку; пригадаймо, наприклад, питання про початок друку в Москві та Львові — існують досить обгрунтовані думки, ніби друкарство було тут ще до Хведоровича.

Київські першодруки взагалі мають собі нещасливу долю — вони пережили чимало великих пожарів. В ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. згоріла Печерська друкарня разом зо всіма книжками, інструментами, бібліотекою та архівами. Горіла ця друкарня, а з нею книжки та архів, ще два рази,— 1772 р. та 1849 р.* А 29 лютого 1780 р. згоріла в Києві на Подолі вся бібліотека Київської Академії на різних мовах, згоріло понад 8000 книг...** Крім цього, 9 червня 1811 р. також був великий пожар на Подолі,— і тоді знову погоріла Академія, а з нею й її бібліотека ***. Того ж 1811 р. згорів київський магістратський архів. Скільки ж за ці п'ять пожарів пожер огонь київських стародруків? Скільки тоді загинуло матеріалу взагалі для історії київського друкарства?

Ось на основі всього цього можна певно сказати, що ми ще не знаємо ані всіх наших давніх друкарень, ані всіх старих книжок, ані наших найперших друків тої чи іншої друкарні. Час та щасливий випадок можуть принести нам тут ще не одну несподіванку.

Але покіль що, мусимо рахуватися лише з тим певним матеріалом, який маємо на сьогодні. А матеріал цей цілком підтверджує основну нашу думку — про повільність та ступневість поширення друкарства з заходу на схід.

Фундатором Києво-Печерської друкарні був Єлисей (Михайлович) Плетенецький, галичанин з походження. На-

---

* Про пожари Печерської друкарні див.: Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. К. VI. С. 163, 165, 192—194, 228.

** Про час цього пожару див.: Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей исторіи Киев. Дух. Акад. К., 1897. С. 53—66; Титов Ф. Труды Кіев. Дух. Акад. 1907. Кн. VI. С. 287—293..

*** Труды Кіев. Дух. Акад. 1912. Кн. VII. С. 441.

родився він десь коло 1554 р. в Плетеничах біля Золочева; походив із знатного роду. Мужня оборона благочестивої віри на Берестейському соборі 1596 р. звернула на нього увагу киян, і він у вересні 1599 р. став архімандритом найславнішого на цілу Україну монастиря Печерського, заступивши на архімандрії Никифора Тура. Плетенецький був енергійним адміністратором, і за час свого довгого управління Лаврою (1599—1624) привів її до блискучого стану.

Ось цій людині й випала славна доля стати фундатором першої кирилівської друкарні на всю східну Україну. Прямих причин, що примусили Плетенецького взятися за друкарство, не знаємо. Але, певне, що ті утиски на православну віру, які по 1596 р. все збільшувалися і помалу досягали й київської землі, ці утиски в першу чергу примусили Печерську Лавру стати до оборони своєї віри, а для цього потрібно було закласти добру друкарню. Острізька друкарня, що так сміло боронила православну віру, на цей час зовсім занепала, і не було жодних надій на її відродження. Можливо, що й вселенський царгородський патріарх радив і настоював, щоби Лавра заклала собі друкарню. До того всього була й вільна друкарня, що даремно вакувала,— це друкарня Стрятинська.

По смерті Хведора Балабана (помер чи не 24 травня 1606 р.), що заснував в Стрятині друкарню і випустив, разом з єп. Гедеоном Балабаном, дві книжки,— Служебник 1604 р. та Требник 1606 р.,— ця друкарня його лишилася бездіяльною. Правда, по Хведорі Балабані лишилося двоє синів його,— Дмитро та Данило, але сини ці не мали вже батьківського закохання до друкарства; крім цього, здається, були вони ще й малолітніми. І вакувалася [3] Стрятинська друкарня десь років з вісім («пилом припала»), аж поки не купив її 1614 р. чи 1615 архімандрит Києво-Печерський Єлисей Плетенецький *. От ця галицька Стрятинська друкарня й дала початок славній Києво-Печерській друкарні, а разом з тим і Київському друкарству взагалі.

Купивши Стрятинську друкарню, Плетенецький негайно приступає до організації друкарні в Лаврі. Для цього він будує для неї окреме помешкання, на схід від Успінської церкви**, а також збирає гурток вчених людей, що мали

---

* Проф. Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. Т. I. С. 72—77, намагається довести, ніби Плетенецький міг купити Стрятинську друкарню і 1606 р. Навряд чи так,— бо ж у такого діяльного адміністратора, яким був Плетенецький, куплена друкарня не вакувала б даремно аж до 1616 р.

** Малюнок цеї друкарні див. в «Театургимі» Аф. Кальнофойського 1638 р. під № 5.

помагати йому в друкарстві; такими були: Захар Копистенський, Памва Беринда, Тарас Земка, Іов Борецький, Степан Беринда, Іосиф Кирилович, Филофей Кизаревич і др. Знайшлися й фахові друкарі: Тимофей Олександрович Вербицький, Андрій Миколайович, Тимофей Петрович і інші.

Яка ж книжка була первенцем печерського друку? Щоб знати, з чого розпочинати друкарство, Плетенецький порадився з братією, і «купно с всими иже о Христи братіами, свещеваше: юже бы првейшую жит своих рукоят Богу принести, и православных сердца обвеселити, и божественыя храмы огласити»*. Порішили видрукувати Анфологіон [4]: «сію найпаче книгу изволися истинным церковником и православіа непоколебимым исповедником впрвых (найперше) Церкви напечатати и православным... якоже дар многоценен, хитростію типарскою преподати»**. Анфологіон — це дуже велика книжка, якої тоді ще ані одна друкарня не видрукувала, а тому її скрізь бракувало. Рукопис до друку приготовили: Іов Борецький, ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря, та архідиякон Захар Копистенський,— вони звірили з грецьким оригіналом, а багато й переклали. От цей Анфологіон і був тою першою книжкою, яку почали складати в Печерській друкарні і яку хотіли видати «впрвых», як «првейшую жит своих рукоят».

Але щось перешкодило цьому намірові і склад Анфологіона спинився на першій третині його [1]***; книжка припізнилася й не вийшла першою в світ,— вона появилася лише 16 січня 1619. Це грубезний том, на 16+1048 с.; книжка має розкішний вигляд — багато прикрас, різні шрифти. Це була перша солідна книжка, з якою входила в люди нова друкарня, а тому друкарі її подали й від себе передмову, де знаходимо цінні вказівки й про те, як повстала Печерська друкарня.

«Яко и не можти рукописными буквами,— читаємо тут,— многорачительному и люботрудному человеческому, паче же и в лепоту, ленивому уму, нищеты ради, тех достизати и навыкати, приложи божественое промышленіе, еже вся к спасенію человеческому строящее... печатарским дилом изображати и написоватися книгам и подаватися писменем, многим убо везде Типографіа или Друкарни ставльшим, и книги различных ученій издавшим, и христіанскій род ползевавшим, в многих различных родах, и самим тем нашем Россійстем». По цьому

* Передмова іноків до Анфологіона 1619 р., с. 5; цитую по примірнику Національного музею у Львові. № 98.

** Там само. С. 7.

*** На с. 366-ій цеї книжки находимо дату: «Рок. Бож. 1618»; певне, звідси почали складати по перерві. Інакше думає Хв. Титов, пор. Додатки. С. 19.

загальному вступі друкарі розказують вже, як повстала їхня друкарня. «Тою ж ревностію подвижен з мимошедшіе лита, благочестивый и христолюбивый блаженныа памяти благородный муж господин Феодор Юрієвич Балабáн на Хорóхорине, сію соружи и в дило произведе, и печатарством молитвословных книг, сиреч Требников, церковному исплненію полезно без зазора и потребно сприобщи. Сему же тлиннаа на вичная изменшу и блаженных места достигшу, и ту праздну оставльшу, Преподобнейшій в отцех кир Єлісей Плетенецкій, волею Божією Архімандрит Монастыря Печерскаго Кіевскаго, к ниим єже о Церкви тщаніем, общего иноческаго житіа исправленіем, яже о утвержденіи єдиныя святыя сборныа апостолскіа Всточнаго Православіа Церкве, преданій отеческих и догмат трудом, хотяй приложити и то єдино, єже бы вично и непорушно отеческое сблюсти Благочестіе и церковное правило, ценою сребра от дому того стяжа сію; и принес в обитель святую Печерскую, купно с всими, иже о Христи братіами, сверщеваше», яку книжку першою друкувати *.

Це дуже важне місце в передмові, бо воно стверджує, що справді Єл. Плетенецький купив («ценою сребра») Стрятинську друкарню і першою книжкою вирішив надрукувати Анфологіона. Підкреслюється тут і час цеї купівлі: «и принес (друкарню) в обитель святую Печерскую, купно с всеми, иже о Христи братіами, свещеваше юже бы првейшую жит своих рукоят Богу принести», цебто, перенісши друкарню до Лаври, зараз же приступили до друкування Анфологіона; це могло бути десь 1615 або 1616 р.— Тут же монахи просять за свого архімандрита, щоби «Владыка Христос, милостив тому быв, и усугубив лита седины его» (с. 8).

Але не ця книжка вийшла першою в світ. В той час була велика потреба в Часословах, бо це тоді була шкільна книжка; і ото кияне й упросили Плетенецького, щоби він видав їм Часослова. І ось цей Часослов і став первенцем київського друку; на жаль, до нашого часу не збереглося ані одного примірника цеї книжки з заголовним листом, а тому ми не знаємо точної дати виходу в світ цього Часослова; лише на другій передмові тут зазначено; 20 грудня 1616 р., сама ж книжка вийшла в світ або в кінці 1616 р., або, скоріше, на початку 1617 р. Часослов має 21+192 л.** Шрифт Часослова, заставки, кінцівки та ініціали однакові з такими, як в стрятинскім Служебнику 1604 р.,— доказ, що Стрятинська друкарня перейшла до Києва.

Цікава перша передмова (Єлисея Плетенецького) до цеї книжки. «Душеполезными,— читаємо тут,— правовирных сынов сердца веселити и в правовиріи утверждати и удобряти изволих церковными книгами; вначали же непщевах предпослати книгу малу, аки предитечу, да упра-

* Примірник Національного музею у Львові. № 98. С. 4—5.

** Детальний опис цеї книжки дає Хв. Титов. Op. cit. Додатки. С. 3—13. Звідси й цитати приводжу далі.

вить путь болшим», цебто випускає Часослова перед Анфологіем. Плетенецький виправдовується, що випускає в світ Часослова: «и да не речет кто, яко уже не єдиною, и не от єдиноя Типографіи произыде книга сіа; вскую се,— добра бо купля присно на торжищи и нужное брашно выну в макеллих (ринок), и орган, им же частоє употребляємся, всегда художник делает». Але до цього розказує Плетенецький і дійсну причину видання Часослова — він це зробив «умолен быв правовирными, яко да исплнится требованіе, єже училищех в православном гради Кієве и в прочіих. Сице же и год б, хотящим нам помощію Божією издаяти свиту книги, инако не подобаше, точію от молитвы начати». В кінці передмови Плетенецький звертається до читачів: «Молите же Бога, в Тройци єдинаго, да поспешит, єже умыслихом типарским дилом угодити церквам православным».

Вслід за Часословом з Печерської друкарні вийшов невеличкий панегірик на 6 л.: «Визерунк цнот превелебного в Бози Єлисея Плетенецкого», що появився до Різдвяних свят 1618 р.; склав його Олександр Митура. В панегірику перераховуються заслуги Плетенецького, а серед них — і «фундованє друкарни»; проще тут читаємо:

И тоєи теж цноты молчать не годится,—
Хто бы против того был, глупым подобится,
Которыє бы намней о тоє не дбают,
Же мудрыє под лаву славу их вкидают.
Ты, як велце потенжный в учинку, горливом,
Ведеш (яко мовят) рей в дили святобливом.
Бось повскресил Друкарню, припалую пылом,
Балабана *, цнот велких речю и теж дилом.
Он, за благословенством отца нам святого **,
Удался до ремесла (могу речи) цного.
Ты *** зась, яко милостник Церкви збыть ревнивый,
Хотел и допялесь то, яко не ленивый,—
По зестю его **** з свита Друкарню вскресити,
И през выдаванье книг Церков украсити,
Кгды ж ся Церков Божаа през ню помножает,
И в догматех отцевских сличне проквитает.
Нехай же ти стократне Бог то нагородит,
А щастьє противноє нех ни в чом не шкодит *****.

Бувши в Кієві, патріарх Єрусалимський Феофан 1620 р. поблагословив і Печерську друкарню: «Благохвально,— писав він в грамоті,— в типографском дили разсеяніе в будущую пользу всих христіан Слова Божія изданієм книг. Сія начинанія и деянія, яже суть ко спасенію, преподобнаго

---

* Хведір Балабан. Див. С. 164—166. Але можливо, що це й Гедеон, бо то ж він переписувався з патріархом Мелетієм Пигасом.

** Цебто патріарха Мелетія Пигаса.

*** Плетенецький.

**** Балабана.

***** Титов Ф. Типографія Киево-Печерской Лавры. Додатки. С. 15—16.

архімандрита Єлисея Плетенецкаго с братіею, яже о Христи, благословихом єго и благословляєм» *. Взагалі можна думати, що східні патріархи не раз настоювали, щоби Лавра заводила собі друкарню.

Так розпочалося Київське друкарство **. Йшло воно прискореним темпом,— Плетенецький видав ще такі книжки: 4) Номоканон, 8 червня 1620 р. 4+140 с.; 5) Служебник. 1620. 593 с.; 6) Книга о вере. 1620—1621 (?). 4+317+308 с.; 7) «Вирши на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска запорозкого». 1622. 49 с.; 8) Псалтир. 1624. 24+456 с. Найкращими книжками за ввесь час праці Плетенецького і взагалі найкращими виданнями печерськими були: 9) Іоанна Златоустого «Бесіди» на 14 посланій святого апостола Павла. 1623. 34 с.+3202 стовпці; 10) Іоанна Златоустого «Бесіди на Діянія». 1624. 24+534 с. Ці дві останні книжки мали розкішні прикраси гравера Тимофея Петровича, і на довгий час стали найкращими виданнями того часу.

Підкреслю тут, що в перших київських виданнях бачимо шрифти та прикраси не тільки стрятинські, але й остріжські ***.

Тільки вісім літ (1616—1624) працював Єлисей Плетенецький як типограф, але зробив він за цей час надзвичайно багато; талановитий адміністратор, він відразу поставив свою друкарню на тверді ноги. Звертає на себе увагу те, що печерські видання були в своїй більшості дуже великими й оригінальними, яких доти ще ані одна друкарня не випускала. Лавра відразу звернула дуже пильну увагу на зовнішні прикраси своїх видань, і в цім відношенні скоро стала вище за всі тодішні друкарні. Звичайно, все це вимагало таких великих коштів, яких на той час ані одна друкарня не могла понести; печерській друкарні щедро помагав і меценат того часу Костянтин Долмат, що до видань «Бесід» 1624 та 1625 р. «суммою пенязей приложился», і взагалі, як каже Земка, «голосу типографіи дал».

В монастирськім маєтку Радомишлі [5] в 91 версті від Києва, Єлисей Плетенецький заснував добру папірню, і вона постачала папір на Печерську друкарню; папір був напочатку темний, але міцний. Радомиська папірня була пер-

---

* Троцький П. Там само. С. 77.

** Титов Ф. Op. cit. Т. I. С. 78—83, намагається доказати, що друкарство в Києві розпочалося ще 1606 р.,— тоді на пробу видрукували Акафиста Успінню, про що 1781 р. свідчить печерський друкар Шиянів.

*** Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. С. 55, 84; див. ще: Кіев. Стар. 1894. Т. 46. С. 276.

шою на цілій східній Україні. Пізніше, 1625 р. Захар Копистенський в своїм «Казаньє на честном погребе Єл. Плетенецкого» згадував і про папірню: «До которои (друкарні) и Папирню в Радомышлю, маетности церковной, коштом немалым, на подивенє в том краю, як реч небывалую, выставил и поднес» *. Папірня довго працювала в Радомишлі — десь аж до другої чверті XVIII віку і коло неї повстало осібне передмістя, що й тепер ще зветься Папірнею.

Плетенецький помер в 7 годин вечора 29 жовтня 1624 р.**, маючи понад 70 літ віку. Тільки вісім літ був коло друкарства Плетенецький, але за цей короткий час він не тільки встиг організувати друкарню, але зміг надати їй сили та оригінальності. Ця діяльність Плетенецького нагадувала таку ж діяльність кн. К. Острізького.

«Пречестный и блаженный отец наш,— каже в передмові до «Бесід на ап. Павла» 1623 р. Захар Копистенський,— кир Єліссей Архімандріт в истинну нарещися достоин Благочестіа ревнитель, муж благих желаній. пресветлаго онаго и православнаго Василіа Константіновича кнж. Острозскаго подражая,— в старости уже глубокой, благообразни сединами цветущ», дав обітницю «еже книгами церкви исполняти» ***.

Доба Плетенецького — це осібна ціла доба печерського друкарства, якого виразною рисою все був національний, український характер, що відбивалося й на мові видань, і на їх прикрасах. Найближчий співробітник Плетенецького, Захар Копистенський, в своїм надгробнім слові — «Казаньє» 1625 р. згадує й друкарські заслуги Плетенецького, що «в старости и Типографію выставил, з которои книги божественныи, церковныи и училищныи, за исправленіем людей учоных, от него ж на тоє мисце зведеных, порядне и оквите выходят и выплывают» ****. Ще й 1627 р. згадує Копистенський в передмові до «Тріоді» 1627 р. про Плетенецького, що той «типографію Лаври Печерской соружи» *****.

б) Доба розквіту Києво-Печерського друкарства. 1624—1648

Єлисей Плетенецький міг спокійно вмирати; ще за життя свого він обрав собі достойного заступника — Захара Копистенського, який і став на архімандрію 20 листопада 1624 р. З походження Копистенський також був галичани-

* Титов Ф. Т. II. С. 119.
** Тератургима 1638 р. С. 45—46. № XXVI, тут і епітафія йому.
*** Примірник Національного музею у Львові. № 590. Л. 4.
**** Там самъ. № 413. С. 26.
***** Там само. № 56. С. 3; звідси цитую й далі.

ном, племінником перемиського єпископа Михайла. До Києва прибув Копистенський десь 1615 р., певне разом з Стрятинською друкарнею, а 1616 р. він вписався вже до Київського Братства. Була це людина енергійна та великої освіти — «муж ревности презелныа в Благочестіи, словесен же и премудр в Богословіи и исповеданіи православныя виры», як охарактеризували його друкарі в Анфологіоні 1619 р. На літературному полі Копистенський особливо вславився своєю цінною «Палинодією» [6].

В Печерській Лаврі прожив Копистенський 12 літ і всіх їх віддав головним чином друкарні. Увесь час був він головним помічником в друкарстві Єлисея Плетенецького. Для першого Київського видання Часослова 1617 р., Копистенський, тоді ще архідиякон, дає надзвичайно цінну передмову; до «Бесід» 1623 р. разом з Беріндою складає доброго покажчика, і т. п.— ні одне видання печерське не виходить без близької участі Копистенського. І Плетенецький не помилився, коли вказав якраз на Копистенського, як на свого заступника, бо постійно бачив його завзяту ревність до найбільшої справи своєї — до друкарства. В «Тріоді» 1627 р. (передмова, с. 3) Захар Копистенський тепло згадує про свого попередника: Плетенецький «типографію Лаври Печерской соружи, и мене благоразсужденіем своим о Бози в служеніе се (друкарство) потщися привести».

Заслуга Плетенецького в друкарстві не тільки та, що він достойно підтримав справу попередника свого, але й в тім, що він повів її далі. При нім працюють ті ж самі люде, та ж сама славна печерська Академія друкарська. Вінцем цеї праці була «Тріод Пісна» 1627 р., на 4+802 с.; книжку цю видано надзвичайно розкішно, з силою застановок, ініціалів, кінцівок; особливо розкішні мініатюри — їх тут коло сотні. Книжка ця потребувала великих коштів: «многою ценою,— каже П. Беринда в післямові,— книгу сію изобразихом (зане далече городом великим торговым от нас отстоящим, зело драго всякаа матеріа снабдивашеся и художник обреташеся)» *. Підкреслює це й сам Копистенський в передмові: «Пріймите убо любезно,— просить він,— сію святую книгу, многим трудом и художне изданную» **.

Як попередник його, Копистенський беріг вже встановлену в Печерській друкарні традицію — служити своїому народові, бути національним в своїх виданнях; ось тому так часто в тодішніх друках подається на берегах книжки переклад трудних церковнослов'янських слів на українську

---

* Титов Ф. Т. II. С. 178.

** Примірник Національного музею у Львові. № 56. С. 4.

мову, що любив робити й сам Копистенський; з того ж напряму появилися в 1626—1627 рр. окремі листки для потреб широких українських верстов.

Хворим вже був Копистенський, коли 17 лютого написав передмову до найкращої праці свого життя — «Тріоді Пісної» 1627 р., а тому просив читачів помолитися «о мне, нини болном» і просити Бога, «да дарует ми милость Свою и здравіє». Але через місяць помер він, помер в великодню середу, 21 березня 1627 р.

Копистенського на архімандрії заступив незабутній Петро Могила (в кінці 1627 р.). На початку не мав він часу віддатися друкарству, бо був зайнятий загальноцерковними справами. Муж високої освіти, Могила скоро орієнтувався в друкарстві. Всю силу свого великого впливу Могила віддав на оборону православної церкви і хутко зрозумів, яку ціну для цього має якраз друкарство. Ось тому в скорім часі Петро Могила всі сили свої віддав Печерській друкарні. А коли 1632 р. добився він від польського уряду багатьох полекшень для православної церкви, то серед них було й право вільно засновувати друкарні при церквах та монастирях *.

В першу чергу Могила заснував постійну вищу школу в Києві — Братську Колегію (перше при самій Лаврі), і всі професори цеї Колегії стали також до праці в Печерській друкарні; цим значно побільшилась та друкарська Академія, що працювала за часів Плетенецького та Копистенського. Ближчими співробітниками Могили по друкарству були: Афанасій Кальнофойський, Сильвестер Косів, Іларіон Денисович, перший «доктор богословія» Ісасія Козловський і др., не рахуючи старих працьовників з попередньої доби. Ось вся ця друкарська Академія мала досить сил, щоби в першу чергу готувати солідні книжки, а книжки богослужбові добре виправляти по грецьких оригіналах. Все це наклало виразну ознаку на всі могилянські видання — ознаку солідності та науковості.

На Великдень 1630 р. Печерська друкарня привітала свого нового архімандрита пишним панегіриком — Імнологія [7]. Панегірик цей особливо цікавий нам тим, що на нім підписалися 12 видатніших печерських друкарів того часу, підписалися з фаховим званням своїм, а тому ми можемо до певної міри сказати й про склад друкарні на 1630 рік. На чолі всеї друкарні («всего типу правитель») стояв Тарас Земка; технічний провід давав («типікароводець») Памва Беринда, котрому помагали: іеродиякон Ісаія

* Описаніе Кіево-Соф. Собора. К., 1825. С. 169.

(«типоназиратель») та інок Артемій Половкович («типоблюститель»); коректором («столпоправитель») був Димитрій Захарієвич; Степан Беринда підписався просто «типограф»; єсть два гравери («изобразитель») — Парфен Молковицький та Михайло Фойнацький, вони, певне, й готували малюнки для гравюр; два батирщики — Павло Макарієвич та Федот Кипріевич; з складачів («наборщик») підписався тільки один — Нафан Зінькович. Мала в цей час Лавра й свою словолитню, від якої підписався «писмолеател» Леонтій Іерусалимович *.

Але в цім же році впало велике нещастя на Печерську друкарню — з 1 серпня 1630 р. в Києві та його околицях лютує аж до квітня 1631 р. якась моровиця [8], що вчепилася й до нашої друкарні. В передмові до «Тріоді Цвітної» 1631 р. про це розказує Тарас Земка:

«Мы многим трудом, болшим же иждивением сію («Тріодь») єдва свршихом. Не токмо бо вещество (матеріа) неудоб снабдевашеся, но и художник єдва обрестися взможе, всим наченшим сію книгу смртоносным оружієм (еже в мимошедшее лито 1630, наченше от прваго дня мисяца Августа, даже до Априлля, в сем уже лити, в Обители же святой зде и в гради Кіеви, и в окрестных градех зело сверепствоваше) посеченным бывшим» **. А в післямові до цеї ж книжки читаємо, що «сію Цветоносную преполовившіих делателій част отидоша в вечная селенія, благоутробнаго гнева Господня бичем смертоносным поражени» ***.

А наступного року, 1632, померли й два стовпи Печерської друкарні, що працювали в ній від її заложення — 13 липня помер Памва Беринда, а через два місяці, 13 вересня, упокоївся й Тарас Земка. Звичайно, все це помітно відбилося на Печерській друкарні, і вона в роках 1630—1633 працює вже значно менше, як до того.

1633 р. Петро Могила став митрополитом Київським, Галицьким «и всея Россіи»; але ставши митрополитом, Могила лишився також і архімандритом Печерським, а тому зберіг свій безпосередній догляд над друкарнею. Печерські друкарі поспішили привітати свого митрополита новим панегіриком — «Євфоніа веселобрмячаа» 5 липня 1633 р. В цім панегірику, між іншим, друкарі розказують:

И мы, што друкарскои пилнуєм роботы,
Знаєм што нам панскіи твои справят цноты.
Куншты наши вакуют, и мы ваковали;
Не без шкоды своєи аж поты чекали.

---

* Цю «Імнологію» див. у Титова Ф. Т. II. С. 234—239; передрукував її також проф. К. Студинський у XII т. «Записок». С. 11—18.

** Примірник Національного музею у Львові. № 140. Л. 15.

*** Там само. № 140. Ст. передостання.

Кгды тя, пана своєго, щасливе витаєм,
Внется далей ваковать юж не сподеваєм.
Нехай из типографских кунштов тую славу
Относит имя твоє през нашу забаву.
Много плынет пожитков з друкарскои штуки,
З неи свою относять славу вси науки.
Ты лепий, наш Велможный, о том, Пане, знаеш,
Орлооким розумом все ты проникаеш.
Твоє о том старанє, в том твоя забава,—
Як бы мела оздобу Россійская слава.
Важиш кошт на Друкарню, жебы впрод Сіону
Оздоба могла быти, потом Гелікону *.

Друкарі не помилилися: Петро Могила всі сили свої віддавав на добре урядження своєї друкарні. Вміло й твердо боронячи свою церкву від нападів римо-католиків та протестантів, Могила мав собі для цього найкращого помічника в Печерській друкарні. А друкарня все збільшувала свою працю, все випускала книжки одна одної корисніші. Сам Могила близько працює коло друкарні — править тексти по грецьких оригіналах, пише передмови, дає всьому провід і т. п.

Багато книжок випустила в світ Печерська друкарня за могилянську добу; друкарнею правив, здається, Софроній Почаський, що змінив на цім становищі Т. Земку. Серед могилянських видань особливо ось ці 4 мають велику вагу: 1) Служебник 1629 р. 28+144+300+4 с., розкішне видання, багато прикрас. 2) «Тріодь Цвітна», 1 червня 1631 р., 22+828+2 с.; надзвичайно розкішне видання, сила прикрас, чудові гравюри. 3) Євангеліє Учительне, 25 серпня 1637 р., 6+1031 с.; так само розкішне видання, з багатьма дуже гарними гравюрами. 4) Але вінцем праці як самого Могили, так і Печерської друкарні був, безумовно, Требник, 16 грудня 1646 р., величезний том в трьох частинах, понад 1670 с., розкішно виданий, з 20 цікавими гравюрами і силою прикрас. В Требнику скрізь додержано свої українські звичаї і дано багато таких молитов та «чинів», яких пізніше вже ніколи не друковано.

Петро Могила, як митрополит Київський та Галицький, хотів також мати певний догляд за всіма друкарнями своєї митрополії; особливо намагався він прибрати до рук своїх друкарні львівські, хоч це йому й не вдавалося. Львівські друкарні часто робили дошкульну конкуренцію друкарні Печерській, бо часом просто передруковували київські видання. Сердився на це впливовий владика, і часом навіть проклинав непокірного друкаря, як то трапилося з М. Сльоз-

* «Євфонію» передрукував Титов Ф. Т. II. С. 306—310.

кою (див. вище с. 132—134); про таке ж сам митрополит в передмові до Служебника 1639 р. пише, що

«ся знашли нынишних дней тыи люде ве Львови, которые важатся с типографіи своих, ерорами наполнивши книги наши церковныи, без видомости, позволеня и благословенія нас, Пастыров, овечком нашим духовным до уживаня подавати» *.

В своїх виданнях Петро Могила так само дотримувався національного напряму, як і його попередники. Але Могила вже обома руками бере, що краще, з Заходу, перероблюючи його на своє українське. Західний вплив за час Могили дуже вже помітний на лаврських виданнях. Так само Могила перший заклав при Печерській друкарні латинопольський відділ, про що згадують і друкарі в «Євфонії» 1633 р.:

Єсть добрый и полскои Друкарни початок,
Жебы книг было розных в Парнассе достаток,
През што свою оздобу Россійская має
Краина, за што тебе вечне выхваляет.

Шрифт польський напочатку був готицький, а десь з 1641 р. появляється й звичайний латинський. Первенцем польського друку в Лаврі була, здається, «Mnemozyne» 1663 р.— панегірик новому митрополитові від студентів братської Колегії. Польське друкарство, що було тоді необхідне для оборони православної церкви, процвітало в Печерській друкарні лише за життя Могили, і спинилося зараз же по смерті його; здається, що й сам шрифт пізніше зник. На якийсь час польське друкарство відновилося потім вже з 1670 р., але ненадовго.

Помер Могила 31 грудня 1646 р. Дев'ятнадцять років пробув він коло Печерської друкарні, віддаючи їй свою невтомну енергію, велику освіту та багаті кошти. Могилянська доба — це найкраща доба в житті Печерської друкарні, доба її повного розквіту та многоплідної праці.

В історії української культури початкове печерське друкарство займає найпочесніше місце. Хоч і пізно повстала Печерська друкарня, але повстала вона вже на доброму грунті серед рідних сприятливих обставин. Не доводилося друкарні цій боротися за саме своє існування, бо козаки збройною рукою берегли батьківську віру та народність. Величезні маєтки печерські знайшли собі тепер найкраще приміщення — і лаврська друкарня швидко збільшувалася та технічно кращала. І вже за перші 15 років свого існування (1616—1630) Лавра випустила в світ понад 30 дуже

* Титов Ф. Т. II. С. 216.

важливих творів, що відразу звернули на неї очі не тільки цілої української землі, але також і всього слов'янського православного світу. Серед цих творів були твори монументальні як церковного, так і взагалі наукового характеру; добрі передмови до цих видань часто були окремими науковими творами з помітним літературним смаком. Навіть своїм розміром всі ці видання — «се було більше, ніж скільки дали всі інші друкарні України за весь час від свого заложення і до того часу, 1631 року», каже проф. М. Грушевський *.

в) Вчений гурток перших печерських друкарів

Фундатор київського друкарства, архімандрит Єлисей Плетенецький, добре розуміючи величезну культурну силу друкованої книжки, зібрав коло себе цілий гурт тогочасних вчених, що добре розуміли й друкарську справу. Тогочасний погляд на «друкаря» в Києві був таким самим, як і в Європі,— друкар не рахувався звичайним собі майстром, чому друкарі в Європі не мали й свого друкарського цеху,— вони складали ніби вчену колегію і часто підлягали суду тільки ректора університету, будучи вільними від звичайного суду **. Друкар в давнину часто був друкарем в широкім значенні сього слова: сам він писав книжку, сам її правив, а часом сам складав і друкував.

Ось такими друкарями були й київські друкарі. Майже всі вони з вищою освітою, виходять переважно з київської або львівської братських шкіл; всі вони глибоко начитані, з добрим знанням грецької, пізніше латинської й інших мов. Були це переважно монахи, часом на високім становищі; лишивши печерську друкарню, вони часто розходилися на ігуменства, архімандритства або на архієрейські кафедри.

Вже за Плетенецького коло Печерської друкарні склався значний гурт вчених людей, що творили своєрідну «друкарську академію». Ці люди невпинно працювали коло книжки і довели друкарську справу до такого рівня, який постійно буде найціннішою окрасою старої української культури. Рівняючи київські видання з тогочасними європейськими, переконуємось, що справді печерське друкарство не стояло нижче західного, а часом і перевищувало його своїм високохудожнім виконанням.

---

* Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 407—408.

** Benis A. Ochrona praw autorskich w dawnej Polsce. Див.: Pamietnik sluchaczy uniwersytetu Jagiellońskiego. Краків, 1887. С. 425—426.

На чолі цеї «друкарської печерської академії» все стояв печерський архімандрит, душа та голова київського друкарства. Окремі архімандритства — Плетенецького, Копистенського чи Могили,— це окремі доби київського друкарства, доби, що доповнювали та продовжували одна одну.

Про друкарську працю архімандритів Плетенецького, Копистенського та Могили розказано вже вище; подаю тут лише літературу про них. Після того розкажу коротко про працю визначніших київських вчених друкарів доби її розцвіту.

1. Єлисей Плетенецький. З невеликої літератури про цього славного мужа (монографії нема!) зазначу: Копистенський Захар. Казанье на честном погреби отца Єліссеа Плетенецкого. К., 1625. Передрукував Титов. Додатки. С. 110—125; Копистенський Захар. Омилія альбо казанье на роковую память отца Єліссеа Плетенецкого. К., 1625; передруковано в «Архив Ю.-З. Росс.» Ч. І. Т. VIII, а також у Титова, додатки с. 147—171; Кальнофойський Аф. Тератургима 1638 р., Епитафія № XXVI. С. 45—46; Голубев С. Т. Кіевскій митрополит Петр Могила. К., 1883. Т. І. С. 265—282; Голубев С. Т. Исторія Кіев. Дух. Академіи. К., 1886. С. 100—105; Грушевський М. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. Т. 404—408; Перетц В. Панегірик «Визерунк цнот превел, о. Єлисея Плетенецкого» р. 1618. Див.: Записки. К., 1909. Т. VI. С. 54—68 (переклад Ів. Огієнка). Тут і джерела до пізнання життя Єл. Плетенецького. «Візерунка» передрукував також Титов, с. 14—16; Голубев С. Панегирик Кіево-Печерск. архимандриту Єлисею Плетенецкому 1618 года // Труды Кіев. Дух. Академіи. 1610. Кн. VI. С. 296—350. Це, власне, рецензія на таку ж працю В. Перетця, але дано багато цікавих заміток про Плетенецького та друкарство; до праці додано знімки заголовного та другого листів «Візерунка». Рец. М. Возняка в «Записках». Львів. Т. 97; Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. І. Розд. III та IV. С. 63—146.

2. **Захар Копистенський.** Беседы І. Златоустаго на 14 посланій апостола Павла. К., 1623.— есть посвята Хведору Копистенському з відомостями про Копистенських. Див.: Титов. Додатки. С. 81—85; Кальнофойський Аф. Тератургима 1638 р. № XXV. С. 44—45. Епитафія; Евгеній Митр. Словарь историческій о писателях дух. чина. 1827. Т. II. С. 187—189; Филарет Арх. Обзор русской духовной литературы. Харків, 1859. № 162. С. 250; Русская Историческая Библіотека. Спб., 1878. Т. IV. Примітки. № 12. С. 12—14. Завитневич В. З. Палинодія Захаріи Ко-

пыстенскаго. Варшава, 1883. Рец. Н. Петрова в «Ж. М. Н. Пр.» Ч. 234; Голубев С. Т. Петр Могила, К., 1883. Т. I. С. 283—288; Голубев С. Т. Исторія Кіевской Духовной Академіи. К., 1886. (з «Унив. Изв.» 1885—1886). С. 108—117. Е. К. Захарій Копистенскій. Див.: Энциклоп. Словарь Брокгауза. 1894. X. XII, 336; Корсуновскій Г. Кіевопечерскій архимандрит Захарія Копыстенскій; рец. в «Трудах Кіев. Дух. Акад.» за 1894; Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Розд. V. С. 147—168; Печерська друкарня й друкарство в ній за архімандрита Захара Копистенського. 1625—1627.

3. **Петро Могила.** Про нього зазначу лише: Голубев С. Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. I; 1898. Т. II. Про друкарську працю Могили див. Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 169—312.

4. **Памва Беринда.** Славний культурний діяч, друкар Памва * Беринда більше тридцяти років життя свого віддав на службу українському друкарству. На жаль, про цього достойного мужа не багато знаємо певного. Походив він, мабуть, з Молдавії, десь з тої місцевості, що лежала ближче до українських земель — можливо десь з Буковини **. В той час знання української мови було звичайним в Молдавії, бо цею мовою велося там державне урядування. У всякому разі, Беринда добре знав українську мову в її західному діалекті.

Освіту Беринда здобув собі, певне, в львівській братській школі, тут же він навчився добре й грецької мови. По закінченні школи Беринда оженився і мав сина Лукаша. Вже тоді Беринда звертав на себе увагу своєю талановитістю і тому скоро опинився він в Стрятині, в домі відомого нам (див. вище. с. 166) Хведора Балабана, куди ввів його, певне, єпископ Гедеон, котрий Беринду «в великой ховал ласци». Пізніше Беринда тепло згадував про своє щасливе перебування в домі пана Хведора, додаючи, що найкращу працю свою — «Лексикон славенороссκій» — він розпочав в його домі: «В зацном дому,— каже він,— при боку святопреставлшихся родителей милых вш. мл. пана Феодора

* Сам Беринда постійно підписувався так: Памво́, а не Па́мва, як прийнято тепер.

** Яцимирскій. Из исторіи славянской письменности в Молдавіи XV—XVII в. (1906 р.) на с. XXIII категорично твердить, що Беринда був «родом несомненно румын». В «Межигірськім Помяннику» 1625 р. записано «Род іеромонаха Памвія Беринды», а саме: «Помяни, Господи, душя раб своих: Іоанна, Анну, Григорія, Петра, Феодосію, Єлену, Василія, Андрея, Марію, Дарію»; див.: Петров Н. И. Описаніе рукописных собраній, находящихся в г. Кіеве. М., 1904. Вип. III. № 375.

Юрієвича Балабана и єи мл. панеи Матроны Міхаиловны Сербиновны, хорунжанки волынскои, як у власных родичов живучи и добродийстви гойне заживаючи, початок того Лексіка учинилем» *. Навіть саму думку про Словника Беринда приписує тому ж Хведору Балабану: він «понуди и мене, аще и проста, но туюжде ревность имуща; реченіа и имена славенская избирати, аки не у сущу тогда Лексікону» **.

Беринда вперше познайомився з друкарством певне при львівській братській друкарні, ще при початку її праці; а коли в Стрятині стали закладати друкарню, то Беринда допомагав Балабанам в цій справі; він же й працював в цій друкарні за час 1603—1606 р., коли тут друкувалися Служебник та Требник. Але господар друкарні, Хведір Балабан, помер 1607 р., помер, не відплативши Беринді за працю; задовольнив вже брат Хведора, Олександер Балабан, староста рогатинський та трембовельський, котрий Беринду «гойне по оного зестю за послуги уконтентовал» ***.

Таким чином Беринда змушений був покинути Стрятин і шукати собі якогось притулку. Але що робив далі Беринда, нічого не знаємо; певне тільки, що по цьому приймає він монашество і ім'я Памво, здається, від єп. Єремії Тисаровського, і живе в львівськім св. Онуфріївськім монастирі. В цім же монастирі, як ми знаємо, перебувала тоді (1608—1615 рр.) львівська братська друкарня (див. вище. С. 115—116), і Беринда працював у ній. Управителем друкарні був ієромонах Пафнутій Кульчич (див. вище. С. 154), і з ним і зійшовся близько Беринда. Пафнутій, що змінив о. Мину в братській друкарні, через цього останнього був зв'язаний з друкарським гуртком ще Івана Хведоровича; таким чином і Беринда виховувався на кращих друкарських традиціях Хведорівського гуртка.

На початку 1616 р. о. Пафнутій виїхав в якихось справах до Любліну, передавши друкарню й всі свої речі Беринді. Але з Бериндою несподівано трапилась в цей час якась хвороба і Пафнутій написав 6 березня 1616 р. до львівського Братства листа, що дає нам деякі вказівки про життя Беринди:

«Овде **** писаніе мелем,— пише о. Пафнутій — от отца Памвы, яко теж и през Герасима, диякона своєго, который там ве Львове самовидцем был всих пригод отца Памвиных в хоробе єго, и волю єго всю овде мне обявил; що я зрозумивши так през писане, яко и устное по-

* Лексикон 1627 р. Посвята. Л. 2. об.// Примірник Національного музею у Львові. № 525.

** Там само. Післямова. С. 476.

*** Там само. Передмова. Л. 2 б.

**** Польське *owdzie*, тут.

веданє, и видомост певную мавшы о таковом его припадку, яко о общом, болезную, яко теж и о всих трафунках ся фрасую, илє з ним нам общих. Хотя ж он мене понеконт в писаню своем тишит, поведаючи, иж все в цилости моє єст, но я не преставаю на том, и овшем,— то єдно слышавши, же он ся юж отдемает (sic, отдаляєт?) и до Скиту ся маєт, чого я вправде єму в том ни трохи не поблажаю, хотя он волю во всем свою маєт, бо розумию, же єму болшей з шкодою и не похвалою будет; мне в том правде гамовати или помогати, през отдаленє месца, не можно єст, бут то я поручаю и єго сумленю. А в. м., яко достовирным дозорцом и ктитором будучи всих моих речей, которые ся на общую ползу в. м. поручили до верных рук, и тепер пилне и покорне, яко своих добродиев и панов, прошу, если бы ся умысл отца Памвин отминити не мел, и погамовати от в. м. прозбою, чего не вонпилю, абы так небачным наконец быти хотел, рачте в. м. речы тыє вси, которыє, слышу, он засвидетельствовал вашей милости, захованы были до приєзду моєго» *.

Отже, як бачимо, наслідком якихсь пригод Памва Беринда вирішив був покинути Львів і перейти до Скиту, до новозаснованого тоді монастиря **. Але наміру свого Беринда не виконав —цілий 1616 рік живе він у Львові і Братство доручає йому продаж своїх видань ***, а під кінець цього року стає він, здається, й на чолі братської друкарні, а крім того й учителює. Тут він видрукував в кінці 1616 р. «Вирши на Рожество» на честь львівському єпископові Єремії Тисаровському; під «Віршами» такий підпис: «Недостойный Іеромонах Памво́ Берінда Типограф».

В цей час розпочалося друкарство в Києві; як ми бачили вже (с. 259), хотіли перше друкувати Анфологіона, певне, й приступили були до складання його, але працю припинили, бо треба було книжку добре виправити та звірити з грецьким оригіналом, цебто треба було мати доброго справщика-коректора. Ось тоді Єлисей Плетенецький і почав запрошувати (декілька раз) до себе Беринду, як людину, що мала «дарованный от Бога дар корректорства в пресладчайшем и добрезнаменитом широкоглагольном языку славенском» ****. Беринда, як управитель Стрятинської друкарні, добре знав її, а тому був дуже потрібний в Києві; туди він нарешті й прибув десь 1617 р. Але львівське Братство відпустило свого друкаря лише на одну працю, а тому Беринда, видрукувавши Анфологіона, що вийшов 16 січня 1619 р., був вільний. Тоді Єлисей Плетенецький відпускає

---

* Крыловскій А. Львов. ставр. Братство. Додатки. С. 50—51. Підпис під листом: «Иеромонах Пафнотий Кулчич А. М. смиренія Христова».

** Скитський монастир заснував Іов Княгиницький 1611 р. коло села Маняви; монастир спершу був під опікою львівського Братства, пізніше став ставропигіальним.

*** Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 307, 309.

**** Посвята П. Беринди в «Беседы». 1623. Л. 4.

Беринду назад до Львова з таким листом 3 березня 1619 р. до Братства:

«Ночь в клопотах и фрасунках уставичных будучи, не паметаю гаразд. абым до ваших милостей о узыченье отца Памвы для роботы друкарское овде, до сего дому Божого, манастыра Печерского, писати мел, окром до самогом єго писал и килька крот посылал. Єднак, иж приєхавши писанье от ваших милостей под печатью братства ваших милостей оттоль отдал ми, и так он се, зде за затягом от мене время немалое роботою своєю, што без шкоды значное быти не могло, мешкал и корыкгатором быти поднявшысе в той роботе (Анфологіон), которое ся поднял и на себе взял, дозорцою был, и по скончены оное от єе светое обители от мене єсть мирно отпущен, ку вашей милости ставитисе маєт» *.

Але цей лист був тільки простою формальністю, бо ж такий друкар, як Беринда, був дуже потрібний в Києві, і певне Плетенецький впросив Беринду зараз же вертатися вже на постійне життя. У всякому разі, в 1620 р. Беринда вже в Києві, а 8 червня він випускає тут Номоканона. В цей час прибув на Вкраїну Єрусалимський патріарх Феофан, і наш друкар був свідком величезної події того часу — відновлення української ієрархії. Торкнулося це й його. Львівське Братство попросило патріарха підтвердити їм ставропигію, і всю цю справу доручило Памві Беринді. Беринда докладно розповів патріархові про історію, завдання та значення Успінського Братства, і задоволений патріарх 7 серпня потрібну грамоту видав, а самого Беринду зробив протосингелом Єрусалимської церкви,— звання, яким так любив наш друкар постійно підписуватися. «Сущу смиренію нашему во гради Кіеви,— читаємо в виданій грамоті,— прііде к нам благоговенен муж и изряднийшій в іеромонасех кир Памво Беринда, єго же смиреніє наше и протосингельства достоинством удостои, извествуя нам о вашей любви яже внутрь ко Богу, и яже вне ко ближним» **. От з цього часу і став наш друкар протосингелом ***.

Роки 1621—1624 Беринда цілком віддав на перевірення та на видрукування двох надзвичайно цінних та розкішних видань: «Іоанна Златоустаго Бе́седы на 14 посланій св. ап. Павла», 1623 р. і того ж «Бе́сіди на Діяння» [9], 1624 р. Працю цю покінчив він в серпні 1624 р., а 1 вересня т. р. Лавра послала його в Москву, щоби піднести нововидані книжки

---

* Крыловскій А. Львов. ставр. Братство. Додатки. С. 65—66.

** Акты Западной Россіи. Т. IV. № 219. С. 508; Петрушевич. Сводная летопись. Додатки. 1891. С. 92.

*** Отже, Беринда набув собі цього титулу в Києві, а до Єрусалиму й не їздив; багато дослідників безпідставно твердять (також і Титов, Op. cit., I. С. 210), ніби Беринда побував у Єрусалимі і там набув собі звання протосингела.

царю та патріарху Філарету й одержати там за це «пожалованіє и милость». Київський митрополит Іов Борецький написав до патріарха відповідного листа, в якім читаємо:

...Вжделе видети пресветлыа ваша лица... смеренный и благоговейный в іеромонасех и духовницех господин Памво Берында, честный протосингел великіа святыа церкве Іерусалимскіа, усредный пособник и благоподвижный в деланіи и исправленіи книг печатных, искусный потрудитель в многих в нашей святой церкви Россійск..., от нихже ныни сам в совершеннем и ізрядном изданіи «Бесед на Диянія Апостолскіе», пресветлой державе вашей являяся, приносит, єго же пресветлаа ваша держава, як сслужителя нашего и брата верна, в всем имети благоволи и от дрежавы пресветлыа царскіа обычное благосердіа пожалованіе єму и милость подав, к нам мирно отпустити сподоби, яко да по сих и в святую Афонскую гору отшед ради исправленій книг наших от тамо сущих зводов к нам... (на) ползу всеа церкве Росскіа принесет и еще достодолжный талант, возмагаєм державы светлости вашея благословенієм и пожалованієм, Господу Богу усугубить *.

Як прийняли Беринду в Москві, не знаємо; відомо тільки, що 11 вересня «книжной печатной мастер» Памво Беринда був вже в Путивлі [10] і віз царю та патріархові «по две книги печатныя своєго мастерства, Диянія Апостольскія» **. Не знаємо також, чи їздив Беринда на Афон, як пише про це Борецький; скоріше, що не їздив, бо в цей час був він дуже зайнятий виданням «Толкованія на Апокалипсис», що й вийшло 1625 р., та дуже цінним розкішним виданням «Тріодь Постная», що вийшла в 1627 р.; в тім же році вийшов також і «Лексикон Славенороссклй», праця цілого життя Беринди.

По цьому вже безвиїздно невпинно працює Беринда в Києві, підписуючись на різних виданнях: «Типограф» або «Архитипограф ст. Лавры» чи «Архитипограф церкве Росскіа». Був це типограф вповні в тогочаснім значенні: і письменник, і перекладач, і коректор, і «печатной мастер», цебто й технічний друкар ***. Це була людина високої освіти, добрий знавець грецької мови, «тщатель в бж. писаніих и в дили сем (друкарстві) разумноискусен», як каже про нього Захар Копистенський ****.

Багато працював Беринда; ані одне видання в Лаврі не виходило без його участі. Працював він як перекладчик з грецького, або як справщик; писав багато передмов. На всю свою працю дивився як на богувгодний «подвиг»; в Ан-

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. VI. С. 542—543.

** Чтенія в Истор. Общ. Нест. Летописца. К., 1912. Кн. 23. Вип. I. Від. III. С. 54.

*** Титов Ф. (Типографія К.-П. Лавры. Т. I. С. 145—146) твердить з непорозуміння, ніби Беринда «не был типографом в собственном смысле этого слова».

**** Беседы на ап. Павла. 1623.

фологіоні 1619 р. читаємо в передмові, що по виправленні його «чесный в іеромонасех кир Памво́ Берінда обычное по благоискусству типографску деланіем сопривнесе подвиг».

Діяльність Беринди визначалася виразним національним українським характером. На духовну користь народу випускає він листки в 1626—1627 рр. Високо ставлячи церковно-слов'янську мову, Беринда разом з тим обстоював необхідність заведення живої української мови до церкви; це він перший осмілився голосно сказати, що «широкій и великославный язык славенскій трудности до вырозуминя многіи в соби має, зачим и сама церков Російскаа многим власным сыном своим в огиду приходит» *; щоб помогти в цьому, він і видав свого «Лексикона».

Ціле життя своє віддав Беринда друкарству, і на славнім посту своїм і помер 13 липня 1632 р. На скромній могилі його була відповідна епітафія.

Про Беринду багато писано, але тільки принагідно,— переважно про його відому працю — «Лексикон Славенороссків» 1627 р. Джерела про цього друкаря:

Передмови, післямови та посвяти всіх киево-печерських видань 1619—1632 р. Зокрема, передмова та післямова до «Лексикона» 1627 р.,— тут багато автобіографічних звісток. Увесь цей матеріал див. у Ф. Титова. Типографія Кіево-Печерской Лавры.. К., 1918. Приложенія.

Крыловській А. Львовское ставропигіяльное Братство. К., 1904. Додатки. С. 50—51: лист Пафнутія Кульчича, і 65—66: лист Плетенецького з відсилкою Беринди 1619 р.

Акты Западной Россіи. Т. IV. № 219: грамота патріарха Феофана 1620 р. Див. ще в Петрушевича. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. 1891. С. 92.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. VI. С. 542—543: лист митр. Борецького 1624 р.

Каратаев И. Описаніе. 1883. № 215, 223, 248, 259, 284, 289, 301, 307, 308, 311, 318, 337, 355.

«Ж. М. Н. Пр.» 1838. Ч. XIX. С. 567—568: Беринда продає книжки в 1616 р.

Кальнофойськиій Аф. Тератургима. К., 1638. С. 48.

З літератури зазначаю:

Евгеній. Словарь пис. дух. чина. Спб., 1827. Т. II. С. 150—151; Сахаров. Сказанія русскаго народа. Спб., 1849. Т. II. С. 6. Тут же с. 7—118 передруковано, але зле, Словника 1627 р. П. Беринди; Филарет. Обзор русской

* Лекѕикон 1627 р. Л. 2.

духовной литературы. 1859. № 168. С. 265—268; Головацкій Я. Ф. Начало и действованіе Ставропигійскаго братства в Львови // Зоря галицкая яко Альбум на год 1860. Львів, 1860; тут на с. 455—459 подано докладний опис життя П. Беринди; Ровинскій Д. Русскія народныя картинки. Спб., 1881. Т. IV. С. 733—735 // Сборник отд. русск. яз. и слов. Т. 26; Строев. Библіологическій словарь. 1882. С. 223; Калужняцкій Я. К библіографіи церковно-славянских печатных изданій в Россіи // Сборник отд. русск. яз. и слов. Спб., 1886. С. 29—46. Т. 42. Про залежність Слов'яно-польського лексикона 1722 р. від словника Беринди; Каптерев Н. Патріарх Никон, как церковный реформатор, и его противники // Православное Обозреніе. 1887. № 1. С. 151; Житецкій П. Очерк литературной исторіи малорусскаго наречія в XVII веке. К., 1889. С. 37—44; Булич С. Церковно-славянскіе елементы в современном русском языке. Спб., 1893. Ч. І. С. 58—59; Редкости из книгохранилищ К. П. Медокс // Книговеденіе. 1895. № 2. Тут описано Лексикона П. Беринди Кутеїнського видання 1653 р.; Харлампович К. Западнор. прав. школы. 1898. С. 307, 309, 310, 408, 449, 476; Огієнко Ів. Огляд українського язикознавства // Зап. Наук. Тов. Львів, 1907. С. 9—10 (по окремій відбитці). Тут і дрібніша література; Грушевський М. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 409—410; Маслов С. И. Библіографическія заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных изданіях // Р. Ф. В. 1910. Кн. 3—4. С. 353—363; Не дочекавшись окремої монографії, Беринда все-таки має сумлінно написану статтю молодої працьовниці Ант. Ів. Сичевської (з б. філологічного київського Семінар акад. В. М. Перетця): Памва Беринда и его Вирши на Рождество Христово и др. дни // Чтенія в Историч. Общ. Нестора Летописца. 1912. Кн. 23. Вип. І. С. 49—96. А. Сичевська зібрала все, що було відомо їй про Беринду, тут же й головніша література; Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. І. С. 170—172, 209—213 і інш. (див. покажчика), але чимало відомостей подано не критично; Огієнко Ів. Українська мова в Київо-Печерській Лаврі в XVII в. // Духовна Бесіда. 1924. № 1—2 і окремо.

5.**Тарас Земка.** Другим друкарем початкової доби Києво-Печерської друкарні, друкарем, що віддав українській книжці все життя своє, був Тарас Левкович (або Левонич) Зе́мка. На жаль, про заслуженого мужа цього знаємо дуже мало. Мова його писань, хоч і занадто пересякнена полонізмами (жебы, ведлуг, рожай, латвый, цалость, нигдысь, валечний, набоженство і т. п.), часом говорить за те, ніби не

був він з Галичини, а може з якоїсь до Київщини близької землі (остатній, братній. нынишній, середній, в моці, в огні, аж поки нас привернет, хоч рядом: тогды, зосталисмо, пришлисте і т. п.). Де здобув собі освіту Земка, точно не відомо *. Закінчивши школу, прийняв він монашество і почав працювати на літературному полі.

Коли Земка появився в Києві, точно не відомо; в Києві вступив він до Братства, і вписався до нього так: «Аз во Іеромонасех худийшій Тарасій Л. Земка братство православых Кіевскоє при храми святых Богоявленій похваляю, и сам в нем быти и при нем стояти желаючи, в реєстр и имя своє вписую рукою» **. Вже з 1625 р. Земка займає при Лаврі дуже почесну посаду — стає тут проповідником слова Божого. В «Лексиконі» 1627 р. П. Беринди наш Земка підписався під віршами вже як ігумен Богоявленського київського братського монастиря ***. Пізніше, десь з 1631 р. Земка став і ректором братської школи.

Був це муж великої освіти, що добре знав мови — грецьку, латинську та церковно-слов'янську, знав досконало також і свою українську мову. Звичайно, Єлисей Плетенецький звернув пильну увагу на талановитого мовознавця і поставив його на працю коло Печерської друкарні. Коло видавничої справи Земка вперше виступає 1624 р.— в «Бе́сідах на Діяння» 1624 р. він вміщує свої вірші під гербом добродія Печерської друкарні К. Долмата, а також допомагає друкувати Номоканона, що й вийшов 25 листопада 1624 р. От з цього часу Земка вже невпинно працює в Печерській друкарні, віддавши їй цілком останні вісім років свого життя.

Земка був діяльним співробітником Захара Копистенського по видавничих справах. Його головною працею при друкарні було виправлення книжок до друку, цебто коректорство; власне коректором Земка постійно й підписувався на печерських виданнях, напр.: «Іеромонах Тарасій Ле́вкевич Зе́мка, проповедник слова Божого и Корректор в типографіи монастыра Печерского Кіевского» («Тріод Цвітна» 1631 р.), або: «Іеромонах Тарасій Земка, Проповедник и Исправитель в Типографіи ст. Вел. Лавры Печерскіа Кіев-

* Русскій біографическій словарь (Спб., 1912. Т. Су-Тка. С. 304) каже, ніби Земка вчився в Києві; інші дослідники (Отроковський. С. 11) вказують Львів або Вільну.

** Памятники, изданные временною коммисіею. К., 1846. Т. II. С. 45; запис Земки йде по запису З. Копистенського 1616 р., але сам дати не має, як і інші тут записи; відносити запис Земки на 1616 р., як це робить В. Отроковський (С. 7, 10, 16), підстав нема.

*** Евгеній (Словарь. Т. II. С. 263) помиляється, тверджучи, ніби Земка став ігуменом з 1631 р.

ckія» (Служебник 1629 р. л. 20), або просто: «кор.» чи «кор. тип.» (коректор типографіи) і т. п. За Петра Могили Земка зайняв вже високе становище в друкарні; так, в Імнології 1630 р. він вже підписався: «Всего Типу Правитель»,— цебто він правив тоді всею друкарнею. Під актом 1631 р. Земка підписався: «Іеромонах Тарасій Земка, игумен Богоявленскій Кіевскій, старец соборный монастыря Печерского Кіевскаго рукою власною» *.

Добрий знавець грецької мови, Земка готовив багато перекладів, або звіряв тексти з грецькими оригіналами; він, наприклад, править текста «Цвітної Тріоді» 1631 р. До кращих печерських видань («Толкованіе Андрія Кесарійського» 1625 р., Служебник 1629 р., «Тріодь Цвітна» 1631 р.) пише Земка свої передмови, і в них виявляє себе першорядним богословом. Крім цього, мав Земка безумовно поетичний талан і прикрашував Лаврські видання своїми віршами, чи то окремими («Читателю» в Акафистах 1625 р.), чи то як епіграмами на герби (Долматів 1624 р., Копистенських 1627 р., Балабанів 1627 р., два Могилів 1628 і 1629 р. і др.).

Як і його старший товариш Беринда, Земка добре знав рідну йому українську мову і любив вживати її в своїх літературних працях. Земка також боронив потребу вживання української мови в церкві. Свою святу думку Беринда та Земка провели навіть і в життя — в «Пісній Тріоді» 1627 р. вони вмістили Синаксарі та деякі інші статті в українській мові, в перекладі Тараса Земки. Справа була нова і сміла, а тому Беринда примушений був пояснити її окремою, дуже цікавою післямовою:

«А що до Синаксарів,— пише він,— що їх з грецької на українську мову переклав чесний іеромонах Тарас Левонич Земка, проповідник слова Божого, то не нарікайте на це ви, великороси, болгари, серби і інші, подібні нам в православії, бо це ж зроблено з ревности та з бажання різних верстов народу нашого українського,— благородних, світських та інших, що не вчилися глибокорозумної слов'янської мови, котра має розум та мудрість, як і грецькі та інші граматичні писання. Не погрішили ж давні святі отці та філософи, коли Євангеліе св. Матвія з єврейської на грецьку переклали, а з грецької Марка, Луку та Іоана принесли, а також коли грецькі богословські книжки переклали на мову слов'янську. Отож за тим прикладом робили й ми, на користь та на примноження братам своїм, і сподіваємося в Господі, що цим ми не погрішили. Робимо це на спасіння, щоб не сказали нам: «Ти добре молишся, але другий не будується і розум мій без пожитку». Тому послухались ми Апостола (I Кор. 14), що каже: «В церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних і для інших, аніж силу слів чужою мовою». А ви, приймаючи цю книжку смиренномудренно, споминайте

* Евгеній. Описаніе Кіево-Печерской Лавры. К., 1826. Додатки. С. 24; Тут. зам. «Тарасій» помилково «Исаакій».

Апостола (там само), що навчає: «Коли вікриється щось іншому сидячому, другий нехай мовчить» *.

Ось ця національна риса в працях Тараза Земки високо піднімає його над рівень тодішніх культурних працьовників, коли, як каже сам він:

Враги лютыя над миру
Узброєны й на нас, и на нашу виру **.

Помер Земка 13 вересня 1632 р., лише на два місяці переживши друга свого Беринду. Автор післямови до «Цвітної Тріоді» 1631 р. красномовно схарактеризував нам Земку, як «честнаго и словеснейшаго господина отца игумена святых Богоявленій святыя обители Братства кіевскаго студитов, мужа в святом Благочестіи добре изрядна и внешнего любомудрія троистым органом язык изящне благодатію Христовою воруженна». Поховано Земку в Печерській Лаврі.

Про Земку згадують лише принагідно: Титов Ф. Типографія Кіево-Печ. Лавры. К., 1918. Приложенія. Тут всі передмови та вірші Земки; Евгеній. Словарь. 1827. Т. II. С. 263—264; Аскоченскій К. Кіев. Т. I. С. 102, 328; Макарій. Исторія русской церкви. Спб., 1882. Т. XII. Кн. 2. С. 387—388; Филаретъ. Обзор р. дух. лит., 1859. № 169. С. 268—269; Голубев С. Исторія Кіев. дух. акад. 1886. Вип. I. С. 173—174, 225 і додатки с. 4; Русскій біографическій словарь. Спб., 1912. С. 304—305. Тут дуже повна бібліографія; Энциклоп. словарь Брокгауза. 1901. Т. 32. С. 629; Титов Ф. Типографія К.-П. Лавры. Т. I. С. 207—209; Архангельскій А. Очерки из исторіи зап.-русск. литературы. М., 1888. С. 127; Строевъ П. Списки іерархов. Спб., 1877. С. 17; Петрушевичъ. Сводная летопись. Львів, 1874. С. 470; Отроковскій В. М. Тарасій Земка, южно-русскій литературный деятель XVII в. Спб., 1921.— спеціяльна добра монографія про Земку//Сборник Отд. русск. яз. и слов. Т. XCVI. № 2. С.IV—122. Рец. С. Щеглової в «Україні» 1924 р. Кн. 1—2; Проф. І. Огієнко. Українська мова в Київо-Печерській Лаврі в XVII в // Духовна Бесіда. 1924. № 1—2.

6. **Борецький Іов,** з 1620 р. митрополит Київський та Галицький. Світське ім'я його — Іван, походив з Борчі в Галичині. Року 1605 в Дермані видрукували «Лист Мелетія», переклад Борецького (див. вище с. 214). В Крехівській біб-

* Оригінал писано ц.-слов. мовою. Див.: Титов Ф. Т. II. С. 178.

** Там само. С. 133.

ліотеці був рукопис № 63, де написано: «Списася сія книга, рекомая Небеса, мужа св. Іоанна Дамаскина, рукою многогрешного раба божія Іоанна Феодоровыча, року бож. 1605 месяца августа дня 30». Нижче добавлено, хто був цей Іван Хведорович: списана «Митрополитом Киевским и Галицким и всея Росіи» *. Коли справді Іоанн Феодорович — це Борецький (інші документи кажуть, що Борецький був Іоан Матвієвич) **, тоді підпис під Дерманським Октоїхом 1604 р.: І. Ф. Д. можна б віднести і до Борецького та ствердити, що Борецький був друкарем в Дермані, і може через знання друкарської справи попадає він пізніше в Київ до Єлисея Плетенецького ще з самого початку київського друкарства (працює над Анфологіоном 1619 р.). Визнавши, що Борецький був друкарем, стало б яснішим, чому він підтримував пізніше друкарів Вербицького та Соболя. Але пор. ще с. 213 та 253. Див., крім зазначеного: Русскій Біографич. Словарь. Т. Иб. С. 301; Карата ев. Описаніе. № 178 // Арх. Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. XII. С. 497.

7. **Йосиф Кирилович** також належав до київського гуртка вчених друкарів, хоч і не довгий час. Родом був це українець, що рано попав на Схід, побував в Палестині та Сінаї, прийняв монашество і став протосингелом Олександрійського патріарха, відомого Кирила Лукариса. Цей останній 3 червня 1620 р. вислав Йосифа на Вкраїну, щоби він «братію нашу виры христіанскія поучал», вислав його «в Кіев, Галич и Львов и на всю Билую Русь»; Кирилович виїхав і «жил в тех городах для науки года с два». Виконавши своє завдання, Йосиф мав вернутися знову на Схід, але цього зробити вже було не можна через війну з туркаами, і тому він на початку 1622 р. їде до Москви, щоби «видети государевы очи и побить челом о милостыне». Тут і пробув Кирилович до лютого 1623 р. З Москви Йосиф знову прибув до Києва і вже тут і лишився працювати на довго (1623—1632) при Печерській друкарні.

Кирилович дуже добре знав грецьку мову і тому й працював в Києві яко коректор, перекладаючи та звіряючи тексти з грецькими оригіналами. Єл. Плетенецький доручив Кириловичу приготовити до друку Псалтиря, що той з великим успіхом і виконав за 1623—1624 рр. До цього ж Псалтиря Йосиф написав цінну передмову, виявляючи себе першорядним богословом (під нею він підписався: «монах Іосиф Кирíллович»). Потрудився він також над «Бесідами на Діяння» 1624 р., про що тут читаємо: «Спотрýдися

---

* Петрушевич А. С. Сводная летопись. 1874. С. 28.
** Голубев С. Исторія Кіев. Дух. Акад. 1886. С. 213.

в сей книзи и иже в священноиноцех Іосиф Святогорец, слова благодати проповедник и протосиггел ст. Патріархи Александрійскаго; сей убо, превожденіє то славенскоє с греческим архітипом прочитаа, следова» *. Працював він і пізніше: так, в післямові «Поученія Дорофея» 1628 р. про його працю читаємо: «Исправися же сіе от древнего истиннаго и славнаго єллиногреческаго діалекту всечестным іеромонахом кир Іосифом, протосиггелом Святейшаго Великаго Престола Александрійского, и поклонником святых земель— Палестіны и Сінаа» **.

Під кінець життя свого Кирилович знову перебрався до Москви, і тут цар з патріархом окремою грамотою наказали йому «переводити греческіе книги на славянскій язык и учить на учительном дворе малых ребят греческаго языка и грамоти»; це була перша школа на Москві. Року 1634 Кирилович помер у Москві.

Література: Макарій. Исторія церкви. Т. XI. С. 71—73; Сношенія Россіи с Востоком по делам церковным. Т. II. С. 3, 5—7, 142—143; Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 211, 222, 352—353, 367, 408; Титов Ф. Типографія К.-П. Лавры. Т. I. С. 137, 156, 173, 212, 460; Т. II. С. 86, 90, 95, 100, 192, 536.

8. **Филофей Кизаревич,** ієромонах, також працював при Печерській друкарні. Добре знав грецьку мову; він редагував Акафисти 1625 р. і написав до них дуже цінну передмову; вже в той час був він намісником Печерської Лаври. Крім цього друкував «Поученія Дорофея» 1627 р., написав тут посвяту новому архімандритові Петру Могилі. Про нього: Титов Ф. И. Типографія. Т. I. С. 80, 88, 156, 168, 170, 173; Т. II. С. 131—133, 189, 191.

9. **Лаврін Зизаній Тустановський** також належав до київського гуртка вчених друкарів. Родом був з Галичини, одержав дуже добру освіту і на початку працював, як видатний педагог. До Києва запросив його Єлисей Плетенецький і доручив йому виправити по грецьких оригіналах «Бесіди на ап. Павла» 1623 р.; про це в передмові до цеї книжки Захар Копистенський каже:

«Єл. Плетенецький» благоговиина мужа. словеснейша дідаскала и втію, художнаго же єллиногреческаго языка уменіе и искусство стяжавша, пречестного отца кир Лаврентія Зізáніа Тустановского, пресвитера и святыя православныя виры исповедника и проповедника,— того умоли, вєже люботрудне потщатися превожденіе тоє исследовати и исправити; иже и любезно вспріим втрученное, с известнейшим архітипом, єллинским... дволетствовав в дили, створи тоя книги исправленіе» ***.

* Примірник Національного музею у Львові. № 591. Л. 7.
** Так само. № 645. С. 450.
*** Примірник Національного музею у Львові. № 590. Л. 4.

В Псалтиру 1624 р. Зизаній умістив вірші на герба панів Долматів, підписавши їх: І. Л. З. Крім цього, Лаврін Зизаній переклав «Толкованіє на Апокалипсис», що вийшло 1625 р., про що Земка в передмові розповідає так:

«Вежд же и о сем читателю, яко древним зводом Апокалипсіи растленным и скращенным сущым, от єллінскаго сію многотрудно истлкова пречестный в пресвитерех господин отец Лаврентій Зізаніа Тустановскій, муж еллинских и славенскнх искусный дідаскал и проповедник сл. Бж.» *.

Про нього: Харлампович К. Западнор. прав. школы. С. 382—384, тут і література; Лаврентій Зизаній Тустановскій // Волин. Епарх. Ведом. 1890. № 2—4; Титов Ф. Типографія. Т. І. С. 140, 150, 151, 460. Додатки 57, 67, 139, 144, 187.

10. **Степан Беринда** був якимсь родичем Памви Беринди і довгий час працював в Печерській друкарні. Працю свою він розпочав ще за Єлисея Плетенецького,— друкував «Бесіди» 1623 р., в котрих його названо: «благоговейный и разумный от прототипа типограф»; до цього видання Степан Беринда додав свої вірші на герба Плетенецького під назвою «Великодный дар», і вірші ці він підніс архімандритові разом «з найнижшими службами», що дає привід думати, що Степан Беринда вже в цей час був старшим над нижчими друкарськими робітниками. Працює С. Беринда і над «Бесідами на Діяння» 1624 р., де в післямові про це читаємо: «Подвизашажеся в деланіи сеа богодухновенныа книги благоподвижніи и благочестивіи друзи в типографіи в составленіи писмен типографски Стефан Берында и Андрей Наумович» **. Того ж року Степан Беринда виступає як свідок друкаря Вербицького при купівлі двора; купівля ця відбулася «при могоричниках, людеей зацных, то єст при господину отцу Иєву Бударазском, священнику Кіевоспаском, и при пану Стефане Беринде друкару» ***.

Працює й далі в Києві Степан Беринда; на «Лексиконі» 1627 р. він підписався як типограф, а на «Поученіях Дорофея» 1628 р.— «мній в тип.» — менший серед типографів; друкував він також і Служебника 1629 р., де вмістив свого записа. В Імнології 1630 р. наш друкар підписався теж: «Стефан Берында типограф». Був він, здається, також і гравером, коли тільки ініціали під гравюрами С. Б. припи-

* Там само. № 596. Л. 6 б.

** Примірник Національного музею у Львові. № 591. Стор. передостання.

*** Чтенія в Истор. Общ. Н. Летописца. К., 1898. Кн. XII. Відд. III. С. 29.

сувати йому.— Про нього: Каратаєв. Описаніе. № 284, 311, 326, 336, 355; Истомин Ф. Чтенія в Истор. Общ. Н. Летописца. К., 1898. Кн. XII. Відд. III. С. 24—33; Титов Ф. И. Типографія. Т. І. С. 116, 130, 144—146, 168, 172, 179, 214, 216, 475. Додатки. С. 55, 79, 94, 188, 192, 198, 233, 235, 315.

Такий був гурт вчених друкарів за час розцвіту Печерської друкарні. Це справді була «друкарська академія» того часу. Пізніше, за Петра Могили до друкарської справи взялися також і професори Могилянської Академії, і тому гурт цей дуже збільшився.

Звертає на себе увагу ще й те, що більшість друкарів були походженням з Галичини або вчилися в львівській школі, напр. Єл. Плетенецький, Захар Копистенський, Петро Могила, Памва Беринда, Степан Беринда, Лаврін Зизаній і др. Це було перше «нашествіе» галичан на Наддніпрянщину, що дало такі добрі культурні наслідки *. Між земляками київською та галицькою встановлявся тоді найтісніший зв'язок, але — на шкоду соборної України — зв'язок цей на віки розбила братня релігійна боротьба, заведена рукою того третього, що поставив собі за ціль «знищення Руси». І світла незабутня праця цього вченого гуртка київських друкарів так і полишилася «недоспіваною піснею» ідеї соборної України...

г) Києво-Печерське друкарство під час «Руїни» і початок московського впливу. 1648—1686

З смертю Петра Могили припинилась безжурна доба розцвіту Печерської друкарні, припинилась на те, щоб більше вже ніколи не повторитися. З 25 січня 1647 р. замінив Могилу на архімандритстві Йосиф Тризна і пробув архімандритом майже десять літ, але за його часу Печерська друкарня надрукувала вже надзвичайно мало, бо козацькі війни, що почалися тоді [11], не дали змоги нормально вести друкарську справу. Правда, на початку друкарня все-таки

---

* Зазначу тут, що цей вчений гурт галичан писав свої твори (передмови в книжках, посвяти, вірші, а то й самі книжки) тодішньою українською літературною мовою з великим числом полонізмів та спеціально західно-українських виразів; все це й пішло не тільки до нашої київської літературної мови, але також і до нашого священства, а через церкву й до народу.

традиційно берегла набуті форми і робила добре враження навіть на чужинців; наприклад, 1653 р. бачив Печерську друкарню Павло Алепський і так її описує: «Коло великої церкви,— каже він,— знаходиться дуже гарна, знаменита друкарня, що обслуговує цю країну. З неї виходять всі їхні церковні книжки дивним друком різного виду та кольору, виходять також малюнки на великих листах, особливості країв, образи, вчені досліди і др.» *

Приєднання України до Росії на перших порах нічим не відбилося на стані Печерської друкарні; Москва не почувала себе сильною на Вкраїні, а тому мало цікавилася тим, що друкується в Києві. По Тризні архімандритом став Інокентій Гизель [12], і за його майже тридцятилітнє управління (1656—1683) Печерська друкарня знову віджила, пригадала собі кращі часи Петра Могили і зробила надзвичайно багато. Заслуговує уваги величне видання «Патерика Печерського», що вийшло 1661 р. і повторене 1678 р. з розкішними гравюрами талановитого печерського гравера Іллі.

Але Москва потроху втягувала під свій вплив і Печерську друкарню. Здавна вславився цар Московський своїми щедрими дарунками і ось за цими милостями хмарою посунули українці зараз же по 1654 р.; те саме робить і Лавра, а це вкінці прискорило вже насильний вплив на Печерську друкарню. Інокентій Гизель, заохочений прикладом Л. Барановича, розпочав жваві зносини з Москвою і почав підносити цареві лаврські видання. Це добре оплачувалось і книжка українська потроху попливла по широких просторах російських. Так, посилаючи цареві свою книжку «Мир с Богом» 1669 р., Гизель просить дозволу продавати цю книжку «в преславном царствующем граде и везде на пользу всему народу», щоби всі росіяни «любезно и невозбранно книги его приймовали, чли и от них закону Господню научалися» **. Особливо за роки 1669—1672 Гизель пильнує збути якнайбільше різних печерських видань до Москви, закладає там навіть свою книгарню, де післанці його досить добре торгують печерськими виданнями. Правда, все це не дало добрих наслідків, бо скоро на Москві, де мало розуміли нашу книжку, стали підозріло ставитися до київських видань — їх оглянули, віддали на духовну цензуру і частину книжок 1672 р. таки заборонили, наказавши, щоби кияни «впредь таких не привозили». А 1675 р. наказали й Л. Барановичу, «чтобы преосвященный архієпископ книг

* Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія. Видання «Общ. Ист. и Древн. Росс.» М., 1896. Вип. II. С. 59.

** Харлампович К. Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь. 1914. Т. 1. С. 441.

никаких в царственный град Москву на продажу не присылал» *.

Але Московський уряд цікавився гарними виданнями київськими і в літі 1669 р. розпочав переговори з Гизелем, щоби Лавра видрукувала по сто примірників своїх попередніх видань — «Бесід на ап. Павла» 1623 р. і «Бесід на Діяння» 1624 р.** Гизель не прийняв цього замовлення, пояснюючи так:

«В прежних де годах, как у них бывало мастеров добрых много и приезживали в Печерской монастырь ис Кракова и із ыных далних мест многиє, и ім де давано, как они делают, по 8 гривен всякому человеку и болши неделно, опричь пива, и меду, и вина, и всякова харчю, и тоє всякую дачю писывали на роспись и как которая книга зделана будет, тогда де по росписи и сметят, во что та книга ис тиснения ценою выдет; а ныне у них в Печерском монастыре и делать некому, мастеров мало, и те де худо делают, а прежниє де мастеры монастырскіе добрыє все померли, а иныє побиты потонули в воєнноє время, а ис Кракова де ныне и из ыных мест ниоткуды не приезжают, а посылают де по них далеко» ***.

Крім цього, Інокентій Гизель написав ще й листа цареві, пояснюючи, що в теперішнім стані друкарні Лавра не в силі виконати замовлення; між іншим Гизель писав:

«Дило се єсть велиє и скорого начатия и совершения потребующее, а у нас зде прасы или станы токмо два и художных делателей надоби не мало, их же сего времени мятежем воєнным умалилос, тем печатованиє таких книг (подобно так давнєє в годех мирных было) забавить времени два годы, аще токмо каковая злая не случитца спона». Через вівну «людем великая зде теснота, и в Києв ис Полши и из ыных стран волного проходу нет, и художники, в типографію потребныє, их и другіє, которые к ним изо Львова обещалися прити, и не пришли. От таких мятежей и тяжестей у них людиє зело страшливы, а харчю всякому скудость, и невозможная великая цена бывает, для того и здешниє жители всякиє люди и делатели типографскиє бегать обыкли» ****.

Отже, як бачимо, доба Руїни таки відбилася й на Печерській друкарні, що змушена була зменшити свою продуктивність. Управителем друкарні довгий час за цю добу був ієромонах Іосафат — дуже освічена людина, що писав і передмови до видань. Десь в кінці 1680 років в друкарні появляються й гравюри на міді — досі були тільки на дереві. За Гизеля ж розпочинає Лавра друкувати Букварі для народу. На початку 1670 р. відновлює Гизель знову друку-

* Эйнгорн В. Книги кіевской и львовской печати в Москве. С. 19.

** Про цікаве замовлення див.: Кіев. Стар. 1896. Т. 53. С. 73—79; Харлампович К. Малоросс. вліяніе. 1914. Т. І. С. 440—445.

*** Титов Ф. Типографія. Т. І. С. 347.

**** Там само. С. 349—350.

вання польських книжок, в чім йому допомагає управитель польської частини друкарні Армашенко з друкарем Менжинським.

Довге було керування Іннокентія Гизеля Печерського друкарнею; зроблено за його час дуже багато, а головніше — Гизель пильнував зберігати той напрямок, який надав друкарні Петро Могила. Москва ще не вмішувалася до друкарської справи, бо Церква українська від Москви не залежала,— вона підлягала тоді патріарху Царгородському.

д) Перші наскоки Москви. 1686—1700

Українська Церква довго (1654—1686) боронилася, не бажаючи рвати своїх віковічних стосунків з Царгородом і йти під непевну владу Москви. Але нічого не помогло — з 1686 р. Церква українська таки остаточно опинилася під Москвою * [13]. І зараз же з 1686 р. розпочалися московські утиски на Печерську друкарню. Всі ці початкові утиски падають вже на архімандрита Варлаама Ясинського (1684—1690). Ясинський дуже любив друкарську справу, і під час Гизеля був енергійним помічником йому по друкарству. Коли українську Церкву різними способами тягли під Москву, Ясинський протестував проти такого приєднання, і тому його відносини до Москви все були ненормальними.

В час приєднання української Церкви до Москви царі московські — Іоан і Петро та царівна Софія видали грамоту в вересні 1685 р. і в грамоті цій забезпечили Україні волю друку, бо цього домагалося духовенство: «Печатаніе книг,— читаємо в грамоті,— также и ученіе дитем греческим и латинским языком, невозбранно имети, и все обыкновенія прежнія без премененія волно содержати повелеваєм» **. Але царське слово додержувалося не довго. Патріархом Московським був тоді Яким (1685—1690), завзятий противник української книжки взагалі ***.

Хотіла була Москва віддати тоді Печерську друкарню під догляд київського митрополита, що тоді зовсім вже їй упокорився. Ось тому в патріаршій грамоті Якима митрополиту Гедеону Четвертинському з 8 листопада 1686 р. зазначалося: «Иди же в Кіевской Митрополіи Типографія будет, да печатаются церковныя книги по чину, преданію же и мудрованію Восточныя Церкви за єго Митрополичьим

---

* Див. про це: Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 177—192. Розд. XXXIV.

** Архив. Ю.-З. Росс. К., 1872. Ч. І. Т. V. С. 99.

*** Огієнко І. Українська культура. К., 1918. С. 138—142.

благословенієм і досмотром» *. Лавра всім цим дуже занепокоїлася і зменшення своїх споконвічних прав опротестувала перед царем. Цар став на бік Лаври і на прохання В. Ясинського своєю грамотою з 3 травня 1688 р. Лавру, як ставропигіальну, і її друкарню з-під догляду митрополитанського визволено, про що й повідомлено київського митрополита грамотою 20 червня того ж 1688 р.

Ось через всі ці клопоти за Варлаама Ясинського надруковано вже не багато книжок, лише 9, та й то невеликих, переважно старих видань. Року 1688 Лавра випустила поважну книжку — «Венец Христов» Антонія Радивиловського; патріарх Яким довідався був, що друкується ця книжка, і заборонив випускати її без його розгляду, але Лавра не послухалася, і книжку таки видрукувала. Патріарх дуже за це розсердивсь, і тільки заступництво царів спасло Лавру від неприємних клопот **.

Найбільшою працею Печерської друкарні за час Ясинського було видання 1689 р. першої частини безсмертного твору Дмитра Тупталенка [14] «Четьї Минеї» [15]; п'ять років готувалася Лавра до цього цінного видання. Але наслідки цеї праці були розпачливі для Лаври: патріарх Яким знову розсердився, що видали книжку без його дозволу. Він відчитував за це Ясинського:

«Треба було,— писав патріарх про «Четьї-Минеї» св. Д. Ростовського,— списав, прислати к нам ваше преписаніе, і нам было то ваше преписаніе, в царствующем гради Москве соборно свидетельствовав, исправити, аще что где достойная исправленія обрящется, і тогда, по рассмотренію і судженію соборному, дати нам і благословеніе, еже і типографским тиснен.ем іздати... І ми ожидахом от вас премногое время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повеленіе, книги сами типом издасте... І сіе ваша велія неправда»...***.

І патріарх надалі суворо наказав:

«А в предь бы вам каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первее к нам, святейшему патріарху, обьявити и написав присылати, і мы, разсмотря, і благословеніе подадим на подобающая; а необявя, и к нам первое не прислав, отнюдь бы вам не дерзати таковых книг новослагаемых печатати, да не казни церковней, запрещеніем, яко преслушницы, подпадете» ****.

Здивований таким наказом, лаврський архімандрит Ясинський відписував патріархові (10 серпня 1689 р.) про

* Описаніе Кіево-Софійскаго собора. К., 1825. С. 197, 202. Див. також: Титов Ф. Кіево-Печерская Лавра, как ставропигіальный монастырь. К., 1918. С. 32—36.

** Харлампович. Малороссійское вліяніе. С. 446.

*** Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. V. С. 281.

**** Там само. С. 284.

його заборону: «Сіє зело єсть нам трудно и невместително, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челом бьєм» *.

Якраз тоді була велика потреба в Псалтирях, бо «єя же и єдиныя в типографіи не имамы». Лавра приступала до друку їх, але цей наказ патріархів збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріархові:

«Усумневаемся, како зде, в Малой Россіи, печатати, по коєму зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имут куповати, разве аще бы особный на то был монаршій указ и патріаршій всенародный»...**

Яким бачив, що його не слухають на Вкрайні, і просив навіть патріарха Константинопольського, щоби той наказав українцям, «да имут покореніе и послушаніе святейшему нашему престолу Московскому, и да не имут волю и власть, в жесточайших запрещеній,— ни по єдиному образу, ниже книгы какія печатати, ниже ино что творити без нашего соборнаго разсмотренія»...***

Проте патріарх Царгородський на це не згодився і друкувати книжок Лаврі не заборонив.

Звичайно, все це цілком убивало ініціативу Печерської друкарні та знеохочувало її до якоїсь більшої праці. Ясинському наказали ще перед 1688 р. на книжках обов'язково підписувати царське та патріарше ім'я.

З 1690 р. Варлаам Ясинський став митрополитом Київським, а печерську архімандрію зайняв Мелетій Вуяхевич (з 9.XII.1690 по 6.II.1697 р.), бувший військовий суддя. Вуяхевич був заможною людиною і постійно давав і свої кошти на печерські видання. Московські утиски довели до того, що за Вуяхевича Лавра друкує книжки вже самі церковні та богослужбові. Але наказів московських Лавра слухала дуже неохоче. Так, 1692 р. вона видрукувала, не повідомивши патріарха, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріарха, а тільки свого архімандрита Мелетія Вуяхевича.

Розсердився на це новий вже патріарх Адріян і вичитував за це Вуяхевича (18 листопада 1692 р.):

«А тако бы неподобало творити... Точію за твоим веленіем книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно. Єще же пред сего к вам в монастырь — чтобы без ведома каковых церковных книг не печатати — писано... Како же у вас таковое презорство содеяся в сицевом, в благословеніе и прощеніе ваше нам возвестите» ****.

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. V. С. 287.
** Там само.
*** Там само. С. 199.
**** Там само. С. 359—360.

Через місяць, 17 грудня 1692 р. архімандрит лаврський просив вибачити йому це його «злочинство». Він так виправдувався:

«Грамоты вашего архипастырства при моем недостоинстве в святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никаких книг церковных без вашего архіпастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А как прежде мене бывшим архімандритом аще был каковый ваш архіпастырскій указ или ни, того не вем, и не обретохом между многими писмы таковаго архіпастырскаго указу»...*

Від всього Лаврського собору архімандрит просив патріарха:

«Сіе же всем бысть исвестно, яко по сіе время без препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, ныне же в велицем недоуменіи суще, ужасе бо нас ваш архіпастырскій милостивый отеческій указ, яко ни малой какой книжицы без вашего архіпастырскаго милостиваго указу не печатать»...

І собор просить:

«аще нам, богомолцем вашим, на всякую и малейшую книжицу по благословеніе посылати к вам, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будет. И не точію строенію, но и безхлебни будем... Прожиток весь братіи и служебником пища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все от печатанья книг»...**

І накінці Вуяхевич від усеї Лаври слізно молить:

«Едиными усты і единым сердцем вси єдинокупно, припадая до ног ваших архіпастырских, со слезами молим: помилуй нас... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію» ***.

І патріарх змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (лютий 1693 р.):

«Не возбраняем же вам,— писав він,— в типографіи вашей Кіевопечерской обычанных книг в чине церковном печатати, еже бы было в ползу, аще и по тоя страны наречію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословеніе от нас пріимати и присылати к нам должно, да во известіи имеем, ради общаго согласія без всякаго усумненія и прекословія»****.

В кінці свого листа патріарх різко поділяє книжки на московські та українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх на Москву.

---

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. V. С. 362.
** Там само. С. 362—363.
*** Там само. С. 363.
**** Там само. С. 372.

«И аще которыя книги издаватися у вас имут,— писав патріарх,— и всякія церковныя здешним наречіем (цебто по-московському) и чином нынешних переводов, и тез без всякаго извета взимати будут от вас ценою везде, и возити к Москве будет невозбранно; аще вашим тамо наречіем (цебто по-вкраїнському) и прежних переводов реченіями издавати имате, таковыя в тамошнія страны отпущайте, а к Москве их не присылайте, повеленія же великих государей царей наших и нашего благословенія в них не полагайте»...*

І не дивлячись на всі ці неприємності, Лавра таки пильнує по можливості ширити свою друкарську справу. Так, за Ясинського та Вуяхевича заводять нові шрифти, гравюри, станки, працюють нові друкарі. На чолі друкарні стоїть ієромонах Софонія — «началник печатного двора». За Вуяхевича знову появляються розкішні видання, але вже їх мало,— це були: «Апостол» 1695 р. та Євангеліє 1697 р. Перший подув московського впливу зле відбився на продуктивності Печерської друкарні.

е) Перéдишка. 1700—1720

Року 1700 помер патріарх Адріян на Москві, а з ним припинилося й патріаршество. На чолі російської церкви став українець, Степан Яворський [16], і на довгий час,— бо аж до 1720 р.,— Печерська друкарня мала собі певну волю друку. Яворський любив Лавру і не чинив ніякого утиску її друкарні. На чолі Лаври стояв тепер Іосаф Кроковський (1697—1709), дуже освічений монах; він любив друкарство, писав передмови до печерських видань і взагалі близько стояв до своєї друкарні. Доба Кроковського була спокійною та продуктивною, нагадалися давні могилянські часи; от тому за його час надруковано до 40 видань, правда, нових видань вийшло мало, бо в більшості були це передруки старого.

Кроковський звернув пильну увагу на прикрасу лаврських видань; ієросхимонах старець Степан, що управляв друкарнею, добре знав свою справу і видання виходили справді розкішними; в цей же час почав працювати в Лаврі і славний гравер наш Леонтій Тарасевич. З найкращих видань за час Кроковського слід зазначити: 1) «Патерик Печерський» [17] 1702 р.,— розкішне видання, чи не найкраще зо всього, що видрукувала Лавра, прикраси робив Тарасевич; 2) так само й напрестольне Євангеліє 1707 р. визначається розкішною орнаментовкою та розкішним шрифтом, і 3) 1705 р. закінчено видання «Четьїх Миней» Димитрія Тупталенка.

* Архив Ю.-З. Росс. Ч. І. Т. V. С. 372.

За Іосафа Кроковського трапився в Лаврі пожар 1703 р., але друкарня мало потерпіла. Кроковський багато попрацював, щоби зміцнити силу своєї друкарні; так, він збудував для друкарні нового будинка і набув великого друкарського станка.

Потроху ширилася друкарня й далі, за час архімандрита Афанасія Мислáвського (1710—1715) і продовжувала видавати розкішні видання; напр. напрестольне Євангеліє 1712 р., що має розкішний шрифт та багаті прикраси; так само надзвичайно багато видано книжку: «Іфіка іерополитика» 1712 р., що має аж 67 розкішних гравюр.

По цьому припинюється власне продуктивна праця Печерської друкарні. Архімандрит Іоанникий Сенютович (1715—1730) передруковував попередні видання і вже за нього друкарня зазнала великих змін та потрясінь. В ніч з 21 на 22 квітня 1718 р. в 5-й годині великий пожар дуже понищив Лавру; потерпіла також і друкарня — згорів увесь книжний склад, папір і частина дерев'яних гравюр (але мідні гравюри збереглися); згорів і архів; сам будинок друкарні не дуже постраждав; між іншим, в огні загинула IV частина нового видання «Четьїх Миней». Ще 1752 р. Києво-Печерський намісник доносив Синодові, що «давніх книжок в Києво-Печерській Лаврі нема,— все згоріло в 1718-ім році»*. І через цей пожар друкарня не працювала в 1718—1719 рр., розпочала працю свою лише в 1720 р., але на неї відразу посипались тоді нові московські утиски, ті утиски, що остаточно вбили Печерську друкарню. Власне з пожаром 1718 р. згоріла й вся попередня столітня воля цеї друкарні, бо вже з 1720 р. розпочинається зовсім нова доба її життя.

є) Давнє Києво-Печерське друкарство. 1616—1720

Всі наші давні друкарні були власне культурно-освітніми установами, котрі не багато дбали про зиски, а на перше місце все ставили духовну освіту народню. Особливо це треба сказати про Печерську друкарню: увесь час свого давнього життя (1616—1720) була вона ніби Академією, що гуртувала круг себе кращих письменників та вчених свого часу. Печерська Лавра була найславнішою на цілий православний світ, а тому честі стати її архімандритом домагалися найкращі люди свого часу; і справді,— печерськими архімандритами все були високоосвічені люди, часто

* Описаніе документов Синода. Т. XX. С. 634.

з великим адміністраційним хистом. Ось такі архімандрити постійно стояли на чолі Печерської друкарні і в справах друкарських брали найближчу участь — вони доглядали за друкарнею, вони рішали, що друкувати, вони дбали про поширення самої друкарні. Увесь час Печерська друкарня мала собі повну волю друку, друкувала, що вважала за потрібне; вона не знала над собою іншого догляду, крім догляду свого архімандрита. Печерська Лавра була ставропигіальною, а тому не визнавала нічиєї влади над собою, крім влади патріарха Царгородського; навіть київський митрополит не мав права догляду над цею друкарнею, а його намір добути собі таке право скінчився невдачею (див. с. 288).

От через все це становище друкаря в Лаврі було дуже почесним. Це не друкар в нашім розумінні, це була вчена людина, що віддавала життя своє книжці: він її писав, він її правив, часом він її й технічно друкував. Друкарями при Лаврі звичайно були монахи, що пізніше займали високі церковні посади; світських друкарів при Лаврі було не багато. Правда, становище друкарської челяді, цебто нижчих робітників, не було цілком добрим,— часто це були панщинові лаврські робітники, що до друкарської справи ставилися не уважно, а часом і втікали до друкарні Чернігівської, де їх стан був трохи ліпшим; такою була справа аж до 1786 р., коли панщинових селян лаврських взято до казни *.

Друкувала Лавра найрізніші книжки: богослужбові, церковні взагалі, книжки для повчаючого читання; випускала вона також і шкільні книжки, а її букварі розходилися далеко поза межами України; з початком XVIII віку друкує Лавра календарі для народу, що так само мали велике поширення. Можна сказати, що нема такої ділянки тодішнього нашого культурного життя, для якої не працювала б Печерська друкарня. Великою заслугою Лаври було також і те, що вона увесь час мужньо боронила православну віру,— її полемічні видання були творами глибокої богословської думки і робили вплив навіть на ворогів. Зазначу, що печерські видання мають багато передмов з полемічним змістом на пекучі питання свого часу.

З технічного боку Лавра так само довела свою друкарню до найкращого стану — на цілу Вкраїну не було їй рівної. З давнього часу, ще перед 1630 р., Лавра мала вже свою словолитню; ще з початку свого існування має вона

---

* Троцький П. Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 162, 179, 196—197.

й свою папірню, перше Радомиську, а в XVIII віці Пакульську; так само з перших часів має Лавра добру переплетню.

Ось через все це Лавра довела свої видання до найбільшої досконалості як внутрішньої, так і зовнішньої. Кидається в вічі строга науковість печерських видань, особливо за час Петра Могили. Рукопис для друку тут довго виправляють, перевіряють з оригіналами і те часом робить не одна людина, а декілька, роблять не на спіх, а з повагою — «дволітствують». Ні одна давня друкарня не ставилася так поважно до своїх видань, як друкарня Печерська. На коректорство та на справлення Лавра взагалі звертала якнайбільшу увагу і часом всі вчені сили її ходили коло того чи іншого видання.

Київські видання звичайно мають **передмови**, часом не одну, але й дві, а то й більше. Передмови ці надзвичайно цінні — в більшості це глибокі богословські трактати, що часом не втратили своєї вартості ще й сьогодні, наприклад, передмови Петра Могили, Тараса Земки, Захара Копистенського і др. Через ці передмови київський вчений гурток ширив поміж духовенство та народ свої знання та свої думки, і вплив Лаври йшов не тільки на Вкраїну, але також і далеко поза межами її. Полемічний характер багатьох видань надавав надзвичайну життєвість ніби сухим по назві печерським виданням.

Посвяти — це звичайна річ в київських виданнях. Надрукована книжка звичайно присвячується тій особі, що допомагала виданню, або тій, що могла щось подарувати на неї. Дуже часто бувало, що одна книжка присвячувалась декільком особам — Лавра друкувала частину примірників з одною посвятою, частину з другою, часом з третьою, а частину пускала в продаж і без посвяти. Часто видання присвячувалися просто заступникам Лаври чи віри, що боронили її від нападу ворогів. «Не обыче бо дило,— читаємо в посвяті Д. Голицину до «Алфавиту Духовного» 1713 р.— художеством типографским произведенное, без заступника в свит исходити, да не растерзанно будет зубы зоилов, согризающих и растерзающих є». В цих посвятах розповідається про рід особи, якій книжку посвячено, про заслуги цього роду і т. п.; часто посвяти дуже довгі, звичайно мають ще й герба та пишномовні вірші до нього. Передмови та посвяти до давніх видань — це часом найцінніший матеріал для вивчення історії, літератури або історії тогочасного друкарства.

Післямова від друкаря чи друкарів — це постійна річ в київських виданнях; тут звичайно розповідається про умови друку теї чи іншої книжки та проситься читача бути

ласкавим до прогріхів видання. На зразок подаю таку післямову з «Парамифіа сиреч Утешителныя молбы» 1634 р.:

«Прійми благодарно, благотщаливый читателю, паче же усердный молитовниче, от нас малый труд сей; и аще что недоволно сладко твоєго мненія вкусу в нем возмниться, не абіе уничижив вся, осуди и вознегодуй, но паче молися, да лучших или от нас или от себе самаго сподобишися, памятствуя и о сем, яко много паче удобее єст чуждеє охуждати, нежели своє не точію лучшеє, но и равноє составити; удобнейше же паче всего молитися. Сего ради сим упраждняйся и о нас труждающихся в молитвах твоих памятствуй. Любви твоєй всих благ желателные типографи ст. вел. Лавры П. К.» *

Увесь час Лавра якнайбільше дбала про найкращу зовнішність своїх книжок, і в цім відношенні печерські видання не мали собі рівних. Лаврська г р а в ю р а придбала собі заслужену славу серед усього слов'янського світу. Спеціальні «ізобразителі» звичайно готували потрібні малюнки, а гравери вирізували їх на дереві (а з кінця 1680 років і на міді); свої рисувальні та граверні має Лавра вже в XVII віці.

Всі печерські архімандрити звертали на зовнішній бік своїх видань якнайпильнішу увагу і не шкодували на це хоч би й великих коштів; про це часом читаємо і в самих виданнях. Так, Памва Беринда заявляє в післямові до «Пісної Тріоді» 1627 р.: «многою ценою книгу сію изобразихом, зане далече городом великим торговым от нас отстоящим, зело драго всякая матеріа снабдевашеся и художник обреташеся». На початку прикраси київських видань були переважно стрятинські (пор., наприклад, орнаментовку київського Служебника 1620 року та стрятинського 1604 р., або гравюри Часослова 1617 р. та Требника 1606 р. і т. п.), але пізніше Лавра має вже свої власні розкішні прикраси — мініатюри, заставки (пралози), ініціали та кінцівки. І Лавра випустила в світ довгу низку розкішних видань, таких видань, яких ви ніколи не забудете, раз побачивши, наприклад, «Бесіди на ап. Павла» 1623 р., «Бесіди на Діяння» 1624 р., «Тріодь Пісна» 1627 р., «Тріодь Цвітна» 1631 р., Требник 1646 р., «Патерик Печерський» всіх трьох видань — 1661 р., 1678 р., а особливо 1702 р., «Апостол» 1695 р., Напрестольне Євангеліє 1697 та 1707 р. і т. п.— все це пишні видання, з силою гравюр, часом більше сотні, видання одне одного розкішніше, одне одного дорожче, з яких кожне єсть гордість того чи іншого архімандрита-видавця. За сто років своєї найкращої праці Лавра мала декілька десятків дуже

* Титов Ф. Т. II. С. 315. Про значення передмов і др. в стародруках див.: Огієнко І. Спомини кн. К. Острізького про друкування «Біблії» 1581 р.// Стара Україна. 1924. Кн. IX—X. С. 132—134.

гарних граверів, серед яких часом бували й такі талановиті та многоплідні працьовники, як монах Ілля (1636—1663), Леонтій Тарасевич та Інокентій Щирський.

Печерська графіка цінна особливо тим, що вона постійно базується на своїй рідній традиції. Ще в «Тріоді Пісній» 1627 р. П. Беринда підкреслював, що книжка ця «искусне украшена зографскими начртанми, от них же множайшая древних отеческих еще звод имут свидетелства». От це базування на «древніх отеческих зводах» і привело печерську гравюру до чисто національного українського характеру.

Розпочинаючи з найперших печерських видань, національний характер прикрас не втрачався аж до кінця цеї давньої доби. В печерських гравюрах усе своє,— гравери матеріал для малюнка беруть собі з свого оточення; так робив, скажемо, Ілля свої гравюри для Требника 1646 р. та для «Патерика» 1661 р.; і як багато українського побуту в гравюрах, скажемо, Требника 1646 р., наприклад, в малюнку похорон; або погляньте на воли з плугом на гравюрі в «Учительнім Євангелії» 1637 р., або на пророка Іллю (на офорті Анфологіона 1619 р.), що мчить по небі парою добрих коней — все це чисто національне, своє українське.

Дуже любила Лавра давати на гравюрах своїх видань свій печерський побут. Так, часто бачимо на цих гравюрах малюнки Успінської церкви, печер, лаврський іконостас, Антонія й Феодосія, образи з печерської церкви і т. п. Взагалі, печерські гравюри дають багатий та цінний матеріал для вивчення тогочасного українського життя та культури.

З Петра Могили розпочався живіший західний вплив на печерську гравюру. Але переймаючи західні зразки, печерські гравери постійно їх націоналізують,— додають до них свій український побут, наприклад, в «Учительнім Євангелії» 1637 р. чи в «Тріоді Цвітній» 1631 р.

Раз розкішно видана книжка пізніше знову перевидавалася, і Лаврська друкарня не втрачала слави найкращих видань. На жаль, більшість давніх печерських дереворитів загинули в огні під час пожару в 1718 р., крім цього, під час пожару 20 листопада 1849 р. згоріло в Лаврі 10 мідних гравірованих дощок, 207 дерев'яних, ініціалів дерев'яних 43, а мідних 25 і т. п.*; проте частина колишніх прикрас — 319 дощок (з 1648 по 1845 рр.) таки збереглася й до нашого часу **.

---

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 192—194, 228.

** Року 1876 Лавра видрукувала їх на 77 листах; див. про це: Петров Н. И. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски // Искусство. 1914. Кн. 3—4.

Київський гурток друкарів дуже високо ставив церковно-слов'янську мову, але разом з тим всі вони — Єл. Плетенецький, З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, П. Могила і др. кохають також і свою рідну українську мову. І справді, Лавра випускає багато книжок, писаних тодішньою літературною українською мовою; цитати з святого Письма часто приводять тею ж мовою, наприклад, в «Кресті Христа Спасителя» Петра Могили або в «Учительнім Євангелії» 1637 р.; до окремих видань додають певні частини українською мовою; часом навіть частини з Літургії подають українською мовою, наприклад, в «Книзі о вірі» 1619 чи 1620 р. читаємо: «Здари нам, Пане, доброволне и без наганы взывати Тебе, небесного Бога, Отца мовячи: Отче наш, который єсть на небесах» і т. д. Лавра видає «Пісну Тріодь» 1627 р., а в ній Синаксарі (16 статтів) друкує українською мовою в перекладі Т. Земки (див. вище с. 279); на жаль, в «Тріоді Пісній» 1715 р. ці Синаксарі вже слов'янською мовою. Щоб народ ліпше розумів церковну мову, в печерських виданнях дуже часто на берегах книжки подають пояснення трудних слів (т. зв. ґлоси), часом дуже цінні та цікаві, напр. в Анфологіоні 1619 р., в «Бесідах на ап. Павла» 1623 р., в Євангелії 1712 р. і в багатьох інших *.

Витрачаючи великі кошти на свої розкішні видання, Лавра ясно ставила собі завданням навчати не тільки свій український народ, але також і цілий православний світ. Видання Лаври вільно ходили по цілій Україні і тут не мали собі поважної конкуренції; так само й Львів, навіть тоді, коли вже був відрізаний кордоном від Києва, охоче брав печерську книжку. Вплив київський на Москву постійно був великим: книжка українська ширилася по цілій Росії, а не раз тут її й передруковували. Давні молдавські стародруки носять на собі явні ознаки впливу Печерської друкарні; Молдавія тоді взагалі тісно була зв'язана з Україною, і багато печерських видань ходили по Молдавії, де урядовою мовою була мова українська, а мовою церкви була слов'янська; друкарство в Довгім Полі розпочала Лавра, пославши туди свого друкаря Тимофія Вербицького з помічниками та друкарнею. На Афоні [18], в слов'янських монастирях, печерські видання були своїми. Взагалі, Лавра свідомо й ясно ставила собі всеслав'янські завдання, і не тільки ставила, але й виконувала їх. Так, в «Бесідах на Діяння» 1624 р. в передмові Захар Копистенський пише:

---

* Коли б повиписувати всі ці ґлоси з наших стародруків, то це дало б нам доброго українського словника мови старого часу.

«Любезно пріймите» цю книжку, «пріемлите Іафетово племя, Россове, и Славяне, и Македонове; стяжите и (її) Болґарове, Сербове и Босняне; облобызайте и (її) Истрове, Іллірікове и Далматове; сряшите и (її) Молдавяне, Мултяне и Унґровлахове; вспріймите и (її) Чехове, Моравлене, Гарватове, и вся широковластная Сарматіа возлюби и притяжи и (її), и вси православніи сію святую любезне пріемлите книгу, и вмисто многоциннаго сокровища имейте ю» *.

Ось такою була Печерська друкарня за перші сто років свого життя. Це була найміцніша українська культурна фортеця, що чуйно стояла на варті свого рідного народу. Увесь час служила вона українському народові, служила йому аж до 1720 р.; і тільки з того часу, під непереможним московським наказом, змушена була Печерська друкарня зовсім змінити свій традиційний напрям.

ж) Обмосковлення Печерської друкарні. 1720 — к. XVIII в.

Знищена пожаром 1718 р., Печерська друкарня оновлялася поволі, і тільки 1720 р. знову розпочала свою працю. Але не встигла вона оглянутися, як на неї впала ще більша біда — пожар 1718 р. знищив лише матеріально славну друкарню, а новий московський наказ з 5 жовтня 1720 року вбив вже саму душу її.

Року 1718 27 січня Лавра випустила була книжку Минологіон (Місяцеслов); на книжці зазначено, що вийшла вона в Лаврі Печерській Київській. «Ставропигіи святийшаго Вселенскаго Константинополскаго Патріярхи», тоді як вже з 1695 р. на своїх виданнях Лавра звичайно зазначала, що вона знаходиться в ставропигії від патріархів московських. Правда, писатися в ставропигії московській Лавра дуже не хотіла, а тому постійно добавляла, що в давнину була вона ставропигією патріарха вселенського; а в Місяцеслові 1718 р. Лавра вернулася до своєї старовини, і про свою залежність від московських патріархів зовсім не згадала **. В огні пожáру 1618 р. цілий наклад цеї книжки згорів і Лавра не сподівалася нової біди. Але частина примірників цеї книжки таки пішла в продаж, а також попала й до рук московського уряду, який звернув увагу на те, що Лавра не зазначила своєї духовної залежності від Москви. Доклали про це й цареві Петру [19]. Петро давно вже мав

* Примірник Національного музею у Львові. № 591. Л. 8 б—9.

** Слідство в цій справі показало, що архімандрит Сенютович правильно написав заголовка, правильно склав його й зицер Пилип; викинув згадку про залежність від Москви, здається, управитель друкарні о. Тихон; див.: Титов Ф. Типографія. Т. І. С. 447—448.

зуба проти українських друкарень — Чернігівської та Київської, а тому порішив прибрати їх до рук, і 5 жовтня 1720 р. видав такого грізного пам'ятного наказа:

«Понеже Єго Императорскому Величеству известно учинилось, что в Кіевской и Черниговской типографіях книги печатают несогласно с великороссійскими печатми, но со многою противностію к Восточной Церкви, а имянно: в Чернигове Учебные Часословы, по желанію расколническому, которое явилось чрез розыск, калуженином Ерастом Кадминым, что он такіе Часословы в прошлых годех подряжал печатать происком своим, и продавал оные на ярманках; в книге Богомыслія, которая печатана в типографіи Святотроицкой Ильинской в 710-м году, явилась многая люторская противность; да в Месяцослове, который в 718-м году Генваря 27-го дня печатан в Кіевопечерской типографіи, в заглавіи напечатано, якобы оной монастырь ставропигія вселенскаго константинополскаго патріарха, чего было печатать не надлежало для того, что Кіевопечерской монастырь от многих лет учинен в ставропигіи святейших россійских патріархов, а от константинопольских уволен. Того ради Єго Императорское Величество указал имяноватся Кіевопечерскому и Черниговскому монастырям во всех книгах ставропигіею всероссійских патріархов, а не константинопольскіх; а вновь книг никаких кроме церковных прежних изданій, не печатать. А и оныя церковыя старыя книги, для совершеннаго согласія с великороссійскими, с такими же церковными книгами справливать прежде печати с теми великоросскими печатми, дабы никакой разни и особаго наречія во оных не было; а других никаких книг, ни прежних ни новых изданей, не объявя об оных в Духовной Коллегіи, и не взяв от оной позволенія, в тех монастырех не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в Церкви Восточной противности и с великороссійскою печатью несогласія произойти» *.

Ось цей історичний наказ Петра I і вбив стару Печерську друкарню; по цьому довгою низкою йдуть вже різні розпорядження св. Синоду, що поволі добивали волю печерського друку. Як тільки з 1721 р. розпочав Синод свою працю, він зараз же розпочав і боротьбу з українськими друкарнями. Так, вже 22 лютого Синод звернув увагу, що «книги в типографіях печатаются по воле началствующих их, в чем єсть многое неисправленіе», а тому наказав:

«Кіево-Печерскому и Черниговскому монастырем ставропигіями Константинополскаго патріарха впредь не писаться, а писаться всем ставропигіями Святейшаго Всероссійскаго Правителствующаго Синода, от котораго и о печатаніи книг повеленія требовать, а без повеленія того Духовного Синода никаких книг не печатать» **.

Щоби мати ліпший нагляд над друкарнями, Синод 21 липня 1721 р. віддає Київську та Чернігівську друкарні «для лучшаго усмотренія, со всеми преждебывшими над оными командующими и с служительми» особливому догляду —

* Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб., 1890. Т. VII. № 2297. С. 23.

** Там само. Т. I. № 9. С. 36.

синодальному совітнику архімандриту Гавриїлу Бужинському, що з того часу мав зватися «школ и типографій протектор» і став на чолі Типографської Контори *.

А 30 серпня того же року Синод вже остаточно взявся за українські друкарні і видав їм такого наказа:

«Во оных Кіевской и Черниговской типографіях книг никаких без ведома Святейшаго Правительствующаго Синода отнюдь не печатать, кроме церковных прежних изданій; а когда и церковныя книги печататься будут, и то, исправя первое с книгами новоисправными, в Санкт-Питербурхе или в Москве печатанными, по две книги письменныя или и печатныя и исправленія на полях самыя, для лучшаго усмотренія и совершаннаго согласія, присылать в Св. Правительствующій Синод, чтоб разни и особаго наречія никакого не было, из которых єдина книга отошлется, а другая оставится для свидетельствованія при Святейшем Синоде в Конторе типографской. А напечатав таковыя освидетельствованныя книги, с предисловіями и дедикаціями непечатными, но письменными, которыя потом могут печатаны быть за позволеніем, прислать єдину прежде продажи с доношеніем о позволеніи продаванія. А других книг, вновь изданных, без ведома отнюдь никаких не печатать; а что ныне єсть в печати в Кіевской и Черниговской типографіях, таких книг оканчивать, и из тех для усмотренія, как выдут из печати, прислать по єдиной книге и не отдавать в продажу без позволительнаго из Св. Правительствующаго Синода указу» **.

Ось ці всі накази 1720—1721 рр. вбили ініціативу Печерської друкарні і віддали її зовсім до рук Синоду; в житті цеї друкарні розпочалася вже цілком нова доба.

А Синод не давав опам'ятатися Печерській друкарні. Року 1722 25 травня знову шле він грізного наказа, щоби друкували лише «по освидетельствованным экземпляром, не прилагая ничего, ниже убавляя, под опасеніем жестокаго штрафа» ***. І з 1722 р. починають появлятися вже цензуровані примірники видань Лаври; так на «Апостолі» 1722 р. вперше читаємо таке «свидетельство»:

«Сія книга Апостол повеленіем святейшаго правительствующаго Синода всероссійскаго в конторе типографской против (-по) Апостола всероссійскаго зводу изследована и по изследованію обретеся во всем с великороссійским сходна. Того ради печати предати и в народ отпущати св. прав. всероссійскій Синод благословляет. Академій и типографій протектор Гавріил, архимандрит Троицы Сергіева монастыря» ****.

Просила тепер Лавра дозволу зазначати в потрібних місцях своїх печерських святих, і на це отримала таку відповідь:

---

* Полное собрание. Т. I. № 153. С. 208; Т. VI. № 2102. С. 123; Т. VII. № 2297. С. 23; Описаніе. Т. I. С. 464.

** Там само. № 197. С. 249.

*** Там само. Т. II. № 638. С. 307.

**** Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 556.

«А что єсть разн, в Малороссійских с Великороссійскими книгах являющаяся, без которой обойтись невозможно, а имянно воспоминаніе Антонія и Феодосія Печерских и других подчисленных Печерских, и то печатать все против (-по, згідно з) Московских и потом приложить и подчисленных, и что в Великороссійских празднованіях чудотворных образов положено, и то все печатать в Кіевской типографіи, не опущая ничего, дабы между Великороссійскими и Малороссійскими книгами ни єдиныя разни не было... Ко оному архимандриту написать, что єжели он в помянутом своєм ответствованіи употребит пріобщеніе лжи, или в прочем вышеписанном поступит не по содержанію онаго синодальнаго определенія, то за такую дерзость, которая имеєт быть причтена к преслушанію, штрафован он будет жестоко»...*

Ось так тепер говорили з колись незалежними архімандритами... Але це не була звичайна собі погроза. Печерська друкарня 1724 р. видрукувала «Тріодь Цвітну» і архімандрит Іоаникий Сенютович відіслав її до Типографської Контори, заявляючи, що Тріод видрукувано «против (згідно з) великороссійской печати без всякой розни, слово в слово» і просив синодального дозволу на продаж цеї книжки. Справщики московської друкарні перевірили «Тріодь» і знайшли, що «та книга с московскою печатью в реченіях несогласна, а в некоторых местах показалося перед московскою печатью и излишества много», напр.: «что тя наречем, о о б р а д о в а н н а я», а в московській: о б л а г о д а т н а я і т. п. Синод дуже на це розсердився і постановив:

«Оныя напечатанныя в той типографіи книги, Тріоди Цветныя, колико их єсть, все без утайки, прислать в Синод на коште того монастыря; а за противность указа и за ложное доношеніе до Синода Кіево-Печерскаго монастыря с архимандрита Іоаникія, прислављаго тоє новопечатную книгу несогласную за согласную, из келейных єго денег и вещей, по содержанію Генералнаго Регламента 50 главы, взять штрафа тысячу рублев», бо архимандрит написав неправду, «из чего явно, что оной Кіево-Печерской архимандрит синодалному правительству помянутым своим доношеніем объявляет не истинну, но явную ложь, чего ради хотя бы и надлежало єво взять в Святейшій Синод ко изтязанію и жестокому наказанію, но разсуждая по преждепомянутой главе, что, он, архимандрит, первоє в том преступленіе учинил, подвергает єво ныне токмо вышеписанному штрафу; а єжели впредь таковую покажет продерзость, то без всякаго пощаженія наказан жестоко имать быти, и о том послать из Синода к нему, архимандриту, указ в скорости, а для взятья оных книг и штрафных денег отправить из Синода нарочнаго, по инструкціи, посылщика» **.

Така кара синодальна налякала Лавру, бо ж на друк «Тріоді» пішло багато коштів. Архімандрит Сенютович подає Синодові слізне прохання вибачити йому провину і обіцяє книжку виправити. Соборні старці також просили не нищити до кінця їхньої обителі, і без того вже знищеної

* Полное собраніе. Т. II. С. 307—308.
** Там само. Т. IV. № 1260. С. 112.

пожаром, і не відбирати «Тріоді». Синод змилосердився, 28 жовтня він наказав книжок не брати, але виправити їх і просити дозволу на продаж; штраф зменшено — наказано взяти штрафу стільки, скільки знайдеться в келейній касі печерського архімандрита *. А в березні 1721 р. цю злощасну «Тріодь», вже виправлену зовсім на московське, продавати дозволили...**

Петро І помер в 1725 р., але з смертю його проте не спинилася система гноблення українського друкарства. На честь Лаври треба сказати, що вона денаціоналізаційні накази Синоду виконувала дуже неохоче і робила все, щоб їх таки обійти. Року 1726 Лавра прислала Синодові нововидрукувані книжки,— «Тріодь Пісну», Псалтиря та Часослова, просячи дозволу продавати їх. В Синоді книжки пильно переглянули і таки знайшли різниці — переважно в правопису, а тому 24 серпня 1726 р. знову Лаврі наказали:

«И впредь, какія церковныя книги когда печататься будут, велеть накрепко смотреть, дабы все правописаніе в литерах и в просодіях (-наголос) происходило против (-згідно з) великороссійских печатей, без всякаго упущенія... А кроме церковных в Санкт-питербурхской и Московской типографіях печатаємых книг, других никаких новых изданій без ведома Св. Синода отнюдь не печатать, под опасеніем за неисправленіе тяжкаго штрафованія» ***.

Звичайно, все це дуже зле відбивалося на видавничій справі Лаври, а тому вона все просила Синод полегшити їй друк книжок. 1727 р. Лавра відправила до Петрограду навіть особливого свого ходатая, щоби просив Синод зменшити дошкульний контроль над печерськими виданнями. Синод таки змилосердився — 29 листопада 1727 р. він дозволив Лаврі продавати самостійно ті книжки, які надруковано згідно з московськими, «толко накрепко со всяким опасным смотреніем самому архімандриту такіе новопечатаеміе книги свидетелствовать, дабы в них никакой против великороссійських книг погрешности не было»****.

Але така милость синодальна була маловартою, бо ж Лавра видавала багато книжок, яких московська друкарня не видавала; ось тому Лавра знову клопочеться перед Синодом дозволити їй самій друкувати й такі книжки. Синод 21 лютого 1728 р. дозволив і це: «а каковых великороссійских не имеется, то печатать по прежнему, как напред

* Описаніе документов и дел, хранящихся в Архиве Синода. Т. IV. С. 54—55.

** Там само. С. 55, 267—268.

*** Полное собраніе. Т. V. С. 402. № 1829; див. ще: Т. V. № 1886. С. 446; Т. VI. № 1979. С. 36; Т. VI. № 2102. С. 125.

**** Труды Кіев. Дух. Акад. 1911. Кн. II. С. 203—204.

сего были печатаны», тільки пильнувати, щоби в таких книжках не було чогось противного церкві, для чого обрати на це пильнування двох вчених монахів *.

Ці синодальні «милості» Лавра зрозуміла як дозвіл вернутися до колишньої своєї видавничої волі, а тому перестала навіть висилати свої видання до Синоду. Але опіка синодальна довела вже до того, що Печерська друкарня почала жити більше самими передруками і вже нічого оригінального не видавала. Взагалі, видавнича діяльність її зменшується, особливо на якості. Провінціальне духовенство, віками звикле до своєї української книжки, неохоче купувало нові видання, на московський лад зроблені, а тому почало набувати собі львівські видання. Попит на львівську книжку значно збільшився, а це болюче відзивалося на матеріальнім стані Лаври. І справа дійшла навіть до того, що сама Лавра просить царицю Анну[20] 22 листопада 1730 р. заборонити ввіз книжок з-за кордону:

«От давних годов,— читаємо в проханні,— по давним привилигиям и по грамотам и указам прародителей Вашего Императорскаго Величества в Кіевопечерской Лавре велено быть типографіи и книги всякіе печатать и в народ пущать для полизы душевной православному христианскому народу. А ныне из-за рубежа полской границы разных печатей привозят в Малую Росию многіе церковные книги и по ярморкам и торгам без всякого изволения продают, которые наречію россійскому и орфографіи весма противны, опасно дабы униняты под видом будто бы православных книг христіанского народа єресію своєю не повредили. Всемилостивейшая Государыня Императрица, просим Вашего Імператорского Величества, да повелит Державство Ваше сіе прошеніе в Государственной Коллегіи іностранных дел принять и дать нам в Кіевопечерскую Лавру Вашего Императорского Величества грамоту, дабы было по чему Кіевопечерской Лавре того смотреть, ибо могут унияти для размноженія своєи єреси такіе книги и под іменем Печерскиє Лавры печатать, а о публикаціи дабы таких книг из-за рубежа не привожено и непропущано и хто дерзнет продавати и скупати под штрафом до кого надлежит послать Вашего Императорского Величества указ.— Вашего Императорского Величества нижайшій богомолец Кіевопечерскіе Лавры архимандрит Роман Копа з братією» **.

Звичайно, нічого не помагало, хоч цариця й задовольнила це прохання, бо сільське духовенство таки міцно трималося своєї старої книжки, а виправлені на московське книжки приймало неохоче. Тоді справа скінчилася тим, що київському митрополитові Рафаїлу Заборовському 1735 р. прислано «Высокомонаршого указа» — йому строго наказано «старонапечатанныя книги от церквей отобрать, а по но-

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1911. Кн. II. С. 204—205.

** Архів друкарні Києво-Печерської Лаври. № 9 // Збірник Львівської Ставропигії. Львів, 1921. Т. І. С. 328 (тут неправдивий підпис: Іона замість Копа); Пор. ще: Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 171, 183.

воисправленным напечатанным книгам в церквах отправлять служенія». Заборовський пильно виконував цього царського наказа і скрізь, де міг, відбирав від церков старі українські книжки. На купівлю виправлених на московське книжок митрополит зібрав від парафій багато грошей і передав їх до Печерської друкарні. Час ішов, а Лавра не могла постачити всіх потрібних книжок, бо «иных книг не достало, а иных за дорогою весьма ценою купить было неудобно». Тоді зібрані гроші відіслано до московської синодальної друкарні, щоб прислала за них книжок, але й тут потрібних книжок не було. Справа скінчилася на тому, що гроші з Москви вернули, і ще 1753 р. митрополит Київський Щербацький писав про них, що ці гроші «до выпечатанія книг в Катедре хранятся» *. Як бачимо, справа заміни українських книжок на московські не була такою простою та легкою, як то здавалося Синодові.

Взагалі, в цей час лаврська друкарня працює виключно для постачання «новоисправленних» книжок. Правда, скрізь, де тільки можна, робить вона тихий опір обмосковленню України, але з її опору користі було не багато. Так, задумала вона перевидати «Четьї-Минеї» Д. Туптала та «Патерика Печерського». Справа ніби була простою, бо народ потребував цих книжок, «а таких книг везде уже сыскать невозможно». Синод 10 липня 1741 р. дозволив передрук, але під такими умовами:

1) «Оныя книги, прежде изданія в печать, архимандриту с другими учеными и в свящ. писаніи и в церковных історіях искусными людьми со всяким опасным смотреніем достоверно освидетельствовать», і 2) «что же касается до просодій (наголосів) и наречія, в том во всем согласить с великороссійскими книгами непременно».

Року 1742 10 червня архімандрит Тимофей доносить Синоду, що з братією читав ці книги не раз, але «противнаго не взыскуется», а тому просив дозволити друк. Синод не відповів. Тоді Лавра скористала з щасливого випадку: 1 вересня 1744 р. була цариця Лисавета [21] в Києві, в печерському Кловському домі; архімандрит Тимофей Щербацький попросив царицю дозволити видрукувати «Четьї-Минеї» та «Патерика», і цариця «изустно указать соизволила — печатать по прежнему неотложно». Коли про цей дозвіл довідався Синод, він переконав царицю, що ці книжки потребують виправлення, і в кінці 29 квітня 1745 р. Лаврі наказано припинити друк... Довго тяглася ця справа, переписка про неї розрослася аж на 810 аркушів, і покінчилася таки

* Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Львів, 1924. С. 5; відбитка з Літер.-Наук. Вістника. 1924. Кн. VII.

тим, що 1759 р. виправлені «Минеї» видрукувала сама Москва, а дозвіл друкувати виправленого «Патерика» Лавра отримала лише через 20 років — 21 лютого 1760 року...* Ось так могла Лавра боронитися проти обмосковлення її.

Сама ж Печерська друкарня в цей час все зростала та ширилася і технікою своєю була, як і раніше, найкращою друкарнею в Росії; до неї часто приїжджають вчитися друкарства. Правда, сам дім друкарський в цей час дуже турбував Лавру; так 1724 р. архімандрит Щербацький просив, щоби шпитальний лаврський монастир, «яко весма тесной, обратить на печатной дом, понеже нинешной печатной дом, от порушенія горы, во всегдашней опасности к разрушенію находится» **.

Москва часто позичає потрібні їй речі з Печерської друкарні, при тому ці «позички» часом занадто довгі. Так, ще 1735 р. московська синодальна друкарня взяла з Києва «для печатанія Библіи и календарной азбуки материцы, пунсоны и прочіе инструменты»; Лавра часто просила вернути взяте, і те вернули в негіднім стані аж 1742 р. *** Забирали й друкарів. Довідалася Московська друкарня, що в Печерській Лаврі есть добрий фахівець — іеродиякон Митрофан, «обученный в дили вновь пунсонов, материц и форм, также и в резной работи на миди и на дереви», і тому друкарня просила, щоби Синод перевів цього друкаря до Москви «для наблюденія за наборщиками, тередорщиками, батыщиками и олифленником». 1742 р. 22 січня Синод наказав Митрофану переїхати до Москви; для Лаври це було дуже невигідним і вона 19 березня 1724 р. доносить, що вислати Митрофана не може, бо він розпочав «дило азбук и пунсонов», що займе більше року. Синод не уважив прохання і 10 травня знов наказав «немедленно выслать іеродіакона Митрофана в Москву без всяких отговорок». Мусила Лавра скоритися, і 6 вересня Митрофан прибув до Москви. В Москві він добре працював, став навчати й других, чого сам знав; багато примх мав тут друкар наш, але всі їх задовольняли: наказано було, що він має «довольствоваться пищею против двух братов»; хотіли платити йому 120 р. на рік, але Митрофан не погодився — дали 150 р.; 23.X.1744 р. Митрофан заявляє, що не хоче жити в «неудобной кельи» і просить дозволити жити в «бывшей архимандричьей кельи» — уважили й це ****.

---

* Перебіг цілої справи див. в «Описаніи». Т. XX. С. 627—661. № 587.

** Труды Кіев. Дух. Акад. 1911. Кн. VI. С. 234.

*** Описаніе. Т. XX. С. 662—663.

**** Там само. С. 663—665.

Року 1750 25 листопада, в день восшествія цариці Лисавети на престол, архієпископ Петроградський Сильвестр сказав відповідну промову; цю промову наказано було видрукувати «со всеприлежным тщанієм» для піднесення цариці. Московська синодальна друкарня видрукувала, але з помилками. Синод розлютився і 4.II. 1751 р. наказав: «Всем мастеровым, тередорщикам, батыщикам, наборщикам и дозорщикам, находящимся при печатаніи прежних предик, учинить при собраніи мастеровых нещадное плетьми наказаніе за их небрегомость»*. Але щоб вдруге не сталось таке саме, Синод збільшив свій нагляд над друкарнями, а до Києво-Печерської друкарні послав двох складачів — Івана Степанова та Якова Колгинина, щоби вони доглянули «производимое в оной печатаніе». Посланці виконали доручення і про стан Києво-Печерської друкарні подали ось таке цікаве донесення; друкую цей документ цілим, бо він яскраво малює нам стан Печерської друкарні в половині XVIII віку:

«В Кіевопечерской Лавре книгопечатных станов 6; из них, кромѣ воскресных, праздничных, высокоторжественных и викторіальных дней, печатаніе производится на четыре стана во весь год.

Для отдохновенія мастерам оставляются от работ седмица первая Великаго Поста, Пяток и Суббота Страстныя, Светлая Седмица, предпразднества Рождества Христова один день, да попразднества Рождества три дни; к томуж не делают оныѣ мастера в то время, когда выданныя пробы у справщиков бывают дотоль, пока оныя исправленныя к ним отданы будут; також для обеда и для вечери им время определено.

Когда же книгопечатаніе самонужнѣйшее и к скорому окончанію потребное случится, то к четырем станам и оставленные два стана прибавляются и делается книгопечатаніе на все шесть станов.

К тем же прибавачным двум станам определяются зицеры из учеников зицерских, в прас-мастеры из батыщиков от станов настоящих, а в батыщики сами они типографскіе мастера на время сыскивают из знакомцев своих поемчивых людей, что случается не часто.

На каждом стану мастеры в деланіи положенное число листов или таборок имеют такое: книг как великих, так четвертковых в печать закладается тысяча двести, а осмушечных книг закладается вдвое, две тысячи четыреста, для того что один целый лист разделяется в печати на две книги осьмушечныя и хотя на великія или четвертныя или осьмушечныя книги, то на всяком стану бывает в печатаніи по тысяч по двести листов, которые на одном стану одного дня на одну сторону все выпечатываются и того ж дня на оборот, то есть на другую сторону выпечатается их половинное число, а на другой день другой стороны допечатается заранья.

Пока других листов, имеющихся печататься, пришлются от исправщиков пробы, то того уже дня мастеры бывают без деланія.

Єжели печатаніе книг бывает с красными литерами, то между тем, пока от исправщиков пробы пришлются, мастера печатают красныя литеры, и всегда положенное число — тысячу двести листов или табо-

* Описаніе. Т. XXXI. С. 67—68. № 27.

рок должен от всякаго стану с печати вийти в два дни, к коєму успеху зимним временем из типографской казны на всех оных мастеров Октября с 1 числа по праздник Светлаго Воскресенія Христова для работы, от утренняго благовесту начинаємой, выдаются свечи сальныя, всякому зицеру и прайс-майстеру по одной на день. При каждом стану мастеровыє люди — зицер в сложеніє литер, прас-майстер в тисненіи листов, батыщик в набиваніи на литеры чернил одни только безпеременочно всегда имеются, и кроме тех мастеров других не имеєтся, токмо для случая при зицерах учеников вольных людей два или три имеются.

Вышеписанным мастерам заплата производится: зицеру за слог листа на обе стороны до книг великих ли или малых литер по 16 2/3 коп., итого за шесть листов одному за слог листа осмушечнаго на одну сторону и прочих дробнейших книг, кои на одну форму обосторонно печатаются, платится тож по 16 2/3 коп.; прас-мастеру от всякаго положеннаго числа 1200 л. за вытисненіе без красных литер, какого бы они положения, великих или малых книг, ни были, платится також по 16 2/3 коп., итого за шесть таборков прас-мастеру рубль; батыщику от такого ж таборка тысячи двух сот листов платится против зицера и прас-мастера меньше в пол, по 8 1/3 коп., итого батыщику за шесть таборок 50 коп.; когда же на каком листу хотя по одной стороне краснопечатанія литеры бывают, то в то время платится зицеру за слог литер на обе стороны листа по 20 коп.; прас-мастеру за всякій таборок по 10 копеєк. Вышеписанная зарплата производится не подробицею за всякій таборок, но собрав довольно таборков, заразом платится.

Сверх же тех заработных денег, мастерам дозволяется иметь прикладку,— на собственной их бумаге печатать всяких книг, кои печатаются, а именно: с книг великих при каждом стану всем зицерам, и прас-мастерам по две книги, а батыщикам по одной; четвертковых зицерам и прас-мастерам по две книги, а батыщикам по две книги; осьмушечных и меньших — зицерам и прас-мастерам по осми книг, а батыщикам по четыре книги.

Харчей им выдается на каждаго человека ежедневно по четверти печенаго хлеба, весом в четыре фунта с половиною четверть, и по одной порціи простаго вина и в постные дни по одной рыбке вялой на каждаго человека, а еженедельно на всех обще выдается: круп 5 гарн., пшена 3 гарн. и для покупки мяса или рыбы денег 80 коп.; да масла конопляпаго на всех обще еженедельно в мясоед 2 1/2 кварты, а в постные дни 5 кварт; соли и муки, потребной на приварку к обеду или вечери, сколько потребно дается. А когда на все 6 станов печатаніе бывает, то всех вышеписанных харчей по препорціи, також и денег к вышеписанным харчевым 80 коп. 40 коп. прибавляется. Для варенія же пищи определяется от типографіи повар и в зимнее время истопник.

Когда вышепечатанные листы уже просушены бывают, то оные гнут, в тетради собирают, счет и связку в стоіи и все, что к тому принадлежит, мастера типографскіе обще отправляют и в то время станы все без деланія остаются праздны, а за то дело они, кроме обыкновенных, как выше показано, харчей и харчевых денег ничего не получают.

Определеннаго времени для окончанія в собираніи книг дела нет, но мастера сами себя, как возможно, понуждают, чтоб скорее привести оное в совершенное окончаніе, дабы чрез то в праздности станы и им заработанная за печатаніе книг заплата не могла промедлиться.

Выход больших и меньших книг иногда бывает по случаю — мало больше, а иногда мало и меньше, за какое печатаніе прас-мастерам и батыщикам с мало большаго числа прибавки, а из мало меньшаго убавки денежной заплаты не делается, но, как выше показано, заплата

им производится от таборка мало большаго или мало меньшаго равно; зицеру она производится от числа сложенных листов, а не от таборка.

Когда печатаются малыя книжицы, как то: Канонники, Воскресные Параклисы и прочія подобныя тем, то за то печатаніе мастера никто денежной заплаты не получают, но зицерам, прас-мастерам и батыщикам дозволяется таковых книжниц на своей бумаге выпечатать каждому по пятидесяти.

Все же вышеписанные мастера живут своими домами на земле Кіевопечерской Лавры и за их при типографіи труды дома их от подданнических работ свободны состоят.

Сажу и черчила для печатанія трут ученики в ящики дней по пяти и по неделе; киноварь трут временно на плитах и довольно ж, только киноварнаго дела бывает весьма мало; олифу как варят, не известно, ибо занимавшагося варкою монаха в монастыре не оказалось; станов четыре и при кождом теpедорщик и батыщик, да сверх того учеников при всяком стане и мастеровом человека по два и по три, а иногда и больше, из вольных: наборщик и теpедорщик получают жалованья по 8 коп., а батыщик по 6 на день, да сверх того им производится всякая пища против монахов и вместо квасу дается пиво; ученики получают только пищу и одежду монастырскую; а сверх того мастерам и ученикам холостым даны покои в Лавре, а женатым при Лавре квартиры, и дрова, и свечи даются из Лавры же; бумагу принимает, мочит и по станам раздает особливый монах и денег за испорченую не вычитает; гартовыми азбуками печатают не указанное число, а худыя литеры невозбранно переменяются; станы все немецкіе і слесарной работы; столяры, токари, кузнецы и слесаря монастырскіе; палаты для просушки листов весьма свободныя, так что где у них имеются четыре стана, в Московской типографіи уместилось бы свободно десять; листы сушатся развешанными на веревках по то время, пока печатаемая книга вся выйдет из печати *.

Ось такою була за цей час Печерська друкарня. Вона мала собі виключний монополь на друк і продаж церковних книжок. Коли 1752 р. постало питання про заснування в Києві митрополитанської друкарні (про це див. далі), налякана Лавра просила царицю Лисавету видати їй привілея, щоби київські митрополити «оной (митрополитанської) типографіи как прежде никогда не имели, так и впредь иметь не могли» **.

За час цариці Катерини [22] пішла нова хвиля утисків на Печерську друкарню. Чого не встигли обмосковити за попередні роки, пильнували докінчити тепер. Помітніші репресії розпочалися з 1766 р. Того року 6 листопада Синод послав друкарням Київській та Чернігівській грізного наказа, що з 1728 р. ці друкарні «никаковых книг для усмотренія их исправности болеє уже в Святейшій Синод не присылали и позволенія о печатаніи оных не требовано». І ось тому,

---

* Описаніе. Спб., 1909. Т. XXXI. С. 69—78.

** Труды Кіев. Дух. Акад. 1911. Кн. VI. С. 251.

«понеже в печатаємых ныне как в помянутой Кіево-Печерской, так и в Черниговской типографіях разнаго званія церковных книгах в некоторых усматриваются и паки многія с выходимыми из Московской типографіи такими же книгами несогласія, того ради приказали: какія ныне в упомянутых Кіево-Печерской и Черниговской типографіях напечатанныя книги имеются, оным прислать в Святейшій Синод реєстры с показаніем, когда оныя и по чьему позволенію печатаны... А впредь во оных типографіях печатать и в продажу употреблять одни ти книги, которыя в Московской типографіи с апробаціи Св. Правительствующаго Синода печатаются и в продажу производятся, но чтоб и в них против тех апробованных книг никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было, в том по силе, прежних указов иметь найкрепчайшее смотреніе, о несходных, також и других вновь издаваємых никаких книг без ведома и апробаціи Св. Синода отнюдь не печатать под опасеніем лишенія тех типографій» *.

Ця синодальна ревізія печерських видань принесла Лаврі багато клопоту і коштувала їй більше 500 карб.**

Року 1767 Лавра просить дозволу помістити в Місяцеслові преподобных печерських, «коих в Московских книгах не значится». Синод 13.VII.1767 р. милостиво дозволив це ***. Того ж року 18 липня Синод окремо наказує Чернігівській друкарні, щоби там книжки «печатаємы были во всем сходственно с печатаємыми в Московской типографіи книгами» ****. Слідуючого року 23 травня знову наказується Печерській друкарні «ни в какія книги ничего против Московской печати не прибавлять, а печатать все книги без всякой в них перемены неотменно под опасеніем неупустительнаго штрафа» *****.

Року 1769 склала Лавра народного «Букваря», надрукувала його на пробу й послала в Синод з проханням дозволити «по тому єкземпляру Букварь печатать». Архімандрит Лаври Зосим поясняв, що «тамошній (український) и заграничный благочестивый народ как прежде никогда своих детей по новонапечатанным в Московской типографіи Букварям не обучал, так де и теперь, паче ж по сему, что во оных приличных за обыкновенно при ученіи детей выучиваємых молитв недостаточно положено, требует продажи прежней печати Букварей». Ось через все це «в разсужденіи народной надобности» Лавра й просила дозволу випустити свого «Букваря». Розглянувши справу, Синод постановив: «Помянутому архимандриту в требованіи єго отказать, и в печатаніи в Кіево-Печерской типографіи книг

---

* Полное собраніе.., царствованіе Екатерины. Спб., 1910. Т. I. С. 378—379. № 326.

** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 173—174.

*** Полное собраніе. Там само. № 362. С. 408.

**** Там само. № 363. С. 408.

***** Там само. № 432. С. 487.

поступать по силе посланных из Св. Синода указов непременно, и впредь таковых представленій не чинить» *. Ось так в цей час могла працювати Лавра «в разсужденіи народной надобности»...

Року 1769 Лавра в клопоті запитувала, що їй робити — наказано друкувати лише по московських зразках, а між тим московський примірник Октоїха 1765 р. має явні помилки. Синод постановив: послати догану Московській друкарні, а «справщикам, кои те Октоихи исправляли, учинить в той типографской конторе репремант». А друкарням Печерській та Чернігівській наказано, коли вони запримітять в московських виданнях які «сумнительствы», доносити про те Синоду... **

Року 1770 Синод знайшов в надрукованій Печерській Біблії правописні помилки; за це митрополит Московський Платон ось так вичитав представника Лаври:

«Я,— казав Платон,— могу испросить у Єго Величества ту Библію, в которой он сам, прочитавши два раза, нашел и отметил до 460 погрешностей сравнительно с московскою Библіею,— и хорошо бы, при указе синодальном, оную послать в Лавру с хорошим репримандом; надобно б Лавре добрую дать финфу и проучить их хорошенько: сами орфографіи не разумеют, а знающаго из стороны принять не хотят... И в бумагах, присылаемых в Синод, за подписом самого архимандрита Лавры, нет правильности»...**

В цей час Печерська друкарня знову потерпіла й від огню — в 3 год. ночі з 2 на 3 серпня 1772 р. вона була «разорена пожарным случаем» — згоріла словолитня, згорів і верхній поверх друкарні з книжками, папером та різним друкарським приладдям... ***

А Синод тягнув своє. Так, 7 травня 1775 р. він знову наказує київському митрополитові Гавриїлу Кремінецькому:

«чтоб несходственных с выходящими из Московской типографіи книгами в народ выпускаємо не было... и ни в чем ни малейшей разности не было... Что же касается до издаваемых вновь книг, то оные исправя, не печатая, прежде присылать к разсмотренію и апробаціи в св. Синод непременно» ****.

А 11 вересня 1775 р. Синод вже знову заводить новий порядок:

«печатаємыя в Кіево-Печерской типографіи книги для отсвидетельствованія с напечатанными в Московской типографіи книгами присылать в Московскую типографскую контору прямо от той Лавры, и за тот

* Полное собрание. № 484. С. 564.
** Там само. № 485. С. 564—565.
*** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. 6. С. 174.
**** Петров Н. И. Акты и документы, относящіеся к исторіи Киевской Академіи. Т. IV. С. 196—197.

труд Московской типографіи служителям определить от Кіево-Печерской Лавры из доходов тамошней типографіи пристойное награжденіе»...*

І тільки з 1786 р. стало Лаврі трохи вільніше, бо тоді догляд над Печерськими виданнями перейшов до київського митрополита, якому (Самуїлу Мислáвському) все ж таки найсв. Синод кріпко наказує, щоби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнянні з московськими «никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было,— в том иметь наикрепчайшее смотреніе»...** А заляканий митрополит, дозволяючи друкувати, все клав такі резолюції: «Найстрожайшее иметь наблюденіе, чтобы печатаемыя книги и во всем сходствовали с московскими экземплярами» і для більшого спокою вимагав добре берегти ці його резолюції при справах... ***

Ось так сунули безконечною низкою оці цензурні скорпіони з Москви. Перерахувати всі синодальні накази, що щорічно так рясно сипалися на Печерську друкарню, немає змоги, та й самі ці накази склали б товстелезного тома. Друкарня була придушена самим числом цих наказів, була залякана їхнім грізним тоном та постійними погрозами то «неупустительным штрафом», то «жестоким наказанієм», то конфіскатою цілої друкарні. Всі спроби боронитися не давали жодних наслідків, бо Лáвра була занадто слабою проти синодальних обер-прокурорів. Скінчилося на тому, що давня фактична Всеукраїнська Академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху обернулася в філію московської синодальної друкарні на Вкраїні...

Року 1786 заведено на Вкраїні нові церковні штати; разом з тим з цього часу київський митрополит став священноархімандритом Києво-Печерської Лаври; Лавра та її друкарня таким чином перейшли під опіку митрополита. Сам митрополит з цього часу став постійним членом Синоду. Ото ж вже з цього часу трохи спиняються вмішування Синоду до друкарських справ Лаври, та й самі митрополити, ставши на чолі Лаври, почали тепер більше боронити Печерську друкарню. Друкарня зажила трохи спокійнішим життям, але вернутися до колишньої своєї слави, до колишньої своєї у к р а ї н с ь к о ї праці, вона, звичайно, була вже не в силі.

З технічного боку Печерська друкарня і в цей час була найкращою друкарнею на цілу Росію; урядження її було

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1911. Кн. II. С. 207.
** П е т р о в Н. Акты. Т. V. С. 166.
*** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн VI. С. 200.

надзвичайно добрим, наприклад, вже до 1787 р. словолитня її мала 8 пічок *. Друкарня приносила великі прибутки, мала пасіки та землі, їй належав київський Кловський двірець і т. п.** Десь з половини XVIII віку заклала собі Лавра й нову папірню — в с. Пакулі [23], на річці Пакульці; 1774 р. пакульська папірня була погоріла, але через два роки її відновили; правда, не на довго, бо 1786 р. цілий пакульський маєток секуляризував собі московський уряд ***.

З 1787 р. появляється в Лаврі «гражданський» шрифт, і «гражданське» друкарство все збільшується, особливо вже за часів митр. Євгенія на початку XIX віку **** Печерською друкарнею часто користується й уряд, особливо коли потрібно було щось видрукувати спішно; так, 1793 р., на прохання головнокомандуючого ген. Кречетникова, Печерська друкарня спішно видрукувала форму присяги польською мовою; того ж року за декілька годин вона ж видрукувала польською та російською мовою маніфеста Катерини II до козаків, що подалися тоді за кордон *****. Почала Лавра в цей час приймати й приватні замовлення ******.

Як і раніше, Печерська друкарня успішно ширила свої видання не тільки по Вкраїні, але й далеко за межами її. Вже до 1733 р. Лавра мала свою окрему книгарню на Подолі в Києві, в т. зв. друкарському задвірку (пізніше проданий під духовну семинарію) *******. Щоб ліпше поширити свої видання, Лавра часто висилала списки своїх видань по різних парафіях — і ці списки прибивали при вході до церкви ******** на видному місці. Лавра мала монополь не тільки на друкарство, але й на продаж книжок, а тому ретельно стерегла, щоби не привозилось до Києва якихсь чужих видань; так, 1766 р. київський міський уряд, на прохання Лаври, заборонив продавати на подільському базарі чернігівські видання якомусь монахові *********. Правда, монополь мало помагав, і чужі видання такі ширилися і в Києві; наприклад, 1778 р. управитель Печерської друкарні скаржився:

---

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 166.
** Там само. С. 167—169.
*** Там само. С. 167—168, 177.
**** Там само. С. 195—196, 205—207.
***** Там само. С. 220.
****** Там само. С. 180—181.
******* Там само. С. 166—167.
******** Там само. С. 181—182.
********* Там само. С. 171.

«Колись,— писав він,— в Київі ніде не торгували книжками, крім Киево-Печерської лаврської книгарні, а коли й торгували приватні особи, то печерськими книжками на користь Лаври; а тепер багато книгарень в ліпших місцях, ніж Лаврська книгарня, на найлюдніших улицях, і торгують книжками з друкарень — Московської, Чернігівської та Почаївської» *.

Про початок такого важливого нам київського друкарства писало вже багато дослідників і зібралася тому досить велика література. Ось вона:

Бакмейстер І. Опыт о библіотеке и кабинете древностей. Спб., 1776.— Початок київського друкарства відносить на 1618 р.

Мисловскій Самуил. Краткое историческое описаніе Кіево-Печерской Лаври. К., 1791. Тут на с. 83 читаємо: «1531 года Константин Иванович, князь Острожскій, подарил Лавре из Острожской типографіи буквы и все орудія, к печатному делу принадлежащія, и на построеніе при Лавре типографіи определил многія села и деревни». Оця неправдива думка часто потім некритично повторювалась дослідниками.

Амвросій Арх. Исторія россійской іерархіи. 1810. Поправляє попередню думку, і першою книжкою київською вважає Анфологіон 1619 р.

Сопиков В. Опыт россійской библіографіи. Спб., 1813. Ч. І. № 518.— Найпершою київською книжкою вважає Канонник 1614 р. (але самої книжки він не бачив). С. XXXVIII. Передмова).

Строев П. О начале Кіево-Печерской типографіи // Московскій Телеграф. 1825. Ч. V. № 17. С. 122—130. Тут вперше правдиве освітлення цього питання; згадує й Часослова 1617 р.

Євгеній Митр. Описаніе Кіевопечерской Лавры. К., 1826. С. 54—60. Тут уже дано аналіз передмов до перших київських друків; першою київською книжкою Євгеній вважає «Часослова» 1617 р. Ця думка з того часу запанувала в науці.

Максимович М. Начало книгопечатанія в Кіеве. 1849. Сочиненія. Т. III. С. 691—706; на с. 693 автор пише: «Часослов, изданный 1617 года, в 4-ку, есть первенец книгопечатанія кіевскаго».

Троцкій Павел свящ. Типографія Кіево-Печерской Лавры // Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. V. С. 63—87 і кн. VI. С. 161—230. Автор обстоює стару думку, ніби друкарство в Києві почалося ще в кінці XVI віку і засноване

---

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 171—172.

було князем К. Острізьким, що помер 1608 р. В скороченні працю о. Троцького надруковано також в «Київ. Епарх. Ведом.» за 1866 р. № 9. Праця Троцького — це дуже цінна праця, бо писана на основі Печерського друкарського архіву, а тому не втратила своєї ваги й тепер; особливо добре змальовується тут життя. Печ. друкарні по 1718 році.

Закревскій Н. Описаніе Кіева. М., 1868. С. 698—699. Автор проти думки о. Троцького.

Максимовичъ М. О начале книгопечатанія в Кіеве, мнимом и действительном // Кіев. Епарх. Ведом. за 1872 р. Див.: Сочиненія. Т. III. С. 716—722. Автор розбиває думку о. Троцького і першою київською книжкою вважає Часослова 1617 р.

Малевичъ К. Кіево-Печерская обитель в XVII и XVIII столетіях // Литовскія Епарх. Ведом. за 1877—1879 р.; про початок києво-печерського друкарства тут окрема стаття — № 4 за 1879 р.; автор обстоює думку, що Києво-Печерська друкарня склалася з двох друкарень — Стрятинської та Острізької.

Гильдебрантъ П. А. Кіевскія і Волынскія старопечатни // Древняя и Новая Россія. 1880. № I. С. 184—187. Автор обстоює думку о. Троцького, що київське друкарство постало десь в кінці XVI віку.

Голубевъ С. Т. О начале книгопечатанія в Кіеве // Кіев. Стар. 1882. Кн. VI. С. 383—400. Автор дає детальний огляд всеї літератури щодо питання про початок київського друкарства, розбиває стару думку про початок його десь в XVI віці і науково стверджує, що фундатором київського друкарства був Єл. Плетенецький, а первенцем київського друку треба вважати Часослова 1617 р.

Каратаевъ И. Описаніе церковно-славянских книг. Спб., 1883. С. 335—341. № 230. Вважає Часослова 1617 р. за первістку київського друку; дає опис Часослова і літературу про нього.

Голубевъ С. Т. О начале книгопечатанія в Кіеве и о первопечатных киевских изданіях. Див. його: Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 386—412,— ті самі думки, що і в «Кіев. Стар.» за 1882 р.; на с. 392—410 дає список перших київських видань 1617—1633 р.

Каманинъ И. К исторіи Кіево-Печерской Лаврской типографіи // Кіев. Стар. 1894. Кн. 8. Т. 46. С. 276—278. Розповівши коротко про початок київопечерського друкарства, автор на основі опублікованої проф. А. Соболевським «Похвала Исаіе Балабану» 1611 р. твердить, що племінник єпископа Гедеона Балабана — Ісаія Балабан продав Єлисею Плетенецькому друкарню свого дядька Гедеона, а також

продав йому й Острізжсько-дерманську друкарню 1613 р. за згодою князя Януша Острізжського, котрий, як католик, не хотів вже підтримувати православної друкарні.

Голубев С. Т. Объяснительные параграфы // Труды Киев. Дух. Акад. 1906. Кн. XII. С. 539—544. Автор полемізує з проф. Титовим щодо початку київського друкарства.

Титов Ф. И. Разъяснительные параграфы // Труды Киев. Дух. Акад. 1907. Кн. VI. С. 293—309.— Відповідь Титова Голубеву, а також докази, що Стрятинська друкарня належала Хведору Балабану, а не Гедеону Балабану.

Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей исторіи Кіев. Духовной Академіи. К., 1907. Розд. IX. С. 66—102 про початок друкарства в Києві.

Грушевський М. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 404—411 — початок київського друкарства і київський гурток печатників; на с. 584—586 спис першодруків київських за 1617—1630 рр.

Крім вище поданої літератури, вкажу ще літературу про саму Печерську друкарню. Література ця не велика, але вже маємо й цінну монографію о. проф. Ф. И. Титова.

На жаль, джерельного матеріалу до історії Печерської друкарні маємо мало; три давніх пожари цеї друкарні — 1703 *, 1718 і 1772 рр. понищили багато архівного матеріалу про Печерську друкарню, а те, що збереглося, не опубліковане. Проте й тепер печерський друкарський архів надзвичайно цінний — він не тільки малює нам історію Печерської друкарні особливо за XVIII ст., але й освітлює історію української культури за цей час. Завдання Всеукраїнської Академії Наук — якнайскорше опублікувати цей матеріал.

Цінним матеріалом, а часом найціннішим для історії Печерської друкарні являються передмови, посвяти та післямови печерських видань — вони все мають цікавий матеріал. Увесь цей матеріал за роки 1617—1721 див. у Ф. Титова. Типографія. Додатки.

Терновскій С. Изследованіе о подчиненіи Кіевской митрополіи Московскому патріархату // Архив Ю.-З. Росс. К., 1872. Ч. I. Т. V. І в передмові (с. 161—164) і серед надрукованих актів багато матеріалу про боротьбу Лаври за волю свого друку та про московську цензуру. Див. № 78—80, 113—114, 117, 132—135, 139—141.

Архив Ю.-З. Росс. Ч. I. Т. X. С. 158—160.

Свенціцкий Ил. в «Збірнику Львівської Ставропи-

---

* П. Троцький в «Трудах Кіев. Дух. Акад.» (1865. Т. V. С. 64) цей пожар відносить на 1707 р.

гії» (1921. Т. І. С. 328) подає прохання Печерської Лаври 1730 р. (підписане: архімандрит Роман Івна, треба: Роман Копа) до цариці Анни заборонити ввозити з-за кордону книжки на Вкраїну.

Заказ Московскаго правительства Кіево-Печерской типографіи в 1669 году // Кіев. Стар. 1896. Т. 53. С. 73—79.

Дуже багато цінних відомостей про життя Печерської друкарні, особливо про цензурні московські утиски над нею, дають оці дві праці:

Описаніе документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода. Починаючи з 1868 р. вийшло більше 30 томів цього видання, що охоплює матеріали з 1542 р. В т. XXXI, с. 67—78, № 27 — докладний опис Печерської друкарні в половині XVIII віку.

Полное собраніе постановленій и распоряженій по ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб. З 1879 р. вийшло багато томів.

З літератури зазначаю:

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polsk. 1826. T. I. C. 132—136.

Wiszniewski M. Historya Literatury polskiey. 1851. T. VIII. C. 431—432.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 636, 668—671. Цінні відомості про Печерську друкарню, особливо про цензурні утиски над нею.

Закревскій Н. Описаніе Кіева. М., 1868. Т. І. С. 71—75; Т. II. С. 695—702. Коротка історія Печерської друкарні.

Чистовичъ И. Очеркъ исторіи западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 345—348.

Булгаковъ Ф. И. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 270—276: про друкарство в Києві.

Эйнгорнъ В. Книги кіевской и львовской печати в Москве в третью четверть XVII в.//Книговеденіе. 1894. № IX, X. С. 1—19. На основі архівних документів автор показує рух української книжки на Москві, про торгівлю ними там, а також про підношення українськими письменниками (Баранович, Гизель, Галятовський) своїх творів московському цареві; Рец.: Кіев. Стар. 1895. Кн. 5. С. 101—102; Ів. Копача в «Записках». Львів, 1896. Т. IX. С. 18—19.

Эйнгорнъ В. Очерки из исторіи Малороссіи в XVII в. М., 1889. Т. І. Тут знаходимо: Книгарня Київо-Печерського монастиря в Москві (с. 864—868), тут кияни заснували першу книгарню; московський уряд замовляє друк своїх книжок у Києві, с. 616—617, 622—626.

Титовъ Ф. И. К исторіи Кіев. Дух. Академіи // Труды

Київ. Дух. Акад. 1911. Кн. І. С. 66—69; про печерський науковий гурток; Кн. ІІ. С. 200—207: синодальна цензура печерських видань.

Титов Ф. Русскій царствующій дом Романовых в его отношеніях к Кіево-Печерской Лавре, 1613—1913. К., 1913. С. 29—30: як даровано книжки царям.

Року 1917 минуло 300 років з дня виходу першої київської книжки; Київ, зайнятий політичними справами, на жаль дуже мало відгукнувся на це культурне свято величезної ваги; лише сама Лавра достойно вшанувала великий ювілей — випустила працю проф. Хв. Титова.

Тисяченко Гр. З приводу трьохсотліття надрукування першої української книжки // Нова Рада. 1917. К., № 153. Популярна газетна стаття.

Огієнко Ів. Історія Київо-Печерського друку за XVII—XVIII в. Див.: Українська Культура. К., 1918. Розд. XXIX. С. 148—163. З приводу 300-ліття київського друку розказано про початки друкарства в Києві та про боротьбу Лаври за волю свого друку й про московські цензурні утиски. Цю статтю видано й окремо:

Огієнко Ів. Як Москва знищила волю друку Київо-Печерської Лаври. Видавництво «Українська Автокефальна Церква». № 7. С. 1—15. Тернів, 1921.

Сама Лавра довго готувалася достойно відсвяткувати великі роковини свого друкарства, але політична завірюха розбила ці її бажання. Ще року 1905 Лавра замовила відомому проф. Київської Духовної Академії о. Хведору Титову написати історію Печерської друкарні; о. Титов прийняв предложення і довго працював над цею історією. І лаврській друкарні таки поталанило більше, як всім іншим — вона вже має достойну працю. Року 1918 вийшла праця Хв. Титова: Типографія Кіево-Печерской Лавры. Историческій очерк (1606—1616—1916 гг.). Том І (1606—1616—1721 гг.). К., 1918. С. 1—506. Зміст книжки такий: І: Давне книгописання, с. 15—28; ІІ: Короткий історичний нарис початкового слов'яно-руського друкарства і стан західно-руського друкарства на початок XVII віку, с. 29—62; ІІІ: Києво-Печерський архімандрит Єл. Плетенецький, купівля Стрятинської друкарні і початок друкарства в Лаврі, 1606—1616, с. 63—85; IV: Києво-Печ. друкарня за архімандрита Єл. Плетенецького, 1616—1624 р., с. 86—146; V: Печерська друкарня і друкарство в ній за арх. Захара Копистенського, 1625—1627 р., с. 147—168; VI: Печерська друкарня за час міжархімандрії в Лаврі і перші роки архімандритства Петра Могили, 1627—1632 р., с. 169—219; VII: Друкарство слов'яно-руське за митрополита Петра Могилу, 1633—

1646 р., с. 220—278; VIII: Польсько-латинське друкарство за митрополита Петра Могилу і по його смерті, с. 279—312; IX: Друкарство за архим. Йосифа Тризни, 1646—1656 р., с. 313—325; X: Печерська друкарня за архим. Інокентія Гизеля, 1656—1683 р., с. 326—370; XI: Друкарня за арх. Варлаама Ясинського, 1684—1690 р., с. 371—385; XII: Друкарство за арх. Мелетія Вуяхевича, 1690—1697 р., с. 386—401; XIII: Друкарство за архим. Іосафа Кроковського та Іларіона, 1697—1790 р., с. 402—424; XIV: Друкарство за арх. Афанасія Мислявського і за час міжархімандрії до нього і по ньому, 1710—1715 р., с. 425—438; XV: Друкарство при арх. Іоаникії Сенютовичі до кінця доби, 1715—1721 р., с. 439—452; XVI: Загальні відомості про Києво-Печерську друкарню і про різні установи її в XVII—XVIII в., 1606—1616—1721 р., с. 453—495; покажчики, с. 496—504.— Працю Титова ілюстровано багатьма цінними, добре виконаними знімками, їх декілька сот. Разом з цим томом вийшов окремо том доповнень до нього: «Приложенія к I тому изследованія: Типографія Кіево-Печерской Лавры». К., 1918. С. 18—546 *,— тут видрукувано передмови, післямови та посвяти до київських видань, а короткі стародруки передруковано, разом 62 числі. Праця Титова — це дуже цінний вклад в історію українського друкарства; надто цінні знімки з стародруків,— а їх декілька сот; цінне те, що Титов дав силу гравюр, а тому праця його — цінне джерело для дослідження печерської гравюри. Використав Титов і Києво-Печерський архів для своєї праці, хоч він для років 1616—1721 не надто цінний. Кидається в вічі мала знайомість проф. Титова з загальною історією друкарства. Том додатків — цінне джерело для дослідження історії київського друкарства.

Спис Київо-Печерських видань за 1617—1633 р. подає С. Т. Голубев в своїй праці: Петр Могила. 1883. Т. I. С. 392—410, а також Грушевський. Історія України-Руси. 1909. Т. VII. С. 584—586, за р. 1617—1630; по С. Голубеву та Каратаєву подає спис цей і В. М. Отроковскій. Тарасій Земка. 1921. С. 2—4. Добрий опис всіх видань за 1617—1721 р. подає Титов. Додатки. 1918. Спис (не повний) за ціле життя друкарні подає Троцький в «Труд. Дух. Акад.». 1865. Кн. V. С. 84—87; Кн. VI. С. 191, 225—227.

Первістка київського друку, Часослов 1617 року, не має

---

* Всеукраїнська Академія Наук ці «Приложенія» випустила також під назвою: Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. К., 1924.

ще окремого досліду; про нього коротко принагідно говорять всі зазначені вище дослідники; опис цеї пам'ятки див. у Каратаєва. Описаніе... 1883. № 230; тут і література з Описів; докладніше описує її Титов. Див.: Т. І. С. 86—92. Додатки. С. 3—13.

Про графіку печерських видань див.: Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 171—173; Ровинскій Д. Русскіе гравери. 1870. С. 29, на с. 11—17: різниця в гравіруванні московської та києво-львівської шкіл; Його ж. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 18—27; Гравюра києво-львівської школи. С. 28—32; світські сюжети в виданнях українських друкарень; Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 670—671: спис києво-печерських дереворитників за добу Петра I; Ровинскій Д. (Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895) подає таких київських дереворитників: А. К., 1670—1674 р., с. 24—25; Амфилохій, управитель друкарні, с. 11; Анастасій, монах, 18 в., с. 12; Афанасій К., 1663—1688. С. 24; Баранецький Гликерій, поч. 18 в., с. 46; Білецький Василь, 1751 р., с. 90; Біляков Семен, 1778 р., с. 64; В. ВР. ВФ. ВФЗ. ВРА., 1630—1696, с. 91—92; Г., 1619 р., с 124; Галаховський Данило, поч. 18 в., с. 149; Георгій, поч. 18 в., с. 159—161; Геронтій, 18 в., с. 163; Григорій, 1723 р., с. 175; Димитрий, 18 в., с. 186; Євстратій, 1659 р., с. 200; Завадов Євстафій, XVI—XVII в., с. 234; Зубрицький Никодим, 1695—1724 р., с. 265—267; 1674 р., с. 281; Іерофей, 18 в., с. 300; Іларіон Мигура, ігумен, поч. 18 в., с. 284—285; Ілля (Илія) монах, 1636—1656, с. 285—299; Іоанн, 17—18 в., с. 301; Ириней, 1784 р., с. 299; Козачковський, 1721—1737 р., с. 354—355; Комарзинський, 18 в., с. 370; Кончаковський Яків, 18 в., с. 373; Левицький Григор, 18 в., с. 402—403; Л. М., 17 в., с. 410; Л. Т. 17 в., с. 412; Нехорошевський Мартин, 18 в., с. 467—471; Прокопій, ієрей, 1646—1672, с. 543—544; Р. Є. 1629 р., с. 556; Самуйлович Захар, 18 в., с. 575—577; Стржельбицький Іван, поч. 18 в., с. 638—639; Тарасевич Леонтій, XVIII в., с. 643—649; Т. Т., 1624—1631 р., с. 672; Филип К., 18 в., с. 706.

Троцкій П. Типографія Кіево-Печерской Лавры // Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 193—194 і 227—228: про графіку.

Петров Н. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски типографій Кіево-Печерской, Ильинской, Черниговской и Почаевской // Искусство. К., 1914. № 3—4.

Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. І. Цілий том, а особливо с. 472—495 — цінне джерело для вивчення печерської гравюри.

2. *Друкарня Тимофея Вербицького*

Друкарня Києво-Печерської Лаври увесь час, аж до середини XIX віку була найбільшою на цілій українській землі. Ні одна приватна друкарня не мала матеріальної змоги конкурувати з Лаврою красотою своїх видань. Книжки лаврські розходилися не лише по цілій Україні, але далеко й поза нею, по всім слов'янськім світі. Все це й було причиною того, що на київській землі не повставали поважні приватні друкарні, бо в них не було особливої потреби; а коли й повставали які — не жили довго, так само, як то було в Галичині та на Волині.

Лавра Печерська була ставропигіальною, а тому Київський митрополит не мав ніякого впливу на її друкарню; це було досить ненормальне становище, бо ж митрополиту в багатьох випадках потрібна була своя друкарня. Здається, відчув це першим митрополит Іов Борецький (1620—1631) і задумав мати друкарню, на яку міг би відповідно впливати. Думаю, що печерський друкар Вербицький заклав свою друкарню власне під впливом Іова Борецького, котрий і сам, здається, добре знав друкарство (див. вище с. 280).

Хто такий був друкар Вербицький, знаємо дуже мало. Року 1621 26 березня друкар наш, Тимофей Олександрович Вербицький, разом з іншими друкарями — Степаном Бериндою та Тимофеєм Петровичем, розпочинає в Печерській Лаврі величну працю її — «Бесіди на послання ап. Павла», що й вийшли в світ 1623 р. 2 квітня. На цій книжці, на с. 320 в післямові зазначено: «Трудиша же ся в художестви типографісованя книги сея благочестивіи Росстіи мужеве», і серед друкарів першим названий наш: «Трезвенный и целомудренный Тімофей Алекса́ндрович, маістер художества печатнаго». По цьому Вербицького в Лаврі більше не бачимо.

Слідуючого року, 1 вересня 1624 р., наш друкар купує собі в Києві за 200 кіп литовських велику садибу на Подолі коло св. Спаса; в продажнім запису Вербицького названо друкарем, обивателем київським і товаришем війська Запорозького *. Цікаво підкреслити, що свідком при купівлі садиби був приятель Вербицького — печерський друкар Степан Беринда. Можливо, що потрібні на купівлю гроші позичив Вербицькому митрополит Борецький.

В купленій на Подолі садибі Вербицький і заклав собі

* Істомин думає, що Вербицький був «одним з членів тої відомої багатої сім'ї київських міщан Олександровичів, що декілька віків займали важніші місця в міськім управлінні за часи Магдебурського права» // Чтенія в Истор. Общ. Н. Летописца. Т. XII. Відд. III. С. 25.

друкарню. Першою книжкою, яку розпочав він друкувати, був Часослов; друкувати його почав він ще 1624 р.

В квітні місяці 1625 р. задумав Вербицький поїхати до Острога— певне, розвідати, чи не можна там чогось купити з остатків Острізької друкарні. Квітня 16 прибув він «по потребах своих» до міста Острога. По Острозі, звичайно, відразу розійшлася чутка, що прибув запорожець, друкар книг «схизматицьких».

І тут в Острозі спіткала друкаря нашого нещаслива доля: коли він «в ринку потребы свое справовал», напав на нього пан Лаврін Бучайський «без жадної причини», наказав помічникам своїм взяти його й держати, а сам «обухом бил, і мордовал, і ран синіх, кровю набіглих, по плечах, руках, хрибті, ногах позадавал»... Не задовольнившися й тим, пан Бучайський друкаря нашого «взявши до замку (Ганни-Алоїзи Остріжської, вже католички), до вязенья приватного отдал, і там дні килька у вязенью тримал, аж заледво, за вложенем се в то людей инших, одного з вязенья випустил»... Про все це розповів урядові луцькому возний, бо друкар наш «для окрутного збитя сам персоналітер тут станути не может»... Так нещасливо закінчилася поїздка Вербицького до Острога.

Вернувшись до Києва, Вербицький докінчив таки Часослова, який і вийшов у світ 27 серпня 1625 р. Свою першу книжку Вербицький присвятив київському митрополитові Борецькому, котрого він просить в посвяті «отеческою любовію покрить дило и дилателя, да и от терній» оборонити. Шрифт та прикраси цеї книжки нагадують печерські — може, звідти й походять.

В слідуючім 1626 р. 6 травня Вербицький випускає цього ж Часослова другим виданням; в Післямові зазначено, що Часослова цього видрукувано «многогрешным и худийшим в художестви типографском Тимофеом Александровичом».

Що сталося далі з нашим друкарем, невідомо; якихсь інших книжок з друкарні Вербицького більше не знаємо. Митрополит Іов Борецький в своїм духовнім завіщанні 1 березня 1631 р. згадує й Вербицького, пише, що має борг «на пану Тимофею Александровичу Вербицкому, типографе киевском, на мемране золотых четыреста». Можливо, що в цей час Вербицький знову працював при друкарні Печерської Лаври.

Трохи пізніше Вербицький перейшов на працю до Молдавії. Молдавський воєвода Матвій Басараба задумав заложити в себе друкарню, а тому послав свого післанця до київського митрополита Петра Могили, просячи, щоби він

продав йому друкарню. Могила погодився, послав Басарабі «печатьню цило сврешенну пятовидных писмен», а разом з друкарнею післав і нашого Вербицького,— «искусна типографа, Тимофеа именем, с прочіми». Басараба добре прийняв нашого друкаря з його помічниками, відвів їм для друкарні місто Довге-Поле і «повелехом тамо жити и градскою данію питатися и одияти». І ось тут в Довгім Полі 30 липня 1635 р. Вербицький і надрукував Требника на 222 л. *

Року 1642 3 листопада київський уряд затвердив Вербицькому його давню купівлю садиби. Більше відомостей про цього друкаря не маємо.

Про Вербицького література невелика: Требник 1635 р., виданий в Довгім Полі, має дві передмові — з них видно, як попав до Молдавії Вербицький; Каратаев И. Описаніе. 1883. № 303, 306 і 426, тут і література з Описів; Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Додатки. С. 397 — тестамент Борецького; див. ще: с. 410; Макарій. Исторія Церкви. Т. XI. С. 386—387; Подольскія Епарх. Ведом. 1894. С. 541—542; Харлампович К. Западно-русск. прав. школы. 1898. С. 390 і 408; Истомин Ф. Матеріял для біографіи «друкара» Тимофея Александровича // Чтенія в истор. Общ. Нестора Летописца. 1898. Кн. XII. С. 24—33; тут же надруковано й два документи: про купівлю садиби Вербицьким та про побиття його в Острозі; Титов Ф. И. К исторіи Кіевской Духовн. Академіи в XVII—XVIII вв. III. Воспитанники Академіи на службе в Кіево-Печерской Лавре, в связи с біографіею Софронія Тернавіота. К., 1913. С. 104; Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. К., 1918. Т. I. С. 116, 217—219. Додатки. С. 55.

3. Друкарня Спиридона Соболя

Здається, що друкарню Вербицького викупив собі новий київський друкар Спиридон Соболь. Соболь був в добрих стосунках з тодішнім київським митрополитом Іовом Борецьким, що думав закласти собі окрему митрополитанську друкарню. Борецький мав на Подолі свій двір, що купив його ще 1616 р. 8 жовтня у Андрія Черкашенина **. У митрополита Борецького були якісь непорозуміння з Лаврою, бо він вирішив мати таки свою окрему друкарню. І Борецький запросив до себе друкаря Соболя, відвів йому свій двір на Подолі — і Соболь працював тут аж до смерті митро-

* Примірник Національного музею у Львові. № 1071.
** Закревскій Н. Описаніе Кіева. 1868. Т. I. С. 72.

полита (2 березня 1631 р.), надписуючи на книжках: «З друкарни Спиридона Соболя».

Значно пізніше, 1753 р. митрополит Київський Щербацький писав, що Іов Борецький мав свою митрополитанську друкарню — друкарню Соболя *. Лавра не визнавала цього і доводила, що в Києві ніколи митрополитанської друкарні не було, бо друкарня Спиридона Соболя була собі лише приватною друкарнею; доки Соболь не мав власного помешкання, він справді наймав його в дворі митрополита, але пізніше Соболь переніс друкарню свою до власного помешкання. «Та Соболева типографія,— скаржилася Лавра,— не для каких правильных причин или за скудость церковных и протчих книг заведена была, но по єдиной бывшаго тогда Кіевскаго воєводы ** и градских властей на Кіевопечерскую Лавру ненависти и злобы за непріятіе оной Лаврою злочестивой их Римской уніи, и для крайних утесненій и большаго разоренія Лавре». З вимог Лаври друкарня Соболя 1631 р. перейшла в Кутеїнський монастир ***. Це дуже цікаве пояснення, хоч Лавра могла тут бути й не зовсім об'єктивною.

Працювати Соболь почав 1627 р., як про це він сам пише на першій книжці своїй, «в двори Іова Борецкого Митрополита», або як ще каже Соболь — «в дому преосвященного его М: кир отца Іова Борецкого, митрополиты Кіевского». Перша книжка з друкарні Соболя вийшла року 1628 — це був «Лімонар».

Друкарня Соболя існувала в Києві лише чотири роки, але випустила аж сім книжок. Десь 1629 р. Соболь познайомився з відомим тоді меценатом — підкоморієм Мстиславським паном Богданом Стеткевичем; і коштом та накладом цього Стеткевича 1630 р. вийшла в Києві остання книжка з друкарні Соболя — «Апостол»; шрифт і прикраси цеї книжки — печерські.

Покровитель Соболя, митрополит Борецький помер 2 березня 1631 р., а архімандрит Печерський Петро Могила не особливо бажав мати в Києві конкурента для своєї друкарні. Тоді новий оборонець Соболів, п. Богдан Стеткевич намовив його перенести свою друкарню до нього на Могилівщину. Якраз в той час Стеткевич заклав монастиря в Оршанськім повіті, в Кутейні. Соболь послухався, і з 1630 р. друкарня його стала похідною друкарнею. Випустивши в Києві «Апостола», Соболь перенісся з друкарнею

* Огієнко Ів. Київська митрополитанська друкарня. 1924. С. 4.

** Фоми Замойського.

*** Там само. С. 9.

до Кутеїнського Богоявленського монастиря і тут 1631 р. випустив Молитвослова. Тут же в Кутеїнськім монастирі 1631 р. видав Соболь надзвичайно важну книжку — перший «Буквар» на Вкраїні: «Буквар сиреч начало ученія детем, начинающим чтенію извыкати». В Кутеїнськім монастирі працював Соболь і в 1632 р.

Але в цей час покровитель Соболя, пан Богдан Стеткевич заложив коло Могилева нове місто, Буйничі, і наш друкар-непосіда помандрував і туди, і тут заклав нову друкарню, а 1635 р. випустив тут Псалтиря. А через рік Спиридон Соболь переходить до Могилева і тут 1636 р. випускає «Букваря», а 1637 р., вже «иждивеніем» митрополита Петра Могили,— Псалтиря. Здається, останньою працею цього многоплідного друкаря нашого був «Тестамент монархи Василія» 1638 р. В цім часі десь і помер наш друкар, фундатор друкарень Кутеїнської та Буйницької, відновитель (а може й фундатор?) друкарні могилівської.

На жаль, про цього жвавого друкаря українського, що з своєї похідної друкарні випустив за час 1628—1638 рр. понад 14 книжок, ми ще не маємо навіть окремої статті. Про праці його див.: Каратаев И. Описаніе славянорусских книг. Спб., 1883. № 329, 331, 345, 346, 353, 367, 379, 381, 391, 394, 425, 437, 454 і 470; Макарій Митр. Исторія русской церкви. Т. XI. С. 386—387; Закревскій Н. Описаніе Кіева. М., 1868. Т. I. С. 72; Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. 1889. С. 274—275; Харлампович К. Западнорусскія православныя школы. 1898. С. 372, 390 і 449; Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. 1918. Т. I. С. 218—219; Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Львів, 1924. С. 4 і 9; відбитка з «Літерат. Наук. Вістника». 1924. Кн. VII.

4. Недозволена друкарня митр. Тимофея Щербацького [24]

Як ми вже бачили, київський митрополит аж до 1786 р. не мав жодного впливу на Печерську друкарню, бо Лавра була ставропигією і митрополитові не підлягала. Це був зовсім ненормальний стан і київські митрополити не раз намагалися мати свою власну друкарню. Так, ще Іов Борецький, допомагаючи друкарям Вербицькому та Соболю, хотів мати собі свою друкарню (див. вище с. 322). Петро Могила, ставши митрополитом, лишився й архімандритом Лаври, а тому не стратив свого впливу на Печерську друкарню. Спроба 1686 р. віддати Лавру під опіку київського митрополита кінчилася невдачею (див. с. 287). Пізніше митрополити Ясинський та Кроковський також намагалися за-

снувати митрополитанську друкарню в Києві, але успіху не мали.

За справу митрополитанської друкарні поважно взявся вже аж київський митрополит Тимофей Щербацький. До того часу він був завзятим оборонцем Печерської Лаври та її друкарні, але з часу, коли архімандритом її став Лука Білоусович, митрополит посварився з Лаврою і поклав собі мати свою власну друкарню. Задумавши це, Щербацький аж тепер побачив, що в його Настольній Грамоті на митрополію з 13 травня 1748 р. нема згадки про друкарню. Прочитавши такі ж грамоти своїх попередників, він побачив, що йому першому не забезпечили всіх тих прав, які забезпечували попереднім митрополитам.

Року 1752 25 січня митрополит Щербацький подав до Колегії Іностранних Діл прохання доповнити йому Настольну Грамоту всіма правами, які мали й його попередники, зокрема правом на окрему друкарню. З цим його проханням до Петрограду прибув посланець митрополичий — архімандрит Густинського монастиря Пахомій Витвицький. Пахомій завзято боронив справу митрополитанської друкарні, доказуючи, що без неї «обойтись Кіевской Митрополіи невозможно». Колегія прихильно поставилася до справи і запитала про це Синод, а той відповів, що «в печатаніи книг Кіевским митрополитам запрещенія от Святейшаго Правительствующаго Синода по справке не значится».

Лавра дуже налякалася перспективою мати в Києві собі сильного конкурента — другу друкарню, а тому повела проти митрополита завзяту боротьбу. Архімандрит Печерський Лука відкрито хвалився: «Хотя до десяти тысяч терать буду, только не допущу преосвященному митрополиту иметь типографію». Лавра послала іеромонаха Софронія Тернавіота клопотатися перед царицею Лисаветою в цій справі і енергійний монах таки добився свого: Лисавета публічно «с высочайшим высокомонаршим гневом отказать изволила (Щербацькому), дабы болше не имел надежды получить типографію».

Ображений Щербацький звертається тоді впрост до Синоду і подає йому 28 червня 1753 р. довге прохання, широко й розумно мотивоване: дозволити йому заснувати митрополитанську друкарню. Синод був ображений неприхильністю цариці до митроп. Щербацького, а тому дуже уважно поставився до цього прохання і склав 13 жовтня т. р. відповідну грамоту, хоч член Синоду, архієпископ Московський Платон, оборонець Лаври, зрікся підписати її. Але 29 жовтня, без повідомлення про це цариці, потрібну грамоту Щербацькому таки видали і він від'їхав до Києва.

Довідавшися про синодальний дозвіл, Печерська Лавра подала до цариці Лисавети нове довге прохання, доводячи, ніби київський митрополит не має ані права, ані потреби на окрему друкарню. «Єсли эта новозатейная типографія будет учреждена,— додавала в кінці Лавра,— то и типографіи (Печерській) нанесено будет конечное разореніе, и Лавре крайній и невозвратный убыток и нечаянная и несносная обида».

І скінчилася вся справа на тому, що цариця наказала таки відібрати від митрополита Київського вже видану йому грамоту на заснування митрополитанської друкарні. Синод вирядив за грамотою до Щербацького спеціального посланця і за два тижні, 8 травня 1754 р. крамольна грамота була вже в руках роздратованої цариці...

Так покінчилася справа заснування митрополитанської друкарні в Києві. Більше двох років запекло боролися Лавра та митрополит — перемогла таки Лавра. Справа стала дуже голосною, бо про неї всі знали як про «всемірный стыд»; слушні домагання митрополита цариця грубо відкинула і хотіла була навіть перевести Щербацького до Новгороду. З цеї ж причини цариця дуже розсердилася й на непослушний Синод і скрізь підкреслювала «високомонарший гнів» свій на нього. Цариця берегла друкарський монополь Лаври і твердо заявила: «По коих мест жива я буду, дозволить вновь другую заводить типографію не укажу, а после мене кто хочет — пусть дозволяет»...

Цікаво, що відгомін голосної справи цеї був ще й пізніше. 1767 р., вже за цариці Катерини, потрібно було складати 11 пункта «Уложенія» —«об учрежденіи в Кіеве к печатанію греческих книг типографіи». Запитали про це Синод і той відповів, що ще 1753 р. він видав на друкарню свою грамоту покійному митр. Щербацькому, але по царському наказу «оная грамота отобрана и мая 8 числа того же года Єя Императорскому Величеству Синодом поднесена, точію обратно не возвращена». Синод з приводу порушеної справи заявив Сенатові, що він «оной типографіи в Кіевской кафедре быть и ныне за нужную почитает», а тому запитав: «Не соблаговолит ли Правителствующій Сенат о заведеніи в Кіевской кафедре для печатанія книг типографіи доложить Єя Императорскому Величеству от себя».

Яка була на це відповідь, нам не відомо, але митрополит Київський Арсеній тоді дуже клопотався, щоб таки закласти митрополитанську друкарню.

Література:

Огієнко Іван. Київська митрополитанська друкарня. Сторінка з історії української культури XVIII в. С. 1—

15. Відбитка з «Літер.-Наук. Вістника». Львів, 1924. Кн. VII—IX. С. 305—319. Тут докладно розказано про цю друкарню, з зазначенням джерел; Описаніе Кіево-Софійскаго Собора. К., 1825. Додатки. № 40. С. 197—207; Синодальна грамота 1753 р. Щербацькому на заснування друкарні, з описом цілої справи; також див.: Полное собраніе законов Росс. Имперіи. Т. XIII. № 10142. С. 910—911; Чтенія в Общ. Исторіи и Древн. Росс. М., 1861. Кн. 3. Смісь. С. 17—21: екстракт цілої справи; Временник Имп. Московскаго Общества Исторіи и Древностей Россійских. М., 1855. Кн. 22. Розд. III. С. 2—6: перебіг справи і скарга Лаври; Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб., 1890. Т. VII. № 1301. С. 484—486: прохання Щербацького до Кол. Іностр. Діл; Ibid. Царствованіе Екатерины II. Спб., 1910. Т. 1. № 367. С. 416: справа ця в 1767 р.; Чистович И. Очерк исторіи Западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 347—348; Сумцов Н. Лазарь Баранович. Харків, 1885. С. 38. Троцкій П. Типографія Кіево-Печерской Лавры. // Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 169—171, 184—187; Титов Ф. И. К исторіи Кіев. Дух. Академіи в XVII—XVIII вв.// Труды Кіев. Дух. Акад. 1911. Кн. VI. С. 233—256. Кн. XII. С. 640—679; 1912. Кн. X. С. 219—228. Титов дає детальний опис цілої справи на основі печерського друкарського архіву (на жаль, я не міг скористати з цеї праці для своєї окремої розвідки про митрополитанську друкарню).

5. Друкарня Київської Духовної Академії

Київська Академія, як вища школа, рано відчула необхідність мати свою власну друкарню, яка задовольняла б її наукові та шкільні потреби, бо Києво-Печерська друкарня, що в XVIII ст. стала друкарнею виключно для книг богослужбових та церковних, задовольнити її спеціальних потреб не могла. Справу заложення спеціальної друкарні, яка працювала б і для Київської Академії, першим підняв, як ми бачили, митрополит Щербацький. Року 1753 він подав св. Синоду відповідне прохання про дозвіл йому закласти митрополитанську друкарню; в цім проханні він писав: «Из давних времен в Академіи Кіевской, кроме преподаваемых на Латинском діалекте ученій, обучают ныни єврейскаго, греческаго и немецкаго языков», а тому для купівлі цих книжок «немалая сумма денежная ежегодно из Государства Россійскаго за рубеж виходит». А коли б ці книжки друкувалися в митрополитанській друкарні в Києві, то

«оная сумма не токмо внутрь бы осталась, но ещеб и в Государство приходила» *. Як знаємо, Печерська Лавра протестувала проти заведення окремої митрополитанської друкарні, між іншим запевняючи, що вона охоче буде друкувати й книжки, потрібні для учнів Київської Академії, а кошти за ті книжки лишатимуться тут, «в Россійском Государстве», бо ж Печерська Лавра не за кордоном міститься **. Заходи митр. Т. Щербацького скінчилися невдачею і Київська Академія своєї друкарні не мала. Якщо Академії потрібні були книжки, вона замовляла їх Печерській Лаврі; так 1760 р. Лавра видрукувала для неї «Піярську граматику» латинською й польською мовою і т. п. ***

Вдруге постала ця справа вже за цариці Катерини,— митрополит Київський Самуїл Мислављський, що разом з тим був і священно-архімандритом Лаври, просив царицю про різні справи своєї єпархії, між іншим просив дозволу закласти й окрему друкарню для потреб Київської Академії. Перебуваючи в Києві, цариця Катерина 15 березня 1787 р. задовольнила це прохання. В цім царському рескрипті під п. 6 читаємо: «Повелеваем при Академіи завесть гражданскую типографію для печатанія книг как на россійском, так и на иностранных языках, содержа сію типографію в Кіево-Печерской Лавре, и наблюдая, чтоб тут не были издаваемы книги, противныя православной вере Нашей, или же наполненныя нелепыми заблужденіями, просвещенію и добрым нравам несходственными».

Митрополит Самуїл діяльно взявся за справу заснування гражданської друкарні. Червня 5 того ж року він наказав відіслати Миколі Бантиш-Каменському [25] до Петрограду 1500 карб. на купівлю вживаного шрифту гражданки, що той охоче й зробив ****

Першою книжкою гражданського друку в Києві була: «Поздравительныя речи Императрице Екатерине II, во время Высочайшаго ея в Кіеве прибытія, пребыванія и отшествія, сказыванныя Кіевским митрополитом Самуилом», 1787 р.

З 1790 р. Лавра мала вже й словолитню для гражданського шрифту і друкувала різні книжки: шкільні, описи Києва та Лаври, різні вірші, багато проповідів відомого тоді проповідника протоієрея Іоанна Леванди і т. п.

Література: Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. С. 5 і 9. Відбитка з «Літер.-Наук. Вістника». 1924.

---

* Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. Львів, 1924. С. 5.

** Там само. С. 9.

*** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 181.

**** Там само. С. 195—196.

Кн. VII; Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи в конце XVIII и в начале XIX-го веков // Русскій Библіофил. 1911. № 7. С. 16—18; 1912 р. № 2. С. 58—60 і 65. Поправки в № 3. С. 58. Титов Ф. И. Русскій Царствующій дом Романовых в его отношеніях к Кіевской Духовной Академіи // Труды Кіев. Дух. Акад. 1913. Кн. X. С. 320; Рескрипт Катерини 1787 р. Див.: Полное Собр. Законов Росс. Имп. Т. XXII. № 16517. С. 422—423, а також: Памятники, изданные Временною Коммиссіею. К., 1846. Т. II. С. 369—370, або вид. 2-е. 1898. С. 506—507; Троцкій П. Типографія Кіево-Печерской Лавры // Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 195—196, 205; Рождественскій Ф. Самуил Мислављскій. К., 1877. С. 16 і 135; Титов Ф. Кіевская Академія в царствованіе Екатерины II // Труды Кіев. Дух. Акад. 1906. Кн. XI. С. 264—266.

6. Київська губерніальна друкарня

Другою гражданською друкарнею в Києві була друкарня Київського губерніального правління. Засновано цю друкарню 27 липня 1799 р. за губернатора Коробкина, засновано «во облегченіе излишняго приказнослужителям затрудненія, а паче к постепеннейшему восполненію налагаемых по входящим документам резолюцій».

Саму друкарню дістали в повітовому місті Махнівці [26] (див. нижче с. 332). Коли махнівський ключ був сконфіскований у гр. Потоцького [27], то місцева друкарня частиною перейшла до Києва і стала за основу друкарні губерніальної. Ця друкарня на початку друкувала лише афіші та службові папери; вже на квітень 1806 р. вона мала чистого доходу 415 карб.

Київський губернатор А. Тормасов писав 14 лютого 1804 р., що в Києві есть друкарня при губерніальнім правлінні; заведено її (остаточно) 1800 р. коштом цього правління. Друкарня має тільки один станок «единственно для облегченія переписок в делах канцелярских»; тут провадиться друкування лише указов и экземпляров с нужных дел и на русском и польском языках».

Але губерніальна друкарня була в злому стані, скоро попсувалась та зносилася і її треба було обновляти, особлибо шрифти. Звернулися за поміччю до Лаври, але київський митрополит не дозволив відлити нового шрифту в печерській словолитні. Тоді 1805 р. кинулися до Махнівки за Геринком, але той вже помер, а Махнівська друкарня належала Семену Селезневу. І ось цей Селезнів і доставив

губерніальній друкарні 20 пудів літер на 900 карб. 1805 р. в цій друкарні працювали: 3 майстри, 3 помічники і 1 переплетник з учнем, а всі вони разом получали утримання 127 карб. 6 к. асигнаціями місячно.

Література: Загорскій Я. Типографія в Кіеве // Кіев. Губ. Ведом. 1850. № 46; Спеціальна (анонімна) праця: Краткій историческій очерк Кіевской губернской типолитографіи за столетній період 1799—1899 г. К., 1899. С. 1—70, 19 знімків; рец. Н. М. в «Кіев. Стар.» 1900. Кн. XI. С. 92—103; Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи // Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI. С. 18; В. Д. в «Кіев. Стар.» 1900. Кн. IX. С. 85.

XIII. ПРОВІНЦІАЛЬНЕ ДРУКАРСТВО НА КИЇВЩИНІ

Києво-Печерська друкарня була такою могучою та продуктивною, що легко постачала потрібні книжки на цілу Україну, а тому друкарство позакиївське не розвивалося, бо було б не в силі конкурувати з багатою Лаврою. Замість цього по Київщині в деяких містах постають друкарні польські, що мали певний вплив і на сполонізоване українське населення, особливо така друкарня, як, скажемо, Бердичівська. З польських друкарень на Київщині працювали друкарні Фастівська, Бердичівська та Махнівська.

1. Фастівська друкарня

Київський бискуп Йосиф Верещинський, не маючи доброї садиби в Києві, звернув свою увагу на бискупський маєток — Фастів [28] на річці Унаві. Обіцянками різних вольностей він зібрав багато населення на свої маєтки і збудував в Фастові на березі р. Унави замок з костелом та бискупською палатою. Цей замок бискуп [29] Верещинський (він був родом з с. Верещина на Холмщині) назвав Новим Верещином.

Йосиф Верещинський був добре освіченим, любив писати і друкував свої твори в Кракові. Українець з походження Верещинський постійно носився з далекосяглими мріями про будучність України, головно — як боронити її від татар. Була це людина залізної волі.

Зносини з Краковом, де Верещинський друкував свої твори, в той час не були легкими, а тому цей бискуп заклав в Фастові, в своїм замку власну друкарню і 1597 р. випустив тут свій твір: Votum, польською мовою, готицким шрифтом; на книжці зазначено: Drukowano w Nowym Wereszczynie. Цеї ж книжки, здається, було ще видання 1598 р.

В 1598 р. десь 1/10 лютого бискуп Верещинський помер; про долю друкарні його більше нічого не знаємо. Про неї див.: Стороженко А. Фастовская типографія // Кіев. Стар. 1895. Т. LI. Кн. XII. С. 83—88; тут і знімок з заголовного листа та з передмови Votum'a. Słownik Geograficzny. Варшава, 1880. Т. I. С. 661—662.

2. Бердичівська друкарня

Серед провінціальних польських друкарень, що працювали на землях українських, найдовше існувала друкарня Бердичівська о. о. Кармелитів босих. Кармелити, на заклик Яна Тишкевича, прибули до Бердичева [30] ще 1626 р., заклали тут монастиря й костела на кошт Тишкевича, але 1646 р. змушені були втікати до Львова через повстання козацьке. Вернулися вони до Бердичева лише 1722 р. і зараз же завзято зайнялися своїми справами. В монастирі своїму мали вони військо та пушки для охорони від нападу ворогів.

Року 1760 ці Кармелити босі заклали в Бердичеві свою власну латино-польську друкарню, і з того часу почали надзвичайно енергійно видавати книжки, заливаючи ними ціле Правобережжя. Вже 1760 р. тут видано книжку: Droga krzyża Pana Jezusowego. На початку друкарня ця мала назву: «Drukarnia Karmelu w Fortecy N. Maryi Panny», а пізніше, коли роздобула собі королівського привілея, стала писатися: «Drukarnia uprzywilejowana o. o. Karmelitów bosych». Один час, скоро по заснуванні, друкарня ця славилася своїми добрими гравюрами — звідси виходили різні образки Бердичівської (коронованої) Божої Матері, її чуда, сама коронація, вигляд костела, малюнки заслужених мужів і т. п. Працювали тут гравери: Пилипович, Троцькевич (ці два із Львова), особливо вславився Хведір Раковецький (батько знаного філолога Гната Раковецького), що на працях часом писався: T. Rakowiecky, Sc(ulptor) Berdiczoviae.

Бердичівська друкарня пережила всі інші — її закрито лише 1844 р. Мала ця друкарня також російський шрифт і випускала видання часом і російською мовою. За 84 роки свого життя Бердичівська друкарня випустила дуже багато * різних видань: це були книжки побожні, богословські, історичні, шкільні, господарські, оповідання, вірші, казання

* В Słowniku Geogr. (Т. 1. С. 137—138) цих видань нараховується більше 650; Dr. Rolle, с. 26, налічує їх 119, але додає, що це не складає й половини їх. В бібліотеці Почаївської Лаври єсть небагато різних бердичівських видань 1777—1823 рр.

і т. п. Надзвичайно велике поширення в давнину мав бердичівський календар — «Kalendarz gospodarski», що виходив двома мовами, польською та російською. Календар цей виходив з 1760 р. (чи з 1780 р.?), виходив навіть по закритті друкарні — то в Києві, то в Житомирі, аж по 1864 р.; останні роки книжки цеї бито по 40.000 примірників *.

Бердичівські календарі постільки були популярними на Вкраїні, що їх часом перекладали й друкували в інших містах; так, в Харкові в 1797, 1799, 1808 та 1809 рр. бердичівський календар чотири рази передруковувався в перекладі протоієрея А. Прокоповича **.

Бердичівські видання часом дуже гарні своїм зовнішнім виглядом. Взагалі, видання цеї друкарні мали великий вплив не тільки на польське населення Правобережжя, особливо на панські двори та дворики, але й на сполонізоване українське. По закритті друкарню цю перенесено 1840 р. до Житомира.

В Бердичеві працювали також дві давні жидівські друкарні, звідки виходило багато релігійних жидівських книжок, що мали свій вплив на ціле жидівське населення України; їх обидві 1850 р. російський уряд закрив.

Література: Dr. Józef Rolle. Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie // Rocznik dla archeologów, rok 1871. Краків, 1874. С. 14—26; Słownik Geograficzny. Варшава, 1880. Т. I. С. 137—138; Київлянин. 1865. № 43: справа бердичівського календаря; Ровинскій Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 555: про Хв. Раковецького; Bandtkie. Т. I. С. 40—44; Estreicher. Bibliografia polska. Т. IX. Зазначає календар бердичівський лише під 1780 р., раніше нема; Похилевичъ Л. Сказаніе о населенных местностях Кіевской губерніи. К., 1864. С. 250—252.

3. Махнівська друкарня

Махнівка була повітовим (з 1796 по 1846 р.) містом на Київщині, а з 1846 р. вона — тільки містечко; знаходиться вона в двох милях від Бердичева. Це було родинне місто графа Прота Потоцького, котрий заснував тут ще 1793 р. латино-польську друкарню. Управителем цеї друкарні був Тадеуш Геринк ***.

Пізніше махнівський ключ був сконфіскований, а дру-

---

* Примірники його часті по архівах; в Почаївській Лаврі зберігається один — за 1823 р.

** Русскій Библіофил. 1911. Кн. VII. С. 42.

*** Дослідники пишуть ще: Герин (Русск. Библ., 1911. Кн. VII. С. 18) або навіть Дерич (Кіев. Стар. 1900. Кн. XI. С. 93).

карню віддано по контракту купцеві третьої гильдії Семену Селезневу, що й почав тут з 1802 р. друкувати книжки, давши перше підписку, що не буде друкувати заборонених св. Синодом «соблазнительных книг». Але 21 грудня цього ж 1802 р. друкарня Махнівська пішла на продаж з аукціону, і купець Селезнів набув її собі вже у власність за 3520 злотих. Друкарня ця мала 4 станки, 30 пудів літер (старих) російських та польських (спочатку друкарня ця мала ще й шрифти: грецький, німецький, французький і єврейський). Селезнів випускав книжки польською, російською і німецькою мовою.

Про Махнівську друкарню див.: Bandtkie. T. II. C. 3—4. В. Д. в «Кіев. Стар.» 1900. Кн. IX. С. 85—86; Kalendarzyk Wieński na r. 1807.

ЧАСТИНА П'ЯТА

ДРУКАРСТВО ЧЕРНІГІВСЬКЕ

XIV. ДРУКАРСТВО ЧЕРНІГІВСЬКЕ

1. Новгород-Сіверська друкарня

Велика Чернігівська єпархія постійно потребувала значного числа богослужбових та всяких інших церковних книжок. З часу появлення друку ця єпархія задовольняла свої потреби в книжках звичайно виданнями острізькими та львівськими, а пізніше київськими. З 1654 р. більша частина Чернігівської єпархії вернулася з-під Польщі, зв'язок зо Львовом перервався і єпархія богослужбові книжки для своїх церков отримувала вже переважно від одної Києво-Печерської друкарні. Але Лавра не могла задовольнити цілком всіх єпархій, що брали від неї потрібні видання, а доставати книжки із Львова було вже трудно й небезпечно. Видання ж почаївські ширилися тут мало.

Чернігівська єпархія культурним розвоєм своїм дуже багато завдячує Лазарю Барановичу [1], найдіяльнішому свойому архієпископові XVII віку. Баранович прийняв хиротонію 8 березня 1657 р. в Яссах, але заняти Чернігівської кафедри відразу не зміг, бо на ній ще сидів єпископ Зосим Прокопович. Ось тому Баранович оселився в Новгороді-Сіверському [2], заклавши тут свою єпископську кафедру при тамошнім Преображенськім монастирі. Єпископ Зосим скоро помер (1659 р.), але Баранович, з 1667 р. архієпископ, не поспішав до Чернігова і прожив в Новгород-Сіверськім понад десять років.

Баранович бачив, як мало задовольняє культурні потреби його єпархії Печерська друкарня; сам він мав велику охоту до писання, писав справді дуже багато, але своєчасно друкувати писань своїх не мав де. Печерська Лавра дру-

кувала його твори не охоче й не так скоро, як то хотілося нетерпеливому авторові, та й брала за друк не малі гроші. Баранович добре знав також, які великі прибутки приносить Лаврі її друкарня, хотів таких прибутків і собі. Його довголітній помічник і учень, Іоаникій Галятовський, мав таку саму письменницьку завзятість, любив писати й писав багато і певне й він не раз радив впливовому архієпископові закласти свою власну друкарню.

Відкриття друкарні в Новгородку тісно зв'язане з друкуванням праці Барановича «Труби». 1668 р. хотів Баранович друкувати свої «Труби» в Печерській друкарні, але тут вимагали за це таких коштів, яких Баранович не міг заплатити. Вдався тоді владика до Москви, там цю книжку охоче погодилися видрукувати царським коштом, та справа друку її так довго проволікалася, що Баранович десь 1671 р. забрав з Москви свого рукописа назад *, але разом з рукописом з Москви дано владиці 100 стіп паперу на її видрукування **.

В березні місяці 1671 р. Баранович відправив до царя Олексія Михайловича особливе посольство, щоб піднести цареві «Книжицю» на новий шлюб царів, яку склав архієпископ, а разом з тим поклопотатися й про різні справи. На чолі цього посольства став писар Барановичів, Семен Ялинський. Ялинський всі доручення виконав дуже добре, на друкування «Труб» одержав ще 50 стіп паперу і 13 квітня 1671 р. його відпустили з Москви додому, давши йому для охорони 5 стрільців ***. Квітня 30 Ялинський вернувся з посольства і Баранович зараз же послав його до гетьмана розповісти «о всем подробну» ****.

Отже «Труб» не було де друкувати. Лишався єдиний тільки вихід — закладати власну друкарню, про що вже часто думав Баранович і про що нагадували йому й приятелі. І. Баранович закладає при Спаському монастирі в Новгородку свою власну друкарню, першу друкарню на Лівобережжі. Управителем цеї друкарні став моторний писар Барановичів, Семен Ялинський, що підрядився закласти й організувати добру друкарню.

Хто такий був С. Ялинський, організатор найпершої постійної друкарні на Лівобережжі, знаємо мало. У всякому разі це не був фаховий друкар; до того часу служив він при Барановичі як його писар і архієпископ часом доручу-

---

* Сумцов Н. Л. Баранович. С. 53—55.

** Эйнгорн В. Очерки из исторіи Малороссіи в XVII в. М., 1899. С. 758.

*** Там само. С. 754—761.

**** Письма. С. 134.

вав йому такі важні справи, як посольство до царя або до гетьмана. 1679 р. Баранович писав про свого друкаря, що він «человек зацный, з молодих лит нам, пастиру, зичливе служачій, а до того типографского дила художный» *. З походження Ялинський був чи не з Західної України, про що свідчить його мова; так, в «Пунктах» 1679 р., що їх склав Ялинський, знаходимо: жебым мел, зуполную, жебы, звыш, ведлуг, пивница, спорий (великий), цале і т. п.** По звичаю того часу, Ялинський був не тільки друкарем, він був також і різьбар ***.

Баранович добре платив своїому друкареві: він дав йому 4000 золотих, дуже велику суму на той час, і на цю суму Ялинський мав закласти нову друкарню й видрукувати «Трубы» Барановича; про це пізніше розказував сам архієпископ: «На початку тых заводов друкарских,— каже Баранович,— далем єму (Ялинському) тысячей чтиры, за що он оферовался нам и друкарню выставити и тим же коштом книги праць нашей, зовемые «Трубы», на свит подати» ****. Крім цього, «на помощ тых же заводов друкарских далисмо,— пише Баранович,— єму млын, на реце Ром под Новгородском стоячій, который хожовал в аренде до року по сто коп. Того млына п. Ялинскій через лет десять уживаючи, одобрав пожитку полтрети тысячи. Над то давано овса, солоду, горилки, быдло, дрова, сино, чого не пораховать» *****.

Все це припадає на 1671 р., який я вважаю роком заснування Новгород-Сіверської друкарні ******.

Друкарню закладено при кафедральнім Спаськім мона-

---

* Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи. Спб., 1890. Т. VII. С. 22. № 2297.

** Див.: Кіев. Стар. 1886. Кн. IX. С. 573—575. Правда, на ці вирази можна дивитися й просто як на спольщення стилю, що в тих часах було звичайним. Эйнгорн (op. cit. С. 754) твердить, що в Ялинського був племінник Степан Венцевич, а на с. 982 зве того ж Венцевича племінником відомого ніжинського протопопа Адамовича; коли у Эйнгорна тут не помилка, то виходило б, що наш Ялинський був родичем з Адамовичем.

*** Письма Преосвященнаго Лазаря Барановича. Чернігів. 1865. Вид. 2. С. 192.

**** Письма С. 243. Лист 1689. Пор. також: Кіев. Стар. 1886. Кн. XI. С. 573.

***** Письма. С. 243—244. Чи не за цього млина була скарга до гетьмана. Див.: Письма. С. 187.

****** Про час постання цеї друкарні дослідники говорять не в одне. Н. Сумцов пише (Л. Баранович. Харків, 1885. С. 25), що друкарня ця «была открыта в начале семидесятых годов». Д. А. Ровинскій (Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 38) про це каже: «Около 1670 года основана, по свидетельству Г. Страдомскаго (Пекар-

стирі в Новгородку *. Але друкарня ця мала дуже нещасливу долю якраз через свого першого управителя. Виявилось, що Ялинський друкарства не знає. Пізніше скаржився Баранович, що «п. Ялинскій, некгды в кунштт друкарском не бувавши, стал по Вилнах ездити учитися и способ друкарскій шукати» **. Ялинський вчився друкарства не поспішаючи, а справа початку діяльності друкарні все одволікалася.

В цей час козача старшина почала вимагати від Барановича, щоби він свою архієпископську кафедру переніс до Чернігова. Барановичу не легко було покинути свого Спаського монастиря, якого він упорядкував, де вже наладжувалася й друкарня. «Всі бажають,— каже Баранович,— щоб жив я в катедрі, все покінчено з Новгородком...*** Чернігівський воєвода, козача старшина й нарід,— всі одноголосно говорять, щоб я перебував на катедрі» ****. І року 1672 Баранович таки переніс свою кафедру до Чернігова. «Опершися на посох, як на ласку Господню,— пише він в листі своїм з 1672 р.,— сів я на катедрі моїй архієпископській. Честь велика, а користи ніякої» *****. Ще й року 1674 згадує Баранович привільне своє життя в Новгороді-Сіверськім: «В Новгородку, при добрім ладу, значно краще, як в Чернігові: там і зе́млі, і млини, і треба меншого оточення (свити), а архієпископія (Чернигівська) вся наново перебудовується,— не має вона ні трапези, ні келій, ні конюшні; та й церква потрібує видатків, а на все це треба кишені, все відсилають мене до Новгородка. Це мені Варшава, а не Чернигів, зітхаю тільки та плачу»...******

Отже, як бачимо, чернігівська кафедра була тісна й невпорядкована, а тому Баранович, переходячи до Чернігова, змушений був лишити свою друкарню з п. Ялинським в Новгородку. Позбавлений господарського ока, Ялинський зовсім не поспішався, і Лазар Баранович змушений був віддати свої «Труби» таки до Печерської друкарні, на що пішло «повторнє чтиры тысячы золотых» *******. 1673 р. та на початку 1674 Ялинський різав гравюри для цих «Труб» ********. І вже на початку 1674 р. Баранович скар-

---

ский П., 671), типографія в Новгород-Северске». Що року 1670-го Баранович не мав ще друкарні, про це свідчить і він сам в своїх Письмах, с. 119, де пише 1670 р.: «Коли б у мене була друкарня, то....»

* Полное собраніе. VII. С. 21. № 2297.

** Письма. С. 243.

*** Там само. С. 185, 186.

**** Там само. С. 184.

***** Там само.

****** Там само. С. 201.

******* Там само. С. 243.

******** Там само. С. 192—193.

житься в листі до архімандрита новгород-сіверського Михайла Лежайського, що «п. Семен тільки впертість робить», за що заслуговує й шибениці, що «всі нагадування його — лише горох об стіну». «Ось так прислужився мені п. Семен,— розпачливо пише старий владика,— він нещасною друкарнею своєю непремінно вжене мене в домовину» *.

Барановичу не солодко жилося в Чернігові; «думав був прогнати меланхолію заведенням друкарні,— скаржиться він,— але й тут довга проволока завела мене тільки в роспуку» **. А в іншім листі, з 1672 р., Баранович пише: «Мені, при моїй хворости, вже б не час думати про друкарство» ***.

Так-сяк Ялинський таки нарешті урядив друкарню десь вже аж на кінець 1674 р., а 1675 р. почав вже й друкувати. Що було первенцем Новгород-Сіверської друкарні, точно не знаємо; здається, це було «Слово на Благовещеніє» Лазаря Барановича, що вийшло 1675 р., на 4 л.; більшими книжками, що видруковані цього року, були Часослов та Псалтир, що вийшли «чрез труждающагося в дили сем Симеона Ялинскаго в типографіи Новгородка-Северскаго». Так поволі розпочалося Новгород-Сіверське друкарство.

Але друкарнею своєю Лазар Баранович був цілком невдоволений: він не мав її під оком своїм, не міг читати коректи, не міг своєчасно давати своїх вказівок; мало знаючий Ялинський воловодив, як хотів. Ось тому ще з 1674 р. починає думати Баранович про перенесення своєї друкарні з Новгородка до Чернігова. Але хоче робити це вже основно і мати царського привілея на нову Чернігівську друкарню. Року 1675 28 січня гостив у Барановича гетьман Іван Самойлович, «нарочно на поклоненіє святым местам прибыв в Чернигов». Баранович скористав з цього і впросив гетьмана підтримати його прохання перед царем про різні справи, для чого сам владика в лютім 1675 р. виправив своє посольство до Москви. Це посольство 17 лютого подало цареві через приказ «Малыя Россіи» прохання Барановича, де той просив, між іншим, в 5 пункті «о жалованной грамоти на друкарню в Чернигове, где и преж сего бывала» ****. На це прохання відповіли так:

«И великій государь, єго царское величество, пожаловал, велел, по єго архіепископову челобитью, послать свою великого государя гра-

---

* Письма. С. 192.

** Там само. С. 201. Лист з 1674 р.

*** Письма. С. 181.

**** Акты, относящіеся к исторіи Южной и Западной Россіи. Спб., 1882. Т. XII. № 12. С. 41—42. Вираз — «где и преже сего бывала» — натяк на друкарню Ставровецького з 1646 р.

моту войска запорожского своєго царского величества к Ивану Самойловичю, чтоб он гетман, по постановленным статьям, каковы учинены на ради в Глухови и меж Путивля и Конотопа, на речке Красен, єму, архієпископу, на ту друкарню велел дать привилей, по чему єму впредь владеть».

Спеціальну грамоту на це послано й Барановичу *.

В листі з 1675 р. до ігумена михайлівського Феодосія Софоновича сам Баранович досить детально оповідає про тодішній стан своєї друкарні. «Вже й польська друкарня готова»,— каже Баранович,— «і дозвіл на це його царської величності єсть, і його милості пану гетьманові видано грамоту про те щоби він видав мені відповідного универсала на заведення друкарні в Чернігові **. Та коли б усе це робилося з синовнім співчуттям, то всі праці свої (а в мене, які Бог послав, єсть різні твори), виключаючи «Міри», я б хутко випустив у світ на суд церковний» *** Але що ж заважає владиці перенести свою друкарню до Чернігова? На жаль, ясної відповіді на це не маємо,— в цім листі лише читаємо: «Друкарня в Новгородку, і для перевезення цеї черепахи потрібно добрих пегасів» ****. З своєї друкарні в Новгороді-Сіверському владика зовсім невдоволений: друкарня в Новгородку,— каже він,— «без мене не може працювати, та і в тім, що видрукуване, від недогляду, повнісінько друкарських помилок» ****.

Не знаємо з яких причин, але «пегасів» таки не знайшлося і друкарня й далі лишалася в Новгородку. Тут же в Новгородку Баранович придбав собі й польського шрифту, і вже 1675 р. писав, що має польську друкарню, а 1676 р. вже випустив свій твір «Nowa miara», що вийшов «Z typographiey Archiepiskopskiey, w Nowogrodku Siewierskim zostającey» *****.

1677 р. Баранович поважно захворів; київське духовенство відвідало свого старого пастиря і цим так його розжалобило, що владика подарував був свою друкарню, ціною в дві тисячі злотих, Печерському монастиреві, як заплату за молитви ******. Але видужавши, Баранович друкарні не віддав.

І дальша праця Новгород-Сіверської друкарні не тішила Барановича. Пізніше він довідався, що п. Ялинський,

---

* Акты... С. 42.

** Гетьман Іван Самойлович такого універсала й справді видав. Див.: Полное собраніе. № 2297. Т. VII. С. 22.

*** Письма. С. 203—204. Лист. 1675 р.

**** Там само. С. 204.

***** Эйнгорн В. Очерки из исторіи Малороссіи в XVII в. М., 1899. С. 752.

****** Письма. С. 245.

на спілку з новгород-сіверським архімандритом о. Михайлом Лежайським, почали впрост обкрадати його. Про це сам владика розказує так:

«П. Ялинській, часть писма друкарского учинивши в Новгородку, выдруковал тры тысячи книжечок, то есть Кграматики, Часловци, Елементари, без видома нашего, из того себе з превелебным отцем архимандритом новгородским болш на полторы тысячи мали пожитку. Чого без мене, власного тоей друкарни господара, чинити бы ся не годило... Потим, которые книги друковалися, завше закладаючи мало не полтыри тысячы книг, нам, господареви, пять сот давал а себе з вышписанным отцем архимандритом дви части разделяли»...

Отже, Баранович, переконався, що тримати свою друкарню й далі в Новгородку — це шкодити самому собі. «Що мы видячи,— розповідає далі сам владика,— умыслили в Чернигове препровадити друкарню, абы так способнейшою до выдрокованя нам прац своих и до учененя пожитков нам, а не кому иншому, поблизу зоставала» *.

До всього цього, 7 липня 1679 р. пожар знищив увесь Новгород-Сіверський ** і друкарня по цім пожарі в тім же 1679 р. таки перенеслася нарешті до Чернігова, перенеслася разом з невдалим управителем своїм п. С. Ялинським.

Функціонувала Новгород-Сіверська друкарня коло 5 літ (1675—1679), але видала не багато книжок. Це був власне організаційний період цеї друкарні (з 1671 р.), що проявила себе на культурному полі вже в Чернігові.

Якогось окремого досліду про цю друкарню не маємо; літературу про неї подаю далі, спільно з літературою про друкарню Чернігівську. Неповний і хибний спис видань Новгород-Сіверської друкарні подає Н. Сумцов в своїй праці: Лазарь Баранович. С. 30—31.

2. Чернігівська друкарня

Найпершу друкарню в Чернігові *** заклав вже відомий нам проповідник Кирило Транквиліон Ставровецький. Року 1626 Ставровецький став архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря: сюди він привіз з собою й свою мандрівну друкарню ****. Але друкарня Ставровецького увесь час в Чернігові була бездіяльною і лише перед смертю своєю Транквиліон знову використав її. Це був особливий

---

* Письма. С. 243—244.

** Страдомскій А. Лазарь Баранович // Ж. М. Н. Пр. 1852. Ч. 75. С. 75.

*** Давні пам'ятки звичайно пишуть: Черниговь, черниговскій, а тому й форми: Чернігів, чернігівський цілком українські, без жодного російського впливу.

**** Див. нижче.

в нашій літературі письменник: він всі свої твори сам і видрукував у власній друкарні; правда, до певної міри Ставровецький був змушений до такого друкарства, бо вже після його першого твору — «Зерцало Богословіи» 1618 р.— навряд яка друкарня відважилася б друкувати його праці.

Отже, в рік своєї смерті, 7 вересня 1646 р., Ставровецький випустив в світ в Чернігові свою останню працю — «Перло Многоценное». Праця вийшла, як каже сам автор, «з новои друкарни єго», «єго власным коштом». Це й була найперша книжка, видрукувана на Лівобережжі *.

Але того ж 1646 р. Ставровецький помер в Чернігові і друкарня його зовсім занепала. Яка була доля її, нема відомостей; певне, під час повстання Б. Хмельницького її знищено, як майно уніатського архімандрита (пор. с. 205).

І 25 років по тому жило Лівобережжя без друкарні, і тільки з 1671 р. архієпископ Лазар Баранович почав закладати свою друкарню в Новгороді-Сіверському, а 1679 р. він переніс її до Чернігова **. І ось цей 1679 р. і треба вважати роком заведення вже постійного друкарства в Чернігові ***.

З друкарнею до Чернігова переїхав також і невдалий управитель її Семен Ялинський. Баранович був невдоволе-

---

* Правда, ми не знаємо точно, де саме містилася ця Транквиліонова друкарня; за Ставровецького Єлецький монастир одержав собі від короля села Горбів та Авдіївку — тут десь і вийшло «Перло», бо на нім зазначено: «З нов.: Друкар: в маєтност: монаст: Чер: Єлецкого». Пор.: Верзилов А. В. Уніатскіе архимандриты в Чернигове / Труды Черн. Губ. Арх. Ком. 1903. Вип. V.

** Перенесення до Чернігова відбулося десь по 7 липня 1679 р. по пожарі в Новгородку. А вже 7 вересня того року Ялинський каже про млина: «там, в Новгородку зостаючій», див.: Кіевъ Стар. 1886. Кн. XI. С. 575.

*** Єпископ Чернігівський Іродіон Жураківський в своїм донесенні Синоду з 17 січня 1730 р. пише, що в Чернігові друкарня існує ще з 1679 року; див.: Описаніе. Т. X. С. 115. Н. Сумцов у своїй праці «Лазарь Баранович», с. 30, висловлює думку, ніби «с 1675 по 1679 год мы видим черниговскія и новгород-северскія издания; отсюда можно вывести то заключеніе, что одновременно были две, правда, весьма слабыя, типографіи». За Сумцовим і М. Возняк твердить, ніби «від 1675 по 1679 р. існували дві невеличкі друкарні в Чернігові й Новгороді Сіверському». (Історія укр. літератури, 1921. Т. II. С. 312). Ніяких чернігівських видань до 1680 р. я ніде не бачив, а той список ніби чернігівських видань з 1675 по 1679 р., який подає Н. Сумцов в «Л. Барановичъ» на с. 30—31,— це тільки непорозуміння, що сталося через безкритичне користання застарілими джерелами. Найкраще джерело для роз'яснення цеї справи — «Письма Л. Барановича» — кажуть якраз за те, що Чернігівська друкарня постала з Новгородської, і що одночасно двох друкарень в цих містах ніколи не було. Пор. також: Полное собраніе. Т. VII. С. 22. № 2297. Знаємо, що Л. Баранович ще з 1674 р. почав дбати про перенесення своєї друкарні до Чернігова (див .с. 338), але з цього поки що нічого не вийшло; може цьому на деяких виданнях новгород-сіверських зазначали, ніби вони вийшли в Чернігові?

ний його працею, бо той, власне, остаточно ще друкарні не зорганізував, хоч і прововтузився над нею вісім років. Баранович хотів звільнити Ялинського, але той дав йому слово, що вже буде старанно пильнувати друкарні, і владика полишив його й надалі управителем, певніше тому, що замінити його не було ким. Баранович добре платить Ялинському і в Чернігові — дає йому знову млина на р. Білоусі під містом, «который в вечность купуючи, тутешніе черниговскіе обыватели мацовали три тысячи золотих», а до того добавляє «пляц з будинком, купленый за золотков триста» *.

Щоб почувати себе певнішим в друкарні й на службі архієпископській, Ялинський склав свої «Пункти» — ті умови, на яких він приймає тепер ведення Чернігівської друкарні. Баранович підписав ці «Пункти» 7 вересня 1679 р. «Пункти» ці надзвичайно цікаві, вони яскраво малюють нам внутрішній розпорядок праці в Чернігівській друкарні. Через те, що в нас майже нема подібного архівного матеріалу про технічний устрій друкарень на Лівобережжі, подаю ці «Пункти» дослівно.

ПУНКТА
на споряженя друкарни

Лазар Баранович, милостію Божією православный архиепископ черниговскій, новгородскій и всего севера.

Ознаймуєм сым писанєм нашим всим, видать о том потребуючим, тепер и на потомные часы, иж пан Симеон Ялинскій, типограф друкарни нашой, подиявшися досконале нам друкарню выстатчити и взявши на то золотых чотиры тысячи и иншіе належачые до выстатченя того дила рожные потребы, совершенно оное през так много лет еще не выстатчил. Єднак поневаж и в далний час около совершенства оное пилное стараньє и вшелякий дозор обицует мати, прето абы за тот труд свой нагороды и належного до друкарни певен был доволства, пункта его, от него нам поданые, приймуєм и на все то, чого колвек в тых пунктах потребует, сонзволяєм. Которые так ся в соби мают:

«Будучи я, Симеон Ялинскій, друкарни єго пастырской милости типографом, жебым мал в друкарни зуполную моц во всем (єднак не без воли и моцы старшого) так над товариством, яко и учнями, которые того типографского куншту єхотили бы научиться так теж и особливое пошанованя у началных адгерентов єго пастырской милости.

Приклад мне фоліовый книг мает быти сто, квартовых полтораста, октововых двисти, яко то: Часовников и инных таковых же; Полуставцов зась и инных поважнейших октововых книжечок полтораста.

Приклад типографский жебы волно в діецезіи єго пастырской милости збывати, продавати, где хотити и где мощно будет.

Книга якая будет друковатися в типографіи, на тую книгу постановленя чинить от книги плату, уважаючи оной великость кошту и забавы, а з того постановленя мает все товариство, в типографіи зостаючое, мати плату и иншіе потребы, до друкарни належачіе, доходити.

На отливаня литер новых давать мне олово, шпиж, гляс, железа

---

* Письма. С. 244.

доброго, броки и уголя, также и на пунцоны сталь добрую и на новые литеры, которых еще в друкарне не маш, яко то на писмо євангелское, на схоластику, то есть указное, и если якой меншой миры робилобися писмо, на все тое кошт мает быти его пастырской милости, а моя праца так в пунцонах резаню, яко и в отбитю метрицес и в отливаню литер мает быти завше, и мидь на метрицес от его пастырской милости.

Дрова до друкарни при кождой роботи повинни быти до даваня з маетностей его пастырской милости. Смола на паленя сажи на фарбу друкарскую,— и тая з маетностей его пастырской милости мает доходить. Олий на покосты до фарбы, албо насиня лняное, и то от его пастырской милости мает быти давано, прошки теж до покосту рожные, як то: бурштин меля и кглийта, и то от его милости мает доходить.

Єсли якая книга будет роблена з червоным, теды его пастырской милости кошт на цынобер повинен быти.

Оливы до смарованя прасов, єжели на два прасы будет робота, треба на два дни кватирка, а єжели на єден, то полкватырки.

Столяр, слюзар и злотник, с росказаня его милости, чого будет до друкарни потреба,— так нового зробить, яко и старые речи поправить повинни, а за тую працу им от его милости плата мает доходить.

Товариству, в типографіи працуючому, также и хлопцом приклад мает быти ведлуг печерского (як в Києво-Печерській типографиї) постановленя позволен, а потребнийшому товарищу, который способный до полщизны и руского писма, тому, для задержаня его, прибавити, звыш инших прикладки, скилка книжок; хлопцом одежа до роботы друкарской от его милости мает быти давана.

Форти, фигурки поважнийшіи коштом его милости мают быти ризаны; а если был мел до тоей роботы якого учня, то в тот час поки з науки не выйдет, не потреба будет жадной платы за роботу, тылко ему дать одежду таковую, в якой до друкарни прийдет.

Єсли бы товариство куншту друкарского, не маючи роботы, мело ваковать, в тот час контентацыя (винагорода) им от его пастырской милости мает быти, для их задержаня; а если бы для неуконтентованя мели от друкарни розыйтися и на роботу знову бы их треба зобрати, в тот час на зобраня их промысл и кошт его пастырской милости мает быти отваженый.

На товариство куншту друкарского, при початку кождой роботы, меду с пивницы его пастырской милости кгарцов десять, або спорую конов меду мает быти дано.

При роботи яковой книги пиво и горилка мает быти от его милости на товариство позволена, ведлуг уваги, як великая робота.

Типограф, который мает всих речий тых быти дозором, старанем и працею во всем, що ся тут не зменковало, додавать рады, докладать кошту и своеи особливои працы, абы был цале ласкою его пастырской милости окритый, а особливе абы мел з добр его пастырской милости на выживленя вылученый млын, так там в Новгородку зостаючія, яко и пренестися тут, а млын тот абы направу гребли поддаными его пастырской милости мел, як тому будет потреба, без отмовы.

На томже постановленю потомок в потомные часы, єжели Бог задержит и статечность в том єму дарует и ростропность, повинен зоставати, а ни прикладаючи, а ни уймуючи. А если бы того тяжару не хотел на соби двигати, теды єму яко отчизной працы поднятя и вечный завод абы был ласкове нагорожен».

Тые вси пункта принявши и згодне не вси в ных выражоные речы соизволивши, сим нашим писанем ствержаем и не иначей мети хочем. Которое выдаем з подписом руки власной и з приложенем печаты нашой архиепископской. Року 1679, сентембра 7 дня.

Рукою власною...
Писано в Чернигови, при катетри нашой архиепископской *.

Ось таку умову з Ялинським підписав Лазар Баранович. В першу чергу, як бачимо, Ялинський забезпечує собі в друкарні «зуполную моц во всем», бо знає, що тепер, під оком самого архієпископа, влада його в друкарні може зменшитися. Внутрішнє матеріальне життя друкарні накреслено в умові досить яскраво; життя це, як бачимо, дуже нагадує таке ж життя Київської та Львівської братської друкарні. Цікаво підкреслити, що Ялинський цею умовою забезпечує право й синові своїому зайняти батькове місце. Баранович прийняв ці пункти, але на початку їх виразно підкреслив, що Ялинський, взявшися виставити друкарню, ще й досі цього не зробив.

Забезпечивши внутрішнє життя друкарні «Пунктами», спритний Ялинський того ж 7 вересня 1679 року одержує собі від Барановича ще й «Универсал» — привілея на управління друкарнею. Цей привілей також виразно змальовує нам історію Чернігівської друкарні, а тому подаю його повно:

«Лазар Баранович, Божією милостію православній архієпископ Черниговскій, Новгородскій і всего Севера.

Ознаймуєм сим писанієм нашим теперь и в потомніе часи кождому, кому того ведати будет потреба, духовного й свецкого стану, так преложоним, яко и посполитим людем Церкви Святой Восточной православным сынам, иж мы, пастир, стараючися о помноженю хвали Божей и разширенію оной межи иншими, ку хвале Божой належачими в архієпископіи нашей черниговской порадками, за изволенієм блаженнія памяти великодержавного государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великія и Малія и Белія Россіи самодержца, постановили ми, аби в діецезеи нашой типография могла бити состановленна, для которой споряженя, угледевши человека зацного, з молодих лит нам, пастиру, зичливе служачого, а до того типографского дила художного, пана Симеона Ялинского, учинивши з ним постановленя и давши єму на тое сумми золотих чотири тисячи, и инній сумпт и провент досконалій, благословились в Новгородку Северском оную споражати, которого трудом любо еще и не зовсим досконале тое, яко так великое и поважное дило, спорядилося; еднак, гди юж ку хвали Божой и вигоди нашой пастирской з типографіи оной не мало книг так церковних, яко и особливой праци нашой на свит вишло, умислилис ми, аби на належитом местцу, в Чернигови оная типографія при нас, пастиру, зоставала, и в далшій час розширеніе своє мела, що за поважним универсалом ясневелможного єго милости пана Іоанна Самуйловича, гетмана войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского, чинячи; в далшій час хощем, аби тот же вишомененни пан Симеон Ялинскій в том типографском дили працу свою и старанє могл мети, а яко труждаючійся з того ж своєго труду могл вкушати плодов ведлуг ухвалених от нас и поданих єму, при печати нашой, рукою власною ствержоних пунктов, оного при том дили вечными часи заховуєм,

* Кіев. Стар. 1886. Кн. XI. Т. XVI. С. 573—575.

и в свою протекцию взявши так єго самого, яко и потомков єго сим универсалом нашим варуєм. А до того, аби того мети вижившеня и ласку нашу ку соби узнати, з добр наших пастирских млин на рице Билоусе єму в пожиткованя подаєм. Имети хочем, аби єму во всем том, на що от нас, пастира, маєт крепость, нихто не чинил жадного нарушеня, а не тилко єму самому, леч и потомком єго, так сукцессор наш, яко и кому би тестаментом нашим пастирским то било следовано. А єжели би он, проволокаючи час и в далшую окладаючи проліондацею, албо якою иншою обтягаючися забавою, не хотел того поважного поспишати и совершати дила, теди не отволочним тоєй ж сумми повроценем и заплатою варуєм. А же би все то цале и ненарушно било додержано, для болшой крепости видаєм сее писаніе наше, при печати нашой архієпископской, подписом руки власной ствержденное, в Чернигови, при катедре нашой архієпископской, в обители святих страстотерпец князей Россійских Романа и Давида, мисяця Сентября 7-го, 1679 року, рукою власною» *.

Як бачимо, тут забезпечує Ялинський права не тільки собі, але й потомкам своїм; але так само й Баранович виразно пише, що не додержить цих умов, коли тільки друкар знову проволікатиме справу доброго урядження архієрейської друкарні.

Так постала 1679 р. Чернігівська друкарня. Перше вона містилася при архієпископській кафедрі, «в обители святых страстотерпец князей Россійских Романа и Давида» **, а пізніше її перенесено до Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря. Про повстання Чернігівської друкарні добре розповідає вже пізніше єпископ Чернігівський Іродіон в своїм донесенні Синодові 17 січня 1730 р.:

«Предецессор мой,— каже він,— преосвященній Лазар Баранович, по крайнему своєму могуществу, имея попеченіе, за бытіа єще своєго в Новгородку, о размноженіи хвали Божієй, живши єще в тамошнем Преображеніа Спасова Новгородском монастыри, начал, а после, перешедши оттуду, в Чернигов окончил не малим коштом и иждивеніем з казни домовой архіерейской совсем споряженную чрез некоторого типографского дила художника, типографію, з которой типографіи разніе церковніе и поучителніе виходили уже книги, о чем явствует єго преосвященства универсал, 1679 года 7 Сентября писаній; напоследок для тесноти крайней катедралной, хотя и ныне катедра оградою градскою зело утеснена, когда он же, преосвященній Баранович при Илінском Черниговском монастыре превеликим коштом домовим же архіерейским для своєго прожитія состроил Троєцкій монастырь каменній, тогда и типографію в той Троєцкій монастырь для действія перенесено, где и доселе обретается» ***.

Першими друками, що вийшли в Чернігові, були, здається, «Буквар» та Псалтир, 1680 р. І починаючи з цього року, Чернігівська друкарня потроху випускає в світ все

---

* Полное Собраніе. 1890. Т. VII. № 2297. С. 22.
** Там само. С. 21, 22.
*** Там само. С. 21.

нові та нові видання. Але управитель Ялинський друкарства таки не навчився добре, а тому й далі вів друкарську справу дуже зле. Баранович був рішуче незадоволений своєю друкарнею — видання технічно були злі, а тому розходилися мало і не приносили сподіваних прибутків. Пізніше сам Баранович писав про це так:

Семен Ялинський «ремесла друкарського непорядне и недосконале учился, тылко доходячи чрез способы и свою текавость так, ани сили многим в друкарне речам не знаючи, в отливаню литер великіе нам чинил шкоды, матеріи добре не умел приправовати, лечь отливши азбуку и єдну выдроковавши книжку, щораз ново а ново переливал литеры, з значною нам шкодою, а що не переливаными литерами друковал в Чернигове Псалтыры, Шестодневцы и малые Молитвенники, тым отразил людей от друкарни, же некто не хотел и глядити на так темное писмо; до того фарбы друкарской не умел добре вправовати, так же на инших книжках можно бы рукою чернило отерти. Для чого была пришла наша черниговская друкарня людем в очиву (огиду?)» *.

Отже, Баранович був остаточно невдоволений своїм управителем друкарні і вже 1684 р. думає його звільнити. Так, в листі з 1684 р. до о. Ясинського Баранович скаржиться: «Моя друкарня насилу рушиться. Горе мені! Не найду людини спосібної, а сам я з кожним днем становлюся слабішим»...** Терпець таки урвався й довготерпеливому владиці і він накінець прогнав Ялинського десь 1684 р. чи 1685. На місце Ялинського Лазар Баранович роздобув собі на управителя якогось «ремесника именем Лукаша з Вилна» *** і доручив йому впорядкувати запущену друкарню. З праці Лукаша Баранович був цілком задоволений. За 3000 злотих Лукаш підрядився направити друкарню і сло́ва свого додержав: він не тільки привів невпорядковану друкарню до ладу, але також, що найважливіше, навчив місцевих монахів відливати літери та робити чорнила.

«Тот же Лукаш,— розказує сам Баранович,— многое множество знайшол по улице пред двором п. Ялинского и пред друкарнею валяючогося шляку, матеріи гисарской, которых он, п. Ялинскій, не знаючи силы и за непотребные маючи, вон выкидовал, з немалым ущербком убогому кошту нашому» ****.

На жаль, тільки друкар Лукаш довго не працював в Чернігові — 1689 р. він вже небіжчик *****, а друкарню стали вести самі вже монахи, учні Лукашеві.

Звичайно, все це було зовсім не до вподоби Семену

---

* Письма. С. 244.
** Там само. С. 225.
*** Там само. С. 244—245.
**** Там само. С. 245.
***** Там само. С. 246.

Ялинському, що мав у своїх руках «Пункти» та Універсала Барановича; він рахував себе покривдженим і почав скрізь, де тільки можна, скаржитися на чернігівського владику. Про це 1689 р. так пише Баранович в своїм листі до гетьмана Мазепи [3]:

«Неудобь носимые бремена налагает мне п. Семен Ялинскій, бывшій наш друкар, чрез лет килко безспрестанне турбуючи мене и скаржаючи невинне мене пред всеми» *.

1689 р. гетьман Мазепа гостив в Чернігові і спритний Ялинський подав і йому скаргу на Барановича, що звільнив його з друкарні. У відповідь на цю скаргу Баранович послав гетьману 7 лютого 1689 р. довгого листа, надзвичайно цінного для історії Чернігівської друкарні, бо тут розповідається не тільки про невдалого управителя, але також і про постання цеї друкарні **. Баранович хотів покінчити неприємну справу і тому доручив чернігівському архімандриту, запросивши когось з уряду полкового, вислухати скарги Ялинського. Тоді Ялинський списав свої кривди на кількох аркушах, і «неслыханы речи на нас доходит», розказує Баранович: «абысмо єму тысячей две, не знать за що, платили, млын и двор в вечность записали, маєтность монастыря нашего Илинского, зовемую Белоус, надали, дворы в Новгородку подданными нашими направовати, в друкарни детем єго, если з наук выдут, без плати во весь век до килкадесять аркушов позволили и записали» ***.

Аби тільки мати спокій, Баранович задовольнив більшість домагань Ялинського.

«Абы юж болше и моєя старости не турбовал, и пред поважными не обносил немощей моих персонами,— пише Баранович,— росказалем єго уконтетовати тым млыном, которого он и теперь заживает по прошенію єго ствердити єму и потомству єго в вечность, дворы в Новгородку поддаными нашими направовати, детем в друкарни без нагороды до двадцати аркушов друковати. А тысячей давать (которых я и сам не много маю и остальные теперь на образы до церкви святой Троицы оферовал ложити), также и маетности монастырскіе, и пляцы потребне жадною мирою єму давати а не мышлю» ****.

Цікавий кінець цього листа: коли п. Ялинський «не контентуется тым так добрим млыном и иншими вираженымі з ласки нашей речами, волен есть, нехай знову до друкарни

---

* Письма. С. 243.

** Листа див. в Письмах. С. 242—246. Не знаючи цього, листа видрукував також і А. Лазаревський в Кіев. Стар. 1886. Кн. XI. С. 576—578, але тут лист датований 6.II. 1689 р.

*** Письма. С. 245.

**** Там само. С. 246.

приступует, любо юж небожчика Лукаша працею далеко поправлена зостала. Мы єго приняти не хочем» *.

Певне, не мав владика доброго управителя й тепер, а тому згоджувався прийняти Ялинського назад. На жаль, кінець цеї справи не знаємо.

Звичайно, через таку тяганину з невідповідним управителем, що воловодів друкарнею років 12—13, Чернігівська друкарня не могла працювати нормально. Проте не дивлючись на це, друкарня все-таки поширювалася й ставала ліпшою. Фундатор її Лазар Баранович помер 3 вересня 1693 року; за життя його друкарня діяльно працювала, все збільшуючи працездатність свою, і випустила коло 50 книжок мовою церковнослов'янською, польською та латинською **. Друкарня ця дуже багато працювала перш над усе на свого фундатора, бо Баранович видрукував тут чимало з своїх творів; так само залюбки друкував він і твори своїх приятелів — Галятовського та Дмитра Тупталенка, напр. «Руно Орошенное» [4], що мало аж 8 видань ***.

Видання Чернігівські розходилися не тільки по Чернігівщині, але й далеко поза межами її. Впливовий на Москві, Л. Баранович часто в великому числі посилав свої книжки до Москви і московський уряд або розсилав їх по монастирях, або продавав їх в Москві, часом з великим клопотом для себе, але все з значною користю для чернігівського владики ****.

Один раз «товариство кунштy типографского» чернігівської друкарні вшанувало свого фундатора навіть панегіриком польською мовою; на жаль, змісту його не знаємо *****.

По смерті Барановича його друкарня на початку працювала нормально і випускала багато книжок, особливо за архієпископа Іоана Максимовича, що любив писати і завалював Чернігівську друкарню своїми творами. Ієрархам,

* Письма. С. 246.

** Сумцов Н. Лазар Баранович. С. 29.

*** Див.: Огієнко І. «Руно Орошенное» св. Димитрія Ростовського, в «Записках Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету». 1920. С. 71—76. Підкреслю тут, що перше видання «Руна» звалося: «Чуда Пресвятои и Преблагословеннои Дивы Маріи, дiючiися от образа єи чудотворного в Монастыру св. славнаго Пророка Иліи Черниговском», 7 квітня 1677 р., друковано в архієпископській друкарні в Новгородку-Сіверськім, 48 л., має 22 чуда. Цю книжечку з непорозуміння часто звуть «Небом Новим» Галятовського, тоді як автором її був Дмитрій Туптало.

**** Эйнгорн В. Книги Кіевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII века // Книговеденіе. 1894. Кн. 9—10. С. 4, 14—19.

***** Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 707—708.

що вступали на чернігівський архієрейський престол, царськими грамотами все підтверджувалося також і право на друкарню.

Догляд за виданнями друкарні перше мав митрополит Київський, а коли Баранович добув для своєї архієпископії ставропигію, то цей догляд перейшов до самого архієпископа. Отже, Чернігівська друкарня вільно працювала собі, не знаючи іншого цензора, крім свого владики. Так жила друкарня аж до 1720 р., жила, все розвиваючись і працюючи на користь українського народу.

Але спокійне життя Чернігівської друкарні скоро минулося і вже з 1720 р. більше не знала вона спокою. Московський уряд завзято повів планомірне обмосковлення цілої України і Чернігівська друкарня, разом з Київською, мала обмосковитися в першу чергу. Чернігівська друкарня взагалі муляла очі московському урядові і той мав на неї певні зазіхання. А що це було так, про це яскраво свідчить нам хоча б ось цей цікавий лист чернігівського архієпископа Анатонія Стаховського з 1 червня 1720 р. до гетьмана Скоропадського. Стурбований тривожними чутками, владика пише:

«Всечестный отец архимандрит святотроецкій черниговскій (о. Герман), мимошедших дный, в певных монастырских інтересах, посилал законника своєго в Кіев, которій, возвратившися оттуду, известил, что голосно носится в Кіеви о взятіи типографіи черниговской в Санктпитербурх, для того, же в Невской обителі заводитимется якобы типографія образцем литер печерских и черниговских, и уже гисару Сазанскому, которого небожчик отец типографіи черниговской в гисарском майстерстви был исправитель и немалым коштом монастирским матрицесы и пунсоны делал, велено в Санктпитербурх ихати, в яком майстерстве сын покойного чуючись, подобно, еще не совершен, залицает отческое рукоделіе и хвалится побудкою до того бути, чтоб з обытели святотроецкой так иніи типографскіи припасы, яко и отцем єго деланніи, взяти в Санктпитербурх, которіи чрез колкодесять лет заледво великим иждивеніем и с трудностю порабленны и зовсим, як надлежит, отчасти исправленны. Хотя убо в грамотах царского пресветлого величества, при поставленіи в архіереи, данных предессором моим и мне, типографія свято-троецкая черниговская милостиво воспоминается и есть крепка по милости царского пресветлого величества, яко не отнепер уже заведенна, но еще за живота блаженной памяти великого государя нашего царя Алексія Михайловича, всероссійскаго самодержца, еднак, чтоб обытели святой за предстателством незичливых людей не собулося, як носится», тому архієписком Антоній Стаховський і просить гетьмана заступитися за Чернігівську друкарню *.

Але не вгадав чернігівський владика, що саме готувалося для його друкарні. Біда йшла, та не звідти. Того ж 1720 р. 5 жовтня вийшов грізний наказ Петра I про заве-

* Кіев. Стар. 1886. Кн. VIII. С. 574.

дення московської цензури на Вкраїні. «Єго Императорскому Величеству известно учинилось, что в Кіевской и Черниговской типографіях книги печатают несогласно с великороссійскими печатми, но со многою противностію к Восточной Церкви»,— так починався історичний царський наказ. А далі й перераховувались гріхи Чернігівської друкарні:

«В Чернигове Учебные Часословы, по желанію расколническому, которое явилось чрез розыск, калуженином Ерастом Кадминым, что он такіе Часословы в прошлых годех подряжал печатать происком своим, и продавал оные на ярманках; в книге Богомыслія, которая печатана в типографіи Святотроицкой Ильинской в 710-м году, явилась многая люторская противность».

От за це і впала тяжка кара на Чернігів: монастиреві наказано надалі іменуватися «ставропигією всеросійських патріархов, а не константинополских». Крім цього,— «вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданій, не печатать» і т. д.— див. цього наказа вище на с. 299.

От з цього наказу Петра I й почалося реальне обмосковлення Чернігівської друкарні. Синод 22 лютого 1721 р. побіг за царським наказом, так само заборонив чернігівському монастиреві писатися ставропигією константинопольського патріарха, наказав друкарні бути під владою Синода, і «без повеленія того Духовного Синода никаких книг не печатать» *. А 21 липня т. р. Синод вже назначив «типографій протектора» архімандрита Іпатського монастиря Гавриїла, що мав доглядати над друкарнями, і знову наказав Чернігівській друкарні без дозволу Синода нічого не друкувати, а друк початих книжок спинити **. А 30 серпня Синод знову наказує без його дозволу нічого не друкувати, а для дозволу присилати Синодові два виправлених примірники; розпочаті друком книжки закінчувати, але для продажу їх просити дозволу...***

Ось так на тиху Чернігівську друкарню сипалися грізні накази один за одним. Але накази ці архімандрит св.-Троїцький Герман Кононович, що управляв друкарнею, одержував з запізненням. В кінці 1721 р., 29 грудня, він повідомив Синод, що наказа з 21 липня отримав і що в Чернігівській друкарні готових до випуску ніяких книг не було, крім Часословів, виданих ще до одержання наказу ****. Справді, на цей час Чернігівська друкарня дуже підупала

---

* Полное собраніе. № 9. Т. I. С. 36.

** Описаніе документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода. Спб., 1868. Т. I. С. 464.

*** Полное собраніе. № 197. Т. I. С. 249.

**** Описаніе. Т. I .С. 464—465.

і друкувала мало, постаріла і не відновлялася *. За час 1721 і 1722 р. тут видрукувано лише: «Буквар», «Параклис» та «Монашеское погребеніе» — це останнє «десятков с пять ради пробы нововылитой литеры» **. Ось через це Чернігівська друкарня нічого до Синоду й не посилала, за що й впала на неї несподівана велика біда.

В Синоді скористали з мовчанки Чернігова. «Синодалной советник,— читаємо в важнім акті Синоду з 27 травня 1724 р.— «школ и типографій протектор, Троицы-Сергієва монастыря архимандрит Гавріил, предлагал Святейшему Синоду словесно, что по посланным из Синода в Черниговскую типографію указом, с определенія ево, протекторскаго, к ведомству типографій ни єдиной из новопечатных книги не токмо к нему, протектору, но и в Святейшій Синод для свидетелства из той Черниговской типографіи и поныне не прислано, и коликое число, какова именованія книг, в выходе в котором году было,— известія не сообщено». А все це заявив «типографій протектор» ось для чого: «И єжели из оной Черниговской типографіи какія в продажу книги новых выходов неосвидетельствованныя употреблятся будут, а в них какія обрящутся погрешенія, того б єму, протектору, в вину не причитать». Синод був наляканий такою заявою; не зробивши жодного розсліду, не розвідавши добре справи, Синод постановив... конфіскувати непокірну друкарню... Ось цей історичний наказ:

«Обретающыєся во оной Черниговской типографіи все к печатанію книг всякаго званія матеріалы, и инструменты, и печатныя книги, все, что ни єсть, без оставленія, за вышепоказанное той типографіи по указом неисполненіе, паче же преслушаніе, забрать в Москву и привезть на кошти той Черниговской типографіи, и по привозе отдать в сохраненіе по описи в Московскую типографію с роспискою. А на управителе той Черниговской типографіи, за оное преслушаніе, за которое надлежало было єму ко истязанію быть выслану, взять в Святейшій Синод из келейных ево денег и вещей штрафа тысячу рублей, которые купно с помянутыми матеріалами, и инструменты, и книгами привезть в Синод немедленно; и для того отправить из Синода в Чернигов нарочнаго по инструкціи посылщика» ***.

В «посилщики» вибрали «синодального дому дворянина Андрея Сурмина» і йому 9 червня 1724 р. видали таку інструкцію:

«Ехать тебе в Чернигов, и... (слово в слово повторюється постанова Синоду з 27 травня). Пріехав в дом Черниговскаго архіерея, Єго Императорскаго Величества указ єму, архіерею, подать, и вышеозначенные матеріалы, инструмен-

* Описаніе. Т. XV. С. 406.
** Там само. Т. IV. С. 267.
*** Полное собраніе. Т. IV. № 1270. С. 116 а також Т. VII. С. 23.

ты и книги, колико обретается их в Черниговской типографіи, без остатка, при достоверных персонах описав, забрать и положенный штраф в тысячу рублей с типографскаго управителя неослабно взять и представить в Синод в целости, а опись типографским вещам подать, при доношеніи, в Синодальную Канцелярію; для охраненія же в пути взять из Черниговской типографіи, без излишества и нанесенія обиды, потребное число провожатых». А самому Сурмину наказувано, що коли тільки він «повеленнаго не исполнит, и взятых денег, а также матеріалов, инструментов и книг в целости вскоре не привезет, или покажет какую где продерзость и возмет с кого взятку, то за это в светском суде штрафован будет, по указам, без всякаго милосердія» *.

Отож і прибув грізний ревізор, «синодального дома дворянин» Андрій Сурмин для конфіскації друкарні. На місці, в Чернігові, він вже відразу переконався, що в Синоді трохи поспішили з карою. Одержавши від Сурмина синодського наказа, єпископ чернігівський Іродіон дослідив справу разом з Сурминим і обоє від свідків переконалися, що Чернігівська друкарня з 1721 р., після синодальної заборони, нічого вже не друкувала... Отже, кара на друкарню впала незаслужено.

І Сурмин склав описа всеї Чернігівської друкарні; найперше списав всі книги, які знайшов в друкарні та в бібліотеці,— це все видання до 1721 р., переважно видання Барановича та Максимовича. Крім цього, Сурмин склав описа технічної частини Чернігівської друкарні такого змісту:

«Литеры псалтирной 2 пары кашт. Литеры новой швабехаровой 2 пары кашт. Литеры тестаментовой 2 пары кашт. Литеры митлю 2 пары кашт. Литеры схолястики 1 пара кашт. Малыє кашты, єдни с квитками, а всих кашт исчисливши 19.

В печатни два станка полных, а во двух станков єдны только самыє шрубы.

Тестаментовых матерок, в которыя письмо отливают, 134, да в том письме нестаєт матерок таких: w, ш, г, ъ, ѣ. Того ж тестаментоваго письма пунсонов 128. Псалтирнаго заживаннаго письма матерок 134. Новаго псалтирнаго незаживаннаго письма матерок 135. Того ж письма пунсонов 135. Швабехароваго письма матерок 137. Да при тех и квиток 20. Третьяго псалтирнаго письма матерок 36. Другаго швабехароваго письма матерок 72. Митлеваго письма матерок 145. Субмитлеваго письма новаго не юстификованнаго матерок 41. Схоластичнаго письма матерок 127. Того ж письма пунсонов 102. Євангельскаго новаго письма матерок 91. Того ж письма пунсонов 89. Дефектовых матерок 53. Дефектовых всяких писем пунсонов 262.

Инструментов: Євангельских 2, псалтирный 1, швабехаровый 1, митлевый 1, схоластичных 2, дефектовых 2. До тех инструментов всях кернов 14.

---

* Описаніе. Т. IV. № 271. С. 264.

Разных писем польских и латинских матрицисов: В 1-м папере матерок 95, в 2-м 106, в 3-м 52, в 4-м 83, в 5-м 57, в 6-м 88, в 7-м 44, в 8-м 31, в 9-м 26, в 10-м 25, в 11-м 20. В єдином слонку польскаго письма пунсонов 200, в другом слонку 198 в третьем 100.

Деревяных резаных фигурок великих и малых 308. Литер резаных деревянных старых и новых 740.

Камень до кги (се)рскаго дела способный.

Болеє здесь означенных книг, инструментов и матеріалов в Черниговской Троицкой Ильинской типографіи не сыскал я, Андрей Сурмин, Синодальнаго дому дворянин, и росписался на сем реестри своею рукою» *.

Єпископ Чернігівський Іродіон, а також архімандрит Герман Кононович з браттями звернулися до Синоду з слізним проханням звільнити друкарню від конфіскати, а управителя її о. Г. Кононовича від штрафу. Єпископ Іродіон (Жураківський) в своїм донесенні Синоду з 11 жовтня 1724 р. писав, що в Чернігівській друкарні з часу об'яви синодального наказу 1721 р. і по цей час ніяких книжок не друковано, як через недостачу матеріалів, так і через старість інструментів, які тепер майже всі зроблені наново. Це все бачив і ревізор Сурмин; а таких книжок, щоб їх друковано по 1721 р., він не знайшов, він знайшов лише книги, друковані за Лазаря Барановича й потім до 1721 р. Ці всі книжки Сурмин описав і наказав відправити їх до Московської друкарні. На основі всього цього преосвященний Іродіон, «полагая себе в волю и благопризрительный решпект», св. Синоду, просив звільнити як архімандрита Германа, так і Чернігівську друкарню від штрафу та конфіскати. До цього Іродіон додав пояснення Германа та братії **.

Розглянувши ці прохання, Синод змилостивився й постановив: уважаючи на те, що це лише перша провина Германова, «вместо оных тысячи рублей взять со онаго архимандрита штрафа за нерепортованіє толко 100 рублев», які має прийняти дворянин Сурмин і віддати їх до Московської Синодальної Канцелярії; «а досталных 900 рублев, буде подлинно во оной типографіи книг печатанія с 721 года не было, освидетелствовав, тому дворянину не спрашивать, и книг и инструментов печатных до указу не высылать». А на дальший час обов'язати с. Германа рапортувати щорічно «без отлагателства» ***.

В січні 1725 р. еп. Іродіон знову просить Синод зробити ласку вбогій Чернігівській друкарні, як то Синод зробив Печерській Лаврі, теж тоді оштрафованій; це друге прохан-

* Цього Реестра надруковано в «Описаніе». Т. XV. С. 939—942.
** Описаніе. Т. IV. С. 264—265.
*** Полное собраніе. Т. VII. С. 23—24; Описаніе. Т. IV. С. 265.

ня єп. Іродіон подав з намови Сурмина, «повседневно стужающим єму об увольненіи єго в Москву» *. Не дивлячись на це, штрафні гроші, 100 карб. «взяты и в приход записаны в 725-м году» **.

Так відбулася перша частина голосної в свій час справи про конфіскату Чернігівської друкарні. Кажу перша частина, бо і зараз же наступила несподівано й друга. Десь коло 28 січня 1725 р. реквізитор Сурмин від'їхав собі до Москви *** і Чернігівська друкарня на якийсь час заспокоїлася.

Але біда продовжувалась. Складач Чернігівської друкарні, ієродиякон Ларіон, «ради многих своих безчиній, безвестно ушедши, побежал в Москву и С. Петербург с некоторыми клеветами» ****. І справді, 7 березня 1726 року «С-Петербургскій церковнаго благочинія инквизитор», священник Тимофей Семенів передав Синоду доноса, якого подав йому складач Ларіон. Монах в доносі писав, що Синод прислав в Чернігівську друкарню Десятословіє, з наказом друкувати по новому, але архімандрит Герман, управитель тої друкарні, «приказал мимо того печатать оное по прежнему». В 1721 р. Синод наказав був нічого більше не друкувати «за неправое против россійских книг печатаніе», але о. Герман на це не звернув уваги і друкував таки книжки й в 1722, 1723 і 1724 рр., зазначаючи на нових книжках 1719 р. А коли в Чернігів приїжджав ревизор Андрій Сурмин, то о. Герман новодруковані книжки поховав і Сурмину їх не показав.

«А он, іеродіакон Иларіон, будучи тамо при типографіи наборщиком, также и справщик іеромонах Аверкій и другіе наборщики, іеродіаконы Виктор и Іоиль, которые те книги, по приказу єго, архимандричю, печатали, за пристрастіем єго, архимандричим, доносить о том не могли, и к ложному єго, архимандричю, доношенію, будто с 721 года без указу, также за скудостію и за ветхостію матеріалов, книг никаких не печатано, он, Иларіон, и протчіе типографскіе служители руки приложили из-под неволи; да он же, архимандрит, и штрафныя деньги 100 рублев заплатил не из своих келейных, но из казенных» *****.

Отож, як бачимо, до Чернігівської друкарні вчепилася нова халепа.

Вислухавши доноса, Синод 21 березня 1726 постановив: «Онаго архимандрита Германа и типографских справщика и наборщиков взять в Московскую Синодальную Канцеля-

---

* Описаніе. Т. IV. С. 265.
** Полное собраніе. Т. VII. С. 24; Описаніе. Т. VIII. С. 582.
*** Там само. Т. V. С. 222. № 1687.
**** Описаніе. Т. IV. С. 267.
***** Полное собраніе. Т. VII. С. 24; Описаніе. Т. IV. С. 265—266.

рію, и о всем вышеписанном допросить и исследовать по сущей правде, как указы повелевают, без послабленія» *. І розпочалася знову неприємна справа. Запитали єп. Іродіона і він в червні 1726 р. прислав своє пояснення; він писав, що в 1721 та 1722 р. Чернігівська друкарня видрукувала лише «Букваря», «Параклиса» та «Монашеское погребеніе», це останнє не на продаж, а лише «ради пробы нововылитой литеры». До свого донесення єп. Іродіон додав також заяву, підписану 21 монахами, ще в Чернігівській друкарні, крім зазначених книжок, нічого більше не друкувалося **.

Але цим справа не покінчилася. Допросили таки всіх замішаних осіб і 23 грудня 1726 р. знову запитали пояснень єп. Іродіона, вже поставивши йому певні питання. Чернігівський владика знову пише, що ніколи йому ніхто ніякого Десятословія для надрукування не присилав; нових книг за 1721—1724 рр. не друковано, крім вже зазначених, що посвідчив і ревізор Сурмин; ніхто монахів підписувати заяв не силував ***.

Чим остаточно покінчилася ця довга неприємна справа, нема відомостей. У всякому разі, друкарі були досить залякані і Чернігівська друкарня помалу все підупадає.

Проте спинити друкарню було неможливо. Ще 11-го серпня 1725 р. єпископ Іродіон просив Синод дозволити друкування, «понеже ныни в оной типографіи Черниговской, приходя, требуют разные всякаго званія люди книг Блаженств и новопечатных Букварей, и иных церковных и потребных книг».

Наляканий владика, боючись синодальної халепи, але бажаючи видрукувати потрібні книжки, пішов на хитрість,— він просить Синод:

«Также б для исправленія во оной Черниговской типографіи повелено было дать во всем исправнаго и добраго справщика, дабы в печати не было какого неисправленія, а именно,— обретающагося в Московской типографіи монаха Феолога» ****.

Синод учинив «милостивое решеніе»:

«Ради надлежащего оных книг в печати исправленія в тое типографію обретающегося в Москве справщика монаха Феолога, буде он ехать туды похочет, и никакого на нем начету и подозренія нет, и в Московской типографіи без него остановки не будет, отпустить с таким повеленіем, дабы оному справщику достодолжной трактамент давать

---

* Описаніе. Т. IV. С. 266.
** Там само. С. 267.
*** Полное собраніе. Т. VII. С. 25—26.
**** Там само. Т. V. С. 164.

из доходов оной типографіи неотложно» *. Але затія не вдалася: справщик Феолог до Чернігова не поїхав «некоторых ради причин» **.

Упокорений був також і управитель друкарні, архімандрит Герман. Тепер він вже в такий спосіб просить дозволу в Синода на друкування Часословця та Псалтиря. Про це писав він вже раз Синодові, «на которое моє челобитье не получивши от Вашего Святейшества резолюціи до сих час, того намеренного дела не дерзалем зачынати. Ныни же паки чрез сіе повторное моє доношеніе, до стоп Святейшества Вашего преклонивши главу мою, прошу: да благоволит Ваше Святейшество выдать своє благословеніе вышеозначенныя книжицы в типографіи здешней печатать»...***

Ось ця клопотлива тяганина з Синодом, ці постійні й дошкульні причепки синодські довели таки до повної руїни Чернігівську друкарню. Потроху вона просто спиняє свою працю, бо боїться попасти в нову якусь халепу. Так справа тяглася аж до 1730 р. В цім році єпископ Іродіон задумав відновити діяльність своєї друкарні і 17 січня 1730 р. подав велике прохання до Синоду, в котрім, розказавши історію Чернігівської друкарні, підкреслює, що їх заборонили надалі друкування книжок.

«А ныни уже,— пише владика,— в Кіево-Печерской типографіи по екземпляру справочному книги печатаются, токмо в нашей типографіи Черниговской ни»... І тому просить владика дозволити й йому, друкувати «те книги, которіе Святейшій Синод укажет в типографіи архіерейской здешной Черниговской печатать против (згідно з) справочного екземпляру, по которому и в Кіево-Печерской книги печатаются типографіи». І з повною розпукою владика добавляє: «Аще же не будет високой Святейшества Вашего в сем моєм прошеніи милости, то уже болїє откуду подпоможеніа в нуждах наших иметь не надеємся»...****

Синод 2 березня 1730 р. дозволив йому друкувати тільки з виправлених московських примірників,— «а сверх того лишняго ничего не примешивать, и смотрить накрепко, чтоб во оных печатаємых книгах наречіе все, так же и правописаніе в литерах и просодіях (наголоси) было согласно с великороссійскими печатными книгами без всякія отмены» *****.

Преосвященний 30 березня 1730 р. повідомив Синод, що наказа він одержав; до цього додає: «В Черниговской типографіи книг никаких, за оскуденіем того художества мастеров и инструментов, не делается, а когда будет делаться,

* Полное собраніе. Т. V. С. 164.
** Описаніе. Т. V. С. 428.
*** Полное собраніе. Т. V. С. 222. № 1687.
**** Там само. Т. VII. С. 21—22. № 2297.
***** Там само. С. 27.

то, по силе указа, и исполненіе чиниться непременное будет» *.

Але преосвященному Іродіону (Жураківському), що стільки витерпів неприємностей та клопот через Чернігівську друкарню, так вже й не довелося бачити її в русі. І чого не добив Синод, те прикінчив огонь: 1730 р. пожар знищив Іллінського монастиря, а разом з ним і друкарню, яку врятували не всю... Року 1735 архієпископ Іродіон про свою друкарню пише до Синоду таке:

«Друкарня, що була в Троїцькім Чернігівськім монастирі, закрита ще 1721 р. за старістю; служачих відпущено; літери, заставки і інше складено в церковнім склепі, де й зберігаються під доглядом намісника Аверкія. Консисторія оглянула літери і між ними ані одної латинської або польської не знайшла, бо їх того ж року перероблено на російські, і з того часу (1721 р.) в Чернігівській друкарні не друковано ніяких книжок не тільки латинських, але й руським діалектом»...**

Так занепала Чернігівська друкарня. Того ж 1735 р. помер і преосвященний Іродіон, що на своїх плечах переніс руїну єдиної на все Лівобережжя друкарні, а що все намагався воскресити її. Але відновив діяльність цеї друкарні вже архієпископ Никодим Сребницький. Року 1740 20 січня він доносив Синодові, що в Чернігівській друкарні досі ніяких книг не друковано «за крайним чрез пожар огненный в 1730 г. обветшаніем Троицкаго Ильинскаго монастыря»; Никодим просив дозволу відновити друкарню, бо це буде великою запомогою направити погорілу соборну монастирську церкву ***. Синод, що ще 1721 р. вбив цю друкарню, 14 травня 1740 р. постановив... нагадати преосвященному Никодиму, що ще 2 березня 1730 р. Чернігівській друкарні дозволено друкувати церковні книги... Але наказа цього не післано, передано його лише на словах, «понеже в 1730 г. указ был послан, а воспрещенія на тот указ не было» ****. Пізніше, 1746 р., чернігівський преосвященний повідомляв Синод, що друкарня Троїцького Іллінського монастиря почала друкувати книжки тільки з 1743 року *****. Так потроху Чернігівська друкарня знову відновляла свою діяльність і друкувала потрібні книжки, але вже з московських примірників.

Праця Чернігівської друкарні далі збільшувалася і вже 1766 р. друкарня мала «книг разнаго содержанія в переплете, тетрадях и листах 11304 экземпляра, на сумму

---

* Описаніе. Т. X. С. 115.
** Там само. Т. XV. С. 406—407.
*** Там само. Т. X. С. 115—116.
**** Там само. С. 116.
***** Там само. Т. XXVI. С. 257.

46804 р. 65 к.» * Синод не забував і надалі опікуватися Чернігівською друкарнею, і ще 6 листопада 1766 р. знову прислав їй грізного наказа:

«Впредь печатать и в продажу употреблять одни те книги, которыя в Московской типографіи с апробаціи Святейшаго Правительствующаго Синода печатаются, чтоб в них против тех апробованных книг никакой розни и прибавки и в слоге речей перемены отнюдь не было,— под опасеніем лишенія типографіи»...**

І все-таки Чернігівська друкарня випускала багато книжок, що розходилися не тільки по Чернігівщині, але й далеко за межами її. Як ширила свої книжки Чернігівська друкарня, виразно показує нам справа книгаря Микити Зогія, що судився з Троїцьким монастирем за «привлеченіе в подданство».

«Оставшомуся мне малолетнему,— розказує Зогій,— обучился грамоты и обучался в Троицком Ильинском монастыре переплетческого ремесла, и возросши по таком обученіи, с начала вступил я в партикулярную службу от 1760 года по желанію моєму, при монастыре Троицком Ильинском, перво послушником з год и продавал книги печати того Троицкаго монастыря и типографщиком в переплете випечатованных книг, а за тем и книг продавщиком, всего в продолженіи времени чрез шесть лет, по договору в год по 90-ти рублей платежа; а напоследок того, и на своєм кошти от того монастыря продавал книги: за сколко б денег книг ни продал, получал по договору десятину денег» ***.

Зогій возив чернігівські видання на продаж на різні ярмарки, возив їх до Харкова, Ромна [5], в Суми і навіть до Києва. Друкарня видавала йому особливі паспорти для перевезення книжок, напр.:

«Обявитель сего, свято-Троецкой Ілинской Черниговской обители книгопродавец Никита Зогій, следует в ярмарки в Ромен и Харков городи, для продажи книг, єму з монастыра оного ж Троецкого данних, троелошаденним возом, и с человеком, которому, за силу Єя Императорскаго Величества указов, даби везде на учрежденных караулах свободній так туда яко и обратно чиним бы был пропуск лучшаго же ради вероятія дан сей за подписом руки моєй и при обикновенной монастырской печати пашспорт 1760 года, іюля. Михайловского Переяславского монастира игумен и управитель свято Троецкой Ілинской Черниговской обытели Герман с братіею» ****.

Що продаж чернігівських видань в Києві дошкулював таки й Печерську друкарню, свідчить про це те, що 1766 р.

---

* Описаніе Черниговской Епархіи. Т. II. С. 19.

** Полное собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія, царствованіе Екатерины II. Спб., 1910. Т I. С. 379.

*** Кіев. Стар. 1889. Кн. IV. С. 199.

**** Там само. С. 200.

Лавра просила київський міський уряд заборонити якомусь ченцеві продаж чернігівських видань в Києві на Подолі (див. с. 312).

Чернігівські видання мало помітні своєю зовнішністю; гравюри звичайно прості, хоч часом і тут бачимо тонку роботу, як напр. в Анфологіоні (Новгород-Сіверським) 1678 р.*

Така була доля єдиної на ціле Лівобережжя Чернігівської друкарні. Спокійно працювала вона лише за життя свого фундатора Лазаря Барановича, але й при нім вона довго не могла відповідно організуватися. Організувавшися, друкарня ця діяльно працювала на користь української культури аж до 1720 р. Накази Петра I за 1720 р. та Синоду з 1721 р. відразу вбили Чернігівську друкарню і вже по тому, крім звичайних московського зразку книжок, друкарня ця нічого не випускала; такою перейшла вона і в XIX століття. Холодний вітер з півночі відразу заморозив чутливі «Афіни» широкоосвіченого Барановича...

Крім цеї «церковної» друкарні, була в Чернігові ще й друкарня «гражданська», що належала губерніальному правлінню. Засновано цю друкарню 1797 р., на основі царського наказу з 15 січня 1783 р. Друкувала вона лише свої розпорядження **.

Ані про Новгород-Сіверську, ані про Чернігівську друкарню ми ще не маємо ніяких окремих розвідок, хоч матеріалу про них вже зібралося не мало. Про ці друкарні маємо такий архівний матеріал:

Письма преосвященнаго Лазаря Барановича. Чернігів. 1865. Вид. 2. С. 119, 181, 192—193, 201, 203—204, 225 і др.; особливо цінний лист з 1689 р. до гетьмана Мазепи, де подано історію друкарні, с. 242—246 (див. про нього с. 347). На жаль, ці Письма видано в перекладі на російську мову, і лише частина в оригіналі. Обов'язково треба зібрати всі листи Барановича і видати їх науково.

Полное Собраніе постановленій и распоряженій по Ведомству Православнаго Исповеданія Россійской Имперіи.

---

* Старі гравіровальні дошки Чернігівської друкарні коло 1880 р. поступили в Петроградську Академію Художеств. Ровинскій Д. Подробный словарь русских граверов. Спб., 1895. С. 326.

** Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 84—85.

Спб., з 1879 р. вийшло багато томів; цікаві відомості див.: напр., в тт. 1—7, 9, за час Катерини і др.; особливо цікавий № 2297 (т. VII) — ціла справа конфіскати Чернігівської друкарні, а також її історія, дано Універсала Л. Барановича друкарю Ялинському з 1679 р.

Описаніе документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшаго Правительствующаго Синода, з 1868 р. видано понад 30 томів; особливо цікаві тт. 1, 2, 4—7, 10, 12, 14, 15, 20, 26, 31 і др.; особливо цікавий т. IV, с. 263—267: вся справа конфіскати Чернігівської друкарні; т. XV. С. 939—942: опис Чернігівської друкарні за 1724 р., що склав Андрій Сурмин.

Акты, относящіеся к исторіи Южной и Западной Россіи. Спб., 1882. Т. XII. № 12. С. 41—42: дозвіл царя Олексія Михайловича на друкарню в Чернігові.

Архив Юго-Западной Россіи. Ч. I. Т. V. С. 208—209: подяка патріарха Якима за присланy книжку.

Лазаревскій А. М. К історіи Черниговской типографіи. Письмо Черниговскаго архіепископа Антонія Стаховскаго к гетману Скоропадскому, 1720 р. // Київ. Стар. 1886. Кн. VIII. С. 574—575.

Лазаревскій А. Два документа к исторіи Черниговской типографіи // Київ. Стар. 1886. Кн. XI. С. 571—579. Документ I: «Пункта на споряженє друкарни». 1679 р., що виразно малює внутрішнє життя Чернігівської друкарні. А документ № II не новий — він вже був надрукований в «Письмах Л. Барановича». С. 242—246.

Л (азаревскій) А. Где и как продавались изданія Черниговской Ильинской типографіи в прошлом веке // Київ. Стар. 1889. Кн. IV. С. 199—200.

В. Д. Печатное дело в Малороссіи в начале XIX-го ст. // Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 84—85.

Література така:

Bandtkie J. Historya drukarń w Król. Polsk. 1826. T. I. C. 60—62; T. II. C. 20—22. Перестаріле.

Страдомскій А. Лазарь Баранович // Ж. М. Н. Пр. 1852. Ч. 75. С. 74—78.

Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т. II. С. 636, 671—673.

Голубев С. Петр Могила. К., 1883. Т. I. С. 231—234: про Кирила Ставровецького.

Чистович И. Очерк исторіи Западно-русской церкви. Спб., 1884. Ч. II. С. 346—348.

Сумцов Н. К исторіи южно-русской литературы XVII в. Вип. I. Лазарь Баранович. Харків, 1885. На с. 24—39 автор розказує про заснування цеї друкарні і дає ко-

роткий огляд її діяльності; розказано дещо про утиски Москви в XVIII ст.

Б у л г а к о в Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 276.

Э й н г о р н В. Очерки из исторіи Малороссіи в XVII в. Сношенія малороссійскаго духовенства с московским правительством в царствованіе Алексея Михайловича. М., 1899. С. 754—761: про посольство Ялинського на Москву; ще с. 752.

М и л о в и д о в А. И. Описаніе книг Виленской Библіотеки. Вильна, 1908. № 50: Перло многоцінне 1646 р. і література про нього. Теж у Каратаєва (Описаніе. 1883. № 593).

Про гравюри Чернігівської друкарні:

П е к а р с к і й П. Наука и литература. Спб., 1862. Т. II. С. 673: спис чернігівських дереворитників 1701—1720 рр.

Р о в и н с к і й Д. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 37—39: про черніг. гравюри; про те ж див. його «Русскіе граверы». М., 1870. С. 29. «Подробный словарь» знає таких черн. граверів: Гавриїл монах, 1727 р., с. 125; Р а х м а н і в П., 1865 р., с. 555; Синицький Макар, іеромонах XVII—XVIII в.; Стрільбицький Іван, поч. XVIII в., с. 638—639; Щирський Інокентій XVIII в., с. 795—799.

П е т р о в Н. Старинныя южно-русскія гравировальныя доски типографій Кіево-Печерской, Ильинской Черниговской и Почаевской // Искусство. К., 1914. № 3—4.

Спис (на початку зовсім не вірний) новгород-сіверських та чернігівських видань подає Н. Сумцов (Лазарь Баранович. С. 30—36).

ЧАСТИНА ШОСТА

ДРУКАРСТВО НА ПОДІЛЛІ

XV. ДРУКАРСТВО НА ПОДІЛЛІ

Великий простір української землі — Поділля — довгі часи не бачило друкарства і постійної друкарні не знало, власне, аж до XIX віку. «Мультанські креси», як звали поляки Поділля, увесь час було віддане на ласку «cywilizacyjuego posłannistwa Polski», того «posłannistwa», про яке навіть ліпший історик польський, Józef Rolle, відкрито пише таке: «Cywilizacyjne posłannictwo Polski na kresach, — каже він, — opierało się na krzyzu, mieczu i lemieszu: krzewić łaciński obrządek — znaczyło to krzewić oświatę; ostrzem szabli wstrzymywać napady barbarzyńskich sąsiadów było wszystko jedno — co ciemnocie najezdców stawić tamy, a tem samem bronić tej oświaty» *.

Поділля увесь час було багатою житницею для цілої Польщі, що обома руками брала з нього, але й обома руками нищила його.

Віддалене від більших культурних українських центрів — Києва, Острога і Львова — Поділля не створило помітного свого власного центру і лежало в темноті цілі віки, віддане на ласку ославленого «cywilizacyjnego poslannictwa». І ось тому в давнину на Поділлі зовсім не було українських друкарень **, було лише декілька короткотрива-

* Dr Rolle. Drukarnie na kresach multańskich // Rocznik dla archeologow. Краків, 1870. С. 15.

** W. Maciejowski (Pismiennictwo polskie. Варшава, 1853. Т. II. С. 880) згадує, ніби у Вінниці 1635 р. друкувалися якісь українські книжки, але в Опису книг Царського, на який покликується п. Мацейовський, нічого про це нема. Петро Могила у Вінниці заснував був школу.

лих друкарень польських. Друкарство ж російське появляється тут лише в кінці XVIII віку.

1. *Друкарня Панівецька.*

Пе́ршу друкарню на Поділлі закладено в селі Панівцях [1], в 7 верствах від міста Кам'янця-Подільського; заклали цю друкарню не католики, а протестанти, заклали для поширення своїх ідей в Польщі взагалі, на Поділлі зокрема. Панівці тоді належали Яну Потоцькому, воєводі брацлавському, генералу подільському; сам протестант, Потоцький заклав десь 1595 р.* в себе в Панівцях лютеранську Академію, а на директора її запросив кс. Яна Зигровича (чи Зигровського), магістра філософії Краківського університету. Для потреб цеї академії Зигрович трохи пізніше заснував в Панівцях латино-польську друкарню; управителем її запросили друкаря в Вільни Лавріна Малахіовича, на плату 4000 злотих річно.

Панівецька друкарня працювала лише в 1608—1611 рр. і за цей час випустила 2 книжки латинською мовою і 5 польською, з них три твори самого директора панівецької Академії Зигровича **.

Та не довго працювала ця друкарня — в квітні 1611 р. власник Панівець Ян Потоцький по́мер під Смоленськом (в час московського походу), помер бездітним і Панівці дісталися братові його Станіславу. Станіслав Потоцький, спочатку лютеранин, був вже завзятим католиком, а тому не міг знести лютеранського кубла в своїм родиннім селі. І вже в кінці 1611 р. він закрив Академію та друкарню — переробив їх на стайню. Помагали йому єзуїти, що ввесь час косим оком позирали на цю друкарню. «Вони розігнали учителів і учнів школи, захопили майно, зачинили друкарню і доручили своїм студентам спалити на площі Колегії всі «єретичні» книжки» ***. Тому видання панівецькі дуже рідкі.

Бандтке твердить, що ця друкарня до Панівець прийшла з Лащова, а з Панівець її взято до Баранова ****. Директор панівецької академії перебрався на Литву і помер там в 1625 р., а друкар Малахіович перейшов до Львова.

Про Панівецьку друкарню:

Bandtkie. Historya drukarń w Król. Polsk. T. II.

---

* Суслопарів М. Бібліологічні Вісти. 1923. Ч. IV. С. 109; Dr. Rolle роком заснування академії й друкарні називає 1600-й. Див.: Op. cit. C. 17.

** Спис цих 7 видань див.: Бібліологічні Вісти. 1923. Ч. IV. С. 109—110; Rolle. C. 16.

*** Бібліологічні Вісти. 1923. Ч. 4. С. 110.

**** Historya drukarń w Król. Polsk. T. II. C. 29—30.

С. 29—38; Przezdziecki. Podole, Wołyń, Ukraina. T. II. С. 16—17; Dr. Józef Rolle. Drukarnie na kresach multańskich // Rocznik dla archeologów. Краків, 1870. С. 15—18; Суслопарів М. Друкарні Поділля. Історична замітка // Бібліологічні Вісти. 1923. Ч. 4. С. 109—110; з помилками.

2. *Яришівська друкарня.*

Спинила свою діяльність Панівецька друкарня і вже потому надовго не бачило друкарні Поділля — починають вони появлятися лише наприкінці XVIII-го століття.

В містечку Яришові [2] над Ладавою, Могилівського повіту, заклав польську друкарню Валеріян Дідушицький в листопаді місяці 1790 р. Широко освічений, Дідушицький відкрив в Яришові школу, а пізніше й друкарню. З цеї друкарні виходили різні поквітування (бланки), а 1791 р. в травні звідси вийшло «Prawo miejskie», яке В. Дідушицький підніс магістрату Кам'янецькому, просячи записати його самого до міських книг.

Але не довго існувала ця друкарня, лише коло 20 місяців. Кінець її був несподіваний: 4 липня 1792 р. ексгенерал артилерії Щенсний Потоцький наслав своїх козаків до Яришева, а вони забрали всю цю друкарню з друкарями і запровадили її до Тульчина. Дідушицький запротестував проти такого гвалту і вкінці — 2 серпня 1792 р. Потоцький заплатив йому за друкарню 19640 зл., а Валеріян Дідушицький додав йому ще двох друкарів — Іванка Рогатинського та Хведора Вербового.

Про Яришівську друкарню:

Kronika domowa Dzieduszyckich. Львів, 1865. С. 350—352; Bandtkie. T. II. С. 169; Архив Юго-Зап. Рос. Ч. V. T. I. С. 512—513; Dr. J. Rolle. Drukarnie na kresach multańskich. С. 18—21; Суслопарів М., Ibid. С. 111.

3. *Тульчинська друкарня.*

Ексгенерал артилерії Щенсний Потоцький стояв на чолі Тарговицької Конфедерації, а тому друкарня йому була дуже потрібна; наслав він своїх козаків на Яришів і вони забрали друкарню Дідушицького до Тульчина [3], маєтку Потоцького. Друкували тут головно відозви та бланки, вийшла тут також і брошура: «Forma prawdziwego wolnego Rzadu przez — Konfederacya Targowcecka ułożona». Див.: Bandtkie. T. II. С. 169—170; Dr. J. Rolle. С. 20—21.

4. *Міньковецька друкарня.*

Друкарня в Міньківцях [4], Ушицького повіту на Поділлі постала 1792 р. Заклав її відомий чудак свого часу, граф Сцибор Мархоцький. Мархоцький володів великим маєтком, мав 19 сіл і цю свою маєтність рахував окремою дер-

жавою — «Państwo Mińkoweckie», поставив навіть граничні стовпи з написом: Границя Держави Міньковецької та Російської. Столицею цеї держави були Міньківці. Для своїх підданих склав Мархоцький окремі закони, видавав для них всякі устави, постанови і т. п.; він мав у себе багато найрізніших закладів. Звичайно, для Міньковецької «держави» потрібна була також і друкарня. Тут друковано різні книжки рахункові, квітанції, друкували гербовий папір — з гербом Ostoja, бо на іншім папері граф не приймав ніяких подань; тут же видрукувано й деякі книжки, між ними: «Prawa miasta Mińkowiec». Року 1824 Мархоцький спровадив собі на директора своєї друкарні Юзефа Вагнера, складача з варшавської університетської друкарні. Але сам Мархоцький скоро помер, 1827 р., а сини його вже не цікавилися друкарнею, а тому вона перейшла на власність директора Вагнера, що 1829 р. вивіз її звідси до Дунаївців [5]. По польським повстанні 1831 р. міньковецький маєток був сконфіскований.

Про цю друкарню література:

Bandtkie. T. II. C. 5—6; Rolle Op. cit. 22—24; В. Д.//Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 88; Суслопарів М. С. 111.

5. *Дунаєвецька друкарня.*

Управитель друкарні у Міньківцях п. Вагнер, набувши собі цю друкарню у власність, перевіз її десь 1829 р. в м. Дунаївці під Кам'янцем; друкарня пробула тут до 1834 р., випустила одну книжку і переїхала в Кам'янець [6]. Це була друга друкарня в Дунаївцях, бо першу невеличку друкарню заклали тут Красинські ще в часі Барської Конфедерації; друкарня Красинських працювала в Дунаївцях лише декілька місяців і друкувала різні розпорядження та маніфести. — Див. Rolle Op. cit. С. 24.

6. *Могилівська друкарня.*

Року 1795 молдавський протоієрей Михайло Стрельбицький одержав дозвіл від цариці Катерини II перенести свою друкарню з Дубоссар [7] на Басарабщині до Могилева-Подільського [8]. З цеї друкарні 1797 р. вийшов Часослов, «в пограничном городе Могилеве, в собственной своей типографіи». Див.: Сопиков В. С. Опыт российской библіографіи. Спб., 1813. № 1620; Ундольскій. № 3106; Суслопарів М. С. 111.— Див. ще нижче, розділ XVI, § 5.

7. *Янівська друкарня.*

В містечку Янові [9] на Поділлі була старообрядческа й польська друкарня десь між 1812—1820 рр.; її описує П. Бартенев (Заметка о сельских типографіях в Рос-

сіи // Библіогр. Записки. 1858. Кн. IX); Słownik Geograficzny. Варшава. 1882. Т. III. С. 423.

8. *Кам'янецькі друкарні.*

В Кам'янці-Подільському першою була друкарня Губерніального Правління; засновано її 1798 р., друкувала вона книжки російською та польською мовами.

Управитель польської Міньковецької друкарні Вагнер (див. вище с. 365), побувавши в Дунаївцях, перевіз свою друкарню в 1811 р. до Кам'янця. Тут Вагнер довго працював і випустив багато польських книжок, часом не зазначаючи ані місця, ані часу друку. Друкував книжки більше релігійного змісту, молитовники та букварі, і збував їх на відпустах. Врешті 1849 р. Вагнерівську друкарню закрито, а 1851 р. помер в повній бідності й господар її. 1858 р. цю друкарню спродано за борги і тоді набув її Давид Крайз, якого потомки володіють нею й тепер.

Література:

Rolle. С. 24—28; Суслопарів М. С. 111. — В. Д. // Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 87—88.

9. *Жидівське друкарство.*

Старих жидівських друкарень на Поділлі не знаємо; потребу в релігійних книжках звичайно задовольняли галицькі жидівські друкарні, переважно Жовківська. Але під кінець XVIII ст. появляється декілька друкарень жидівських і на Поділлі. Так, в містечку Межиріччі [10] Літинського повіту 1787 р. засновується аж дві жидівських друкарні, з дозволу поміщика Орловського. Це були друкарні Михеля Дувидовича та Хаскеля Шейваховича.

Про ці друкарні див.: Київ. Стар. 1900. Кн. IX. С. 88.

На початку XIX віку жидівські друкарні працюють ще в Калюсі [11] з 1809 р. Збрижу [12] 1812 р., Межибожу [13] 1817 р. і др.

ЧАСТИНА СЬОМА

ДРУКАРСТВО НА ІНШИХ ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

XVI. ДРУКАРСТВО НА ІНШИХ ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Було друкарство також і на інших землях України, але тут поставало воно вже дуже пізно — лише в другій половині XVIII віку. Провінціальне українське друкарство розвивалося дуже поволі і тепер поставало вже як наслідок розвитку культури російської — з новопосталих друкарень на початку українські книжки вже не виходили.

Після тих реформ, які зробила в управлінні Росією цариця Катерина, скрізь на місцях постали так звані Губерніальні Правління; різної писанини вже тоді ці Правління мали стільки, що звичайним писанням не могли вони дати собі ради. І отож 24 січня 1773 р. видано наказа про заснування друкарень при Губерніальних Правліннях; друкарні ці засновували, як казав наказ, для полегшення «излишняго приказнослужителям затрудненія, а паче к постепенному выполненію налагаємых по входящим документам резолюцій» *. Але наказу цього провінція виконала не скоро, бо завести в той час гражданську друкарню було трудно — не було потрібних робітників, матеріали друкарські можна було роздобувати лише в Петрограді чи Москві, та й окремих коштів для цього уряд не дав. Ось тому пройшло багато часу, поки Губерніальні Правління змогли закладати свої друкарні, і тільки аж 5 серпня 1807 р. появився новий наказ: вже неодмінно закласти друкарні по губерніях там, де їх ще не було.

* Русскій Библіофил. 1911. Кн. 6. С. 17.

Російська культура через друковану світську книжку потроху заливала Вкраїну. Відомий московський видавець і письменник Новиков позакладав свої відділи й по Україні, напр. в Глухові [1], Полтаві, Києві і др. містах, куди й висилав свої видання; взагалі, в цей час попит на друковану книжку замітно зріс. Поруч з цим, 15 січня 1783 р. вийшов ліберальний закон цариці Катерини про волю друкарства — кожному дозволялося закладати друкарню і друкувати на якій завгодно мові без окремого попереднього дозволу, треба було про відкриття друкарні лише повідомити місцеву «Управу Благочинія». Указ цей наказував «типографіи для печатанія книг не различать от прочих фабрик и рукоделій». Книжки віддавалися на цензуру місцевій «Управі Благочинія», яка мала пильнувати, щоби в книжках не було нічого «противнаго законам Божіим и гражданским или же к явным соблазнам клонящагося» *.

Ось все це були причини, що потроху протоптували шлях для книжки й на провінцію, а разом з тим сприяли заснуванню й провінціальних світських друкарень. Правда, друкарні закладалися дуже поволі, бо й сам уряд не мав на це певного погляду. Так, 16 вересня 1796 р. появився новий наказ цариці Катерини, але вже про закриття всіх тих «вільних» друкарень, які заклали приватні люди, ніби « в разсужденіи злоупотребленій, от того происходящих», бо «для печатанія книг полезных и нужных имеется достаточное количество таковых типографій, при разных училищах устроенных» **. Цензура книжок тепер була лише в Петрограді та Москві, а це те ж — при тодішніх важких шляхах — так само вбивало розвій друкарства; в Одесі та Радзивилові засновано тоді особливі цензурні відділи, щоби часом не попала до нас якась непевна книжка. Це справді був тяжкий удар на молоде громадянське друкарство, якому відбиралася приватна ініціатива і яке лишалося тільки для друкування урядових паперів різних Губернїальних Правлінь. Правда, 2 лютого 1802 р. вернули волю друкарства, але знову не надовго. Все це, звичайно, мало сприяло доброму розвиткові громадянського друкарства на Вкраїні і тому воно так поволі ширилося в нас; зачалося воно в такі роки:

Лисаветград [2] .	1764 р.	Бендери . . .	1791 р.
Кременчук [3] . .	1765 р.	Катеринослав [4] .	1793 р.
Київ	1787 р.	Харків . . .	1793 р.
(Ясси) . . .	1789 р.	Чернігів . . .	1797 р.

* Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI. С. 18.
** Там само. С. 23.

Кам'янець-Подільський	1798 р.
Миколаїв . . .	1798 р.

Про початок цих друкарень подам тут хоч короткі відомості.

Крім спеціальної літератури (див. її в кінці кожної друкарні), про гражданське друкарство на Вкраїні пишуть:

О типографіях, состоящих в веденіи Министерства Народнаго Просвещенія. Див.: Періодическое сочиненіе об успехах народнаго просвещенія. 1810. № XXIV. С. 53—64.

Сборник матеріалів для історіи просвещенія в Россіи, извлеченных из Архива Мин. Нар. Просв. Спб., 1897. Т. II. С. 59—138. Короткі витяги звідси подав В. Д. в «Кіев. Стар.» (1900. Кн. IX. С. 83—88: «Печатное дело в Малороссіи в начале XIX ст.») Дуже цінні відомості.

Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи в конце XVIII-го и в начале XIX-го веков//Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI—VIII; його ж: Библіографическій список книг, напечатанных в провинціи со времени возникновенія гражданских типографій по 1807 г. Ibid. 1912. Кн. II—III. Його ж цінні доповнення до цих праць. Ibid. 1913. Кн. VII. С. 58—83. Змістовна рецензія Н. Петровського в «Учен. Зап. Казан. Унив.» 1912. Кн. VI—VII.

1. Лисаветград

Доля судила, щоби найперша провінціальна друкарня в Росії відкрита була власне на Україні, в місті Лисаветграді, що тоді звався фортецею чи фортом св. Лисавети. Місто це засноване 1752 р.; в своїм наказі 11 січня 1752 р. цариця Лисавета писала: «сделать, для защиты поселяемых в Новой Сербіи Гусарских и Пандурских полков жилищ, земляную крепость, которую именовать крепостью Св. Єлисаветы» *. Так постало місто Лисаветград, тоді головне місто величезного краю. З 22 березня 1764 р. заснована вже Новоросійська губернія, а в Лисаветграді відкрито губерніальну канцелярію **.

Новоросійським губернатором призначений був генерал поручник А. П. Мельгунов; це була освічена людина, що любила літературу та друкарство; в Кадетськім Корпусі, де служив до того Мельгунов, він заклав друкарню, котрою

* Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. Одеса, 1848. Т. II. Відд. I. С. 384.

** Там само. С. 388.

завідував В. А. Чертков. Ото ж цей Мельгунов задумав закласти друкарню також і на новім місті своєї служби, в Лисаветграді, про що й в штатах нової губернії сказано: «Учредить типографію, равно как в Кіевопечерском монастыре, для тисненія духовных и светских книг» *. Як бачимо, мали на увазі закласти друкарню не для канцелярійних потреб, але як культурно-освітню установу.

Практики друкарської було тоді ще мало, а тому Мельгунов звернувся до Києво-Печерської Лаври з проханням порадити, як закласти друкарню; Лавра відповіла, але що саме, не знаємо **. Тоді генерал-губернатор Мельгунов просить Сенат, щоби «соблаговолено было для тисненія книг из Кадетскаго Шляхетнаго Сухопутнаго Корпуса один стан и наборщика одного, батырщиков двух, и учеников, одного пунсонщика и одного словолитца, с принадлежащими к тому литерами, повелеть отпустить» ***. Сенат погодився і Корпус передав в червні 1764 р. на руки посланця поручника Л. Греча «один печатной стан с принадлежащими литерами, да из мастеровых людей одного тередорщика и одного батирщика», різних речей дано було на суму 556 карб. 62 коп. **** Всього цього, звичайно було занадто мало для доброго уладження друкарні, чому вона й не могла працювати так, як того хотів Мельгунов.

До нашого часу збереглася чи не єдина книжка лисаветградського друку, це комедія В. А. Черткова, що перейшов на службу до Мельгунова і певне управляв і тут його друкарнею: «Кофейный дом. Комедія. Печатана в Новороссійской губерніи в крепости Святыя Елисаветы». 1765 р. 61 с.***** Комедію цю поставили на лисаветградській театрі ******.

В березні 1765 р. Новоросійську губернію поділено на три провінції: Лисаветградську, Катеринославську й Бахмутську; Лисаветград став лише провінціальним містом, а губерніальне управління перейшло в Кременчук; туди ж Мельгунов забрав і свою друкарню.

Про цю друкарню див:

Семенников В. Дополнительные матеріалы для исторіи провинціальных типографій XVIII и начала XIX века // Русскій Библіофил. 1913. Кн. VII. С. 60—64, а також за 1911 р. Кн. VIII. С. 42—43. Троцкій П. Труды Кіев.

---

* Полное Собраніе законов. Т. XLI. Ч. I. Книга штатів. С. 65.
** Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 189.
*** Русскій Библіофил. 1913. Кн. VII. С. 61.
**** Там само. С. 62—63.
***** Там само. 1912. Кн. II. С. 48.
****** Там само. 1911. Кн. VI. С. 28.

Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 189. Соколов Г. Историческая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. 1848. Т. II. Відд. І. С. 384—401. Трефолев Л. Н. А. П. Мельгунов, генерал-губернатор екатерининских времен // Русскій Архив. 1865. № 8.

2. Кременчук

З 1765 р. Кременчук став центром управління Новоросійського краю, тут же містилася й губерніальна канцелярія генерал-губернатора Мельгунова. Але друкарня не могла працювати тут так, як хотів того Мельгунов; звертався він до Синоду, щоб дозволено йому друкувати книжки духовного змісту, але відповіді не получив, крім цього не знайшов він потрібних друкарів; лише 1770 р. Печерська Лавра прислала сюди одного свого складача — Опанаса Антонова *. Ось тому друкарня ця змушена була служити лише для потреб губерніальної канцелярії **.

1775 р. Сенат докладав цариці Катерині про стан друкарства; в докладі сенатськім про Новоросійське друкарство читаємо:

«В Новороссійской губерніи, по аппробованному в 1764 году той губерніи штату, хотя для напечатанія духовных и светских книг назначено учредить типографію, но заведен там только один стан и изданы в печать азбука и комедія, также тамошним купцам и поселянам пашпорты и карантинныя свидетельства; печатаніе ж духовных и гражданских книг, за неполученіем о печатаніи первых от Святейшаго Синода на представленіе резолюціи и за несыском типографских служителей, не происходило. Цензуру ж положено иметь губернским чинам; а чтоб к наблюденію касающагося до веры и духовных книг определен был протопоп Савурской, как ученой человек, о том представлено в Святейшій Синод» ***.

Яка була дальша доля цеї друкарні, не знаємо, але певне перейшла вона до відомства «Приказу общественнаго призренія». Про неї 1786 р. архієпископ Никифор писав Синодові:

«При Приказе общественнаго призренія здешняго Екатеринославскаго наместничества имеется типографія на двух станах, в которой печатаются гражданской печати пашпорты для купечества, мещан и цеховых, подорожныя для разных приезжающих, да в откупщичью питейных сборов контору ярлыки и свидетельства; более же сего, как

---

* Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 190.

** Пізніше, з 1777 р., А. П. Мельгунов став Ярославським губернатором і заклав друкарню й тут.

*** Кіев. Стар. 1900. Т. IX. С. 83—84.

гражданской, так и духовной печати, ничего другого не печатается, вольных же типографій не имеется» *.

Пізніше, коли на Вкраїні працювала похідна друкарня кн. Потемкіна, вона три рази була в Кременчуці,— див. про це далі, с. 375. З 1789 р., коли постало місто Катеринослав, Кременчук помалу губить своє значення, ставши лише повітовим містом.

Про цю друкарню див.:

Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи в конце XVIII-го и в начале XIX-го веков // Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI. С. 27—29. Кн. VIII. С. 42—43; Троцкій П. Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 190; В. Д. Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 83—84.

3. Харків

Справа заснування друкарні в Харкові постала досить рано, ще 1767 р. В Харкові був Духовний Колегіум; при нім 1767 р. засновувались додаткові класи, на яких навчали також чужих мов. Харківський губернатор Щербинин писав тоді до Сенату про відкриття при Колегіумі друкарні, але його бажання чомусь не здійснили. 1769 р. Щербинин хотів знову писати до Сенату про відкриття друкарні і просив місцевого єпископа Самуїла Мирославського підтримати його прохання. Єп. Самуїл визнав користь друкарства, бо «из всех учрежденій, служащих к просвещенію народа и к очищенію вкуса ко всим знаніям, печатаніе книг есть наиполезнейшее» **, але додав, що він може писати лише до Синоду, а вже той мав би звернутися до Сенату. Справа кінчилася тим, що друкарні при Колегіумі таки не заклали.

Найпершу друкарню в Харкові засновано було лише в травні 1793 р.— це була друкарня «Приказу Общественнаго Призренія». Головним чином друкарня ця служила для потреб Губерніального Правління, але часом друкувала й книжки. Найпершою відомою нам друкованою в Харкові книжкою було «Слово на день коронованія имп. Екатерины II» 1795 р. протоієрея Андрія Прокоповича. Крім цього, цей же Прокопович перекладав бердичівський «Kalendarz gospodarski» і друкував його в цій друкарні, напр. в 1797, 1799, 1808, 1809 рр. і др.

Друга друкарня в Харкові була університетська; її почали засновувати ще 1804 р. два чужинці, Гек і Дрегер, яких запросив до Харкова відомий діяч і фундатор універ-

* Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI. С. 28.

** Там само. С. 16.

ситету В. Н. Каразин. Через рік, 1805 р. університетська друкарня була готова, а 20 вересня того року надруковано й першу книжку — «Опыт риторики» ректора університету Ів. Рижського.

Про початкове друкарство в Харкові довідуємся ще з донесення куратора Харківської округи, що 28-го грудня 1803 р. писав:

«При Харьковском университете учреждается теперь одна (типографія), которая в теченіе следующаго года будет в действіи. В Харькове хотя и существует типографія под надзираніем директора училищ, но оная поручена ему от тамошняго губернскаго правленія; при том же она столь маловажна, что едва заслуживает имя типографіи».

Університетська Харківська друкарня дуже добре розвивалася і скоро стала найкращою серед провінціальних друкарень; до неї часто зверталися інші друкарні чи за порадами, чи за друкарськими матеріалами.

Література: Семенников В. Литературная и книгопечатная деятельность в провинціи в конце XVIII и в начале XIX веков // Русскій Библіофил. 1911. Кн. VI. С. 16—17. Кн. VII. С. 41—45; 1912. Кн. III. С. 36—42; В. Д. Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 84.

4. Миколаїв.

Голова чорноморського адміралтейського правління Микола Мордвинов (1754—1845) задумав закласти в Миколаєві друкарню. Для цеї справи він запросив відомого московського друкаря Семена Селивановського, котрий по 1796 р. (закриття вільних друкарень) остався без праці. Цей Селивановський і заснував друкарню в Миколаєві десь 1797 р., а вже з 1798 р. з неї почали виходити книжки: «Арфаксад, халдейская повесть» 1798 р., «Новый букварь французскій» 1798 р. і т. п. Друкарня ця звалася: «Черноморская Адмиралтейская Типографія». Про цю друкарню року 1809 17 травня губернатор Розенберг писав: «В Херсонской и Таврической губернской типографій никаких не имеется, кроме одной в г. Николаеве», якою відає Чорноморське Адмиралтейство.

Про цю друкарню див.:

Семенников В. Русскій Библіофил. 1911. Кн. VIII. С. 35—37; 1912. Кн. III. С. 53—57; В. Д. Кіев. Стар. 1900. Кн. IX. С. 88. Мурзакевич Н. Начало книгопечатанія в Новороссійском крае // Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. 1848. Т. II. С. 218.

5. Яссы та Дубоссари.

Друкарню в Яссах (були в російських руках під час російсько-турецької війни) заклав ще 1789 р. кн. Потьомкін[5], власне його похідна друкарня була двічі в цім місті: з 11 грудня 1789 р. по 15. XI. 1790 р. і з 1 січня 1791 р. по 5 грудня того ж року. Крім цього, була тут друкарня й старообрядців.

Архієпископ Катеринославський Амвросій Серебренников ще 1790 р. почав клопотатися, щоби закласти в Яссах друкарню, але несподівана смерть кн. Потьомкіна (5 жовтня 1791 р.) припинила його заходи. Друкарню тут заклав вже протоієрей Михайло Стрельбицький. Хто був Стрельбицький — не відомо; Н. Мурзакевич пише, що здається був він з Полтавщини, з міста Миргороду, син тамошнього протоієрея; але скоріше був це «молдавський протопоп», бо ж він знав добре молдавську мову й друкував книжки цею мовою. Проте в Яссах М. Стрельбицький нічого не видрукував — з Височайшого наказу цю друкарню перенесено 1792 р. до Дубоссар.

Травня 16 1792 р. цариця Катерина видала на ім'я Катеринославського губернатора Каховського такого рескрипта:

«Молдавскому протопопу Михаилу Стрелбицкому в награжденіе службы его, оказанной Нам в теченіе минувшей с турками войны, повелеваем отвесть землю в Дубосарах для водворенія его, и позволить ему завести тамо типографіи для печатанія книг на греческом, россійском, молдавском и прочих языках, производя ему пенсію по 300 рублей на год из Екатеринославской казенной палаты».

Необхідні для друкарні матеріали — шрифт, гравюри і др. взяли з друкарні Києво-Печерської Лаври; до того ж і сам Стрельбицький вирізував потрібні йому гравюри, уміщуючи на них свого герба та підпис. З надрукованих книжок відомі: «Єктеніарій» без року та Часослов 1794 р., обидві з молдавським заголовком.

1795 р. Михайло Стрельбицький переніс свою друкарню до Могилева-Подільського (див. вище с. 365).

Про цю друкарню:

Мурзакевич Н. Начало книгопечатанія в Новороссійском крае//Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. 1848. Т. II. С. 217.

6. Полтава.

Була якась друкарня і в Полтаві, але ближче про неї нічого не знаємо. Про полтавське друкарство писав 9 січня 1804 р. генерал-губернатор Полтавський кн. А. Куракин:

«В Полтавской губерніи никаких типографій не имеется, а хотя в самом городе Полтаве и есть один станок, но и сей за малостію литер остается без употребленія». Див. В. Д. в «Кіев. Стар». 1900. Кн. IX. С. 84—85.

7. Глухів.

Дуже рано хотів мати свою друкарню й Глухів. В Глухові містилася «Малороссійская Коллегія» і вона задумала закласти собі друкарню; для цього в 1765 р. звернулась вона до Києво-Печерської друкарні з проханням відпустити їй шрифту. Але Лавра відмовила, бо й сама тоді ще не мала гражданки, якої головно й потрібно було для Глухова; щоб полагодити цю справу, Лавра пропонувала одного свого словолитника. Чим скінчилося все це — не відомо. Див.: Труды Кіев. Дух. Акад. 1865. Кн. VI. С. 189.

8. Мандрівна друкарня кн. Потьомкіна

Коли під час російсько-турецької війни на Вкраїну виїхав світлійший князь Григорій Потьомкін-Таврійський, то він взяв з собою й спеціальну друкарню. Друкарню цю заклав собі князь значно раніше, десь ще року 1779 *. Потьомкінська друкарня була, здається, при Воєнній Колегії. **.

Вибираючись в подорож, князь забрав 1 серпня 1787 р. з Воєнної Колегії свою друкарню і вона помандрувала за ним і побувала в багатьох містах України; таким чином кн. Потьомкін розпочав книгопечатання в декількох тих містах, де його до того часом й не було. Друкарня побувала в таких містах в Кременчуці по 6 червня 1789 р., в Лисаветграді по 11 грудня 1789 р., в Яссах по 15 1790 р., в Бендерах по 1 січня 1791 р., потім знову в Яссах по 5 грудня 1791 р., знову в Кременчуці по 9 травня 1792 р., в Архангельськім шанці по 23 червня 1792 р. і втретє в Кременчуці по 28 червня 1793 р. ***

---

* В книжці: «Сочиненія В. Петрова» (Спб., 1811) на с. 288—289 знаходимо такого вірша: «Его сіятельству князю Григорью Александровичу Потемкину. На случай пробы печатной машины, 1779 года февраля 22 дня».

** Грахов Я. О походной типографіи князя Потемкина-Таврическаго // Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. Одесса, 1858. Т. IV. С. 470.

*** Там само.

Потьомкінська друкарня була досить велика; мала вона руський та грецький шрифти; перебуваючи в Яссах, друкарня набула собі зі Львова ще й латинського шрифту. Російського шрифту вона мала найбільше, а саме: так званого «парагон» на круговий лист, великого миттеля на 1 1/2 л., малого на 1 л., корпусу на 1/2 сторінки; курсиву парагону на 1 ст., великого миттелю на 1 ст. латинського шрифту на круглий лист, грецького — на дві сторінки. Прикрас було п'ять сортів, кожного потроху. Станків для друку книжок було 4, а крім цього один спеціальний станок для друку карт та картин, на якім друкувалися також і дворянські грамоти.

Управителем друкарні був Іван Генних, що до того працював в Воєнній Колегії — був друкарем паперів, що друкувалися чужою мовою, та словолитним майстром; мав 600 карб. річного утримання. При нім працювали: 1 коректор на 100 карб. утримання, 4 складачі по 60 карб., 1 тередорщик 50 карб., 1 батирщик 45 карб. і 1 сторож 25 карб.

Друкарня ця видрукувала такі книжки: 1) «Канон вопіющія в грехах души ко Спасителю». Кременчук, 1791; передсмертний твір самого Потьомкіна. 2) «Изследованіе христіанства». Ясси, 1790; з англ. переклав Лука Січкарів. 3) Опыт о человеке. Поппе. Ясси, 1791.; з франц. переклав Микола Поповський. 4) Названія древних судов. Бендери, 1790.

По смерті князя Потьомкіна (5 жовтня 1791 р.) його мандрівна друкарня не вернулась до Петрограду. Тайний совітник Василь Попов в кінці червня 1793 р. передав цю друкарню катеринославському губернаторові В. Каховському, а той віддав її «Приказу Общественнаго Призренія». За цей час в Катеринославі ця друкарня випустила дві книжки: 1) «Наставленіе сыну», твір Володимира Золотницького, 1796 і 2) «Начальное ученіе французского языка» Хведора Заставського, 1800.

«Приказ Общественнаго Призренія» не мав ніяких вигід від силою накиненої йому друкарні, не знав, що має з нею робити, і порішив знищити друкарню. Але заступилося губерніальне правління — йому треба було друкувати свої накази, а тому воно й прийняло утримання друкарні на себе, а з 1807 р. ця друкарня цілком стала його. Так постала Катеринославська губерніальна друкарня.

Черенки цеї друкарні в кінці попсувалися і 1807 р. зробили нові. Старих черенків було 24 пуди 20 хунтів; їх прийняв Харківський університет, що погодився дати за них 9 п. 7 1/2 х. нового шрифту.

Відомості про цю друкарню подає Я. Грахів в зазначеній на с. 375 статті. Крім цього див.: Лонгинов М. Походная типографія князя Потемкина // Современник. 1857. № 7; Мурзакевич Н. Начало книгопечатанія в Новороссійском крае // Записки Одесскаго Общества исторіи и древностей. Одеса. 1848. Т. II. Відд. I. С. 211—219.

ЧАСТИНА ВОСЬМА

ДРУКАРСТВО У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

XVII. ДРУКАРСТВО У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Початків історії українського друкарства відповідно не зрозуміємо без доброго знання історії початків його серед слов'янських народів. Як ми бачили вже вище (с. 35), друкарство рано розпочалося на слов'янських землях, десь з 1475—1478 рр., і відразу ж почало впливати й на нас. Початок друкарства на сході безумовно знаходиться під певним впливом друкарства інших слов'ян. Правда вплив цей не був довгим і особливо помітним, бо вже з кінця XVI віку на землях України розпочинається постійне і вже самостійне друкарство. Ось через все це дослідник українського друкарства не може оминути й друкарства у інших слов'янських народів; тому й я подаю тут хоч найкоротші відомості про друкарство в інших слов'янських народів, відсилаючи за детальним описом його до спеціальної літератури, з якої головнішу подаю тут по змозі повніше.

Долі завгодно було, щоби кирилівське друкарство серед цілого слов'янського світу розпочали таки українці — це були відомі краківські видання 1491 р. Швайпольта Фіоля (німець, родом з Нейштадта в Франконії, а не з Франкфурта, як сказано вище на с. 40). Але Фіоль, як знаємо (див. вище с. 41) змушений був припинити свої видання «схизматичних» книжок в Кракові.

Проте друк кирилівських книжок не спинився з насильним припиненням його в Кракові; і справді, десь 1492 р. кирилівські друки розпочинаються вже поза межами слов'янської землі — в Венеції, де тоді було дуже багато різних друкарень.

1. Закордонні кирилівські видання

Кирилівська слов'янська друкарня заснована була в Венеції десь 1492 р., коли не раніше *,— зараз же по припиненні цього друку в Кракові. Першу кирилівську книжку в Венеції видав Андрій Торезанський 1493 р. Це був Часословець, але ми знаємо лише назву цієї книжки, сама ж вона зникла, а тому ми не маємо змоги порівняти її з друками Фіолевими, щоби сказати, чи часом сам Фіоль по невдачі в Кракові не переніс своєї праці до Венеції.

Про венеціанські друки див. в дальшій літературі; тут лише зазначу: Bandtkie J. Hist. druk. w Król. Polsk. 1826. T. III. C. 222—228; Титов Ф. И. Типографія Кіево-Печерской Лавры. 1918. С. 32—36; Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 157—160; Про графіку венеціанських видань див.: Ровинскій Д. Русскіе граверы. М., 1870. С. 6—8; Его ж. Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 10—14; Про слов'янські кирилівські друки за кордоном взагалі писали: Schnurrer. Slavischer Bücherdruk in Würtemberg. Тюбинген, 1799; Дювернуа А. Тюбингенскіе акты славянской книгопечатни в Вюртемберге // Москов. Унив. Известія. 1868. Кн. 3. № 4. С. 13; Ŝa (winicz). Drukarstwo cerkiewno-słowiańskie zagraniczne // Encyklopedyja Powszechna. T. VII. C. 458—485; Заграничныя типографіи для славянских книг // Ж.М.Н. Пр. 1841. Ч. 29. № 1. С. 9—18; в додатку таблиця Срезневського; зазначено понад 80 друкарень в 59 містах.

2. Давнє кирилівське слов'янське друкарство.

Але з дуже давнього часу розпочалося постійне кирилівське друкарство й на слов'янській землі. З загальної про це літератури зазначу: Евгеній Митр. О слов'янских типографіях // Вестник Европы. 1813. Ч. 70; Добровскій. Про слов'янське друкарство в Вюртемберзі // Ж.М.Н.Пр. 1836. Кн. 9; Šafarik. O staroslov. knihtiskárnách // Časopis Českého Museum. Прага, 1842. Ця ж праця вийшла й російською мовою: Шафарик П. І. О древнеславянских, именно Кирилловских типографіях в южнославянских землях и прилежащих им краях, т. е., в Сербіи, Босне, Герцеговине, Черной Горе, Венеціи, Валахіи и Седмиградіи, в XV, XVI и XVII стол. Читано в Филологическом отделеніи Чешскаго королевскаго Общества наук, 14-го октября 1841 года н. сч.

---

* Найпершою слов'янською книжкою, видрукованою в Венеції, була книжка 1483 р., але видрукувана т. зв. глаголицею.

З чеської мови переклав О. Бодянський // Чтенія в И. общ. исторіи и древн. росс. при Московск. унив. 1846. Кн. 3. С. 17—26. Тут коротко розказано про друкарні: Краків, Фіоль с. 20, з 1491 р.; Венеція з 1493 р., с. 21; Цетиннє з 1494 р., с. 22; Братшів в Седмиградії, с. 22; Торговиця в Валахії з 1512 р., с. 22; Горажд в Герцеговині з 1529 р., с. 23; монастир Руяни з 1537 р., с. 23; монастир Милежова 1544 р., с. 23; Братшів в Седмиградії, с. 22; Торговиця в Валахії з 1512 р., 1562 р., с. 24; Скадар з 1563 р., с. 24; Шебеш в Седмиградії з 1580 р., с. 24; Довге Поле з 1635 р., с. 25. В кінці, с. 25—26 загальні висновки; Строев П. Первыя типографіи у славян. Див.: Опыт або Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси Ивана Федорова. 1883. 4 с.; Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. 1889. Тут розділ IX, с. 175—190: слов'янське друкарство, зміст: угровлахійські видання; слов'янська друкарня Божидара й Викентія Вуковичів в Венеції; сербські друкарні; чеське друкарство; друкарство в Польщі; Примус Трубер та барон Унгнад; слов'янські видання друкарень в Ураху і Тюбингені; слов'янська друкарня в Стокгольмі. А в розділі VI: Краківські видання Святополка Фіоля; перводрукований слов'янський Октоїх; слов'янські інкуна — були в Венеції та Цетинні; Владимиров П. В. Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія в XV и XVI веках // Чтенія в истор. общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 11—23. Урочиста промова з нагоди 400-ліття південно-слов'янського друкарства (1493—1893) — Чорногорського Октоїха 1494 р., що вийшов з Ободі; Кирпичников А. Книга «Энциклоп. Словарь» Брокгауза. 1895. Т. XV. С. 453—455; К (ачановський) В. Старопечатныя славянскія изданія // Вестник Славянства. 1895. Кн. X. С. 120—125; Ф р. Ян. Печатное дело // Энцикл. Словарь Брокгауза. 1898. Т. XXIII. С. 522—530; Титов Ф. Типографія Кіево-Печерской Лавры. 1918. С. 37—40.

3. Південно-слов'янське друкарство

Розпочавшись з Германії, друкарство зараз же занесене було й до Італії, де прищепилося дуже міцно й поширилось надзвичайно швидко. Звичайно, це повинно було вплинути й на сусідні слов'янські землі; так воно й сталося: перша південно-слов'янська книжка вийшла в Чорногорії ще 4 січня 1494 р., цебто за три роки по українських краківських виданнях; це був Октоїх, що вийшов з Ободської друкарні, заснованої чорногорським зетським господарем Юрієм Черноєвичем за митрополита зетського Вавила. Першим друкарем південно-слов'янським був іеромонах Макарій. Цей

надзвичайно працьовитий друкар «сьставих форми, на нихже в єдино лето осмим человеком съвршити Октоих», як читаємо про це в післямові до цеї книжки. Десь перед 1495 р. Макарій переніс свою друкарню з Ободу до Цетиння і тут багато працював, аж поки напади турецькі не примусили його покинути батьківщину. Звичайно, південно-слов'янське друкарство жило під великим впливом друкарства венеціанського, звідки воно, певне, й прийшло до Чорногорії *.

Трохи пізніше друкарство поширилося по багатьох південно-слов'янських містах,— по Сербії, Чорногорії, Герцеговині і др.

Про південно-слов'янське друкарство див. літературу в покажчику: Kukuljevic. Bibliografia Jugoslavenska. Загреб, 1860, а також: Новаковић Стојан. Историја српске књижевности. Білград, 1867. Крім цього зазначу: Кукулевич-Сакчинський. Про південно-слов'янських друкарів XV і XVI в., в «Artiv za pověstnicu jugoslavensku. Загреб, 1851. Кн. 1; Jagič. Der erste Cetinjer Kirchendruk vom Jahre 1494. Denkschriften Kaiserlichen Akad. Wiss. Відень, 1894. Т. 43; Його ж: Ein Nachtrag zum ersten Cetinjer Kirchndruk // Arch. f. sl. Fil. 1903. Т. XXV. С. 628—637; Ровинскій. Ободска штампарија. Цетиње, 1893,— з нагоди 400-літньої річниці першого друку в цій друкарні. Про те ж саме див.: Владимиров П. Начало славянскаго книгопечатанія // Чтенія. К., 1894. Кн. VIII. С. 11—23; Карскій Е. Ф. Очерк славянской кирилловской палеографіи. Варшава, 1901. С. 326—330; Ягич І. В. Die erste südslav. Typographie in XV Jahrh // Wiener Zeitung 1893. № 146; Руварац И. О цетинской штампарији прије четири стотине година // «Гласн.» Білград. 1893. Т. 40; Прославна споменица четиристогодишнице Ободске штампарије. Цетиње, 1895; Малышевскій Ив. Торжество в ознаменованіе 400 летней годовщины славянской типографіи в Черногоріи //Труды Кіев. Дух. Акад. 1893. Кн. 8. С. 625—637; Царевскій А. По поводу славянскаго празднества в Черногоріи. Казань, 1893; Стоянович Л. Старе српске штампарије. Білград, 1902; Його ж: Прилози ка библиографији старих српских штампних книга // Гласник. Т. 46; Див. ще праці на с. 379. Про графіку південно-слов'янських видань див.: Ровинскій Д. Русскіе граверы. М., 1870. С. 6—8; Його ж: Подробный словарь русских граверов. 1895. С. 10—14.

---

* Про тісні стосунки Чорногорії до Венеції див.: Ровинскій П. Черногорія в ея прошлом и настоящем. Спб., 1888. Т. І. С. 421—432. З «Сборник» Акад. Наук.

Із всіх слов'янських земель найпізніше розпочалося друкарство в Болгарії. Найперша друкована болгарська книжка вийшла 1641 р. в Римі. Але на болгарських землях друкарство появляється тільки з XIX віку — першою друкованою книжкою тут було «Зерцало Христіанское», що вийшло в Будимі 1801 р. Про болгарське друкарство зазначу: Теодоров А. Блгарски книгопис: дел први, от временето на пьрвата новоблгарска печатна книга. 1641—1877 р. // Сборник за народни умотворения. Софія, 1893. Т. IX. С. 176; Срезневскій И. Очерк книгопечатанія в Болгаріи // Ж.М.Н.Пр. 1846. Кн. 2. С. 28; Дринов М. Првата Блгарска типография в Солун и некои от напечатанити в нея книги. 1890.

4. Молдаво-волоське друкарство

Молдаво-волоське кирилівське друкарство на початку своїм було в повній залежності від друкарства венеціанського та південно-слов'янського. Розпочалось воно досить рано: десь на початку XVI віку і було живим та гарним, не уступаючи кращим південно-слов'янським виданням. Друкарні в Торговищі, Шебежу, в Дельськім монастирі, пізніше в Довгім Полі дали достойні зразки молдаво-волоського друкарства.

Започаткував тут друкарство той самий друкар ієромонах Макарій, що працював в Чорногорії, але змушений був покинути рідну землю. За допомогою воєводи угро-волоського Басараби Макарій видрукував в Торговищі першу слов'янську книжку на румунських землях — Служебник 1508 р.

Підкреслю тут, що на друкарство молдавське був великий український вплив; так, друкарські матеріали до Молдавії часто йшли сюди зо Львова; тут же працюють українські друкарі, наприклад, А. Скульський (див. вище с. 158). Українські ж друкарі заклали тут в Довгім Полі добру друкарню за допомогою київського митрополита Петра Могили; про це в Требнику 1635 р., що його в Довгім Полі видали київські друкарі, читаємо в передмові Матвія Басараби таке:

«Бачив воєвода Басараба, що на землях його нема духовної поживи, а тому задумав закласти друкарню. Бог послав йому «мужа пришелца преподобна священоинока именем Мелетія Македонска, пришедша от російских стран и глаголюща нам: «Увидех дило Типографско, и испытно приемши весть о цене, прійдох взвестити, аще угодно вам будет». Тогда мы абіе, свещавшеся с неким дружиною его, мужем ієрмонахом, Нектарій Пелагонскій зовемым, и с ним вкупи отрока нашего

верна, Стефана Брзоходца нарицаема, по печатню в Малую Рóссію послахом, имуще с собою при типографной пленой цене и писанія убо особная от самаго лица нашего, и общая от вещи общея, до настоящаго митрополита Кіевскаго священнейшаго Петра Могилы, и до судіа же и прочіих старейшинствующых главнейшему граду оному, образ имущая молитвенейшій. При сих же и даров не сподобихом тому прислати выше именованному великому мужу, его же ходотайством и устроєніем сподобихомся... и рожденіе уже благополучнаго исплненія не по мнозем видети. Печатью глаголю цело свршенну пятовидных писмен, такожде и искусна типографа с нею вкупе, Тимофеа именем [Вербицького], с прочіми, им же место на се отлученно показахом, Дл̀гое Поле нарицаемый град, и повелехом тамо жити и градскою данію питатижеся и одеяти» *.

Ось ці київські друкарі, з Тимофієм Вербицьким на чолі, і видрукували тут Требника, що вийшов у світ 30 червня 1635 р. **

Літературу про це друкарство див.:

Bianu J. Bibliografia Românéska veche. 1508—1830, Букурешт, 1903—1912. Т. I—III; Крім цього: Снегирев И. М. Древнейшіе памятники славянских типографій // Ученыя Записки Моск. Универс. 1835. Ч. IX. № 1, за липень; про угровлахійське Євангеліє 1512 р. і Слобідський Псалтир 1576 р., з двома знімками; Про стародруки з Довгого Поля (Кимполунг) на Буковині див.: Zubrzycki D. Historyczne badania. 1836. С. 56—57; Максимович М. Сочиненія. Т. III. С. 687; О двух неизвестных изданіях, напечатанных в Долгом Поле // Библіографическія Записки. 1858. № 8. 5 с.,— про Анфологіон 1643 р. і про Псалтир 1650 р.; Голубев С. Т. Петр Могила. К., 1898. Т. II. Додатки. № 54: у Львові роблять друкарню для Яс; Яцимирскій А. И. Первый славянскій печатный Служебник. Див.: Известія отд. русск. яз. и слов. Спб., 1896. Кн. 4. С. 792—797; Його ж: рецензії на труд Біану в «Известіях». Т. III. Кн. 4. С. 1051—1071; Т. V. Кн. 2; Новакович Ст., Српски штампари у Румунији // Годишнице. Кн. XVII. Белград, 1898.

5. Західно-слов'янське друкарство

Західно-слов'янське друкарство, чеське та польське, не мало на наше друкарство особливого впливу через те, що ці слов'яни не вживають кирилиці; але безумовно був вплив графічний, як чеський так і польський, на графіку наших стародруків; шкода тільки, що вплив цей у нас ще детально не прослідженій.

---

* Примірник Національного музею у Львові. № 1071. Л. 4.

** Див. про це вище на с. 322.

Серед всіх слов'янських народів чехи найперші почали друкувати собі книжки; та це й не дивниця — друкарство ступнево йшло з заходу на схід, а чехи ж були найближчими до колиски європейського друкарства (есть навіть досить обгрунтована думка, ніби Гутенберг був чехом з гори Кутни, а не німцем).

Перша чеська друкована книжка (разом з тим — це перша друкована книжка цілого слов'янства) вийшла чи не 1475 р. в Пильзні,— це був Nový Zakon, видрукуваний в якійсь похідній друкарні. Безсумнівне чеське друкарство розпочалося вже в Празі з 1478 р.* Перводруковані чеські Біблії, з 1488 р. починаючи, ходили й по Вкраїні і впливали й наші перші переклади Письма св. на українську мову, напр. на Пересопницьке Євангеліє 1556 р. Перші кирилівські східно-слов'янські видання Скорини, що в 1517—1520 рр. працював в чеській Празі, безумовно мають на собі графічні впливи чеських стародруків.

Дуже повну бібліографію літератури чеського друкарства подає: Čenek Zibrt. Bibliografie Česke Historie. Прага, 1900. С. 9—21 або № 110—405. Про впливи на графіку видань Фр. Скорини див.: Владимирова П. Доктор Фр. Скорина. Спб., 1888. Див. ще: Václav Hanka. Prvotisklêsky a prvotisk polský // Casopis českého Museum на р. 1840, XIX с. 77 sq; Hanka V. Bibliografia prvotiskuv českých od 1468 až do 1526 léta. Ib. XXVI. 1853. Див. ще Slovnik naučný. Прага,1899. С. 449.

Друкарство в Польщі розпочалося так само досить рано, тільки було це друкарство латинське, а не польське. Вже на рік 1474 видається в Кракові Almanach і з того часу починаються й інші друки, але все мовою латинською. Напочатку в Кракові працювали якісь похідні друкарні, але вже з 1505 р. тут засновує першу постійну друкарню моторний друкар Ян Галлер. Як показала праця Бернацького, першою друкованою вже польською мовою книжкою був збірник релігійних пісень: «Hortulus animae — Raj duszny» якогось Берната з Любліна; книжка ця вийшла в Кракові з друкарні Флоріана Унглера, але вона без дати, і дослідник Бернацький багатьма доказами (не всі переконуючі) доводить, що книжка вийшла коло 1514 р. Початкове польське друкарство безумовно знаходилось під великим чеським впливом.

Повну бібліографію літератури польського друкарства

---

* Деякі чеські вчені за початок чеського друкарства вважають навіть рік 1468, коли ніби в Пильзні вийшла з якоїсь мандрівної друкарні «Історія Троянська».

подав M. Rulikowski Literatura polska lub Polski dotycząca z zakresu grafiki. Вид. 2-е. Варшава, 1922. II+56 с. № 1—660. Крім цього зазначу: Собко Н. Ян Галлер, краковскій типографщик XVI века, его предшественники, товарищи и преемники // Ж.М.Н.Пр. 1883. Ч. 230. Кн. XI. С. 1—54; Bernacki L. Pierwsza książka polska, studjum bibliograficzne, видання закладу ім. Оссолинських, Львів, 1918. С. VI+510, з 86 знімками; книжка дає головно сирий матеріал, так потрібного розділу про тогочасне друкарство тут нема; Той само заклад Оссолинських випустив дуже цінну книжку: Monumenta Poloniae typografia. Львів, 1922.— Автор дає багато цінних відомостей про початкове польське друкарство; цінна для цього також його праця: Cracovia oftificum. Краків, 1917; Давні праці про польське друкарство див. в мене вище на с. 37—38, 42—43.

XVIII. ДРУКАРСТВО МОСКОВСЬКЕ

Дослідник історії українського друкарства не може оминути друкарства московського, бо сотні ниток зв'язують докупи те й друге в історичнім розвиткові. Початок постійного українського друкарства завдячуємо друкареві московському Івану Хведоровичу, який, полишивши свою батьківщину, прийшов до нас на Вкраїну з готовими друкарськими зразками, а вже одне це примушує нас досліджувати й початок друкарства московського. Правда, вплив московського друкарства на українське оцим початком головно й проявився, а далі, аж по кінець XVIII віку бачимо великий і помітний вплив друкарства українського на московське; і тому знов-таки не може дослідник друкарства українського пройти мовчки коло друкарства московського — цікаво ж знати, як саме виявлявся цей український вплив і якої сили він був (див. в Доповненнях).

А з моменту федерації України з Москвою, з 1654 р., як знаємо, зміцнився культурний похід українців на Москву. І вже 1655 р. цілий Кутеїнський монастир, обсаджений переважно українцями, з своєю друкарнею переходить до монастиря Іверського новгородського і започатковує друкарство й тут. Культурними працьовниками на Москві й по цілій Росії в великому числі стають українці, а тому їхньої праці дуже багато по тодішніх друкарнях російських. Отже дослідження московського друкарства не можемо оминути, бо воно часто освітлює нам також історію друкарства нашого. Крім цього, російські дослідники здавна втратили свою національну перспективу і все, що було на

землях політичної Росії XIX століття, все те підводили під розуміння національно московське, а тому в їхніх дослідах часто знаходимо й досліди нашого, українського друкарства.

1. Початок друкарства на Москві

Коли саме розпочав Хведорович (тоді Хведорів) свою друкарську працю в Москві, цього докладно ще не знаємо. Але дослідники намагаються (і не без солідних підстав) довести, що ще до 1564 р., цебто до року виходу в світ «Апостола», в Москві видрукуване було Євангеліє, і це Євангеліє й було найпершою друкованою в Москві книжкою. Про це дивись:

Викторов А. Е. Не было ли в Москве опытов книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола 1564-го года? // Труды третьяго археологическаго съезда в Кіеве в 1874 г. К., 1878. Т. II. С. 211—220. В рефераті на цім з'їзді Вікторов перший доводив, що ще до 1564 р., до Хведорова, в Москві видрукувано Євангеліє. Про те саме писав і Арх. Леонид в «Ж. М. Н. Пр.» (1884. Кн. V. С. 39—54), а також в «Кіев. Стар.» (1889. Кн. XI. С. 440—442): «Редкое старопечатное Євангеліе»; Владимиров П. В. О московских первопечатных Евангеліях до 1564-го года // Чтенія в Историч. Общ. Нестора Летописца. К., 1894. Кн. VIII. С. 33—34; Голубинскій Е. Е. К вопросу о началѣ книгопечатанія в Москве // Богословскій Вестник. 1895. Кн. II; Снегирев И. М. О сношеніях Датскаго Короля Христіана III с Царем Іоанном Васильевичем касательно заведенія типографіи в Москве // Русскій Историческій сборник. М., 1840. Т. IV. Кн. I. С. 117—131; Леонид Архим. Евангеліе, напечатанное в Москве 1564—1569 р. // Памятники Древней Письменности. 1883. Це Євангеліє ніби видрукував Іван Хведорів.

Про потребу друкарства на Москві голосно заговорили ще 1551 р., цебто на так званім Стоглавім Соборі. Цар Іван Грозний разом з митрополитом Макарієм жваво прийнялися за цю справу; вже року 1553, як пише в післямові «Апостола» 1564 р. сам Хведорів, «начаша изыскивати мастерства печатных книг». Цар Грозний звернувся на Захід, щоб дістати звідти друкарів, але західня поміч дуже проволікалася, бо Захід разом з друкарями все хотів накинути Грозному й нову віру. Здається, що в справі розпочаття друкарства на Москві найбільше допоміг датський король Християн III, що в травні року 1552 прислав на Москву свого місіонера, друкаря Ганса Миссенгейма. От цей Миссенгейм, разом може з деякими італійськими друкарями,

що жили в Москві, і зорганізував першу друкарню на Москві. Звичайно, Ганс сам не міг справитися зо всею цею справою — йому потрібні були помічники.

Про початок московського друкарства маємо також і надзвичайно важне пряме свідоцтво; англійський посол Джон Флетчер, що побував в Москві в кінці XVI віку і написав записки про Москву, про початок московського друкарства оповідає в розділі 21 дослівно таке: «Декілька років тому, ще за покійного царя (Івана Грозного) привезли були з Польщі в Москву друкарського станка та літери , і тут засновано друкарню, з дозволу царя та на велику йому втіху». Отже, Флетчер ясно свідчить, звідки прийшло друкарство на Москву.

Але як розуміти це свідоцтво Флетчерове? Може справді сама Польща допомагала Івану Грозному заснувати першу друкарню? Звичайно — ні; стосунки Москви й Польщі були тоді дуже ворожими і скоро довели до запеклої війни. Безумовно, Флетчер під Польщею розумів православних підданців її — це були українці або білоруси, скоріше ті й другі разом.

На сході слов'янства, як ми бачили, українці першими розпочали друкарство — складачами у Швайпольта Фіоля, родом німця з Нейштадту в Франконії, що працював у Кракові ще 1491 р., безумовно були українці; пізніше бачимо друкарство в Вільні, де 1525 р. славний Скорина друкує дві книжки; ще пізніше, 1562 р. появляються друки в Несвіжу на Мінщині. Отже, як бачимо, за кордоном Москви, в православній Литві було вже друкарство ще до початку його на Москві; звичайно, були й друкарі, які, прочувши, що на Москві збираються закладати друкарню, потягли туди. Ось оці русини з Литви та Польщі — українці та білоруси, певне, й привезли на Москву першого друкарського станка та літери, як про це свідчить Флетчер.

Шрифт перших московських друків зроблено зовсім на зразок українського київського уставу. Прикраси до перших московських друків — «Апостола» 1564 р. та Часовника 1565 р.— робили можливо й українці, бо ці прикраси ведуть нас в певній мірі до тої волинської мистецької школи, звідки вийшли такі високохудожні твори, як, скажемо, Пересопницьке Євангеліє 1556 р. або «Загорівський Апостол»; звичайно, венеціанська графіка певне була перед очима перших друкарів на Москві (та про неї нагадував і знавець венеціанського друкарства, Максим Грек).

Таким чином безумовно українці з білорусами брали участь в заснуванні друкарства на Москві (див. с. 55). Багато допомогли також італійці — їх все було досить в Моск-

ві; пригадаймо хоча б, що італійці полишили свій замітний слід в першій московській друкарській термінології.

Цінну й велику літературу про початок московського друкарства див. вище, в розділі VII. С. 88—95. Літературу про московський першодрук, про «Апостола» 1564 р. подав я в «Старій Україні». 1924. С. 68.

2. Історія друкарства московського

Московське друкарство в давнину увесь час, особливо до XVIII віку, менше в XVIII віці, знаходилось під впливом друкарства українського; була б цікава розвідка — детально дослідити українські впливи на московське друкарство за ввесь давній час, до поч. XIX віку, особливо ж за час до XVIII віку.

Частину великої, але не все цінної літератури про історію друкарства московського див. вище в розділі про історію друкарства українського, с. 36, а також в розділі про Івана Хведоровича, с. 88. Подаю тут ще таку літературу (порядок хронологічний) з історії московського друкарства: Евгеній Митр. Словарь историческій о бывших в Россіи писателях духовнаго чина. Спб., 1827. Т. І. С. 260—286; по вид. 1-му 1818 р., с. 273—302; Строев П. М. Обстоятельное описаніе книг Толстова. М., 1829. Передмова. С. I—XXIV: короткий нарис історії друкарства; Снегирев И. М. О первой Псалтыри Невежи Тимофеева и Никифора Тарасіева // Вестник Европы. 1830. № 13; Строев П. М. Описаніе книг Царскаго. М., 1836. Додаток. С. 431—453: три документи з історії друкарства; Строев П. Дополненіе к описаніям библіотек Толстова и Царскаго. М., 1841. С. 241—253: матеріали до історії моск. друкарства; Макаров М. О. сенатской типографіи в Москве// Моск. Губерн. Ведом. 1842. № 22; Снегирев И. М. Очерк исторіи типографіи Московскаго Университета с 1755 по 1812 г.//Моск. Ведом. 1844. № 111 і 117; Царскій А. И. Историческій взгляд на развитіе книгопечатанія в Россіи// Моск. Губерн. Ведом. 1846; Казанскій. Исправленіе богослужебных книг при патріархе Филарете // Чтенія. М., 1848. № VII. 28 с.; Боричевскій. Историческій взгляд на исторію книгопечатанія в Россіи // Ж. М. Н. Пр. 1849. Ч. 61. С. 162; Иванов П. О приказе печатнаго двора, в книжці: Описаніе государственнаго архива старых дел. М., 1850; Снегирев И. М. Краткій очерк исторіи Московской Синодальной типографіи // Моск. Ведом. 1853. № 152 і 153; Викторов А. Е. Историческая деятельность Московской Синодальной типографіи // Моск. Ведом.

1859. № 285, 288 і 291, також Наше Время. 1860. № 5, 8, 10 і 12; Русская Беседа. 1859. Кн. 5; Поруденскій М. Трехсотлетіе московскаго книгопечатанія // Соврем. Летопись. 1864. № 9; Филаретъ Арх (Ш-н Н.). О книгопечатаніи в Россіи до патріарха Никона // Черниг. Епарх. Ведом. 1867. № 8—9, С. 343—350, 367—374; Румянцов В. Древнія зданія Московскаго печатнаго двора. М., 1869. 38 с. і 5 листів малюнків; Гатцук А. Очерки исторіи книгопечатнаго дела в Россіи // Русскій Вестник. 1872. Т. 99. Кн. 5; Н. С. Очерк книгопечатнаго дела в Россіи // Русская Библіографія. 1878. Вип. II. 48 с. Тут 3 статті: 1) Наши библіографическіе указатели, 2) Книжное дело в Россіи до Петра Великаго і 3) Матеріалы для статистики книгопечатнаго дела; Огнев В. Страницы из исторіи книги на Руси. Вятка, 1881; Михневич Вл. Трехсотлетіе «Божьяго дела» на Руси. 5 с. Див.: Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси. Юбил. изданіе. 1883; Либровичъ С. Ф. Книгопечатаніе в Россіи после Федорова. 5 с. Див.: Трехсотлетіе перваго друкаря на Руси. Спб., 1883; Мансветов И. Как у нас правились церковныя книги. Матеріалы для исторіи книжной справы в XVIII ст. по бумагам архива Типографской Библіотеки в Москве. Додаток до «Творенія св. Отцев». М., 1883. Кн. IV. 61 с; Из рукописей В. Е. Барсова. І. Акты, относящіеся к распространенію богослужебных книг. М., 1884; Белокуров С. Сильвестра Медведева Известіе истинное о новоправленіи книжном // Чтенія. М., 1885. Кн. 4. С. XLI+87; Белокуров С. Московскій печатный двор в 1649 году // Чтенія. М., 1887. Кн. 4. 32 с.; Мальшинскій. Наша печать в ея историческо-экономическом развитіи.//Историч. Вестник. 1887. Т. 28; Кирпичников А. Очерк исторіи книги. Две публичныя лекціи. Видання журналу «Пантеон Литературы». Спб., 1888; Булгаков Ф. Иллюстрированная исторія книгопечатанія. Спб., 1889. С. 238—252: Друкарство в Москві по Хведорові; с. 277—288: Московське друкарство з 1613 року; с. 295—350: Російське друкарство в XVIII віці; Бахтіяров А. Исторія книги на Руси. Спб., 1890. Видання Ф. Павленкова; Николаевскій П. Московскій печатный двор при патріархе Никоне / Христіан. Чтеніе. 1890. № 1 і 5; за 1891 № 1 і 4; 138 с; Лихачев Н. Документы о печатаніи книг и грамот в 1694 р. Спб., 1894; Божерянов И. Н. Из исторіи книгопечатанія в Россіи в XVIII ст. // Русский Вестник. 1895. Кн. I; Божерянов И. Н. Историческій очерк русскаго книгопечатнаго дела. Спб., 1895. Видання «Общественная Польза». С. 1—61. Зміст: Початок і розвиток друкарства в Росії, с. 8; по-

ширення друкарень, 13; перша друкарня за кордоном, 17; підпорядкування «печатнаго двора» манастирському приказу і заведення гражданки, 20; заснування друкарні в Харкові, 46; Шрекник Е. Ф. Историческій очерк развитія письменности и типографскаго искусства в Россіи. Спб., 1895; компіляція з книги Булгакова; Полевой П. Н. Історія русской словесности. Спб., 1900. С. 192—206: короткий, але змістовний нарис історії моск. друкарства; Покровскій П. Історія русской книги в очерках и образцах // «Известія» книгарні Вольфа. 1901; Либрович С. Історія книги в Россіи. Часть I, с древнейших времен до конца XVII ст. Со снимками с древних рукописей, образцов первопечатных книг и позднейших редких изданій, с портретами, копіями картин, гравюр и пр. и пр. Спб. Видання М. О. Вольфа. 1913. С. 1—224.

Окремо зазначаю тут літературу про друкарство за час Петра I та про заведення гражданки (в березні 1708 р.): Д. К. Выписка из дел типографской конторы // Бібліотека для чтенія. 1834. Т. 3. № 3. Розд. 6; Снегирев И. М. Труды Петра I в книгопечатаніи // Бібліотека для чтенія. 1834. Ч. III. Розд. VI; Пекарскій П. Наука и литература в Россіи при Петре Великом. Спб., 1862. Т.II.: Известія о славяно-русских типографіях начала XVIII столетія. Тут на с. 633—675 маємо: Загальне управління друкарнями. Московська друкарня. Директор її Поликарпов. Зловживання. Заведення гражданського шрифту. Дереворитники. Похідна друкарня на Волзі. Гражданська друкарня в Москві під управою Василя Киприянова. Стан Петербурзької друкарні. Перша книгарня в Петербурзі. Книжна торговля за Петра Великого. Інші друкарні в Петербурзі: Олександрівської Лаври, Сенатська й Морської Академії; Черты из исторіи книжнаго просвещенія при Петре Великом // Русский Архив. 1868. 17 с., матеріал з 1715—1717 р.; Двухсотлетняя годовщина дня рожденія Петра Великаго. С приложеніем фотографических снимков гражданской азбуки с поправками, сделанными рукою Императора. Спб., 1872; Григорович Н. О введеніи гражданского шрифта в Россіи. Азбука с исправленіями Имп. Петра Великаго и указом его о введеніи в употребленіе гражданскаго шрифта // Отчет Общ. любит. др. письменности за 1877 р., 12 с і 3 с. знімків; Дмитріев П. Шрифт гражданской печати времен Петра Великаго // Россійск. Библ. Гартье. № 6—9; Азбука гражданская с нравоученіями, правлена рукою Петра Великаго. Видання «Общ. люб. древн. письм.» 1877. № 8. Факсимилє з оригіналу.

3. Друкарство загальноросійське

Довгий час друкарство трималося Москви і тільки з кінця XVIII віку почало ширитися по цілій Росії, особливо з часу заведення т. зв. губерніальних друкарень (див. вище с. 367). Подаю тут літературу про це друкарство в порядку географічнім.

Астраханец (Н. Ф. Леонтьев). Список астраханских изданій // Труды Астрах. Губерн. Статист. Комитета. 1869. Вип. I. Додаток. Матеріалы для исторіи Владимирской губернской типографіи. К столетнему юбилею типографіи. Володимир над Клязьмою, 1898; Список книг, напечатанных в Воронежской типографіи // Воронеж. Губерн. Ведом. 1856. № 9; Вейнберг. Список книг, напечатанных типографіею Воронежскаго губернского правленія // Воронеж. Губерн. Ведом. 1883. № 88; Пантелеевскій Н. И. Типографія Воронежскаго губернскаго правленія // Воронеж. Губерн. Ведом. 1887. № 75; Поликарпов Н. И. Столетіе Воронежской губернской типографіи // Воронеж. Телеграф. 1898; Поликарпов Н. И. Воронежская губернская типографія; из исторіи печатнаго дела в Воронеже за истекшее столетіе // Труды Воронеж. Архивной Комиссіи за 1905 р.; Празднованіе столетія Вятской губернской типографіи; див.: Памятная книжка и календарь Вятской губерн. на 1899. С. 142—158; Лихачев Н. П. Книгопечатаніе в Казани за первое пятидесятилетіе существованія в этом городе типографій. Спб., 1895; Його ж: Мнимый первенец казанской печати. Спб., 1897; Чистоклетов Г. Опыт собранія матеріалов о типографіях в Калуге и о книгах, в ней напечатанных до 1807 г. Калуга, 1892; Танков А. А. Из исторіи печатнаго дела в Курске // Курск. Губерн. Ведом. 1897. № 228—234; Столетнее существованіе типографіи Нижегородскаго губернскаго правленія // Нижегор. Губерн. Ведом. 1891. № 33, 34, 40 і 41. Левин И. Столетіе Олонецкой губернской типографіи // Олонецк. Губерн. Ведом. 1905. № 50—51; Пермская губернская типографія. Разсказ о том, как получила начало и как устраивалась и развивалась типографія Пермскаго губернскаго правленія // Перм. Губерн. Ведом. 1869. № 12—14; С (мышляев) Д. Типографія в г. Перми//Перм Губерн. Ведом. 1882. № 23; Малченко В. С. Дело Пермскаго наместнич. правленія о заведеніи в Перми типографіи // Труды Пермской Ученой Архивной Комиссіи». Пермь, 1903. Вип. IV. С. 153—155; Чистович. Сведенія о бывшей типографіи Александро-Невскаго монастыря и о напечатанных в ней книгах // Христ. Чтеніе. 1857. Кн. V. С. 341—

354; Геннади Г. Н. Свидетельство о начале книгопечатанія в Петербурге // Библіогр. Записки. 1858. № 12. С. 572—575; Пекарскій П. П. Академическая типографія в старину и ныне. Див.: Образцы шрифтов типографіи и словолитни Имп. Академіи Наук. Спб., 1870; Дьяконов И. Д. Краткій очерк исторіи и современнаго состоянія С.-Петербургской Синодальной типографіи. Спб., 1895. С. 1—57, за 1711—1830 рр.; Карамышев И. Краткія историческія сведенія о Петербургских типографіях с 1711 года. Спб., 1895. С. 1—31; Хороманскій В. Столетіе типографіи Саратовскаго губернскаго правленія. Саратов, 1895; Дмитріев-Мамонов А. И. Начало печати в Сибири. Печать в Тобольском наместничестве в конце XVIII-го ст. // Памятная книжка Тобольской губерніи на 1884 р., а також: Омськ, 1891: про сибірське друкарство з 1782 р.; вид. 3-є. Спб., 1900; Губерти Н. В. Первая типографія в Сибири купца Корнильева (1789—1795 гг.) // Библ. Записки. 1892. № 12. С. 860; Матеріалы для исторіи типографіи при губернском правленіи в Тамбове // Известія Тамбовской Ученой Архивной Комисіи. Вип. XIII; О некоторых изданіях Ярославской типографіи // Ж. М. Н. Пр. 1838. Ч. XX. С. 343; Бартенев П. И. Заметка о сельских типографіях // Библ. Записки. 1859. (друкарні в губ. Тамбов., Пензен. і Рязанській в кінці XVIII в.).

Друкарство російське за кордоном: Оболенскій М. А. Русская типографія в Париже в 1790 годах // Библ. Записки. 1858. Т. I. № 5. С. 155—156; Пекарскій П. П. О русских книгах, напечатанных в Галле в 1735 г. // Библ. Записки. Т. III. С. 35—45; Пекарскій П. П. Литература и наука. 1862. Т. I. С. 10—13: про російські друкарні в Амстердамі.

Подаю тут ще хоч короткі відомості про друкарні Іверську та клинцівські, бо друкарні ці були в дуже близьких стосунках з друкарнями українськими.

4. Друкарня Іверського монастиря

Як я вже згадував вище (с. 64), року 1655 перевели Кутеїнський монастир до Новгородського Іверського монастиря, що коло Валдаю. Разом з цим перенесено й Кутеїнську друкарню також до Іверського монастиря. Монастир цей заснував патріарх Никон 1653 р., бажаючи створити собі певне культурне огнище; отже, Кутеїнська друкарня та монахи українці були йому якраз до речі. Але друкарня ця проіснувала тут не довго — року 1665 її перенесено до

Нового Єрусалиму. Закрили потім й Іверського монастиря: як судили Никона, монастир його визнали еретичним...

Корнилович. Историко-статистическій очерк Иверскаго монастыря // Сын Отечества за 1839. Кн. 9; Сахаров И. Исторія типографіи Иверскаго монастыря; див. його «Русскіе древніе памятники». Спб., 1842. Т. I.; Сахаров И. Иверская типографія // Северная Пчела. 1849. № 157; Леонид Арх. Типографія Оршинскаго Кутеинскаго и Иверскаго Валдайскаго монастырей с 1630 по 1665 г. // Вестник Общ. древне-русскаго искусства. 1874. Розд. IV. С. 92—95; Стасов В. В. Сочиненія. Т. II. С. 173; Харлампович К. В. Малороссійское вліяніе. Казань, 1914. С. 437—439.

5. Старообрядчеські друкарні в Клинцях

Посад Клинці в давнину був Новгород-Сіверської губ., тепер він губернії Чернігівської, на півдні Суражського повіту. Населений цей посад тими старообрядцями, що втікли сюди після відомого стрілецького бунту. Хоч етнографічно Клинці й не належать до української землі, але я хоч коротенько розповім тут про цю друкарню, бо вона часто зв'язувалася з друкарнями нашими, а її видання часом продавалися і в нас.

Старообрядчеська друкарня в Клинцях постала ще 1781 р., але на початку працю провадила напівкриючись. Коли ж за цариці Катерини виданий був 15 січня 1783 р. закон про вільні друкарні, то цим законом поспішили скористатися й старообрядці. Два купці, Дмитро Рукавишников та Яків Желізников урядили собі в Клинцях вільні друкарні й одержали на них, правда після тяганини, відповідний дозвіл 29 березня та 25 червня 1784 р.; трохи пізніше, 25 вересня 1786 р. дозволено відкрити тут друкарню й купцеві Хведору Карташову. Ось ці три друкарні діяльно взялися за передрук стародрукованих книжок, потрібних для церковного вжитку старообрядцям.

Але не довго працювали клинцівські друкарні. Старообрядчеські видання повезли 1787 р. в Макарів на ярмарку; там про них повідомили єпископа, а той про все написав в Синод. Закінчилася справа тим, що Синод 27 липня 1787 р. пояснив, що вільні друкарні не мають права друкувати церковних книжок, а тому в кінці всі три клинцівські друкарні були закриті й сконфісковані. Правда, пізніше сконфісковане майно вернули, і ці друкарні почали друкувати (напр. друкарня Рукавишникова) світські книжки.

Син Якова Желізникова, Василь Желізников, або просто Желізняк, 6 червня 1789 р. отримав сконфісковане в батька друкарське майно. Не маючи змоги друкувати церковні книжки в Клинцях, Василь Желізняк поїхав до Почаєва і там склав з василіанами умову на друкування старообрядческих книжок (про цю справу див. вище с. 225, там і література). Але можливо, як думає Сопиков (Опыт. № 574), що старообрядці потайки таки друкували свої книжки й в Клинцях, та тільки зазначали на них не Клинці, а якісь інші друкарні.

Про це див.: Семенников В. Типографіи раскольников в Клинцах // Русскій Библіофил. 1912. Кн. І. С. 58—63; Калугин И. К. Несколько слов о Клинцовской типографіи // Библ. Записки. 1858. № 5. Т. І. С. 157: про старообрядческу друкарню 1781 р..

ЧАСТИНА ДЕВ'ЯТА

ДРУКАРСТВО ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ

XIX. ДРУКАРСТВО ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ НА ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Дослідник українського друкарства ніяк не може оминути також історії друкарства тих інших національностей, що мешкали на етнографічних землях України. Переважно це було друкарство того народу, що панував над Україною, наприклад друкарство польське чи російське, або того народу, що в великій масі жив тут, наприклад друкарство жидівське. На жаль, ми ще не маємо такого покажчика стародруків, де б було описане все, що видрукуване на землях етнографічної України; такий покажчик для дослідника історії українського друкарства був би надзвичайно цінним — він ясно показав би, серед яких впливів жило наше українське друкарство, він показав би також і культурний рівень тих народів, що жили на землях наших. Досліди чужонаціонального друкарства на землях України значно збільшили б кругозір дослідника друкарства спеціально українського і показали б наочно, серед яких саме культур зростала культура українська. На жаль, тільки якихсь спеціальних дослідів про чужонаціональне друкарство на землях українських,— російське, польське, жидівське,— до цього часу ми ще не маємо.

1. Польське друкарство

Якраз в час, коли почало ширитися з Заходу друкарство, в цей час майже всі етнографічно українські землі опинилися під владою Польщі; проте польське друкарство на землях українських постійно було млявим і мало впливо-

вим. Правда, польське друкарство на землях українських різко ділиться на дві частини: на західноукраїнських землях, особливо в Галичині, де жило більше польського народу, польські друкарні були часом значними, постійними і мали певний вплив на українську людність. Зовсім не те бачимо на східноукраїнських землях — тут польського населення було надзвичайно мало, а тому й друкарні їхні не були тут постійними, а виникали тільки з бажання того чи іншого польського магната, що мав тут свої посілості; звичайно, якогось особливого впливу на український народ ці друкарні не мали.

Поскільки в XVI віці сильна була наша українська культура, показує той факт, що на своїх землях друкарство започаткували першими таки ми, українці (правда, за допомогою чужосторонньою, але в той час чужостороння друкарська допомога була звичайною; нагадаю,наприклад, що в Кракові друкарство розпочали німці). Найперша польська друкарня серед українського народу появилася у Львові, в 1578 р., але друкувала спочатку книжки латинські; отже ця друкарня почала свою працю на чотири роки пізніше української; започаткував цю друкарню краківський друкар, німець з походження, М. Шарфенбергер, а власне служачий його — Павло Щербець. І в той час, коли Галичина знає в XVI та на початку XVII віку декілька значних друкарень, що випускали поважні книжки (Львів, Стрятин, Крилос), польські друкарні в той час містилися головно у Львові, а на провінції вони тільки животіли,— переважно були похідними, бо зникали по короткій праці, наприклад: Добромиль (1611—1616 рр., друкарня краківського друкаря Яна Шелиги), Ярослав (1618—1626 рр., того ж Шелиги).

Вже в XVIII віці постають в Галичині ще деякі друкарні, але знову-таки похідні, бо вони зникають по видрукуванні одної-двох незначних книжок, наприклад, Підгірці (1746 р.), Самбір (1790 р.) і тільки в Перемишлі з 1751 р. розпочинається поважніше польське друкарство, але це вже тоді, коли в Галичині працювала така поважна друкарня, як друкарня Унівська. Отже, як бачимо, польське друкарство трималося головно Львова, на провінції ж було воно зовсім малим та кволим.

Коли таким було польське друкарство в Галичині, де польське населення все-таки було значним, то на інших землях України польське друкарство було лише похідним, скороминулим. Так, на Волині ніколи не було поважної польської друкарні, а ті, що були, постали вже в кінці XVIII віку, наприклад, Луцька (див. с. 236) або Крем'я-

нецька (с. 245—246). Таким самим було польське друкарство й на Поділлі (див. с. 362—366), а на Київщині воно було вже зовсім непомітним, виключаючи тільки друкарні Бердичівської, що мала вплив і на українське населення (див. с. 331).

Без порівняння більшим і значнішим було своє власне польське друкарство, що існувало при українських друкарнях. Так, при Києво-Печерській друкарні був гарний польський відділ, і Печерська друкарня випустила багато поважних книжок польською мовою (див. с. 267—268, 287, 318); так само при друкарні Чернігівській, особливо за Лазаря Барановича, був добрий польський відділ (див. с. 339), а вже друкарні Почаївська (с. 226) та Унівська випускали такі польські книжки, з якими не може конкурувати ані одна з провінціальних польських друкарень.

Літературу про польське друкарство на землях українських див. вище на с. 37, 330—333, 362—366. У Bandtkie див. т. I: Добромиль, 72—77; Ярослав, 118—120; Львів, 389—423; т. II: Підгірці, 59—61; Перемишль, 96—102; Самбір, 129—130; На Волині: Т. II: Почаїв, 54—59; Т. I: Луцьк, 435; Кремянець, 321; Київщина: Т. I: Бердичів, 40—44; Т. II: Махнівка, 3—4; Т. III: Фастів, 22—23; Поділля, Т. II: Міньківці, 5—6; Панівці, 29—38; Тульчин, 169—170; див. ще: Книшин, 137—138; Т. I: Венгрин, 247—250; Берестя, 55—58; Слуцьк, 136—137; Див. ще: Bednarski S. Materyaly do historyi o drukarhiach w Polscie, a mianowicie o drukarniach Lwowskich i prowincyonalnych. Львів, 1888. С. 1—136; до неї було й декілька додатків, але книжечка з додатками маловартна; Jaworski Fr. Lwów stary i wczorajszy. Львів, 1910. На с. 270—278: Latajacy drukarz i pierwsza polska ksiazka we Lwowie,— про друкаря Павла Щербця і його львівські друки; Lozinski Wl. Див. нижче с. 405; Jedrzejowska A. Drukarstwo i ksiegarstwo Lwowskie XVI wieku. Див. короткий зміст цеї праці в «Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie». 1924. Зшиток 2. № 170. С. 67—69.

2. Жидівське друкарство

Жидівське друкарство в Європі розпочалося дуже рано. Найперші друки жидівські вийшли в Reggio та в Piave di Sacco в Італії 1475 р., а потім жидівські друкарні появилися у всіх кутках Європи, де тільки жили жиди в більшім числі. Друкарні ці постачали багато релігійних книжок, які розходилися по цілому світі.

Найпершу жидівську друкарню в Польщі засновано в Кракові. Три брати, родом з Галича,— Самуїл, Ашер та Еліяким, сини Хаїма Гелич чи Галич, роздобули собі привілея на друкарню, заклали її в Кракові і 13 травня 1534 р. випустили в світ найпершу друковану жидівську книжку в Польщі. На початку друкарня ця добре працювала і постачала потрібні книжки жидам на всю Польщу. Але не довго працювала так ця друкарня — брати Галичі скоро прийняли католицтво і перестали друкувати жидівські книжки; правда, жидівська друкарня ніколи не переводилася в Кракові.

В скорім часі по тому повстає жидівська друкарня в Любліні, в році 1547, і працює над постачанням релігійних та шкільних книжок для жидівства цілої Польщі. Але обидві ці перші друкарні — Краківська та Люблінська — працювали зле, бо їм важко було конкурувати з добрими закордонними друкарнями. Всі найважніші видання йшли тоді для потреб жидів, що мешкали на етнографічних землях України, головно з-за кордону; але дрібні шкільні книжки друкувалися в себе вдома. Часом бувало й так, що якась закордонна друкарня доставала собі привілея на виключне право продажу в Польщі своїх жидівських видань.

Так, амстердамський друкар Uri Foebus Halewy роздобув собі такого привілея на продаж своїх видань в Польщі від Яна Собєського та від сейму жидівського. Але конкуренція в цім краю змусила цього друкаря покинути Амстердам і переїхати до Польщі, де він і оселився десь коло 1690 р. в Жовкві і тут заклав свою друкарню. Звичайно, Краківська та Люблінська друкарні відразу ж повели завзяту боротьбу з друкарнею Жовківською, бажаючи її знищити, але нічого вдіяти вони не могли,— їхні друки були дуже злими, тоді як видання жовківські були надзвичайно гарними. Про це в постановах жидівського сейму 1697 р. читаємо таке: «Бачили ми велике спустошення через упадок друкарства в нашім краю; через тих (недбалих) друкарів майже забули Тору в Ізраїлі, бо літери їхніх видань дурманили й осліпляли очі милих діток, що сидять над книжками. Звертали вже на те свою увагу вчені сеньори та князі чотирьох земель, але це не багато помогло, аж поки не прибув до наших країв Uri Foebus Lewita, щоб освітити землю та її мешканців» *. Цей же сейм жидівський взяв в свою опіку жовківську друкарню Урія, щоб оборонити її від нападів інших друкарень. Над друкарнями призначено тоді контролерів, і друкарню жовківську віддано

* Majez Balaban. Z historji Żydôw w Polscie. Варшава, 1920. С. 76.

під догляд львівського рабина. Через два роки по тому, 1699 р., той самий сейм забороняє іншим друкарням передруковувати видання жовківські, а також спроваджувати з-за кордону жидівські видання розміром менше 10 аркушів.

По смерті Урія друкарня його перейшла двом його онукам, Арону та Герсону, що поділилися спадщиною, і тому в Жовкві було тоді дві жидівських друкарні. Дальші потомки Урія так само вели жидівські друкарні в Жовкві — пізніше стало їх тут аж три. З 1782 р., коли Австрія зайняла Галичину, жовківським друкарням наказано перебратися до Львова — і з того часу появилося жидівське друкарство і в Львові.

Крім зазначених жидівських друкарень 1782 р. заноговано ще дві друкарні жидівські в Самборі; друкарні ці мали привілея Августа III і друкували головно календарі та невеличкі книжечки. А з 1764 р. існувала ще жидівська друкарня в Турці над Стриєм *.

Ось це були найголовніші друкарні жидівські, що постачали потрібні книжки жидам всіх українських земель, підвладних тоді Польщі, пізніше Австрії. Але це були західноукраїнські жидівські друкарні. На східноукраїнських землях було жидівських друкарень значно більше, але були це друкарні малі і постали вони головно в кінці XVIII віку, або на початку віку XIX, вже по приєднанні Правобережжя до Росії.

Найбільше жидівських друкарень було на Волині; так, в різних покажчиках жидівських стародруків зазначаються видання волинські з таких років: Олексинець, 1760 р.; Корець, 1776 р.; Полонне, 1783 р.; Порицьк, 1791 р.; Славута, 1792 р.; Острiг, 1794 р.; Дубно, 1794 р.; Підбережці, 1796 р.; Судилків, 1798 р.; Слапкович, 1804 р.; Крем'янець, 1805 р.; Білозірка, 1806 р.; Заслав, 1807 р.; Межиріч, 1809 р.; Радзивилів, 1814 р. і др.; була друкарня і в Шепетівці.

На Поділлі жидівські друкарні існували: Міньківці з 1790 р., Межиріз (Літинського повіту) з 1790 р.; Калюс, 1809 р.; Збриж, 1812 р.; Межибож, 1817 р.; Тульчин, Немирів і др.; були тут і мандрівні жидівські друкарні, що працювали в Калюсі, Солобківцях і др. містах. Див. ще с. 00.

На Київщині жидівські друкарні працюють: Бердичів з 1798 р., Біла Церква з 1817 р., Богуслав з 1820 р. і др. Див. ще с. 332.

---

* Див.: Rozmaitości. 1834. С. 25. Див. ще: Słownik Geograf. 1892. Т. XII. С. 641.

Історія жидівського друкарства на землях українських ще зовсім не досліджена. З невеликої літератури про це друкарство зазначу: Balaban M. Pierwsza drukarnia (жидівська) w Polscie i jej właścicile // Dziennik Nowy. Варшава, 1919. №129 від 29 липня; Його ж: Drukarnie hebrajskie w Zołkwi i Lwowie // Chwila. Львів, 1920. № 445 від 11 квітня; Його ж: Próba założenia pierwrzej drukarni hebrajskiej w Warszawie // Tygodnik Nowy. 1919. № 13 від 18 вересня, Варшава. Всі три ці праці передруковано в книжці: Balaban M. Z historji Zydów w Polce. Варшава, 1920. С. 66—89; Dr. B. Wachstein. Katalog der Salo Cohuschen — Schenkungen. Відень, 1911. Т. I; в цім каталозі есть видання й з друкарень на українських землях; Див. ще літературу на с. 247, 333, 366; Bandtkie. Historya drukarń. Т. I. С. 423; Т. II. С. 150—151, 340—341; Benjacob. Ozar ha Sepharim. Вільна, 1880: тут бібліографія жидівських друків (цю працю тепер продовжує син — J. Benjacob); Nissenbaum. Zur Geschichte der Juden in Lublin. Люблін, 1899 р.: про люблінські жидівські друки; Steinschneider. Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheka Bodleiana. Берлін, 1852—1860; про жидівські друки до 1732 р.; Friedberg. Der hebräische Druck in Krakau. Краків, 1900; про жидівське друкарство в Кракові з 1530 р.; Idem. Zur Geschichte der hebr. Typographie in Lublin. Краків, 1900 р.; Darewski J. Zur Geschichte. Бердичів, 1903; про жидівське друкарство на Київщині; Litinskij M. Korota Podolia (Історія Поділля). Одеса, 1895 р.; про жидівське друкарство на Поділлі; Про жидівське друкарство есть також розділ в «Еврейской Энциклопедіи» Брокгауза, а також в енциклопедії Ersch und Gruber. Сборник в пользу начальных еврейских школ. 1896 *.

3. Російське друкарство

Спеціально російського друкарства на Вкраїні не було — московська влада своїх друкарень на Вкраїні на початку ніколи не засновувала. Але під кінець XVII віку, коли Москва почула себе міцнішою на Вкраїні, вона починає все більше та більше впливати на українські друкарні. А з 1720 р. розпочинаються вже планомірні утиски на українське слово,— Петро I забороняє друкувати книжки, відмінні мовою від московських (див. с. 299—300). Власне,

---

* За різні вказівки про історію жидівського друкарства складаю тут свою сердечну подяку Вп. пп. І. Бен-Якову, Др. М. Балабану і Др. І. Мюнцеру.

1720 рік може рахуватися роком кінця старих українських друкарень на Сході,— з того часу всі вони стають поволі російськими. Як ми бачили, друкарні Київська та Чернігівська довго боронилися проти обмосковлення, але змушені таки були скоритися силі й стати російськими.

З другої половини XVIII віку на Вкраїні постає багато різних друкарень, особливо під кінець цього віку (див. с. 367—377), але всі вони були вже мовою друків своїх — російські. Вплив російської культури та заборони російської влади спинили розвій спеціально українських друкарень.

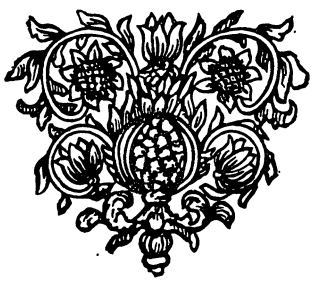

ДОПОВНЕННЯ

Подаю ще деякі доповнення літератури до попередніх розділів.

С. 36 У А. С. Петрушевича. Сводная Галицко-русская летопись. Різні томи й доповнення, з 1600 по 1772 р., єсть багато різних вісток з історії українського друкарства.

С. 39. Малышевскій И. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Спб., 1895. Ч. І. С. 162—172: короткий огляд друкарства.

С. 40. З приводу 350-літнього ювілею українського друку київський журнал «Бібліологічні Вісти» присвятив ч. І—ІІІ за 1924 р. історії українського друкарства і випустив дуже цінний збірник, що складається з таких статей (статті ці вийшли й окремими відбитками): 1. Ю. Меженко: Вступ; 2. Г. Тисяченко: 350 літ тому і тепер, 1574—1924. С. 7—12; 3. П. Попов: Початки друкарства у слов'ян, с. 13—30, цінна праця; 4. Сергій Маслов: Друкарство на Україні в XVI—XVIII. с. 31—67; дуже цінна праця; 5. В. Романовський: Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI, с. 68—74, поверхово; 6. К. Копержинський: Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання та діячі, с. 75—82,— варто б дослід цей поглибити; 7. М. Михайленко: Про київські стародруки XVII і поч. XVIII ст., 1616—1721 р., с. 83—91; 8. М. Макаренко: Мистецтво книжки, с. 94—101; Д. Щербаківський: Золотарська оправа книжки в XVI—XIX ст. на Україні, с. 101—111; цінна праця; 10. П. Клименко: Українські ритодруки, с. 114—124; 11. В. Кульженко. Минула та сучасна техніка друкарська, с. 125—130, занадто коротко; 12. В. Барвінок: Загальний огляд стародруків київських бібліотек,

с. 132—149; 13. П. Попов: Слов'янські інкунабули київських бібліотек, с. 150—166. 14. Miscellanea, В. Перетц: Українські стародруки в книгозбірнях м. Самари; с. 167—168; В. Перетц: Українські і білоруські стародруки в бібліотеці Ленінградського університету, с. 168—170 (зазначено й ніби чернігівське «Небо Нове» 1677 р., але ж такого ніколи не було! Див. вище с. 194—196 прим. 0; Є. Сіщинський: Стародруки Кам'янецького Історично-Археологічного Музею, с. 170—171: Г. Т.-ко: Казковий і реальний образ першодрукаря (Хведоровича), с. 171—173: Святкування ювілею у Львові, Києві, Полтаві, Вінниці, Чернігові, Лохвиці і Празі, с. 173—177. Книжку багато прикрашено різними знімками з українських стародруків (кліше головно з праці Хв. Титова про Печерську друкарню). Рец. О. Гермайзе в київській Україні». 1924. Кн. I—II. С. 189—190.

С. 40. Національний Музей у Львові в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні випустив велику й цінну працю: 1 л. Свенціцкий: Початки книгопечатання на землях України. Зміст: I. Часть історична: 1. Початок печатання у німців і їх сусідів; 2. Слов'янські перводруки; 3. Іван Федоров Москвитин; 4. Львів 1573—1574; 5. Подвиг видавця, книгопечатання в Острозі 1580—1612 р.; 6. Дермань 1603—1605 р.; 7. Братська друкарня у Львові 1591 р.; 8. Дрібні друкарні Галичини і Волині; 9. Книгопечатання у Вільні і на Білій Русі; 10. Характеристика стародруків і 11. Монастирські книгопечатні. II. Видавничо-друкарська техніка: 1. Видавничий капітал; 2. Цехова організація, друкарський монополь; 3. Умови Львівського Успенського Братства з друкарнями на друк книжок; 4. Випосаження і челядь друкарні; 5. Зиск і страта видавців; 6. Папір. 7. Рисівники і різчики дереворитів; 8. Книжна торгівля у Львові і 9. Послів'я. Але цінність книги більше в тім великім Альбомі стародруків, який тут дано,— тут 560 знімків, багато в натуральну величину. Рец. Я. Гординського в «Старій Україні» 1924 р. Ч. XI. С. 165—169.

С. 43. (Wislocki). Рецензія на працю Я. Головацького про Фіоля. Przeglad krytyczny. Краків, 1877. Т. I. С. 18—20.

С. 43. Петров А. Первый печатный памятник... (див. с. 183), тут на с. 102 про перебування Фіоля на Угрії.

С. 43. Документи про Фіоля подає J. Ptasnik в своїй праці: Cracovia artificum та в Cracovia impressorum.

С. 44. Голубев С. О. первопечатных церковно-словянских книгах, изданных в Кракове в 1491 г. Див.: Труды Кіев. Дух. Акад. 1884. Кн. 2. Див. ще Чтенія Київські. Кн. II. С. 199—200. 1888. Был ли Швайпольт Фиоль немец или

славянин // Древняя и Новая Россія. 1880. Кн. 2. Т. XVI. С. 372—374.

С. 51. Малышевськiй Н. И. Западная Русь в борьбе за веру и народность. Спб., 1895. Ч. I. С. 162—163: ніби Скорина був римо-католиком.

С. 54. Сумцов Н. Историческій очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россію григоріанскій календарь // Кіев. Стар. 1888; по окремій відбитці с. 17—18: про віленську друкарню Мамоничів.

С. 64. Про Кутеїнську та Буйницьку друкарню: Петрушевич. Сводная Галицко-русская летопись. Л., 1874. С. 465; Памятники православія и русской народности в Западной Россіи. К., 1905. Т. I. Ред. Титова; Жудро Ф. Буйницкій св. Духовскій монастырь. Могилів, 1904; Жудро Ф. Іоил Турцевич, первый игумен Кутеенскаго монастыря. Могилів, 1891. Про Кутеїнську друкарню див. ще: Харлампович К. Малороссійское вліяніе. С. 437.

С. 73. Флетчер дає дуже цінну вказівку на початок друкарства на Москві; в розділі 21 в своїх записках про Москву він пише: «Декілька років тому, ще за покійного царя (Івана Грозного) привезли були з Польщі в Москву друкарського станка та літери і тут засновано друкарню, з дозволу царя і на велику йому втіху. Але скоро дім вночі підпалили і станок з літерами цілком погорів, про що, як думають, попильнувало духовенство». Значення цього див. вище с. 387.

С. 95—98. Коротка біографія Ів. Хведорова в «Наука». Львів, 1884. Рік XIII. С. 16—18: Федоров Иван; тут і знімок з надгробного каменя (Уварівський); також у Малишевського. Западная Русь в борьбе за веру и народность. 1895. Ч. I. С. 164—172; літературу див. ще у Іконникова. Історіографія. Ч. I. С. 723; В газеті «Свобода» № 114 за 1924 р. передруковано з «Діла» № 10181 статтю І. Огієнка: Крашанка на могилу... (див. вище с. 97). В газеті «Prager Presse» № 241 за 1924 р. Др. Залозецький вмістив статтю: Das Jubiläum der Buchdruckerkunst in Lemberg — про Хведоровича на основі статті І. Огієнка в «Старій Україні». Ч. II — V; Свято української друкованої книги в пам'ять 350-ліття появи першої української друкованої книги у Львові. Львів, 1924. 62 с.; на с. 19—35 стаття проф. Іл. Свенціцкого: Перший друкар України — Іван Федорів Москвитин. В Львівськім журналі «Wiadomości Konserwatorskie». 1924 р., № 1 на с. 32 вміщено замітку про надгробок Хведоровича зо знімком з 1817 р. (все з «Старої України». 1924. С. 48—54); Крип'якевич Іван. Іван Федорович, перший україн-

ський друкар. Вид. «Просвіти». Львів, 1924. С. 1—8; передрук з «Письмо з Просвіти» 1909 р.; Сперанскій М. Н. Иван Федоров и его потомство // Древности, Труды Имп. Моск. археол. общества. М., 1914. Т. 23. Вип. 2.

С. 125. Про Львівську братську друкарню: Рудович І. Епископи Шептицькі // Богословскій Вестник. 1901. Вип. IV — VI. С. 244—248: боротьба єп. Аф. Шепт. з Братством за видання. С. 289—297: боротьба Унівської друкарні з Братством; Losiński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. Львів, 1892. С. 345—349; Титов Ф. Типографія К.-П. Лавры. Т. І. С. 241—242: незадоволення П. Могили львівським «Служебником» 1639 р.

С. 139. Сльозка був ще мандрівним друкарем і з польською друкарнею побував в Яворові, а може і в Перемишлі.

С. 142. Рудович І. Церков і монастир св. Юрія у Львові // Діло. 1900. Ч. 89 і далі: в ч. 93 про друкарню Шумлянського.

С. 144. В IV-й книзі «Метрики» 1686 р. на л. 24 б — 25 б єп. Шумлянський про свою друкарню пише таке: «А любо треба єи («Метрику») заплатити, и тому не дивуйтеся, чест. отцеве, бо ведаєте добре, же и нам Друкарня не пришла дармо. Мусилисмо єи добре оплатити. Аже тую Друкарню не на свою якую прывату, ані примноженє добре на кревных моих постаралемся выставити, тылко найпервей для умноженя книг ку помноженю хвалы Божой служачих. Повторе, для поправи и оздоби церкве ст. Вел. Муч. Хва ґеґ оргіа катедралнои, и для выживленя при той же Церкви ст. зостаючих законников, священников, діаконов, монахов, дыж жаднои иншои до тои церкве немаш маетности. Анина свой теды пожиток, ани на кревных своих, тылко на поменённую церков, и при ней зостаючих людей духовных всю интрату обертати хочу и обіцую. Ажебы то и по смерти моєй непорушно трвало, и от катедры нашой Львовскои не отходило, тестаментом моим и актами ґродзкими ствердити того не понехаю, фундамент теж тоєйже Друкарни маю, привилей наяснийшаго монархи Іоанна Третего, Кроля Пана, нам щасливе пануючого, з которого ласки по ласце Божой маю и без Друкарни клиба досыть на мою потребу». Метрика вийшла з «новозафундованои типографіи албо друкарни», л. 24. Примірник Національного Музею у Львові. № 667.

С. 146. Про Йосипа Городецького див. ще: Пекарскій. Наука и литература. Т. II. С. 40.

С. 151. Про Касіяновича див. ще: Акты Археогр. Ком. Т. IV. Спб., 1851. С. 203: лист кн. Острізького.

С. 151. Грамотою з 11 січня 1627 р. митрополит Київсь-

кий Іов Борецький повідомляв львівське Братство, що він «так честного житія иноческого, яко и друкарским мастерством книг божественных на свит выкущаня в посполитый пожиток... уважаючи милостей ваших великоусильную прозьбу, нам добре знаємого, от милостей ваших залецоного и от духовенства кононне у престола метрополитанского свидительствованного, честного во иноцех брата господина Іосифа Кириловича чиновне по степенем — священосца, певца, четца, подиякона сотворило, диякона благословило, а на остаток и на высокій степень великія священическія презвитерскія чести іеромонаха рукоположило, и ведлуг усилного желанія милостей ваших» благословляє його бути настоятелем Братської церкви та ігуменом св. Онуфріївського монастиря. Див.: Голубев С. Петр Могила. Т. І. Додатки. С. 290—291.

С. 152. На Анфорогіоні 1642 р., виданім в Довгім Полі, в післямові в кінці підписався: «Іоан Куно́тович, друкар рус.».

С. 154. Це Пафнутій Кульчич, що був в стосунках з П. Беріндою; пор.вище с. 251.

С. 158. Про А. Скульського див. ще: Lozinski W. Patrycyat. С. 344—349.

С. 163. Добавити ще одного львівського друкаря, це Петро Черкавський, з передмістя Галицького; з ним Братство веде процеса за таємне друкарство. Lozinski. Patrycyat. С. 346.

С. 169. Післямова до «Лексикона» П. Беринди 1627 р. дає матеріал про Хведора Балабана; див. ще: Титов Ф. Т. II. С. 187—188.

С. 175. Вірші з угорцівського «Собранія» 1618 р. подає В. Перетц. Историко-литературныя изследованія и матеріалы. Т. І. Ч. II. С. 155.

С. 178. Каратаев И. Описаніе. 1883. № 685: зазначає Псалтир 1652 р., виданий в Уневі. Про Унівську друкарню див. ще: о. І. Рудович в «Богосл. Вестник». 1901. С. 248, 289—297.

Перемиська друкарня. Першу польську друкарню в Перемишлі заклав 1751 р. краківський друкар Адам Кляйн; друкарня ця працювала з 1751 по 1756 р. Пізніше працюють тут польські друкарні єзуїтська та Антонія Матяшевського (1783—1792), а з 1800 р. працює друкарня Яна Голембовського. Цю останню друкарню 1829 р. набув собі гр.-кат. єпископ Іван Снігурський, а з 1840 р. записав її гр.-кат. капитулі. Ось ця друкарня Снігурського першою почала українське друкарство в Перемишлі. На жаль, про перемиське друкарство не маємо якогось окремого досліду.

Застаріла література: Bandtkie. T. II. C. 96—102; Zybrzycki O. C. 57; Bednarski S. Materyały do historyi o drukarniach w Polsce. Львів, 1888. C. 66—68; Lwowianin. 1840. C. 16; Słownik Geogr. 1888. T. IX. C. 152.

С. 183. О. Ириней Кондратович. Стремленя за руську печатню на Подкарпатской Руси и памятники старопечатных церковных книг // Підкарпатска Русь. 1924. № 4. С. 97—100. Цінна замітка.

С. 206. Вірші з «Лекарство на оспалый ум» 1607 р. та з Часослова 1612 р. подає В. Перетц. Изследованія. Т. I. Ч. II. С. 143—148; Детальний опис остріжського Часослова 1612 р. дає И. Ф. Бычков. Заметки о некоторых церк.-сл. старопечатных книгах. Див.: Отчет И. Публ. Библ. за 1886 р. С. 5—10; Про друкування Острізької Біблії див. ще: Огієнко Іван. Спомини кн. К. К. Острізького про видання Біблії 1581 // Стара Україна. 1924. № IX—X. С. 132—134.

С. 216. Bandtkie. (Т. I, с. 72) свідчить, ніби в Дермані друкували й по польському; те ж твердить і Kardaszewicz; але польських дерманських друків ми не знаємо. Див. ще: Огієнко Іван. Дерманська друкарня // Духовна Бесіда. 1924. № 6.

С. 227. Кінець Почаївської друкарні настав так. Під час війни дві друкарських машини вивезено в Одесу — там вони й лишилися, а 4 машини в Самгородок (містечко коло ст. Козятин), де було монастирське подвір'я, що збудував його архім. Віталій; звідси 1917 р. 2 машини перевезено в Здолбунів на подвір'я. В кінці 1918 р. одну машину привезено на ст. Крем'янець, друга лишилась в Здолбунові до весни 1919 р., коли її українська військова влада реквізувала до Рівного. Другу машину перевезли з Крем'янця до Почаївської Лаври, звідки в липні 1919 р. забрали її більшовики, а разом з нею й 450 пудів шрифту. Рештки шрифту та словолитну машину в 1923 р. забрано до Синодальної друкарні в Варшаві. Так сумно закінчила своє трьохвікове існування Почаївська друкарня...

С. 231. Проф. В. Перетц (Изследованія. Т. I. Ч. II) подає вірші з «Зерцала Богословіи» 1618 р. та з «Учительного Євангеліє». 1619 р. С. 156—157.

С. 249. Про О. Радишевського див.: Харлампович К. В. Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. С. 95, 100—101. Проф. Іван Огієнко. Друкар — Волиняк Онисим Радишевський // Духовна Бесіда. 1924. № 3. С. 36—39.

С. 281. Крехівський рукопис № 63 тепер вже повернувся до монастиря.

С. 319. Церковь в селе Пакуль и краткія историческія сведенія о селе. Див.: Чернигов. Губерн. Ведом. 1853. № 48.

С. 325. В липні 1693 р. митрополит Ясинський з Братським монастирем клопочуться перед московським урядом, щоби дозволено Братському монастиреві заснувати друкарню. В Москві перевірили прохання, і виявилось, що попереднім митрополитам, Гедеону та Варлааму, друкування книжок при митрополичій кафедрі справді дозволялося, але не було відомостей, чи ці митрополити дійсно скористали з дозволу. Ось тому 11 січня 1694 р. митрополиту Варлааму відповіли з Москви, що в справі заснування друкарні при Братському монастирі в Києві нехай порадиться з гетьманом Мазепою, з чернігівським єпископом Феодосієм та з києво-печерським архімандритом Мелетієм Вуяхевичем.

С. 341. Шрифт та графічні прикраси «Перла Многоцінного» 1646 р. К. Ставровецького інші, як в його «Зерцалі» 1618 р. та «Євангеліе Учительное» 1619 р.

С. 361. Гравировальныя доски Черниговской Ильинской Типографіи. Див.: Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV-го Археол. съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908. Тут і знімки.

С. 380. Щелкунов М. И. Искусство книгопечатания в его историческом развитии; издание московского Института Журналистики. М., 1923. Загальний огляд друкарства в Європі і в слов'ян.

С. 385. Харлампович К. Вліяніе. С. 783—786: український вплив на московське друкарство; с. 439—440: друкарня С. Полоцького в Москві; с. 785 sq.: українські гравери на Москві. Взагалі, див. тут с. 435—456: Типографіи и книги.

С. 402. На «Бібл. Вісти» див. ще рецензію проф. Івана Огієнка в «Старій Україні». 1924. Кн. XII.

ПІСЛЯМОВА

Закінчивши працю свою, вважаю за потрібне ще раз сказати, що я не мав на оці подати читачеві повної історії українського друкарства — я пильнував поставити тільки головніші історично-бібліографічні віхи його. Історія українського друкарства — це надзвичайно широка ділянка з історії нашої культури, але ділянка зовсім мало опрацьована: джерельних матеріалів для неї видано обмаль, грунтовних монографій також не багато. Такий стан речі примусив мене поставити собі завданням бодай зібрати докупи все те, що досі зроблено в нас з цеї широкої дисципліни, відповідно пояснити зібране й доповнити там, де це було можливим.

Я поставив собі завданням в міру можливості освітити всі головніші моменти з історії українського друкарства, виразно намітити всі найважніші віхи його. Уводячи читача в історію якоїсь частини нашого друкарства, я даю йому мінімум потрібного знання, переповідаю йому те, що ми вже знаємо з цеї ділянки, і скрізь виразно підкреслюю, чого ми ще не маємо, чого в нас ще не зроблено. Я робив це зумисне для тих, що будуть працювати над дослідженням нашого друкарства: їм відразу буде видно, куди саме треба в першу чергу прикласти більшої праці своєї, що саме потребує ще детального досліду та грунтовної перевірки. І тішу себе надією, що може ця праця моя дасть привід появлення більшого числа спеціальних і грунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив.

Книжка моя виходить, як том I задуманої праці «Історія українського друкарства». Том II матиме назву «Історія української книги XV—XVIII віків *. Томи I та II мати-

* Короткий зміст його: Історія вивчення історії українського друкарства та книги. Друкар і його становище; друкарські привілеї, мо-

муть закінчену цілість. Томи III та IV присвячені Опису стародруків (всіма мовами) на землях українських (з передмовами та з бібліографією кожного твору). Томи V та VI міститимуть Матеріали для історії українського друкарства, яких так багато в нас ще не видано, а ті, що видані, звичайно розкидані по найрізніших, часто малодоступних виданнях. До тому VII увійде Альбом знімків з українських стародруків. І тільки по закінченні цілої цеї праці буде відповідно уторована дорога для того, хто захоче дати вже повний науковий огляд історії українського друкарства. Я ж тепер зробив, що було в моїй силі при теперішнім стані вивчення цеї важної ділянки нашої давньої культури.

Працю свою писав я * в невигідних обставинах емігрантського життя, писав її головно на селі, поза Львовом; та й у Львові багатьох потрібних книжок не знайшлося. Нехай же хоч це стане мені за оправдання можливої неповноти та невільних недоглядів в цій книжці моїй.

Закінчуючи працю, вважаю за приємний обов'язок свій найсердечніше дякувати на цім місті Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові в особі його президента Вп. Проф. Др. Кирила Студинського, що ласкаво дало змогу праці моїй побачити світ.

Сердечно дякую також п. директорові бібліотеки Наукового Товариства Ів. Кревецькому та помічникові його В. Дорошенкові, що постійно допомагали мені книжками. Дирекції Національного Музею у Львові складаю свою подяку за ласкавий дозвіл користати з їх цінної збірки стародруків.

Проф. Іван Огієнко.

Винники, 16.III.1924.— Львів, 23.XII.1924.

нополь, наука, праця, друкарі, письменники і т. п. Техніка давнього українського друкарства (друкарська техніка, термінологія, палеотипія, папірництво, переплетство). Давня українська книжка (зміст, зовнішність, книготоргівля, ціна на книжку, записи на ній і т. п.). Історія української гравюри. Знімки з стародруків. Історія цензури на Україні. Паління книжок. Описи стародруків (методологія, бібліографія). Списи стародруків по друкарнях. В тексті будуть потрібні знімки з стародруків. Доповнення до тому I.

* Філологічна секція Наукового Товариства, заслухавши працю отсю, ухвалила її друкувати 6 квітня 1924 р. Друк розпочався 25 квітня, а скінчився 31 грудня 1924 р.

ПРИМІТКИ

Текст книги приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, морфологічних та фонетичних особливостей мови автора. Беззастережно виправлялися друкарські помилки. У випадках різночитання, строкатості й різнобою лексичних форм перевага надавалася літературній нормі.

Уникнено цілого ряду правописних анахронізмів. Зокрема, замість застарілих форм *нарід, ріжний, жадних, манастир, манах, катедра* подаємо *народ, різний, жодних, монастир, монах, кафедра.* В усіх без винятку словах, де це потрібно, вжито апостроф, чого не було в оригіналі, ймовірно, через технічні причини. За сучасним правописом подаються й такі форми: в іменниках жіночого роду родового, давального й місцевого відмінків однини закінчення *-и* замінено на *-і:* не *народности, цінности,* а *народності, цінності;* в іменниках називного відмінка множини закінчення *-е* замінено на *-и:* не *люде, селяне,* а *люди, селяни;* в іменниках називного відмінка однини — *-я* на *-а:* не *матеріял, патріярх, ініцілтива,* а *матеріал, патріарх, ініціатива;* в дієсловах з префіксами *рос-* подано їх сучасне написання *роз-:* не *роспочалися, роспрощалися,* а *розпочалися, розпрощалися.* Суфікси прикметників і прислівників вищого та найвищого ступеня *-іщ* замінено на *-іш:* не *визначніщий, пізніще, раніще,* а *визначніший, пізніше, раніше.* Прикметники на зразок *технічний, інженірний, полемичний* виправлялися як *технічний, інженерний, полемічний.* Осучаснено форми таких слів, як *аптикар* (аптекар), *голосования* (голосування), *архив* (архів) тощо. Літера *ѣ* замінена відповідно на *е* або *і.*

Узгоджуючи із сучасними нормами пунктуацію книги, упорядник, однак, прагнув зберегти основний характер авторського синтаксису. Такий підхід застосовано й при підготовці до друку значного за обсягом бібліографічного апарату, що наскрізно проходить у тексті.

Імена, історичні події, географічні та інші назви, малозрозумілі слова, що коментуються в розділі «Примітки», позначені в тексті цифрами. Авторські посилання й примітки подаються, як і в оригіналі, посторінково й позначаються зірочками.

ВСТУП

[1] *Гутенберг Йоган* (1400—1468) — німецький винахідник, який поклав початок книгодрукуванню в Європі. Він першим застосував спосіб відливки шрифту в металевій ливарній формі й сконструював дерев'яний друкарський прес. Найвідомішим виданням Гутенберга є тритомна Біблія, надрукована в 1452—1455 рр.

[2] *Гадяцька умова* (угода) — йдеться про відомий в історії Гадяцький договір, укладений 16.09.1658 р. гетьманом І. Виговським із Польщею після приборкання ним бунту полтавського полковника М. Пушкаря і розриву з Москвою. За цим договором Україна, в межах воєводств Київського, Чернігівського і Брацлавського, мала входити як незалежне Велике князівство Руське на рівних правах у федерацію з Польщею і Литвою. В Україні мали бути засновані два університети, дозволялося відкривати колегії й гімназії, надавалася свобода друку. Однак при затвердженні польським сеймом цієї угоди з неї було вилучено ряд прогресивних положень, що не могло задовольнити козацтво.

[3] *Виговський Іван* (?—1664) — гетьман України (1657—1659), найближчий соратник Богдана Хмельницького. Вихованець Києво-Могилянської академії. За обвинуваченням в участі в козацькому повстанні був страчений під Корсунем.

[4] *Ставропігійський інститут* — культурно-освітня установа в Галичині, створена 1789 р. на базі Львівського успенського Ставропігійського братства (див. прим. до с. 105). При інституті були велика бібліотека, музей, архів, друкарня, палітурня, книгарня. З 1885 р. виходило періодичне видання «Временик Ставропигийского института», а з 1921 р.— «Збірник Львівської ставропигії». Інститут ліквідовано 1940 р., при цьому було втрачено багато цінних пам'яток української культури.

[5] *Кирилиця* — один з давніх слов'янських алфавітів, названий за ім'ям проповідника православ'я Кирила. Створена кирилиця на основі грецького уставу, з якого виникли перші друкарські шрифти.

[6] *Октоїх* (інша назва — Осьмигласник) — одна із церковно-богослужбових книг, яка містить співи (тропарі, кондаки, канони), розділені на вісім наспівів або голосів. Складання Октоїха приписується знаменитому співцю грецької церкви св. Іоанну Дамаскіну (VIII ст.)

[7] *Часословець* (Часослов) — церковно-богослужбова книга, яка служить для читців та співців на кліросі. У книзі міститься перелік усіх щоденних служб, окрім Літургії.

[8] *Тріодь пісна* — церковно-богослужбова книга, що містить молитвослови на дні Великого посту й на підготовчі тижні до нього. Слово «тріодь» — грецьке і означає «трипісенник». Назва книги походить від того, що в молитвословах є неповні канони, які складаються з трьох пісень, замість звичайних дев'яти.

[9] *Тріодь цвітна* — церковно-богослужбова книга, що містить співи від дня св. Пасхи до тижня Усіх Святих.

[10] *Псалтир* — священно-богослужбова книга пророка і царя Давида, що має 12 розділів. Так називається тому, що більшість псалмів у ній належить святому пророкові Давиду. У псалмах, написаних у формі звернення до Бога, йдеться про людські радощі, печалі, каяття, уславлення Божих благодіянь, прохання про милування від гріхів. Тому Псалтир під час богослужінь вживається частіше від інших церковних книг.

[11] *Духовна інквізиція — «інквізиція»* в перекладі з латинської означає розслідування. Підпорядкована римському папі судово-карна установа католицької церкви, створена в XIII ст. для «виявлення, покарання й запобігання єресі». Інквізиція чинила розправи над передовими мислителями і вченими.

[12] *Комітат* — адміністративно-територіальна одиниця (область на території колишньої Австро-Угорщини).

Білорусько-українське друкарство

[1] *Велике Литовське князівство* — державне формування, що склалося в середині XIII ст. за рахунок білоруських і українських земель, що стало наслідком військових походів литовських князів Гедиміна й Ольгерда. На соціально-економічний і культурний розвиток князівства помітний вплив справили економіка й культура українських і білоруських земель. За Люблінською унією 1569 р. Литва і Польща об'єдналися в одну державу — Річ Посполиту.

[2] *Вільна* — тепер місто Вільнюс, столиця незалежної держави Литва. В XVI — на початку XVII ст. Вільна, поряд з Києвом, Острогом, Львовом, була осередком спільного українського і білоруського руху. Тут здавна існувало православне братство, видавалися книжки, працювала братська школа (з 1585 р.), де вчилися українці. Пізніше зв'язки з Україною ослабли.

[3] *Галятовський Іоаникій* (?—1688) — український письменник, філософ, громадсько-політичний і культурний діяч. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, з 1657 р.— ректор її. Автор збірників проповідей та оповідань: «Ключ розуміння» (1659), «Небо новое» (1665), ряду полемічно-публіцистичних трактатів.

[4] *Братства* — релігійно-національні товариства, що створювалися при церковних парафіях. Напочатку ставили собі насамперед релігійні цілі: дбали про свої храми, влаштовували братські обіди, допомагали бідним і хворим. У період латинізації та полонізації західноукраїнських земель (XVI—XVII ст.) сфера діяльності братств помітно розширилася. Допомагаючи зберігати свою віру, обряд і давні звичаї, братства ставали активними оборонцями української національної самобутності. Зокрема, розгорталася культурно-освітня праця, відкривалися школи й друкарні, бібліотеки.

[5] *Черенки* — друкарські шрифти.

[6] *...латинська нагінка на православну віру* — йдеться про активний процес латинізації й ополячення західноукраїнських земель, що розпочався після прийняття Брестської унії 1594 р.

[7] *Смотрицький Мелетій* (бл. 1578—1633) — визначний український церковний та культурний діяч. Після закінчення Острозької школи був викладачем і ректором Київської братської школи.

[8] *Зизаній Лаврін* (?—бл. 1634) — церковний діяч, педагог. Наприкінці XVI ст. вчителював у братських школах Львова, Берестя, Вільни, з 1619 р.— в Києві. Автор «Граматики словенской» та «Букваря», в якому було вміщено перший церковнослов'янсько-український словник.

[9] *Беринда Памво* (між 50—70-ми рр. XVI ст.— 1632) — визначний діяч української культури та освіти. Працював як друкар і гравер у Стрятині, Перемишлі, Львові, з 1613 р.— у Києві. Очолював Києво-Печерську друкарню. Автор першого друкованого українського словника «Лексікон словенороссκій албо имен толкованіе» (1627).

[10] *Ставровецький Кирило Транквіліон* (? — 1646) — український церковно-освітній діяч, поет, учений, друкар. У 80-х роках XVI ст. вчителював у Львові й Острозі, заснував власну пересувну друкарню. Найвідоміші його твори — «Євангеліе учительное» (1619) та «Перло многоцвітное» (1645).

[11] *Скорина Франциск* (бл. 1490 — бл. 1551) — визначний діяч білоруської культури, засновник білоруського книгодрукування. Народився в Полоцьку. У 1517—1519 рр. заснував друкарню у Празі, згодом — у Вільні, де видав Псалтир, Біблію, «Апостол» та інші книги.

[12] *Несвіж* — тепер районний центр Мінської області (Республіка Білорусь).

[13] *Тяпинський Василь* (бл. 1540 — бл. 1603) — білоруський освітній діяч, письменник, друкар. У своїй мандрівній друкарні видав близько 1580 р. Євангеліє, перекладене на тогочасну білоруську мову.

[14] *Хведорович Іван, Федоров Іван* (бл. 1510—1583) — фундатор постійного книгодрукування на українській землі.

[15] *Заблудів* — тепер село Заблудове Білостоцького району на Гродненщині (Республіка Білорусь).

[16] *Бурмістр* — виборний керівник міського самоврядування.

[17] *«Апостол»* — книга, що в ній записані твори, проповіді апостолів та учнів — проповідників Христового вчення. Читається під час богослужінь на кожний день. Найстаріше українське видання — львівський «Апостол», надрукований Іваном Федоровим 1574 р. Далі йдуть видання XVII — XVIII ст.— у Києві (починаючи з 1620), Львові (1639), Луцьку (1640) та ін.

[18] *Острог* — нині місто обласного підпорядкування, районний центр на Рівненщині. 1580 р. тут була заснована знаменита Острозька друкарня.

[19] *Мстиславець Петро* (? — бл. 1580) — один з перших українських першодрукарів, сподвижник І. Федорова. Разом з ним видав у Москві «Апостол» (1564), у Заблудові — «Євангеліе учительное» (1569).

[20] *Четвероєвангеліе* (Чотириєвангеліе) — церковно-богослужбова книга, що включає всі чотири Євангелія (від Мафтея, Марка, Луки, Іоанна).

[21] *Острозький Костянтин* (бл. 1526—1608) — один з найвідоміших представників давнього українського княжого роду, палкий охоронець православної церкви, меценат української культури. Будував і утримував храми, школи, друкарні, щедро допомагав Києво-Печерській лаврі. Там і похований.

[22] *Сигізмунд III* (1566—1632) — король польський і великий князь литовський (з 1587 р.). В Україні його уряд жорстоко придушував селянсько-козацькі повстання під проводом С. Наливайка та ін. За допомогою Брестської унії Сигізмунд III намагався добитися полонізації України й Білорусії.

[23] *Катехизис* (Катехізис) — церковно-богослужбова книга, в якій подається короткий виклад християнського віровчення у формі запитань та відповідей.

[24] *Кальвініст* — прибічник протестантського віровчення, що виникло в XVI ст. й засновником якого був Ж. Кельвін. Суть його в ідеї про абсолютне передвизначення Богом долі людей.

[25] *Євангеліє* — одна з найголовніших священно-богослужбових книг, яка складається з чотирьох перших книг Нового Завіту, написаних євангелістами Мафтеєм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо. Богослужбове Євангеліє має ту особливість, що, окрім звичайного поділу на глави та вірші, ділиться ще на особливі розділи, які називаються «зачинами». Наприкінці книжки вміщено покажчик: коли читати той чи інший «зачин».

[26] *Каштелян* — сановник, член польського сенату.

[27] *Служебник* — книга для священика та диякона. У ній подано порядок проведення ранкового, вечірнього богослужіння та літургії. Міститься також список святих, які щоденно згадуються церквою.

[28] *Молитвослов* — збірник найуживаніших молитов православного християнина.

[29] *Супрасль* — містечко, тепер на території Польщі.

Друкарство на галицькій землі

[1] *Люблінська унія 1569 р.* — угода про об'єднання Великого Литовського князівства з шляхетською Польщею у федеративну державу — Річ Посполиту, що сталося внаслідок поразки Литви під час Лівонської війни з Росією. За цією угодою до Польщі відійшли й українські землі — Волинь, Брацлавщина, Київщина. Унія спонукала до загострення визвольної боротьби українського народу проти польського панування.

[2] *Балабан Гедеон* (1530—1607) — львівський єпископ, оборонець православної церкви. Виступав проти Брестської церковної унії 1594 р. й засилля католицизму на українських землях.

[3] *Клярма* — дужка.

[4] *Дерманський монастир* — у Дубнівському повіті Волині (тепер Рівненська область). Засновано, ймовірно, в першій половині XV століття. 1602 р. К. Острозький сприяв відкриттю при монастирі друкарні. У 1627—1631 рр. настоятелем обителі був письменник, церковний і культурний діяч Мелетій Смотрицький.

[5] *Галич* — тепер районний центр на Івано-Франківщині. У давнину — столиця Галицького князівства.

[6] *Новий Заповіт* — друга частина Біблії. Датується кінцем I — початком II ст.

[7] *Поквітування* — розписка.

[8] *Рата* — термін платежу або частина плати, що припадає на даний термін.

[9] *Саф'яник* — тут — книжковий палітурник.

[10] *Склеп* — магазин, лавка.

[11] *Львівське Ставропігіальне братство* — релігійно-національна організація, заснована у 80-х роках XVI століття. Львівське братство домоглося права ставропігії (непідлеглості місцевим православним митрополитам). 1586 р. організація заснувала школу, згодом — друкарню, де з 1591 по 1722 рр. було видруковано понад 160 тисяч примірників різних книг, здебільшого релігійного змісту.

[12] *Панегірик* — урочиста похвальна промова.

[13] *Берестя* — колишня назва міста Брест, тепер обласний центр Республіки Білорусь.

[14] *Могила Петро* — (1596—1647) — визначний український церковний і освітній діяч, митрополит Київський і Галицький (з 1632 р.) 1631 р. відкрив у Києві Лаврську школу, яку 1632 р. було об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією, пізніше — Києво-Могилянською академією.

[15] *Володислав IV* (1595—1648) — польський король (1632—1648). З тактичних міркувань домігся компромісного задоволення козацьких вимог у церковному питанні: визнання двох українських митрополій: православної й уніатської, але згодом не надав обіцяних пільг козакам. Помер на початку повстання під проводом Б. Хмельницького.

[16] *Сльозка Михайло* (? — 1667) — український друкар і видавець. 1630 р. прибув до Львова з Литви і спочатку працював у братській друкарні, а з 1638 р. заснував власне друкарство.

[17] *...розбивши козаків під Берестечком* — ідеться про одну з найтрагічніших сторінок в історії визвольних змагань українського народу. Неподалік цього містечка (нині — Горохівський район Волинської області) в червні 1651 р. сталася велика битва українських військ Богдана Хмельницького і татар з польською армією. Після перших успіхів козаків, у вирішальний момент, татари відступили. Частина оточеного

поляками козацького війська через болота була виведена Богуном, а решта — розгромлена. На місці бою збереглися козацькі могили.

[18] *Супліка* — письмове прохання.

[19] *Секвеструвати* — заборонити.

[20] *Шептицький Афанасій* (1686—1746) — церковний діяч, архімандрит Унівського монастиря. З 1715 р.— єпископ у Львові, з 1729 — київський митрополит. Дбав про освіту духовенства, боронив селян, чинив опір латинізації краю.

[21] *Нунцій* — постійний, вищого рангу, дипломатичний представник папи римського при урядах держав, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини.

[22] *Нунціатура* — управління вищого дипломатичного представництва папи.

[23] *Почаїв* — містечко Кременецького повіту Волинської губернії (тепер Тернопільська область). У XVI ст. тут засновано монастир, що став одним з осередків боротьби проти католицизму. При ньому працювала друкарня. У 1713 р. монастир перейшов до уніатів. В першій половині XIX ст. царський уряд Росії відібрав монастир в уніатів і передав православному духовенству, перейменувавши його в Почаївську лавру. Історії заснування й діяльності Почаївської лаври І. Огієнко присвятив своє грунтовне дослідження — церковно-історичну монографію «Свята Почаївська Лавра», що вийшла окремим виданням у Вінніпезі (Канада) 1961 р.

[24] *Жовква* — тепер місто Нестерів на Львівщині.

[25] *Берестейський собор 1596 р.* (Брестська унія) — церковно-історична подія, що стала результатом домовленості між керівництвом українсько-білоруської православної та римської католицької церков. За умовами собору римський папа визнавався главою церкви із збереженням, у межах київської митрополії, церковно-культурної автономії. Ця подія розколола українську церкву й викликала довготривалу внутрішню боротьбу.

[26] *Екзарх* — у перекладі з грецької означає керівник. У православ'ї — глава церковної округи (екзархату).

[27] *Арцибискуп* — католицький архієпископ.

[28] *Консисторія* — місце зборів, нарада кардиналів католицької церкви.

[29] *Требник* — церковно-богослужбова книга, що містить тексти богослужіння і моління, які виконуються для окремих осіб чи груп (треб). Вживається для чинів хрещення, покаяння, шлюбу, висвячень і різних треб (похорон, освячення дому тощо). В українській церкві Требник уперше виданий заходами П. Могили (1646).

[30] *Желіборський Арсен* (1618—1663) — православний єпископ Львівський, заснував друкарню при соборі св. Юра. Допомагав укладати договір з гетьманом І. Виговським у Гадячі.

[31] *Номоканон* — збірник церковних і цивільних приписів щодо внутрішнього устрою церкви.

[32] *Трифологіон* — збірник церковних повчальних молитов.

[33] *Нелюбович-Тукальський Йосиф* (?—?) — православний єпископ, митрополит Київський (1663—1675). Неприхильно ставився до польських втручань в українські справи, а також до московських претензій на Київську митрополію.

[34] *Винницький Антон* (? — 1679) православний митрополит Київський та екзарх царгородського патріарха в Україні (з 1663 р.)

[35] *Тисарівський Єремія* (? — 1641) — церковний діяч, з 1607 р. православний єпископ Львівський. 1633 р. брав участь у хіротонії Петра Могили.

[36] *Унів* — колишня назва села Міжгір'я (тепер Золочівського райо-

ну на Львівщині), у минулому важливий чернечий і друкарський осередок.

[37] *Шумлянський Йосиф* (1643—1708) — церковний діяч, єпископ Львівський (з 1647 р.), згодом прийняв католицьку віру.

[38] Ян III (1629—1696) — польський король з 1674 р. За його правління Польща воювала проти Османської імперії. Військо Яна III, в складі якого були українські козаки, примусило турків 1683 р. зняти облогу Відня.

[39] *...допоміг василіанам* — йдеться про членів чернечого постригу святого Василія, що ведуть монаше життя. Їхня діяльність проявилася в організації шкіл, друкарень, будівництві храмів.

[40] *...що жили при Юрі* — йдеться про монастир, який діяв при соборі св. Юри у Львові, спорудженому 1744—1770 рр. за проектом архітекторів Б. Меретина, С. Фессінгера.

[41] *Adolescens* (нім.) — хлопець.

[42] *Ктитор* — церковний староста.

[43] *Стрятин* — тепер село Рогатинського району на Івано-Франківщині.

[44] *Плетенецький Єлисей* (1550—1624) — визначний православний церковно-культурний діяч, архімандрит Києво-Печерської Лаври, керував її друкарнею. До багатьох книг, що вийшли з цієї друкарні, писав передмови. Автор низки шкільних підручників.

[45] *Крилос* — тепер село Галицького району на Івано-Франківщині.

[46] *Угорців* — тепер село Самбірського району на Львівщині.

[47] *Киновар* — речовина червоного кольору, що застосовується для виробництва художніх фарб.

[48] *Грушево (Грушеве)* — тепер село Тячівського району на Закарпатті.

[49] *Антиминс* — віддрукований текст єпископської грамоти, яка видавалася окремо для кожної церкви.

[50] *Коложвар* — теперішнє місцезнаходження населеного пункту не встановлено.

Частина третя

Друкарство на Волині

[1] *Володимир* — колишня назва міста Володимира-Волинського, тепер районний центр на Волині.

[2] *Ковель* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Волині.

[3] *Дермань* — колишня назва села Устенське Друге, тепер Здолбунівського району на Рівненщині.

[4] *Крем'янець* — тепер Кременець, районний центр на Тернопільщині.

[5] *Рохманів* — тепер село Шумського району на Тернопільщині.

[6] *Четвертня* — тепер село Маневицького району на Волині.

[7] *Пересопниця* — колишнє місто, один із центрів Пересопницького князівства. Залишками його є городище на околиці села Білів Рівненського району на Рівненщині.

[8] *Дворець* — тепер село, підпорядковане Степанівській селищній Раді Сарненського району на Рівненщині.

[9] *Хорошів (Хорошки)* — колишня назва селища міського типу Володарськ-Волинського, тепер районний центр на Житомирщині.

[10] *Чорна* — колишній населений пункт неподалік Рівного, тепер не існує.

[11] *Курбський Андрій* (бл. 1528—1583) — князь московський, боярин, воєвода і письменник.

[12] *Пересопницьке Євангеліє* — унікальна рукописна книга, перший переклад конфесійного тексту українською літературно-писемною мовою. Зберігається в Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського.

[13] *Копистенський Захар* (?—1627) — визначний православний богослов. З 1624 р — архімандрит Києво-Печерської Лаври, автор ряду творів богословської тематики («Книга о вере», «Палидонія»).

[14] *Смотрицький Герасим* (? — 1594) — письменник і педагог, один з передових діячів ученого Острозького гуртка. Перший ректор Острозької школи (Академії). Видавець «Острозької Біблії», до якої написав передмову.

[15] *Олексій Михайлович* (1629—1676) — другий московський цар (1645—1676) з династії Романових. За його царювання відбулося укладення Переяславського договору між Україною і Росією 1654 р.

[16] *Княгиницький Іов* (? — 1621) — вчений, ігумен, відомий відновленням православного чернечого життя, соратник Івана Вишенського.

[17] *Борецький Іов* (? — 1631) — київський православний митрополит (1620—1631), оборонець українського православ'я. Мав великий вплив на козаччину за часів гетьмана Сагайдачного.

[18] *Август III* (1696—1763) — другий польський король саксонської династії. За його королювання посилилися утиски українського селянства, що спричинило на Правобережній Україні гайдамацький рух.

[19] *Посад* — торгово-промисловий центр у XVII — XVIII ст. в Росії, який зараховували до міст, а його населення — до складу посадських людей.

[20] *Князі Вишневецькі* — представники українського княжого роду з Волині. Найвідоміші з них: Андрій — каштелян волинський і воєвода брацлавський, Дмитро — козацький отаман, Костянтин — староста житомирський.

[21] *Замостя* — нині повітове місто Польщі.

[22] *Кляштор* — католицький монастир.

[23] *...склав фундуша* — заснував фонд.

[24] *Кармеліти* — представники латинського чернечого чину, заснованого у XII ст. Монастирі кармелітів, разом з друкарнями при них, існували в ряді західноукраїнських міст у XVII — XVIII ст.

[25] *Полонне* — тепер районний центр на Хмельниччині.

[26] *Корц* — колишня назва села Корчак Житомирського району на Житомирщині.

[27] *Славута* — тепер районний центр Хмельницької області.

[28] *Дубно* — тепер районний центр Рівненської області.

[29] *...брат звісного Северина* — йдеться про Северина Наливайка (? — 1597) — керівника козацького повстання (1594—1596) за національне визволення українського народу. Зрадницьки виданий ворогам, був кинутий до варшавської в'язниці, де після нелюдських тортур четвертований.

Частина четверта

Друкарство на Київщині

[1] *Вербицький Тимофій* (? — ?) — власник друкарні в Києві, видавець Часослова 1625 і 1626 рр.

[2] *Минея* — збірник церковних співів (тропарів, кондаків тощо), які використовуються під час проведення святкових служб.

[3] *Вакуватися* — бути бездіяльним.

[4] *Анфологіон* — церковно-богослужбова книга, в якій вміщено пісні, що розспівуються в церкві двома хорами.

[5] *Радомишль* — тепер районний центр на Житомирщині.

[6] *«Палидонія»* — книга З. Копистенського, що є найгрунтовнішим викладом основ православного богослов'я київської школи, насичена історичним та богословським матеріалом.

[7] *Імнологія* — збірник церковних гімнів із вказівкою стилю розспіву.

[8] *Моровиця* — хвороба (морова виразка).

[9] *«Бесіди на Діяння»* — збірник бесід з віруючими, своєрідний коментар до біблійної книги «Діяння святих апостолів».

[10] *Путивль* — тепер місто, районний центр на Сумщині.

[11] *...козацькі війни, що почалися тоді...* — йдеться про козацькі війни 1648—1658 рр. проти польського поневолення, наслідком яких було утворення козацько-гетьманської української держави — Війська Запорозького.

[12] *Гізель Інокентій* (?—1683) — освітній і церковний православний діяч у Києві, ректор Києво-Могилянської академії. За дорученням Петра Могили керував Києво-Печерською друкарнею. З його іменем пов'язане видання «Києво-Печерського патерика» (1661 і 1678 рр.). Автор «Синопсиса» — першого підручника з історії України.

[13] *...церква українська таки остаточно опинилася під Москвою* — йдеться про сумнозвісний торг Москви з Константинопольським патріархом Діонисієм (з 1686 р.), від якого залежала митрополія Київська, внаслідок чого Українська православна церква повністю передавалася під владу московського патріарха. Це сталося через 32 роки після Переяславської угоди між Україною і Росією.

[14] *Тупталенко (Туптало) Дмитро* (1651—1709) — церковний діяч, учений, письменник. Понад 30 років був проповідником та ігуменом у ряді монастирів.

[15] *«Четьї-Минеї»* («Читані Минеї») — чотирьохтомний збірник життя святих (перше видання — 1689—1705); у XVIII ст.— десять перевидань. Найвидатніший твір української агіографії, автором якого є Дмитро Туптало. Цей твір він писав 20 років.

[16] *Яворський Стефан* (1658—1722) — церковний діяч, митрополит, літератор. Родом з Галичини. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, згодом був її професором, пізніше — митрополитом Рязанським і Муромським. З прихильника Мазепи після падіння гетьмана став його очорнителем.

[17] *«Патерик Печерський»* («Києво-Печерський патерик») — пам'ятка оригінальної літератури, збірка оповідань про Києво-Печерський монастир. Створений в основному у першій чверті XIII ст., він прославляє будівників і живописців, окремих діячів (святих отців) монастиря. Надрукований 1661 р. в друкарні Києво-Печерської Лаври.

[18] *Афон* — гора в північно-східній Греції.

[19] *Петро I* (1672—1725) — російський цар (з 1682 р.), син царя Олексія Михайловича. Проводив активну політику щодо обмеження прав України, а згодом і справжнього терору проти козаччини.

[20] *...Лавра просить царицю Анну...* — йдеться про російську імператрицю Анну Іоанівну (1693—1740). За її царювання посилились утиски українського козацтва й селянства.

[21] *...царица Лисавета* (Єлизавета Петрівна) (1709—1761) — російська імператриця, донька Петра I. Захопила владу внаслідок двірцевого перевороту. Пізніше таємно обвінчалася з українським козаком Олексієм Розумовським, братом Кирила Розумовського. Відновила гетьманство в Україні.

[22] *За час цариці Катерини...* — йдеться про Катерину II (1729—

1796) — російську імператрицю (з 1762 р.) Дружина імператора Петра III. Скинула його, спираючись на гвардійські полки. За вказівкою Катерини в Україні було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано Запорізьку Січ (1775), знищено рештки політичної автономії, посилилися заборони щодо друкування книжок українською мовою.

[23] *Пакуль* — нині село Ріпкинського району на Чернігівщині.

[24] *Щербацький Тимофій* (1698—1767) — церковний діяч, архімандрит Києво-Печерського монастиря, митрополит Київський.

[25] *Бантиш-Каменський Микола* (1737—1814) — археограф, управитель Московського архіву колегії закордонних справ, автор ряду історичних досліджень.

[26] *Махнівка* — тепер село Бердичівського району на Житомирщині.

[27] *Гр. Потоцький Станіслав* (1579—1667) — польський магнат і полководець. Брав участь у придушенні козацьких повстань (1637—1638), очолюваних П. Павлюком, Д. Гунею та І. Остряницею.

[28] *Фастів* — тепер районний центр Київської області.

[29] *Бискуп* — латинізована форма назви єпископа.

[30] *Бердичів* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр Житомирської області.

Частина п'ята

Друкарство Чернігівське

[1] *Баранович Лазар* (бл. 1620—1693), за ін. даними (1593—1694) — церковний, політичний і літературний діяч, професор і ректор з 1650 р. Київської колегії. З 1657 р.— архієпископ Чернігівський. Будував школи, монастирі, обстоював незалежність українського духівництва від московського патріархату.

[2] *Новгород-Сіверський* — тепер районний центр на Чернігівщині.

[3] *Мазепа Іван (1644—1709)* — гетьман України (1687—1709) — великий будівничий української державності. Дбав про розвиток української науки, культури, освіти. Після поразки козацького війська, що воювало проти Москви на боці шведського короля, опинився в Бендерах, де і помер.

[4] *«Руно Орошенное»* — збірник оповідань про чудеса від Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (перше видання — 1680 р.). Автор твору — Дмитро Туптало.

[5] *Ромни* — тепер районний центр Сумської області.

Частина шоста

Друкарство на Поділлі

[1] *Панівці* — нині село Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині.

[2] *Яришів* — тепер село Могилів-Подільського району на Вінниччині.

[3] *Тульчин* — тепер районний центр на Вінниччині.

[4] *Міньківці* — тепер село Андрушівського району на Житомирщині.

[5] *Дунаївці* — тепер районний центр на Хмельниччині.

[6] *Кам'янець* — колишня назва Кам'янця-Подільського, тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Хмельниччині.

[7] *Дубоссари* — тепер районний центр Республіки Молдова.

[8] *Могилів-Подільський* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Вінниччині.

[9] *Янів* — колишня назва (до 1946 р.) села Іванів, тепер Калинівського району на Вінниччині.

[10] *Межиріччя (Межирічка)* — колишня назва (до кінця XIX ст.) смт. Ємільчине, тепер районний центр на Житомирщині.

[11] *Калюс* — тепер село Новоушицького району на Хмельниччині.

[12] *Збриж* — тепер село Борщівського району на Тернопільщині.

[13] *Межибож (Меджибіж)* — тепер селище міського типу Летичівського району на Хмельниччині.

Частина сьома

Друкарство на інших землях Східної України

[1] *Глухів* — тепер районний центр на Сумщині.

[2] *Лисаветград* (Єлизаветград, Єлисаветград) — колишня назва (до 1934 р.) міста Кіровограда.

[3] *Кременчук* — тепер місто обласного підпорядкування, районний центр на Полтавщині.

[4] *Катеринослав* — колишня назва (до 1926 р.) міста Дніпропетровська.

[5] *Потьомкін Григорій* (1739—1791) — російський державний діяч. Брав участь у перевороті 1762 р., після якого почалося царювання Катерини II. З 1774 р. був правителем південної України.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

До покажчика цього внесено власні імена друкарів, граверів, дослідників друкарства чи близьких до нього ділянок, діячів з історії друкарства і т. п. Цифра визначає сторінку книжки. Скорочень ужито таких: *арх.* — архімандрит, *архієп.* — архієпископ, *гр.* — гравер, *др.* — друкар, *єп.* — єпископ, *іг.* — ігумен, *мт.* — митрополит, *о.* — отець, *патр.* — патріарх.

А. гр. 106
А. Б. гр. 230
А. Гр. 51
Абрамович Д. 189
Август II 221, 223
Август III 221, 223, 399
Аверкій др. 354
Адамович С. 336
Адріян патр. 289, 408
Алексеев П. А. 50
Алепський П. 285
Амвросій Арх. 218, 220—222, 224, 226, 228, 313
Амфилохій гр., др. 319
Анастасій гр. 319
Ангилейко Ф. гр. 63
Андрієвич Д. 235
Анна цариця 303, 316
Антипорківна Т. жінка др. 81, 251
Антипоркович Хв. 81
Антонів Оп. др. 371
Антоній 277, 296, 301
Армашенко др. 287
Арон др. 399
Архангельскій А. 54, 61, 101, 209, 232
Аскоченкскій К. 280
Астраханец 391
Афанасій гр. 319

Бабич Я. 49
Бакмейстер І. 208, 313
Балабан Гедеон єп. 70, 110—114, 153, 154, 164—171, 214, 314, 315
Балабан Дан. 258
Балабан Діон. мт. 136
Балабан Дм. 258
Балабан Ісаія арх. 154, 169, 177, 203, 204, 206, 214, 216, 314
Балабан Ол. 272
Балабан Хведір 165—170, 258, 315
Ballagi 182
Балудянський А. 180, 182
Bandtkie J. S. 37, 42, 89, 103, 108, 124, 127, 128, 166, 215, 227, 363, 379, 397, 400
Бантиш-Каменський М. 328
Баранецький Гл. гр. 319
Баранович Лазар архієп. 38, 46, 285, 316, 334—342, 344, 346—349, 353, 359, 360, 397
Baranowski B. 92
Baracz S. 162
Барановскій Ст. о. 186, 187, 206, 207, 228, 237
Барвінок В. 402
Барсов В. Е. 389
Бартенев П. И. 365, 392
Басараба М. воєвода 322, 382
Баторій Ст. 82
Батюшков П. Н. 102, 186, 215, 247
Бахтіаров А. А. 39, 95, 389
Bednarski S. 397, 407
Benis A. 269
Bentkowski J. 42
Benjacob 400
Беринда Лукаш 271
Беринда Памва др. 64, 120, 123, 145, 166, 168, 169, 259, 264—266, 271—277,283, 284, 296, 297, 406
Беринда Ст. др. 259, 266, 283, 284, 320
Берклей Т. 34
Беркович Шм. др. 246
Бернавський М. воєвода 117, 158, 159
Бернат 384
Bernacki L. 385
Берх В. 54, 56
Византій Г. єп. 181
Бычков А. Ф. 124
Бычков И. Ф. 407
Bianu J. 383
Bielowski 248

Білдага Ів. 85, 86, 150, 151, 157, 199
Білецький В. гр. 319
Белокуров С. 389
Белорус 50
Білоусович Л. арх. 325
Біляков С. 319
Боголюбський А. 256
Бодянський О. 380
Божерянов И. Н. 39, 95, 389
Божичкович В. єп. 182
Болдирикович Л. др. 145
Борецький Іов. мт. 214, 231, 247, 259, 275, 276, 280, 281, 320, 406
Борзоходець Ст. 383
Борискович Ісак єп. 213, 247
Боричевський 89, 388
Борсаковскій 92
Борсдорф Р. др 41, 42
Bostel 69, 95, 151, 156, 217
Брадач Іван єп. 181, 182
Братщів 380
Брикович Од. 40
Брокгауз 380, 400
Бронський 193
Бударазський Іов. о. 283
Будилович Ал. о. 101, 102
Будний С. 58, 92
Бужинський Гавриїл 300, 351
Булгаков Ф. И. 35, 38, 51, 54, 56, 57, 61, 95, 102, 124, 206, 380, 389
Булич С. К. 210, 277
Буцманюк Ів. 178
Бучайський Л. 321

В. гр. 319
В. Д. 236, 330, 333, 360, 366, 375
В. Р. гр. 319
В. Р. А. гр. 319
В. Ф. гр. 319
Вавило мт. 380
Вагнер Юз. др. 365, 366
Валединський Діонисій мт. 215
Варфоломей папірник 83
Василевич Ів. 235
Василь Острізький 148
Василь пресв. 193
Вахнянин Ан. 50

Вейнберг 391
Венцевич Ст. 336
Вербицький Т. др. і його друкарня 255, 259, 281, 297, 320—322, 383
Вербовий Хв. 364
Верещинський Йос. биск. 330, 331
Вержбовскій Ф. 43
Верзилов А. В. 341
Виговський 35
Викторов А. Е. 50, 91, 386, 388
Винницький Ант. мт. 137
Віталій арх. 407
Вишневецька Ір. 230
Віктор др. 354
Вітвицький П. 325
Wiszniewski M. 38, 43, 89, 169, 206, 234, 237, 245
Владиміров П. В. 44, 51, 52, 58, 380, 381, 384, 386
Возняк М. 97, 98, 102, 126, 183, 210, 229, 232, 244, 249, 270
Wolyniak 229
Волович О. 57
Володислав IV 118, 128, 129, 245
Волошин Г. др. 145
Вольтер Е. А. 47
Вольф М. О. 39, 390
Вощанка В. гр. 63
Вощанка М. др. 46, 63
Вукович Б. 380
Вуяхевич Мел. арх. 289, 291, 318, 408

Г. гр. 319
Гавриїл гр. 361
Гавриїл; див. Бужинський
Газ В. 81
Галабурда Гр. 98
Галаховський Д. гр. 319
Галич А. др. 398; Г. Е. др. 398
Галлер Ян 43, 384, 385
Галятовський Іоан 45, 46, 63, 135, 137, 208, 316, 335, 348
Гануш, служник Хведорова 83
Гарабурда М. 190
Гатцук А. 90, 389
Гегин 332
Гейдеке 88
Гек др. 372
Геннади Г. Н. 392
Генних Ів. др. 376

Георгій архіеп. 87
Георгій гр. 319
Герии, Геринк др. 329, 332
Германзе О., Герман; див. Кононович
Геронтій гр. 319
Герсон др. 399
Гершкович Х. др. 366
Гизель Ін. арх. 285—287, 316, 318
Гильд(т)ебрандт П. А. 47, 124, 169, 171, 186, 209, 314, 318
Глинскій Г. 94
Глинський Ів. гр. 106
Гойська А. 218
Голембовський Ян др. 406
Голицин Д. 294
Голобойкович М. 84
Головацький Я. Ф. 50, 90, 104, 124, 277, 403
Голота А. гр. 220, 230
Голубев С. Т. 104, 116, 124, 125, 128, 133, 134, 139—145, 175, 234, 244, 257, 270, 271, 280, 281, 314, 315, 318, 322, 360, 383, 403, 406
Голубець М. 96, 106
Голубинскій Е. Е. 95, 386
Голубникович М. 84
Голубухович М. 83, 252
Гординський Я. 403
Городецький Йосип др. 144—146, 405
Горскій 209
Гошемський А. гр. 222, 230; Г. Йосип гр. 222, 230
Грахів Я. 377
Грек Максим 387
Греч Л. 370
Григорій гр. 319
Григорович Н. 390
Гриневицький М. о. 83
Гринь Іванович др., маляр 69, 107, 146—150, 155, 194, 196, 198, 217
Грінченко Б. 96
Грохов Я. 375
Гроховський Ст. арциб. 128, 130
Грушевський М. С. 55, 56, 60, 100, 182, 194, 203, 248, 249, 269, 270, 277, 315, 318
Губерти Н. В. 392
Гутенберг 94, 105, 384
Гянц П. 234
Gwinter 43
Grabowski 42, 43
Gołowatzkij 43

Дамаскин 281
Darewskij 400
Даскович М. 149
Дахно 77
Денисович Іл. 265
Дерич др. 332
Джуса М. 77, 192, 211
Dziedzicki L. 91
Димет М. 226, 228
Дмитрий гр. 319
Димитрович М. 136, 138
Дідушицький В. 364
Діонисій гр. 106
Діонисій мт. 215
Дмитревскій А. 92
Дмитренко Г. 40
Дмитрієв П. 390
Дмитрів-Мамонов А. И. 392
Добровський 379
Довнар-Запольський М. В. 59
Долмат К. 262
Домжив-Люткович Телиця Павло о. др. 172—176, 233—235, 237, 245, 249
Дорофей гр. 106
Дорошенко В. 98, 410
Дрегер др. 372
Древинський Л. 219, 245
Дринов М. 382
Дувидович М. др. 366
Дьяконов И. Д. 392
Дювернуа Л. 379

Евгеній мт. 88, 208, 250, 270, 276, 278, 279, 280, 313, 379, 388
Ессен Ів. 236
Estreicher К. 43
Эйнгорн В. 67, 286, 316, 335, 336, 339, 348, 361

Євстратій гр. 319
Єв'ю, Єв'є 46, 53, 62
Єзифович А. 216
Єремія патр. 87, 107, 112, 114, 115, 154, 193, 201
Єроним аптекар-книгар 82, 83

Жаткович Ю. 180, 182
Желіборський Арс. єп. 106, 132, 134, 140—142, 161, 176
Желізняков Я. 393
Желізняк В. 225, 394
Жикгмонт Авг. 67
Житецький П. 277
Жудро Ф. 63, 404
Жураківський Ір. єп. 341, 352, 353, 355—357

Забелин И. Е.
Заборовський Раф. мт. 303
Завадов Єв. гр. 319
Zawadzki W. 68
Завитневич В. З. 270
Загорскій Я. 330
Закревскій Н. 314, 316, 322, 324
Залозецький 404
Замойський Хома 323
Замочник Влас 79
Заріцький З. 52, 55
Засадкевич Н. 209
Заславський Д. 205
Заславський Хв. 376
Застирець Й. 140
Захаріевич Дм. коректор 266
Захарія іг. 233
Зверинскій В. 215
Земка Тарас др. 259, 262, 265—267, 277—280, 294, 297, 318
Зигрович Ян 363
Зизаній Л. 46, 200, 282—284
Зильбер др. 42
Зілинський Ів. 62, 98
Зінькович Н. др. 266
Зогій М. книгар 358
Золотницький В. 376
Зосим арх. 309
Zubrzycki, Зубрицький Д. 89, 99, 108, 113, 115, 124, 173, 176, 220, 227, 252, 407
Зубрицький Н. гр. 319

Іван Грозний 386, 387, 404
Івановський Т. 148
Ігнат 185
Ієрофей гр. 319; єп. 211, 215

Ієрусалимович Л. 266
Іконников 404
Ілля гр. 296, 319
Іоан гр. 319
Іоїль др. 249, 354
Іосафат др. 286
Іосаф о. 162
Іриней гр. 319
Іродіон єп.; див. Жураківський
Ісаія о. др. 265
Иванов П. 338
Истомин Ф. 320, 322

Йосиф свящ. 85
Йосіович Арон др. 246

Кавечинський М. 57
Кадмин Ераст 350
Казанскій П. 250, 388
Какойлович В. коректор 249
Калайдович К. 42, 61, 88, 103, 208
Калиновський М. 248
Калист архіеп. 171
Калугин И. К. 394
Калужняцкій Є. 228, 277
Кальнофойський Аф. 233, 258, 265, 270, 276
Каманин И. М. 70, 169, 170, 206, 215, 314
Камеліс Йосиф єп. 181
Камянчанин Ісаія 189
Каптерев 277
Каразин В. Н. 373
Карамзин Н. 100, 209
Карамышев И. 392
Каратаев И. 43, 56, 57, 100, 116, 142, 152, 175, 199, 207, 215, 232, 234, 237, 244—246, 248, 250, 276, 281, 284, 314, 318, 319, 322, 324, 361, 406
Kardaszewicz 247, 248, 407
Карлочі Д. 117
Каролі Фр. 181
Карпович І. 235
Карпович Л. 53
Карскій Е. Ф. 58, 59, 96, 381
Карташов Хв. 393
Касіян кравець 77

Касіянович Тим. др. 150, 151, 200, 249, 405
Кассаниди Хв. 168
Катерина II 225, 308, 326—329, 358, 360, 365, 367, 368, 371, 372, 374, 393
Каховський В. 374, 376
Качеиовскій В. 42, 57, 92
Кеппен П. И. 89, 99, 208
Кизаревич Фил. 282
Киприянов В. др. 390
Кипрієвич Ф. др. 266
Кипріян Ф. 193, 249
Кирилович Йосип. др. 120, 151, 259, 281
Кирпичников А. 380, 389
Клименко П. 402
Клирик Острізжський 193, 201
Кляйн Адам др. 406
Княгиницький Іов 213, 249, 273
Коберський Сп. 224, 225, 249
Козачковський гр. 319
Козловський Ic. 265
Козубський Г. іг., др. 220—222, 249
Колгинин Я. др. 306
Комарзинський гр. 319
Kompaniewicz 37
Кондратович И. 407
Кононович Герман арх., др. 350, 353, 354, 403
Кончаковський Я. гр. 319
Копа Роман арх. 303, 316
Копач Ів. 68
Копержинський К. 402
Копистенський З. арх. 42, 192, 203, 205, 259, 263—265, 270, 271, 275, 278, 282, 284, 294, 297, 317
Копистенський М. єп. 264
Корендович В. 136
Корецький Сам. 231
Корнилович 393
Корницький Ів. 181
Коробкин 329
Корсуновскій Г. 271
Корунка С. др. 53, 84, 86, 111, 151, 157, 194, 199, 217
Корчан др. 54
Косів С. арх. 245, 265
Коялович М. 92
Крайз Д. 366
Кралицкій А. 182
Красинські 365

Красний В. кн. 211
Красовський Р. 116
Kraszewski 54
Кревецький 70, 98, 100, 104, 410
Кремінецький Г. 310
Кречетников 312
Кривий Хв. 185
Крыжановскій Е. М. 169
Крыловскій А. С. 113, 116, 121, 122, 125, 132, 135, 137, 140, 142, 152, 162, 273, 274, 276
Крип'якевич Ів. 96, 98, 100, 126, 404
Кришковський Л. 57
Кроковський Іосаф. 291, 292, 318,324
Кросновський М. арциб. 132
Kuglin W. 44
Kukulevic 381
Кульженко В. 402
Кульчицький Д. др. 151, 152, 177
Кульчич др.; див. Пафнутій 272, 273, 276, 406
Кунотович Ів. др. 120, 152, 406
Куракин А. 374
Курбський А. кн. 76, 157, 158, 185, 188, 189, 191, 194
Курцбек Йосип о. др. 181
Кучовський 256

Л. М. гр. 319
Л. Т. гр. 319
Лабенскій Ф. 140
Лазаревскій А. М. 347, 360
Лангиш Г. 129, 131
Ларіон др. 354
Леванда І. проповідник 328
Левин И. 391
Левицький Гр. гр. 319
Левицький Ор. 59
Левицький Ст. єп. 226
Лежайський М. арх. 338, 340
Ленчевський І. 223
Ленчицький др. 54
Леонид Арх. 54, 57, 1[illegible], 234,386, 393
Леонтій о. 158
Леонтьєв Н. Ф. 391
Лесятинський В. 77
Либрович С. Ф. 389, 390
Лисавета цариця 197, 304, 308, 325, 326

Лихачев Н. П. 389, 391
Лінде С. 89
Лобода 248
Лозня Іван 84
Лонгинов М. 377
Лопатка Ів. єп. 164
Лукарис К. патр. 193, 281
Лукаш др. 56, 346
Лукашевич Л. 47
Луцький С. 155
Любомирський кн. 247
Люткович; див. Домжив
Ляхницький 92

Мазепа 347
Макаренко М. 402
Макарієвич П. др. 266
Макарій др. 380—382
Макарій мт. 386
Макарій мт. історик 90, 99, 209, 246, 280
Макарій патр. 282, 285, 322, 324
Макаров М. 388
Македонський М. др. 382
Максим Грек 94, 367
Максимович Іоан архієп. 348
Максимович М. 89, 99, 124, 134, 137, 139, 142, 145, 153, 169, 171, 172, 175, 176, 178, 186, 199, 209, 211, 212, 215, 228, 232, 233, 237, 244—246, 313, 314, 348, 352, 383
Малахіович Л. 363
Малаховський 246
Малевич Ж. 314
Малеїн 105
Малинський Д. 245
Малышевскій И. И. 70, 78, 175, 202, 381, 402, 404
Малченко В. С. 391
Малышинський 389
Мамонич К. 52, 81, 87, 149, 157, 199, 217
Мамонич Л. 52, 199
Мамоничі 52, 53, 55, 148
Мансветов И. 389
Мартин перепл. 251—253
Мархоцький Сц. 364—366
Масієвський Ів. гр. 230
Маслов С. Ів. 63, 232, 277, 402
Матяшевський А. др. 406

Медокс К. П. 54, 56, 277
Медведев С. 389
Медзапета К. 160
Меженко Ю. 402
Мелетій патр. 169, 200
Мельгунов А. П. 369—371
Менжинський др. 287
Мигура Іл. гр. 319
Миколайович А. др. 259
Миловидов А. И. 48, 54, 56, 210, 229, 361
Мильчевський А. 152, 153
Мина о. др. 109, 111, 114, 120, 153, 154, 194, 272
Минчелевич Іван 81
Мирославський Аф. арх. 292, 318; М. С. еп. 311, 313, 328, 372
Миссенгейм Г. 386, 387
Митрофан др. 305
Митура Ол. 261
Михаїл король 118, 138
Михайленко М. 402
Михайлов М. 90
Михайлович Б. 98, 104
Михайлович Т. 193, 195, 201
Михальчук К. 60
Михневич Вл. 389
Могила М. 158
Могила Петро мт. 117, 121, 124, 129—137, 139—141, 169, 228, 240, 241, 245, 265—268, 270, 271, 279, 282, 284, 285, 287, 294, 296, 297, 317, 318, 321, 322, 324, 362, 382, 383, 405, 406
Могилянка Ір. 230
Модест арх. 65
Модзалевський В. 40
Молковицький Парф. гр. 266
Мончаловський О. А. 126
Мордвинов М. 373
Моруховський Іван 149
Мошкова Е. друкарка 366
Мстиславець П. др. 52, 53, 55, 56, 59, 73
Мудрович А. 154, 169, 177
Мурзакевич Н. 373, 374, 377
Мюнцер І. 400

Н. С. 389
Нагродський М. 223
Наливайко Д. о. др. 193, 213, 214, 248; Нал. С. 248
Наумович Андр. др. 283

Негалівський В. 185
Неофит іг. 239, 240, 242
Нестор протопоп 252
Нехорошевський М. гр. 319
Никифор о. 150; Н. протосингел 193; Н. архієп. 371
Никон. патр. 389, 392, 393
Николаевскій П. 389
Новакович Ст. 381, 383
Новиков 368
Новицкій 208
Новоструев 209

Оболенскій М. А. 392
Огієнко Іван 62, 97, 98, 170, 183, 197, 208, 250, 270, 277, 280, 287, 295, 304, 317, 323, 324, 326, 328, 348, 404, 407, 408, 410
Огінська А. 63
Огінський Б. 62
Огнев В. 389
Олексій Михайлович 335, **360**, 361
Ольшанський М. єп. 181
Оньків Б. 49
Орловський 366
Осталовський Ів. єп. 76, 164; див. Лопатка
Остапкович П. 79, 251
Остріжська Анна 321
Остріжський В. 185, 216
Остріжський К. Ів. 185
Остріжський К. К. 53, 70, 76, 77, 87, 115, 150, 151, 167, 185, 188, 190—192, 195—198, 200—202, 211, 214, 216, 248, 250, 256, 263, 407
Остріжський Ол. 213, 216
Остріжський Януш 204, 214
Остроглазов 51
Отрепів Гр. 214
Отроковскій В. М. 278, 280, 318
Охрімовський Хв. гр. 230

П. Афанасій гр. 63
Павленков Ф. 389
Павло 172, 233, 235, 239
Павло I 226
Палагонський Н. др. 382
Палеолог Софія 72
Пантелеевський Н. И. 391
Папков А. А. 54, 95, 125, 154, 158, 237, 244, 246

Парфеній патр. 130
Пафнутій Кульчич др. 120, 154, 155
Пекарскій П. П. 124, 126, 300, 316, 318, 336, 337, 360, 361, 390, 392,405
Первольф 50
Перетц В. Н. 210, 216, 251, 270, 277, 403, 406, 407
Перлштейн А. 186, 228
Перфецкій Е. 180, 181, 183
Песковскій М. 94
Петро I 120, 287, 298, 299, 302, 349, 350, 359, 390, 400
Петров А. 179—181, 183
Петров Н. И. 175, 206, 229, 271, 296, 310, 311, 319, 361
Петрович Т. гр., др. 259
Петровскій Н. 369
Петрушевич А. С. 92, 99, 104, 106, 113, 115, 124, 129, 139, 145, 146, 151, 152, 154, 162, 169, 173, 175, 178, 182, 212, 218, 226—228, 232, 237, 244—246, 274, 276, 280, 281, 402
Пигас Мел. патр. 166, 170, 202, 261
Пилип др. 298
Пилипович Іван гр., др. 156
Пилипович Лаврін маляр, гр. 81, 99, 147, 148, 150, 155, 156, 196
Пинхасович М. др. 247
Платон архіеп. 310
Платон мт. 325
Плетенецький Єлисей арх. 169, 207, 257—265, 269, 270, 273, 274, 276, 278, 281—284, 314, 317
Плисс В. 58
Площанскій В. М. 93
Погодин М. П. 47
Покровський П. Н. 390
Полевой П. Н. 93, 96, 390
Поликарпов Н. И. 390, 391
Половецький Ст. др. 120, 156, 161
Половкович Арт. др. 266
Полумеркович Ст. 235
Попов А. Н. 58, 209
Попов В. 376
Попов П. 402, 403
Поповський М. 376
Поруденскій М. 90, 389
Поссевин 201
Потебня 60
Потій еп. 201, 214
Потоцький Пр. 332
Потоцький Ст. 329, 363
Потоцький Щенсний 364

Потоцький Ян 363
Потьомкін 374—377
Похилевич Л. 332
Почаський С. др. 267
Примус Трубер 380
Прокопій гр. 319
Прокопович А. 332, 372
Прокопович З. єп. 334
Пташицький С. Л. 69, 78—86, 91, 93, 96, 99, 198, 199, 210, 216, 251—253
Пузина Ол. 219
Пушкар Данило 82, 83

Радивил К. 65; Р. М. 57; Р. Сирітка 57
Радивиловський А. 288
Радишевський Он. др. 214, 249, 250, 407
Раковецький Гн. 331; Р. Хв. гр. 331, 332
Раковцій Юрій 180
Рахманів П. гр. 361
Решка Сг. 240
Рижський Ів. 373
Римша Ан. 201
Риндфлеш П. 85
Ровинскій Д. А. 52, 56, 95, 106, 230, 277, 319, 332, 336, 359, 361, 379, 381
Рогатинець Ю. 200
Рогатинський Ів. др. 364
Рогоза Михаїл мт. 114, 151, 166
Родосскій А. 139
Рожанський др. 246, 250
Рождественскій Ф. 329
Розенберг 373
Rolle 331, 332, 362, 364, 365
Романовський В. 402
Ростовський Д.; див. Туптало
Руварац И. 381
Рудницький А. гисер 157; Р. Ст. 60; Р. Сильв. єп. 224, 236
Р. Феод. єп. 219, 221, 222, 250
Рудович І. 405, 406
Рукавишников Д. 393
Rulikowski М. 385
Румянцев В. Е. 56, 90, 104, 250, 289
Рурмистр Гр. 83, 252
Русаков Ев. 56
Рутський В. мт. 117

С. Т. 232
Сабов 181, 182
Савурський 371
Сазанський др. 349
Сакчинський 381
Самойлович Ів. 338, 339, 344
Самуйлович З. др. 319
Сапіга Б. 114
Сафяник Яцько 149
Сахаров И. П. 56, 99, 100, 199, 208, 276, 393
Свенціцкий Ил. С. (Свенцицкій) 120, 123, 126, 140, 141, 150, 151, 162, 200, 230, 316, 404
Свидзинський К. 246
Свистун Ф. И. 150
Святополкович Ол. 232
Селезнів С. 329, 333
Селецкій А. 215, 248, 251
Севивановський С. др. 373
Семенів Т. інквізитор 354
Семенников В. 246, 329, 330, 369, 370, 372, 373, 394
Сенютович Іоан. арх. 292, 303, 318
Сербиновна М. 272
Серебренников А. архіеп. 374
Сестренцевич мт. 226
Сидоров А. А. 47
Сильвестр архіеп. 306
Сильвестр о. др. 174, 233, 234—237, 239—245, 250
Симон учитель 84
Синицький М. гр. 361
Сычевская Ант. Ив. 277
Сідляр Єфимія 82
Сідляр Сачко др. 77, 83, 111, 157, 194, 199, 217, 252
Сідляр Семен 79, 151, 153
Сімяскович Ант. 148
Сінник М. 79
Сіцинський Є. о. 403
Січинський В. 98
Січкарів Л. 376
Скорина Фр. 44, 47, 48—52, 57, 67, 99, 108, 196, 207, 384, 387
Скоропадський. 349, 360
Скульський А. (Скольський А.) др. 117, 120, 125, 127, 131, 140—142, 158—162, 176, 382, 406
Скумин Хв. 114, 115
Сливка А. 84
Сльозка Варвара 136, 138
Сльозка Іван 136

Сльозка Мих. др. 106, 118, 120, 125—140, 142, 160—163, 172, 267
Сльозка С. 136, 138
Сльозка Яків 136
Смотрицький Гер. 193, 194—197, 201, 202, 250
Смотрицький Мел. 46, 53, 193, 209
Смышляев Д. 391
Снегирев И. М. 90, 383, 386, 388, 390
Снегирев Л. 95
Снігурський І. єп. 406
Собеський Ян 398
Собко Н. 385
Соболевскій А. И. 44, 60, 203, 206
Соболь Сп. др. 46, 172, 255, 322—324
Соколов Г. 371
Соколов П. 208
Соловьев А. 96
Соловьев С. М. 90, 94
Сольскій С. М. 209
Соминович Гр. 235
Сопиков В. С. 88, 144, 146, 208, 250, 313, 365, 394
Софія Олекс. 287
Софонович Ф. іг. 339
Сперанскій М. Н. 216, 405
Сребницький Н. архієп. 357
Срезневскій И. 379, 382
Срібний Ф. 125
Ставницький В. др. 120, 143, 145, 163
Ставницький С. др. 120, 143, 145, 152, 162, 163
Ставницький П. др. гр. 163
Ставровецький Транквіліон Кирило іг., др. 46, 63, 128, 218, 219, 221, 228, 230—232, 251, 338, 340, 341, 360, 408
Стасов В. В. 52, 90, 106, 207, 209, 319, 379, 393
Стаховський Антоній архієп. 349, 360
Степан о. др. 291
Степанов Ів. др. 306
Степанчук 241
Стеткевич Б. 324
Стороженко А. 331
Стоянович Л. 381
Страдомскій 340, 360
Стрельбицький о. М. др. 365, 374; Стр. Ів. гр. 319, 361
Стр. Хв. гр. 230
Стрипський Г. 179, 183
Строев П. М. 100, 206, 208, 215, 232, 233, 250, 277, 280, 313, 380, 388
Студзинський Ст. 67, 119, 135
Студинський К. 266, 410

Сумцов Н. 327, 335, 340, 341, 348, 360, 404
Суражський В. 248
Сурмин А. ревізор 351—354, 360
Суслопарів М. 363—366

Танков А. А. 391
Тарасевич Л. гр. 291, 296, 319
Тарнавскій 94
Текелі 180
Телиця др.; див. Домжив.
Теодорович 186
Теодоров А. 382
Терлецький К. єп. 113
Тернавіот С. 325
Терновскій С. 315
Тисаровський Єремія єп. 128, 231, 272, 273
Тисяченко Гр. 317, 402
Титов Ф. И. о. 51, 96, 125, 140, 166, 170, 207, 257—264, 266—268, 270, 271, 274, 276, 277, 279, 282, 283, 286, 288, 295, 298, 315—319, 322, 324, 327, 329, 380, 405, 406
Тиховскій Ю. 219, 229
Тихон о. др. 298
Тишкевич-Скумин Хв. 115
Тишкевич Ян 331
Токмаков И. 104
Томаш пан 79
Томашівський С. 183
Торезанський А. 379
Тормасов А. 329
Транквіліон; див. Ставровецький
Трефолев Л. Н. 371
Тризна Йос. арх. 284, 318
Трипольскій Н. Н. о. 186, 206, 212, 215, 228, 232, 234, 237, 246
Тромонин К. 89
Троцкій о. П. 256, 262, 293, 313, 318, 319, 327, 329, 370, 372
Троцькевич гр. 331
Трубер Примус 380
Туптало, Тупталенко Д. (Д. Ростовський) 208, 288, 291, 304, 348
Тур. Н. арх. 258
Турцевич І. 404
Тустановський; див. Зизаній.
Тюбінген 379
Тяпинський В. 47, 52, 57—59, 67, 172

Уваров А. С. 83
Уланов В. 90
Унглер Фл. др. 384
Унгнад 380
Ундольскій В. 208, 209, 365
Урій 398, 399
Урсул—Рудецький А. 238—243
Устинов М. 91
Ушакевич В. гр. 106

Федорів; див. Хведорович.
Феликсов С. 94
Феодосій преп. 277, 296, 301
Феодосій єп. чернігівський
Феолог справщик 355, 356
Феофан патр. 261
Филарет Арх. 50, 170, 209, 270, 389
Филарет Бронський 193
Філарет патр. 232, 275, 276
Филип К. гр. 319
Филипович, Пилипович 106
Фирлей А. 219
Фіоль Швайпольт др. 40—44, 49, 99, 108, 179, 183, 185, 378, 380, 387, 403
Флеров І. 124, 139, 237
Флетчер Д. 387, 404
Фойнацький М. гр. 266
Фр. Ян. 380
Франко Ів. 185, 190, 207, 210

Харлампович К. В. 95, 121, 122, 125, 150, 187, 190, 193, 199—201, 210, 216, 232, 247—249, 251, 273, 277, 282, 283, 285, 288, 322, 324, 393, 404, 407, 408
Хведорович Іван 52, 55, 59, 68—105, 107, 111, 146—151, 153, 155, 157, 158, 163, 165, 186, 190, 191—199, 211, 213, 217, 248, 250, 251—253, 257, 281, 385, 386, 389, 403, 404
Хведорович-син 78, 80—84, 251, 252
Хмельницький Б. 341
Ходкевич А. 74
Ходкевич Гр. 59, 74, 75, 77, 147
Ходкевич Ол. 74
Хойнацький А. Ф. о. 228, 229
Холота А. гр. 230
Хороманскій В. 392
Христіан Ш. 386

Царевскій А. 381
Царскій А. И. 388

Черевко В. 207
Черкавський П. др. 406
Черкашенин А. 322
Черноєвич Ю. 380
Чертков А.; Ч. В. А. 370
Четвертинський Г. мт. 287; Гр. 233; Ол. 233
Четыркин 209
Чистович И. 47, 54, 68, 91, 124, 139, 186, 210, 244, 316, 327, 360, 391
Чистоклетов Г. 391

Шарфенбергер М. 396
Шафарик П. І. 379
Шейвахович М. др. 366 Ш. Х. др. 366
Шелига Ян др. 128, 396
Шембек В. 81
Шептицький Аф. мт. 119, 177, 178; Ш. Варл. 152, 176, 177;
Ш. Ол. 173—175, 244
Шимонович Г. др. 247
Ширков 256
Широцький К. 39
Ширяев 100
Шицик Л. арх. 134
Шиянів др. 262
Шляпкин И. 51
Шпак Іван 77
Шрекник Е. Ф. 390
Шумлянський Йосиф єп. 106, 142—145, 163, 405
Щеглова С. А. 210
Щелкунов М. И. 408
Щербаківський Д. 402
Щербацький Т. мт. 304, 305, 310, 311, 319
Щербець П. др. 396, 397
Щербинин 372
Щирський Ін. гр. 296, 361
Щурат В. 98, 159, 162, 244
Щуровський А. 229

Юрій І Раковцій 180

Яворський Ст. 291
Яворський Ю. А. 175, 187, 237, 244
Ягич І. 381
Яким патр. 110, 114, 287, 288, 360

Яковлев В. А. 47
Якубович Ізраїль 80, 84, 108, 109, 112, 165, 198, 251
Якубович Йона др. 247
Ялинський С. др. 335—342, 344, 346—348, 360, 361
Ян III король 143, 152
Яневський П. 216
Яремченко О. 51
Ярмолинський Ів. 219
Ясинський Варл. арх. мт. 287—289, 291, 318, 324, 408
Ястребов В. 94
Яцимирскій А. И. 271, 383
Яцківна В. 235

ЗМІСТ

НЕВТОМНИЙ СІВАЧ НА УКРАЇНОЗНАВЧІЙ НИВІ
(М. С. Тимошик) 7

ВСТУП 34

I. Загальна історія українського друкарства 36
II. Найперший друкар українських книжок — Швайпольт Фіоль 40

Частина перша

БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО

III. Білорусько-українське друкарство 45
IV. Перший «руський» друкар Франциск Скорина 48
V. Огляд білорусько-українських друкарень 52
1. Віленські друкарні 52
2. Петро Мстиславець 55
3. Несвіжська друкарня 57
4. Друкарня Василя Тяпинського 58
5. Заблудівська друкарня 59
6. Друкарня в Єв'ю 62
7. Друкарня Могилівська 62
8. Кутеїнська друкарня 63
9. Буйницька друкарня 64
10. Супрасльська друкарня 65

Частина друга

ДРУКАРСТВО НА ГАЛИЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

VI. Друкарство на галицькій землі 66
VII. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на українській землі 68
А. Хронологічна канва до життя друкаря Івана Хведоровича. Літопис життя та діяльності 72
1. Друкар Іван Хведорів у Москві 72
2. Іван Хведорович на Білій Русі 73

3. Іван Хведорович у Львові 75
4. На службі у князя К. Острізького 76
5. Знову у Львові. Смерть 82
6. По смерті Івана Хведоровича 83

Б. Іван Хведорович у науковій літературі 88

1. Початкова література 88
2. Оживлення вивчення діяльності Хведоровича у зв'язку з 300-літньою річницею друкарства на Москві . . 90
3. Література про Хведоровича, викликана 300-літньою річницею з дня його смерті 91
4. Дальша література 95
5. Українське зацікавлення Хведоровичем 97
6. Іван Хведорович у Львові 99
7. Знімки з друків Хведоровича 101
8. Плита на могилі Хведоровича 103

VIII. Огляд галицьких друкарень 105

Друкарні міста Львова 105

1. Друкарня Львівського Ставропигіального церковного Братства 106
2. Михайло Сльозка і його друкарня 126
3. Друкарня єпископа Арсенія Желіборського . . . 140
4. Друкарня єпископа Йосифа Шумлянського 142
5. Львівські друкарі 145

Друкарство позальвівське 164

1. Стрятинська друкарня 164
2. Крилоська друкарня 170
3. Угорцівська друкарня 171
4. Унівська друкарня 176

IX. Друкарство на Підкарпатській Україні 179

Частина третя

ДРУКАРСТВО НА ВОЛИНІ

X. Друкарство на Волині 184

XI. Огляд волинських друкарень 187

1. Острізька друкарня 188
2. Дерманська друкарня 210
3. Костянтинівська друкарня 216
4. Почаївська друкарня 217
5. Рохманівська друкарня 230
6. Четвертинська друкарня 232
7. Луцька друкарня 234
8. Чорненська друкарня 237
9. Крем'янецька друкарня 245
10. Житомирська друкарня 246
11. Жидівське друкарство на Волині 246
12. Волинські друкарі 247

Частина четверта

ДРУКАРСТВО НА КИЇВЩИНІ

XII. Друкарство в Східній Україні 254

Друкарство в київській землі 255

1. Києво-Печерська друкарня 255
   а) Початок Києво-Печерського друкарства. 1616—1624. 255
   б) Доба розквіту Києво-Печерського друкарства. 1624—1648 263
   в) Вчений гурток перших печерських друкарів . . . 269
   г) Києво-Печерське друкарство під час «Руїни» і початок московського впливу. 1648—1686 284
   д) Перші наскоки Москви. 1686—1700 287
   е) Передишка. 1700—1720. 291
   є) Давнє Києво-Печерське друкарство. 1616—1720 . . 292
   ж) Обмосковлення Печерської друкарні. 1720—к. XVIII в. 298
2. Друкарня Тимофея Вербицького 320
3. Друкарня Спиридона Соболя 322
4. Недозволена друкарня митр. Тимофея Щербацького . 324
5. Друкарня Київської Духовної Академії 327
6. Київська губерніальна друкарня 329

XIII. Провінціальне друкарство на Київщині 330

1. Фастівська друкарня 330
2. Бердичівська друкарня 331
3. Махнівська друкарня 332

Частина п'ята

ДРУКАРСТВО ЧЕРНІГІВСЬКЕ

XIV. Друкарство Чернігівське 334

1. Новгород-Сіверська друкарня 334
2. Чернігівська друкарня 340

Частина шоста

ДРУКАРСТВО НА ПОДІЛЛІ

XV. Друкарство на Поділлі 362

1. Друкарня Панівецька 363
2. Яришівська друкарня 364
3. Тульчинська друкарня 364
4. Міньковецька друкарня 364
5. Дунаєвецька друкарня 365
6. Могилівська друкарня 365
7. Янівська друкарня 365
8. Кам'янецькі друкарні 366
9. Жидівське друкарство 366

Частина сьома

ДРУКАРСТВО НА ІНШИХ ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

XVI. Друкарство на інших землях Східної України . . . 367

1. Лисаветград 369
2. Кременчук 371
3. Харків 372
4. Миколаїв 373
5. Ясси та Дубоссари 374
6. Полтава 374
7. Глухів 375
8. Мандрівна друкарня кн. Потьомкіна 375

Частина восьма

ДРУКАРСТВО У СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

XVII. Друкарство у слов'янських народів 378

1. Закордонні кирилівські видання 379
2. Давнє кирилівське слов'янське друкарство . . . 379
3. Південно-слов'янське друкарство 380
4. Молдаво-волоське друкарство 382
5. Західно-слов'янське друкарство 383

XVIII. Друкарство московське 385

1. Початок друкарства на Москві 386
2. Історія друкарства московського 388
3. Друкарство загальноросійське 391
4. Друкарня Іверського монастиря 392
5. Старообрядчеські друкарні в Клинцях 393

Частина дев'ята

ДРУКАРСТВО ІНШИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ

XIX. Друкарство інших національностей на етнографічних землях України 395

1. Польське друкарство 395
2. Жидівське друкарство 397
3. Російське друкарство 400

Доповнення 402

Післямова 409

Примітки *(М. С. Тимошик)* 411

Именний покажчик 422

Пам'ятки історичної думки України

Огієнко Іван Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Художник обкладинки *О. Г. Григір*
Художній редактор *О. Г. Григір*
Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*
Коректори *Л. Ф. Іванова, Т. А. Лукашина*

Здано до складання 23.12.93. Підп. до друку 19.04.94. Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 23,52. Ум. фарбовідб. 23,84. Обл.-вид. арк. 28,08. Вид. № 3527. Зам. № 194.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика
256400 Біла Церква, Леся Курбаса, 4

Огієнко І. І.

О-36 Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик.— Либідь, 1994 — 448 с. («Пам'ятки історичної думки України»)
ISBN 5-325-00510-3.

Видана 1925 р. (у Львові) монументальна праця визначного діяча українського відродження Івана Огієнка «Історія українського друкарства» більше ніж шість десятиліть зберігалася в бібліотечних спецсховах і тому практично була недоступною навіть для фахівців.

У книзі переконливо й аргументовано простежується не лише розвиток специфічної друкарської галузі в Україні від початків її заснування, а й доля самої української культури, непроста, почасти трагічна історія українського друкованого слова, яке в умовах заборон, обмежень усе ж пробивалося до читача, будило його думку, піднімало народ з колін.

Для студентів вузів, усіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

4502030000-042
О ——————— БЗ-25-15-93 ББК 76.11
224-94

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА

